

TEMEL YAYINLARI

YAYIN NO: 131

Tarih/Kültür Dizisi: 27

C.1 ISBN: 975-410-069-1

TK. ISBN: 975-410-068-3

© A.F.Cebesoy'un bütün eserlerinin yayın hakkı
Temel Yayınları'na aittir

Editör

Osman Selim Kocahanoğlu

Dizgi

Temel Yayınları Dizgi Servisi

Ayhan Özcan

Tashih

Burcu Kocahanoğlu

Kapak

Ebru Grafik

Baskı

Bayrak Matbaacılık Tesisleri

2002 – İSTANBUL

TEMEL YAYINLARI

Piyerloti Cad. Dostlukyurdu Sok.
Hacıbey Ap. No. 10 Daire 5
Tel:(0-212) 516 23 52 - 517 73 20
Fax: (0-212) 517 75 96
Çemberlitaş - İSTANBUL

temelyayinlari@hotmail.com

Ali Fuat CEBESÖY

SIYASÎ HÂTİRALAR

Büyük Zaferden Lozan'a

Cilt: I

Hazırlayan:

Osman Selim KOCAHANOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ -

XV

Büyük Zafere Kadar...	3
Gazi Paşa'ya misafir oldum...	3
Gazi, neden Çankaya Köşkü'ne taşındı?	4
Mustafa Kemal'in İstanbul hasreti	5
Bir hizmet borcu	7
Moskova hâdiselerinin iç yüzü	8
Kurnaz Bolşevik lideri Stalin	9
Millî Mücadeleye Rusların bakışı	10
Benim de öğreneceğim şeyler vardı	12
Mustafa Kemal anlatıyor...	13
Mecliste iki grubun mücadelesi	15
Gazi Paşa'nın teklifi	17
İki grup arasında yeni bir mücadele	18
Müdafaa-i Hukuk Grubu niçin kurulmuştu?	19
Neden endişeleniyordum?...	20
<i>Neden böyle olmuştu?</i>	21
Gazi Paşa'nın müdahalesi devam edecek miydi?	22
İkinci Grup ne istiyordu?	24
İkinci Grup yanlış düşünüyordu	27
Başkumandanlık Kanunu, ittifakla çıkmalıydı	28
Refet Paşa'nın köşkündeki görüşme	29
Gazi'nin uykusuz gecesi	31
Başkumandanlık Kanunu ve tartışmalar...	32
Mes'ut neticeye vasıl olacağız	33
Ali Rıza Bey'in konuşması	35
Gazi Paşa memnundu	36
Yunanistan ve Yunan ordusuna dair	37
Sakarya'dan sonra Yunan ordusu	39
Yunan ordusu taarruz edemez	41

Yunan ordusunun mevcudu	42
General Townshend ve Mustafa Kemal	43
İki tarafın mukayesesi	44
Garp cephesini ziyaret	45
Mehmet Âkif'in gözyaşları	46
İsmet Paşa taarruz taraftarı değildi	47
Akşehir toplantısından evvel	48
Akşehir toplantısı ve Fevzi Paşa'nın istifası	49
Hükûmetin taarruz kararı	50
Cepheden Ankara'ya dönüşümüz	51
Gazi Paşa ile neler konuştuk	52
Gazi Paşa, taarruz kararını açıklıyor	53
Zafere susamış telgraflar	55
Mecliste yaptığım konuşma	56
Büyük Zafer ve Sonrası	57
Ankara'da 26 Ağustos heyecanı	57
Zafer haberleri geliyor	58
Büyük Taarruz nasıl başladı?	59
Yunan ordusunun gafleti	60
Türk ordusunun imha plânı	61
Bir Yunan Kolordusunun âkıbeti	62
Türk Başkumandanlığının vardığı netice	63
Gazi Paşa anlatıyor	63
Hüseyin Avni'deki hamâset ruhu...	65
İzmir'in kurtuluşu	66
Gazi Paşa'nın İzmir'e daveti	67
Mecliste yeni bir ihtilâl	67
İzmir yolunda Yunan vahşeti...	69
Şehit arkadaşlarım ve İzmir	70
Gazi'nin karargâhı ve Lâtife Hanım	71
Gazi Paşa'nın İngiliz Konsolosuna cevabı	72
Sulh Teşebbüsleri ve Yunan İhtilâli	74
Gazi Paşa anlatıyor	74
Neden telâş ediyorlardı?	75
Lloyd George'un beyhude gayretleri	75
İngiliz Hariciye Nâzırının müracaatı	76
Paris Konferansı ve Franclin Bouillon	76
Türkiye'ye verilen notanın mânası	77

İngiltere ve Gazi Paşa'nın mektubu	79
General Harington'un cevabı	80
Gerginliğin ortadan kalkması	81
Fransız Başvekiline verilen nota	81
Gazi'nin Ankara'ya dönüşü	82
Yunanistanda ihtilâl hareketleri	83
Kral Konstantin'in tahttan feragati	84
İhtilâlciler ve Venizelistler	84
Mudanya Mütarekesi	86
Mudanya konferansının esasları	86
Konferans öncesinde lüzumsuz telâş	87
Mudanya konferansının açılması	88
Üç mühim nokta	89
Müttefiklerin ikinci projesi	90
Müttefiklere verilen cevabî nota	91
Rusya'nın protestosu	92
Generaller konferansının üçüncü günü	93
İsmet Paşa'ya gönderilen talimat	94
Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafı	95
Buhranlı bir devre	96
İstanbul toplantısı	96
Franclin Bouillon'un tavassutu	97
Dördüncü ve beşinci içtimalar	98
Paris kararları	99
Hava birden değişiyor	100
Altıncı içtima ve son proje	101
Mukavelenin imzalanması	102
Mukaveleyi Yunanlılar da imzalıyorlar	103
Mukavelenamenin hülâsası	103
Lloyd George ne istiyor?	105
Refet Paşa'nın İstanbul'a Girişi ve Konferans Hazırlıkları	107
Refet Paşa'nın tayini	107
Refet Paşa'nın İstanbul'a hareketi	108
Veliâht namına söylenen sözler	108
Refet Paşa'nın gazetecilere beyanatı	109
Refet Paşa'nın padişah yaverine söyledikleri	110
Refet Paşa Fatih'in türbesinde	111

Hilâliahmer merkezinde	112
Refet Paşa'nın Sadrazama cevabı	113
Mânasız kıskançlık	114
Lozan'da Türkiye'yi kim temsil edecekti?	114
İsmet Paşa'nın Başmuraahhaslığı	115
Saltanatın Kaldırılması	117
Sultan Vahidettin ve Büyük Zafer	117
Tevfik Paşa'nın telgrafı	118
Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı	119
İzzet Paşa'nın tezkeresi	120
Sulh konferansına davet	121
Tevfik Paşa'nın ikinci müracaatı	122
Ankara'nın kanaati	123
Tam zamanında yapılan izah	124
Gazi Paşa dâvayı ortaya koyuyor	125
Hoca Rasih Efendi kürsüde	126
Hüseyin Avni Bey konuşuyor	127
Rıza Nur'un kopardığı fırtına	128
Rauf Orbay da konuşuyor	129
Söz sırası bana gelmişti	131
Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının takriri	133
İkinci Grubun müdahalesi	134
İkinci grubun teklifi	135
Gazi'nin tarihi konuşması	136
Hilâfet makamı ne olacak?	138
Müşterek encümenin hazırladığı tasarı	140
İstanbul'da Millî İdarenin Kurulması	143
Tevfik Paşa Kabinesinin istifası	143
Millî hükûmete biat	144
Refet Paşa Bâbîâlî'ye yerleşiyor	145
Muazzam tezahürat	146
Vahidettin'in Firarı ve Abdülmecid'in Halife Seçilmesi	148
Vahdettin firar ediyor	148
Refet Paşa'nın telgrafı, Harrington'un beyannamesi	150
Refet Paşa'ya verilen talimat	151
Refet Paşa ne diyor?	152
Abdülmecit Efendi teminat veriyor	154

Büyük Millet Meclisinde gizli müzakereler...	155
Müzakerelerin en heyecanlı safhası	159
Gazi Paşa: Bu nazik bir meseledir...	161
Şer'iye Vekilinin konuşması	162
Mecliste kopan fırtına	163
Muhaliflerin yeni hamlesi...	165
Rauf Bey'in konuşması	167
Gizli celseden açık celseye	168
Şer'iye Vekilinin hal' fetvası	169
Abdülmecit Efendi'nin Halife seçilmesi	170
Gazi Paşa'nın halifeyi tebriki	172
Abdülmecit Efendi'nin istedikleri	173
Abdülmecid'in Fatih özentisi	174
İstanbul'da bir hilâfet alayı	175
Hırka-i Saadet dairesinde	177
Biat merasimi ve Cuma selâmlığı	177
Halifenin teşekkürü ve Beyannamesi	179
Lozan Konferansı	183
Konferans heyeti nasıl seçildi?...	183
Konferanstan evvel Avrupa'nın siyasi vaziyeti	185
Venizelos ve Lloyd George ne istiyor	186
Amerika'nın tavrı ve Avrupa	187
Cenevre Konferansı	188
İngiltere-Fransa İhtilâfı ve Türkiye	189
Çanakkale hâdisesinin hakikî bir kurbanı	190
Türk murahhas heyeti Lozan'da	191
İngiliz emperyalizminin tesirleri	192
İsmet Paşa'nın notası	193
İsmet Paşa Paris'te	194
İsmet Paşa'nın Ankara'ya gönderdiği malûmat	197
Türk heyetinin takip edeceği usul	198
Konferansın açılışı	198
İsmet Paşa'nın nutku	199
Birinci oturum	201
Komisyonlar ve reisleri	202
İsmet Paşa - Lord Curzon mülâkatı	203
Trakya hududu ve Venizelos	203
Türk tezi ve mukabil tezler	205
İsmet Paşa'nın beyanatı	206

Büyük Millet Meclisinin heyecanı	207
Yusuf Ziya Bey'in hitabesi	207
Herhangi bir anlaşmaya varılamamıştı	208
Tamirat ve Boğazlar meselesi	210
Hüseyin Rauf Bey'in beyanâtı	211
İstanbul'daki ekalliyetler meselesi	213
İsmet Paşa'nın telgrafı	216
Musul ve ekalliyetler meselesi	218
Diğer bazı meseleler	219
Murahhas heyetimize verilen talimat	221
Mecliste Muhafazakâr - İnkılâpçı kavgası	224
Yirmidört imzalı takrir	225
Yeni Seçim Kanunu ve 1922 Yılı Sonu Olayları	227
Gazi Paşa'ya kurulan pusu	227
Hüseyin Avni Bey'in konuşması	229
Adnan Bey'in İstanbul Mümessilliğine tayini	230
Meclis ikinci reisiğine seçilmem	232
1922 bütçesi ve malî durum	232
İktisadî durumumuz	233
1922 yılı sonunda Büyük Millet Meclisine bir bakış	235
İkinci grubun gayreti	236
İcra Vekilleri Heyeti	237
Lozan Konferansı'nın Kesilmesi	238
İngiltere siyaseti ve Türkiye	238
Lord Curzon'un rolü	238
Türk murahhas heyeti	239
Konferans neden kesintiye uğradı?	240
Murahhaslarımız ne yapmalıydılar?	241
Amerika ve Balkan devletleri	242
Lord Curzon'un fena rolü	243
Ermenistan meselesi	243
Rauf Bey: Türkiye istiklâlini fiilen alacaktır...	244
Lord Curzon'un anlaşma projesi...	246
İsmet Paşa mühlet istiyor	248
Ankara'dan gönderilen talimat	250
İsmet Paşa'nın karşı projesi...	251
Lord Curzon Lozan'ı terk ediyor	252
Konferans niçin dağıldı?...	253

Lozan Konferansı ve Meclis Müzakereleri	255
İsmet Paşa Lozan'ı anlatıyor...	255
İsmet Paşa'ya göre inkita sebepleri	259
İnkıttadan sonra yapılan teşebbüsler	262
Lozan'dan ayrıldıktan sonra	263
İsmet Paşa'ya sorulan sualler	264
Meclis müzakereleri başlıyor	266
Mukabil projenin ana hatları	267
Mecliste ortaya çıkan hava	268
Hüseyin Avni Bey'in konuşması	269
Meclisin genel havası	270
Rauf Bey'in beyanâtı	271
Musul meselesi	275
Biz iskandil etmeye gelmedik...	276
Mustafa Kemal Paşa konuşuyor	277
Gazi Paşa tekrar kürsüde	279
Bitmeyen tartışmalar ve kifayet-i müzakere...	281
Martın birinci günü	283
Rıza Nur'un açıklaması	284
Yine usul müzakeresi	285
Meclisteki çıkmazın gerçek sebebi	286
Yeni bir müzakere formülü	288
Meclisteki sual yağmuru	289
Hasan Bey'in cevabı	290
İsmet Paşa'nın beyanâtı	291
İsmet Paşa'nın suallere cevapları	293
Hüseyin Rauf Bey'in beyanâtı	297
Müşavirlerin izahatı	300
Hüseyin Avni Bey'in konuşması	301
Hafız Mehmet Bey'in tenkidleri	303
Sırrı Bey'in acı sözleri	304
Rauf Bey'in cevapları	306
Tenkitlerin ardı arkası kesilmiyor...	308
Yusuf Ziya Bey'in tenkitleri	309
Mustafa Kemal Paşa konuşuyor	310
Asabi sualler ve öfkeli cevaplar...	312
Tehdit ve ithamlar arasında...	314
Kifayeti müzakere için	316
Reşat Bey'in bir takriri	317
Kara Vasıf'tan bir takrir daha...	318

Diğer takrirler	319
Rauf Bey'in izahatı	320
Meclis müzakereleri sona eriyor...	321
İlk Meclisin Son Günleri	324
Ali Şükrü Bey'in şehadeti	324
Meclisin seçim kararı alması	328
Mecliste bir gensoru hâdisesi	332
Rauf Bey'in gensoru konuşması	333
Şer'îye Vekiline güvensizlik beyanı	336
İlk Meclisin son toplantısı	338
Halk Fırkası'nın kurulması	340
Halk Fırkası'nın 9 umdesi	341
Halk Fırkası ve seçim faaliyetleri	343
İkinci Grup tasfiye olurken...	345
Lozan Konferansı'nın İkinci Devresi	348
Konferanstan önceki vaziyet	348
Türk - Sovyet münasebetleri	349
İkinci Lozan Konferansı'nın açılışı	351
Komisyonadaki faaliyet ve müzakereler	353
Ecnebi şirketleri meselesi	354
Irak ve Suriye hududu meselesi	355
Mayıs ayında konferans müzakereleri	356
Karşı tarafın taktiği	357
İsmet Paşa'nın itirazı	358
İsmet Paşa'nın cevabı	360
İsmet Paşa'ya verilen yeni talimat	361
İsmet Paşa'nın Gazi Paşa'ya müracaatı	363
Yunan tamaratı ve müttefikler	363
Ne hazin bir manzara	365
Haziran ayına gelince	366
Lozan Konferansı ve bir hatıra	367

Ali Fuat Cebesoy Üzerine...

Osman Selim KOCAHANOĞLU

Ali Fuat Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa 1853 Girit Kandiye doğumlu ve Ada'ya ticaret amacıyla Söke'den göçen Cebecioğullarından İbrahim Ağa'nın oğludur. Küçük yaşta babasını kaybeden İsmail Fazıl, annesiyle birlikte İstanbul'daki akrabaları yanına gelmişlerdir. Galatasaray ve Maçka idadisinde okumuş, Harbiye Mektebinden birincilikle mezun olmuştur. İdadideki kitabet hocası Ahmet Midhat Efendi ona, ikinci isim olarak «Fazıl»ı uygun görmüştür.

Harbiyeyi bitirince, Harp Akademileri riyaziye ve tâbye hocalığına tayin edilmiş ve İşkodra Fırkası erkân-ı harbiyesinde iken Almanya'ya ihtisasa gönderilmiştir. 1879'da Tuna Şark Orduları Kumandanı Müşir Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zekiye Hanımla evlenecektir.

28 yaşında kaymakam iken Abdülhamid'e yaver olmuş, ama hür fikirlerinden dolayı verilen bir jurnal üzerine Erzincan'daki 4.Orduya sürülmüştür. İsmail Fazıl Paşa 17 sene sürgünde iken terfisi yapılmadı ve ailesini görmeye İstanbul'a gelmesine de izin verilmedi. Miralay rütbesinde iken, Ferik rütbesiyle İstanbul'a çağırıldı ve Golç Paşa'nın Askerî İslah Heyetinde görevlendirildi (1901).

Meşrutiyetin ilânında kısa süre Harbiye Mektebi Nazırlığı yaptıktan sonra, İzmir Kolordu Kumandanı oldu. Adana Ermeni İsyanı üzerine kurulan Divan-ı Harp üyeliğine atandı (1909). Suriye Valiliği (1911) ve sonra Üsküp'teki 7. Kolordu Kumandanlığı yaptı. Balkan Harbinde İzmir valisi idi. Birinci Dünya Harbi içinde 65 yaşında emekli oldu (1914).

Sivas Kongresi'ne İstanbul delegesi olarak katıldı ve ikinci başkan seçildi. İlerlemiş yaşına rağmen oğlunun peşinden o da Mil-

İfî Mücadele hareketine katılıyordu. Son Osmanlı Meclisine Yozgat mebusu seçilen İsmail Fazıl Paşa, Meclisin kapanması üzerine TBMM. katılarak, ilk kabinede Nafia Vekili oldu. 1921 yılında Ankara'da öldü ve Hacıbayram Camiine gömüldü. Öldüğünde oğlu Ali Fuat Paşa Moskova'da elçi bulunuyordu. Mezarı sonradan Cebeci Asrî Mezarlığına nakledilmiştir. (*)

1882'de İstanbul'da doğan Ali Fuat Cebesoy, babasının sürgünde bulunduğu Erzincan'da Askerî Rüşdiyeyi bitirmiştir (1893). Daha sonra Saint-Jozef Lisesinden, Harbiye Mektebi (1902) ve Harp Akademisinden (1904) mezun olarak baba mesleği askerliğe geçmiştir. Mustafa Kemal ile kader arkadaşlığına dönüşecek dostlukları Harbiye sıralarından başlar.

Harp Akademisi bitince ilk görev yeri merkezi Şam'da bulunan 5. Orduya bağlı Beyrut Suvari Alayı'dır. Mustafa Kemal'de aynı orduya tayin olunmuştur. Gönüllerindeki Rumeli'deki 3. Orduya tayin isteği gerçekleşmediği için ikisi de üzgündürler. Suriye Ordusu o yıllarda, Dürzi-Arap-Marunî çatışmalarına jandarmalık yapma dışında bir iş de yapmamaktadır. Ali Fuat Beyrut'ta suvari ve piyade stajlarını tamamladıktan sonra, topçu stajı için Selânik'e tayin olunur ve 2. Meşrutiyete kadar Müşirlik karargahında ve Sisam Karaferye bölgesindeki isyanın bastırılmasında görev alır.

2. Meşrutiyetin ilânından sonra (24 Temmuz 1908) Roma Askeri Ateşeliğine tayin edilen Ali Fuat, Balkan Harbine kadar bu görevde kalacaktır (1912). Ateşeliğe tayininde Hareket Ordusu Kumandanlarından eniştesi Hüsnü Paşa'nın yardımını düşünmek gerekir.

(*) Ali Fuat Paşa'nın annesi olan Zekiye Hatice Hanım Mehmet Ali Paşa'nın üçüncü kızları olup, İsmail Fazıl Paşa ile evliliğinden Mehmet Ali (1880) ile Ali Fuat doğmuştur. Ali Fuat Paşa hiç evlenmemiş, ağabeyi Mehmet Ali Bey'in Mütareke dönemi Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in kızı Leyla Makbule hanımla evliliğinden ise iki çocukları olmuştur. Halen hayatta olan Ayşe Cebesoy (Sarıalp) ile Prof. İsmail Fazıl Cebesoy, Ali Fuat Paşa'nın yeğenleridir. Müşir Mehmet Ali Paşa'nın dört kızının evliliklerinden çok geniş ve dalı-budaklı bir Osmanlı ailesi ortaya çıkmış, Cumhuriyet dönemine sarkan üçüncü nesliyle de önemli kişileri yetiştirmiştir. Müşir Mehmet Ali Paşa'nın hayatı ve bu nesilden gelen ailesi Ali Fuat Paşa'nın «*Bilinmeyen Hatıralar*» isimli kitabının önsözünde geniş bilgi verilmiştir.

Balkan Savaşında Yanya kalesini kavunan Kolordu emrinde görev alır ama, müstahkem mevkillerini terkederek geri çekilirler. Rutbesi binbaşısıdır ve ilk yenilgi üzüntüsünü hissedecektir.

Birinci Dünya Harbinde Şam'daki 8. Kolorduya tayin olunur (1914) ve yarbaylığa terfi edilerek 25. Tümen kumandanı olur. Kanal Harekatının öncü birliklerine kumanda eden Ali Fuat, Cemal Paşa'nın Mısır'ı fethetme hülyalarının fiyaskosuna da şahit olur.

Tümeni daha sonra yardım için Çanakkale Cephesine nakledilmiş ise de, düşman donanmasının geri çekilmesi ve cephenin sükûna ermesi üzerine sıcak çatışmalara katılamaz. Buradan Şark Cephesine tayin olunan Ali Fuat Paşa, Rus ordularıyla muharebelelere katılır ve albaylığa terfi ettirilerek 14. Tümen kumandanlığına tayin edilir. Arkadaşı Mustafa Kemal aynı cephede ordu komutanıdır.

Savaşın son yılında (1917) tekrar Filistin Cephesine Von Kress'in kurmay başkanlığına atanacaktır. Cephenin kızgın çatışmalara sahne olduğu sırada, Gazze'deki 20. Kolordu komutanı olarak Şeria bölgesindeki çatışmalara katılır. Ama savaşın kaderi artık yavaş yavaş aleyhimize dönmeye başlamış Şerif Hüseyin ve İngiliz kuvvetleri ordumuzu arkadan vurmuşlardır. Bağdat, Filistin ve Suriye cephelerinde tüm hakimiyet İngiliz ordusuna geçmiş ve Osmanlı ordusu geri çekilme zorunda kalmıştır. Mondros Mütarekesi bu günlerde imza olunmuştur (30 Ekim 1918).

Mütareke üzerine Mustafa Kemal'in Yıldırım Orduları lağvedilecek, Ali Fuat Paşa da kolordusunu İslahiye'ye kadar geri çekecektir. Mustafa Kemal Paşa Kasım 1918'de İstanbul'a döndüğünde, Osmanlı Payitahtı artık işgal altındaydı. Mütareke hükümlerine göre Osmanlı orduları silahını bırakıyor, askerini terhis ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da yedi ay kalacaktır (Kasım 1918-19 Mayıs 1919). Bu sıralarda Ali Fuat Paşa da izin alarak 20 Aralık 1918'de İstanbul'a gelerek 1919 Şubatına kadar burada vakit geçirir. En sık uğradığı yer, önemli toplantı ve temaslara sahne olan Mustafa Kemal'in Şişli'deki evidir. Ülkenin istikbaline ait her türlü temaslarda burada yapılır, plânlar hazırlanır, Anadolu'ya geçme yolları araştırılır.

Burada bir parantez açarak, Mustafa Kemal'in Şişli'deki evinin en sıcak konuğu Ali Fuat Paşa'nın, arkadaşının Anadolu'ya tayininde oynadığı role dikkati çekmek istiyoruz. Şöyle ki:

Ali Fuat'ın ağabeyi bu günlerde Hürriyet-İtilaf Fırkası mensuplarından Mehmet Ali Bey'in (Gerede) kızıyla evlenecektir. Yani İsmail Fazıl Paşa'ya akraba olacaktır. Fazıl Paşa Kuzguncuk'taki yalısında verdiği yemeğe oğlu kadar sevdiği Mustafa Kemal'i de davet ederek dünürü Mehmet Ali Bey'le tanıştıır. Mehmet Ali Bey bundan sonra birkaç kez Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyarete gidecek, hatta bir defasında Bahriye Nazırı Avni Paşa'yı da beraberinde götürecektir. (*)

Çok geçmeden Tefik Paşa'nın istifası üzerine ilk Damat Ferit kabinesi kurulur (4 Mart 1919) ve kabinede Mehmet Ali Bey Posta-Telgraf Nazırı olur. Biraz sonra görevi Dahiliye Nazırlığına tebdil edilir (7 Nisan 1919).

Aynı günlerde Samsun civarında asayişsizlik çıktığı için İngilizler hükümetten bunun önlenmesini isteyecek, Damat Ferit Paşa da Dahiliye Nazırını çağırarak bu konuyu görüşecektir. Mehmet Ali Bey bu göreve, güvenilir ve dirayetli bir adam olarak Mustafa Kemal'i tavsiye edecektir. Kısaca, Mustafa Kemal'in adını ortaya atan ve Damat Ferit'i iknâ eden Mehmet Ali Bey'dir. Harbiye Nezaretindeki temasıyla işin askeri yönünü ise Mustafa Kemal kendisi hazırlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Damat Ferit'le tanıştırılması ve tayin kararnamesinin hazırlanarak Saray'a gönderilmesi bu ilk temas ve telkinler sonunda ortaya çıkmıştır. Nutuk'ta da epey yer ayrılan bu tayin meselesinde İsmail Fazıl Paşa vasıtasıyla hazırlanan ortam ve kulisin etkisini kabul etmek gerekir.

Ali Fuat Paşa Mart 1919'da kolordusu başına dönerek, karar-gahını Konya'dan Ankara'ya nakleder (13 Mayıs 1919). Şişli'de verilen karar gereği Rauf Orbay'da İstanbul'dan ayrılarak Balıkesir-Ay-

(*) Cebesoy ailesine kız vererek dünür olan Mehmet Ali Bey (Gerede), Macar mültecilerinden olup Gerede'ye yerleştirilmiş bir aileye mensuptur. Eski Zaptiye Nazırlarından Kamil Paşa'nın oğlu olan Mehmet Ali Bey, 1875 doğumlu ve Galatasaray Lisesi mezunudur. Önce Mektubî Kaleminde memuriyete başlamış, daha sonra ticarete atılmıştır. Büyükdere ve Üsküdar Belediye Başkanlıklarında bulunmuştur. Hürriyet-İtilaf Fırkası ve Saray'la çok yakın ilişkileri dolayısıyla Anadolu Hareketi'ne ters düştüğü için, daha sonraları 150'likler listesine dahil edilerek, yurt dışında yaşamıştır. 1938 yılında çıkarılan umumî affa rağmen Atatürk'ün ölümünden sonra yurda dönmüş ve 15 gün sonra da kalpten ölmüştür. Mezarı Zincirlikuyu'dadır.

dın bölgelerini dolaştıktan sonra Ankara'ya Ali Fuat Paşa'nın yanına gelmiştir. Dolaştığı yerlerde Çerkez Ethem ve Teşkilât-ı Mahsusacılarla temas edip mücadeleye başlama telkininde bulunmuştur.

Mustafa Kemal Samsun'a çıktığında ilk haberleştiği kişi arkadaşı Ali Fuat'tır ve görüşmek üzere Amasya'ya davet eder. Ali Fuat Paşa Rauf Orbay'la birlikte Ankara'dan hareket ederek Amasya'da Mustafa Kemal Paşa ile buluşacaklardır (19 Haziran 1919). Millî Mücadeleyi ateşleyen ilk kararlar burada alınacak ve Ali Fuat Paşa Amasya Kararlarına hiç tereddüt etmeden imzasını atacaktır. Mustafa Kemal, Rauf Bey'le tehlike ve umut dolu Sivas yollarına düşerken, Ali Fuat'da kolordusu başına Ankara'ya dönecektir.

Ali Fuat Paşa bu sıralarda kolordusunun bütün imkanlarını Sivas Kongresi'nin desteklenmesi ve Kuva-yı Milliye güçlerinin örgütlenmesine ayıracaktır. Niyetleri iyice ortaya çıkan Mustafa Kemal'i İstanbul hükümeti geriye çağırırken (8 Temmuz 1919), o da görevinden istifa edecektir. Ali Fuat Paşa da İstanbul'a çağırıldığı halde Harbiye Nazırının emrini dinlemeyecek, yerine tayin edilenlerin görevine başlamasına da fırsat tanıyacaktır.

Sivas Kongresi açıldığında (4 Eylül 1919) Ali Fuat Paşa Eskişehir-İzmit bölgesinde Kuva-yı Milliye müfrezelerini kurmakla meşguldü ve Kongre kararıyla kendine Garbî Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Kumandanlığı görevi verilecektir. Kongre sonrasında yapılan Kumandanlar Toplantısına katılmak üzere Sivas'a gelmiş (8 Kasım 1919) ve üç hafta burada kaldıktan sonra 12 Aralıkta tekrar Ankara'ya dönmüştür. Kongrece seçilen Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya yerleşmesi için gerekli hazırlıkları tamamlayarak 27 Aralık 1919'da parlak bir törenle Mustafa Kemal'i karşılayacaktır.

Heyet-i Temsiliyenin Ankara'ya geldiği günlerde Anadolu'nun her yanında seçimler yapılıyordu. Ali Rıza Paşa hükümetinin aldığı seçim kararının tek galibi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri olacaktır. Hürriyet-İtilafçıların katılmadığı seçimlerde, kapanan İttihat-Terakki'nin Anadolu'daki bütün örgüt ve sempatizanları yeni millî hareketin içinde yer alarak destek olmuşlardır.

Bütün vilâyetlere Heyet-i Temsiliye adına gönderilen genelgele ile seçilen mebusların Ankara'ya uğradıktan sonra İstanbul'a gitmeleri isteniyordu. Ankara'ya gelenler hem kolordu karargahına hem

Mustafa Kemal'e uğruyor, burada milli hareketin amacı kendilerine anlatılıyordu. Kendisini ilk defa görüp, mücadele azmini yakından tanıdıkları bu sarışın Paşanın fikirleri karşısında hayrete düşen mebuslar burdan İstanbul yolunu tutuyorlardı. Mustafa Kemal kendisi de mebus seçildiği halde Ankara'da kalacak, müdafaa-i hukukçu çoğunluktan oluşan Son Osmanlı Meclisi, Milli Hareketi İstanbul'da savunacaktı. Şimdiye kadar yerel kongrelere dayanan hareket, yavaş yavaş milli irade tabanına oturmaya başlıyordu.

Seçilen mebuslar İstanbul'a geldiği ve günler geçtiği halde Meclis bir türlü açılmıyordu. Vahdettin, çoğunluğun İttihatçı olduğunu biliyor, Meclisi açmadan feshetme telkinleri arasında kararsızlığa düşüyordu. Nihayet sadrazam Ali Rıza Paşa'nın istifa tehdidi karşısında Meclisin açılışına razı olacaktır (12 Ocak 1920). İşgal altındaki İstanbul'da toplanan bu Meclisten 17 Şubat 1920 oturumunda alınan Misak-ı Milli kararı dışında önemli bir icraat çıkmamış ve 18 Mart 1920'de kendini feshetmiştir. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışıyla artık milli iradenin nabzı Ankara'da atacak, politika merkezi de oraya kayacaktır.

Ali Fuat Paşa Anzavur belası ile meşgul olduğu için TBMM'nin açılışında bulunamamıştır. 1920 mayısı da Düzce-Hendek isyanlarının bastırılması ile geçmiştir. 22 Haziran 1920'de Mustafa Kemal ile Eskişehir'de buluşarak birlikte Ankara'ya dönerler. Yunan Cephesindeki askeri durum değerlendirilir ve Ali Fuat Paşa 25 Haziran 1920'de Garp Cephesi Kumandanlığına tayin olunur.

Düzenli ordu kurma çalışmalarına hız verildiği bu günlerde Yunan ordusu Uşak'ı işgal edince, TBMM. telaşlı ve heyecanlı konuşmalara sahne olacak ve meclisin Kayseri'ye nakli bile gündeme gelecektir (29 Ağustos 1920). Ardından Ali Fuat Paşa'nın emriyle Gediz hareketi yapılır, ama sonuç başarısızlıktır. Artık Ali Fuat Paşa'ya karşı Ankara'da güvensizlik rüzgarları esmeye başlar. Bunda en büyük etken şüphesiz ki Çerkez Ethem meselesidir. Nihayet Ali Fuat Paşa 10 Kasım 1920 de cepheden alınarak yerine İsmet Paşa tayin olunacaktır.

Ali Fuat Paşa'nın cephe komutanlığında alınması bizce hayatının bir dönüm noktası olacaktır. Zira en yakın arkadaşına kırıngılığı bu olayla başlamıştır. Nutuk'ta ve kendi anılarında başka başka sebeplerle bağlanan bu olayın hikayesi de uzundur. Ve Paşanın ilk defa «*Bililmeyen Hatıralar*» kitabında anlattığı Ankara istasyonunda «*vago-*

nun aranması» meselesi de üzerinde durulacak ayrı bir detaydır ve kendi ifadesine göre, bundan sonrası hayatının siyasi safhasıdır.

Cepheden alınan Ali Fuat Paşa için bulunan görev, o yıllarda Avrupa başkentleri kadar önem kazanan Moskova Büyükelçiliğidir. O yıllarda biraz bolşevik yoldaşlığına, biraz da Turancılık hayallerine kapılan İttihatçılar Moskova'yı karargah seçmişlerdir. Bir yandan Bolşevik liderlerinin politika hesaplarını görürken, Dr. Nazım, Cemal ve Enver Paşaların temasları ile de yakından ilgilenen Ali Fuat Paşa bu görevinde ilginç olaylarla karşılaşacaktır. 2 Haziran 1922'ye kadar devam eden bu görevi Moskova Hatıraları'nda geniş şekilde anlattığı için burada üzerinde durmayacağız.

Ali Fuat Paşa Moskova'dan Ankara'ya döndüğünde ordumuz Yunan cephesinde büyük bir taarruza hazırlanıyordu. Mustafa Kemal Paşa ise, TBMM. reisi olduğu gibi meclisteki Müdafa-i Hukuk grubunun da reisi idi. Başkomutanlık üzerindeydi. II. Grup Başkomutanlık yetkilerine ve uzatılmasına itiraz ediyordu. Mustafa Kemal Paşa işte bu günlerde ARMHC. reisliğinden yoğun işleri dolayısıyla ayrılacak ve yerine Ali Fuat Paşa seçilecektir (16 Temmuz 1922).

Büyük taarruza kadar iki ay Çankaya'da arkadaşının misafiri olan Cebesoy, onun yokluğunda Meclis grubunu idare edecek ve Büyük Taarruzda hiç görev almayacaktır. Nutuk'tan anlaşılıyor ki, Ali Fuat Paşa ile Refet Bele'ye Büyük Taarruz için görev teklif edilmiştir. Ali Fuat Paşa'nın görev almamasındaki sebebi, İsmet Paşa'nın cephe kumandanı olmasına bağlamak, sanırım yanlıtıcı olmayacaktır.

Meclisin 29 Temmuz 1922 oturumunda alınan bir kararla, TBMM. heyetinin kurban bayramı vesilesiyle cepheyi ziyarette askere moral vermesi kararlaştırılmıştır. 9 günlük bu ziyarette cephe dolayılır, karargaha uğranır ve askerinin geçit resmi yaşlı gözlerle seyredilir. Heyetin başkanı Ali Fuat'tır ve yanında Mehmet Akif'de vardır. Nihayet 26 Ağustos'ta Büyük Taarruz başlamış ve 9 Eylülde ordularımız İzmir'e kadar ilerlemiştir.

11 Aralık 1922'de Adnan Bey'in istifası üzerine boşalan TBMM. ikinci reisliğine Ali Fuat Paşa seçilmiştir. Lozan görüşmeleri sırasında Meclisi o idare etmiştir. Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi (27 Mart 1923) onun 2. reisliği zamanına raslar.

Ali Fuat Paşa 2. Dönem TBMM.de gene ikinci reisliğe seçilmiş ve Lozan'ı tasdik eden oturumu kendisi yönetmiştir. Sonra bu görevinden ayrılarak Konya'daki 2. Ordu müfettişliğine başlamıştır.

Ali Fuat Paşa'nın ikinci reislikten ayrılarak ordu müfettişliğine dönmesi (24 Ekim 1923) cumhuriyetin ilanına yakın günlerdir ve Mustafa Kemal Paşa ile aralarına dargınlık girdiği anlaşılmaktadır. Zira Konya'ya gitmeden önce İstanbul'a uğrar. Arkadaşları Rauf Orbay, Dr. Adnan ve Refet Bele onu karşılarlar (27 Ekim 1923). Bu üç arkadaş İstanbul'da iken, Ankara'da cumhuriyet ilân edilecektir (29 Ekim 1923).

Ali Fuat Paşa ordu müfettişliğinden 30 Ekim 1924'de istifa ederek tekrar TBMM. ne katılır ve 17 Kasım 1924'de kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının genel sekreteri olur. 13 Şubat 1925'de başlayan Şeyh Said İsyanı üzerine çıkarılan Tahrir-i Sükûn Kanununun görüşmelerinde İsmet Paşa ve şahinler ekibi derhal sıkı tedbirlerin alınmasını savunurken, Terakkiperver Parti sözcüleri olaya daha yumuşak bakmışlar ve görüş ayrılığına düşmüşlerdir. T.C.F. Haziran 1925 içinde kapatılır.

15 Haziran 1926'da İzmir Suikastı ortaya çıkarıldığında, tutuklananlar arasında Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa dahil çok sayıda T.C.F. mensubu mebusda vardır. Gerçi beraat etmiştir ama, en yakın arkadaşına karşı suikast girişiminden beraat etmiş olsa bile büyük üzüntü duymasına engel olmamıştır.

Paşa 1933 yılına kadar TBMM.'nde görev almayarak köşesine çekilecek, IV. dönemde Atatürk'ün isteği üzerine CHP. boşalan Konya milletvekilliğine onu bağımsız aday gösterecektir (10 Haziran 1933). Bundan sonraki V. Dönemde gene bağımsız Konya milletvekilidir.

Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet Paşa'nın küskünleri kazanma politikası olarak CHP.ve davet edilerek, VI. Dönemde tekrar Konya'dan parlamento'ya girecek ve Nafia Vekilliğine getirilecektir. Kazım Karabekir'in ölümü üzerine TBMM. başkanlığına seçilmiştir (30 Ocak 1948).

14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Partiden Eskişehir Milletvekili seçilen Ali Fuat Cebesoy'un bu görevi 1954 ve 1957 seçimlerinde de bağımsız İstanbul Milletvekili olarak devam etmiştir. 1960 ihtilaliyle görevi sona eren paşa, son yıllarını hatıraları ile başbaşa geçirmiş ve 10 Ocak 1968'de 85 yaşında İstanbul'da vefat etmiştir. Vasiyeti üzerine cenazesi Geyve'nin Ali Fuat Paşa kasabasındaki cami avlusuna askeri törenle defnedilmiştir.

Ali Fuat Paşa anılarını sağlığında yayınlayıp görme mutluluğuna eren kişilerden biridir. Milli Mücadele Hatıraları (1953), Moskova Hatıraları (1955), Siyasî Hatıralar (1957) ve Sınıf Arkadaşım Atatürk (1967). Ali Fuat Paşa'nın Milli Mücadele ve Cumhuriyet tarihimiz bakımından kaynak niteliğindeki ve kamuya mal olmuş bu eserleri hakkında söylenecek fazla bir şey kalmamıştır. Ancak sağlığında kitaplaşmamış bazı notlarından, dergilerde yayınlanmış yazı ve makalelerinden, en önemlisi de ömrünün son günlerinde Amerikalı Prof. Frederik Latimer ile yapılabildiği banda alınmış dikkate değer bir röportajından meydana getirdiğimiz «*Bilinmeyen Hatıralar*» isimli kitabına, burada dikkati çekmekle yetiniyoruz...

Milli Mücadele tarihimizde unutulmaz hizmetleri bulunan Ali Fuat Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile Harbiye sıralarında başlayan arkadaşlıkları, onları imparatorluğun çöküş devrinde tekrar kader birliğine getirecektir. Bu bir tarihi dönemeçtir ve tarih bazı insanlara yeni görevler yükleyecektir. Bu hem kader, hem de İmparatorluğun bir kurmaylar nesline yüklenen misyon gibidir ve Milli Mücadele başlarken bu misyonu yüklenen ilk beş kişi arasında Ali Fuat Paşa'nın başka bir yeri vardır..

Mustafa Kemal Samsun'a gönderilirken, Anadolu'da Kongreler ve Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesi başlarken, Heyet-i Temsiliye Ankara'ya yerleşip yeni devletin temelleri atılırken hayatını tehlikeye atarlardan biri Ali Fuat Paşa'dır. Eğer arkadaşı Mustafa Kemal hareketin başında olmasa, belki o da hayatını riske atmayabilirdi? Mücadelenin başında Mustafa Kemal'in en güvendiği kişi ondan başkası olamazdı.

Fakat zafer kazanılıp cumhuriyet devrimleri başlayınca, politika sahnesi öyle uğursuz talih oyunları sergileyecektir ki, kara eller en yakın arkadaşlar arasına kara perdeler indirecektir. Mustafa Kemal ikbalinin doruklarına tırmanırken, diğerleri inkâr ve terkedilmişliğin gerilerine itileceklerdir... Ali Fuat Paşa'nın anılarında zaman zaman görülebilen serzenişler, sadece mâziden gelen dostlukların siyeye çekilmiş tezahürleri değil, büyük bir kopuşun da ifadesi gibidir... Öyle bir kopuş ki, gençliğinden ve savaş meydanlarından gelen bütün bir hayatın, hatta ileriye dönük bütün umutların «*muhas-salası*» bir anda kaybolup gidecektir...

Nutuk'ta anlatıldığına göre, ilk beşlinin liderle en derin ihtilafları saltanat ve hilafet meselesinde, cumhuriyet ilânı ve Lozan Anlaşması gibi temel konularda belirgin şekilde ortaya çıkacaktır... Lider, yoluna İsmet Paşa gibi yeni havarilerle devam edecektir... Ve liderin Rauf Bey, Refet Paşa, Karabekir'e karşı ağır eleştiriler getirirken, Ali Fuat Paşa'ya onlardan ayrı özel bir dikkat göstermesi gözlerden kaçmamaktadır...

İzmir Suikastinin girdabına itildiği günlerde, Ali Fuat Paşa'ya kaderin trajik cilvelerine razı oluş tesellisi sadece annesinden gelecektir. Tehlikeli bir mücadeleye daha ilk başlarda hayatını çekinmeden atan bir cephe kumandanının, bu kadar badireden sonra çocuklar gibi anne tesellisine sığınması dramatik bir sahne değil mi?... Ama suikasttan sekiz ay sonra gene Gazi'nin sofrasındadır ve:

– İşler niye böyle oldu Paşam?

diye, birbirlerine cevabı zor sorular yönelterek, efkâr dağıtacak ve her zaman olduğu gibi gençlik günlerinin anılarına dalacaklardır...

Bütün bu olan bitenlere rağmen, çok sonraları, hatta ölümüne yakın günlerde Ali Fuat Paşa'nın yazıp söyledikleri içinde, Mustafa Kemal'e en ağır eleştirisi bir arkadaş siteminden öteye geçmeyecektir. O'na göre Mustafa Kemal milli lider, büyük inkılâpçı ve kadronun en uzak görüşlüsüdür. Karşısındakini iknâ etmesini çok iyi bilen usta bir aktör ve parlak bir zekâdır. Mustafa Kemal'in ruh ve karakter yapısını en iyi bilen de odur zaten. Anılarında belirsiz bir pişmanlığın izleri de yok değildir... İç dünyasından, bazan çalkantı yapan bir düşünce tepkisi olarak dışa vurduğu pişmanlık hissini bir röportajda şöyle dile getirecektir:

– Belki tabiatım gereği fazla birşey isteyemezdim. Bekledim ki kendisi versin... Bu isteyememek huyu benim karakterimde var...

Atatürk'ün ölüm yolculuğunda başı yaştığa düşerken, başucunda sadece onu görmek istemesi, eğer mâzi hasretine dalış değilse, acaba kader arkadaşı Ali Fuat'a duyulan pişmanlığın eseri sayılamaz mı? Savarona yatındaki 22 gün beraber oluş başka neye yolulabilir? Bunlar, kim olursa olsun, kaderin insan ömrünü düğümlediği noktalar değil mi?...

Osman Selim Kocahanoğlu

SIYASÎ HÂTİRALAR

Cilt: I

Büyük Zaferden Lozan'a

Büyük Zafere Kadar...

Gazi Paşa'ya misafir oldum...

Bundan iki yıl kadar evvel neşrettiğim Moskova Hâtıralarıma şu satırlarla nihayet vermiştim: (*)

«Tekrar Moskova Büyükelçiliği vazifesine başlamak üzere hazırlıklara giriştiğim sıralarda, iki teklif karşısında kalmıştım: Büyük Millet Meclisinin kabul ettiği yeni bir kanun ile İcra Vekilleri Heyeti ihdas olunmuştu. Bu makama derhal bir zatın seçilmesi icap ediyordu. Başta Gazi Paşa olmak üzere, mebusların ekseriyeti Hüseyin Rauf Bey'in (*sayın Rauf Orbay*) intihabı hususunda anlaşmışlardı. Fakat Rauf Bey, ikinci reisliği tercih etmişti. Bu sırada Gazi Paşa, Moskova'ya hareketimin bir kaç gün tehirini istedi. Rauf Bey'in ısrarı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili Fevzi Paşa'nın da bu vazifeyi kabul etmemesi karşısında, bu makama benim namzetliğim bahis mevzuu olmuştu.

Bir iki gün sonra Rauf Bey ekseriyeti azıme ile, İcra Vekilleri Heyetine seçilince, Moskova'ya hareketime mâni olan hadise ortadan kalkmıştı. Ben de, Ankara'dan ayrılarak yola düşmüştüm.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Riyasetinden bilfiil istifası üzerine, Cemiyetin fahri Başkanlığına seçilmişti. Paşa'dan inhilâl eden reisliğe de ben intihap olunmuşum. Bu seçim neticesini yolda haber almış, ister istemez Ankara'ya dönmek zorunda kalmıştım. Moskova Büyükelçiliğinden istifa ettim. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi sıfatıyla, Ankara'da kaldım.»

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti riyasetine Mustafa Kemal Paşa'dan sonra seçilmiş olmam, benim için bir şerefti. Bu şerefli vazifeyi gücümün yettiği kadar ifaya gayret edecektim.

(*) *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1955, *Siyasi Hatıralar*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1957.

Neşredeceğim hâtıralar, işte bu tarihten başlar, yeni Türkiye'nin en hareketli ve tarihî hâdiselerle dolu bir devresini içine alarak devam eder.

Ankara'da evim yoktu. O zamanki Ankara'nın muntazam ve rahat bir oteli de bulunmadığından, pansiyon köşelerinde kalmak istemiyordum. Bir karar vermek üzere mebus arkadaşlarla konuşurken, imdadıma Mustafa Kemal Paşa yetişti. Meclis binasında beni bularak, Çankaya'da kendisine misafir olup olamayacağımı sordu. Rahatsız etmem ihtimalinden korktuğumu söyledim, özür diledim.

– Ne münasebet, dedi. Siz benim mektep arkadaşısınız. İstanbul'da Kuzguncuk'taki evinizde az mı misafir kaldım? Acı ve tatlı günlerimizin geçtiği eski hâtıraları beraberce yâda vesile buluruz.

Bu suretle Çankaya'da Gazi Paşa'ya misafir oldum. Büyük taaruzun başlayacağı günlere kadar orada kaldım.

Gazi, neden Çankaya Köşkü'ne taşındı?

1920 yılının son aylarında Moskova'ya gitmek üzere Ankara'dan ayrıldığım sıralarda, Mustafa Kemal Paşa, şimendifer istasyonu binalarından bir münasibini kendisine ayırtmış ve burasını bir ikametgâh haline getirmişti. Heyet-i Temsiliye Teşkilâtı, Meclisin küşadı ile tasfiye edildiğinden şehir haricinde işgal etmekte olduğu eski Ziraat Mektebi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletine verilmişti. Şu halde Gazi Paşa, Devlet ve Meclise ait işlerini Meclis binasında, askerî umuru da Ziraat Mektebinde görüyordu. İstasyon civarındaki ikametgâhda ise, hususî kalemi, maiyeti, yaverleri ve muhafızları bulunuyorlardı. Bu vaziyet, iptidâî şeklini muhafaza edip gidemezdi. Meclis Reisi, aynı zamanda Devlet Reisliğini de temsil ettiğinden ve buna ait resmî merasim ve işler de, zaman geçtikçe çoğaldığından, kendisine Ankara civarında münasip bir yer aranmasına başlanmıştı. Nihayet Çankaya'daki köşk ve müştemilatı bulunmuştu.

Ben, Millî Mücadelenin ilk yıllarında ve henüz «Heyet-i Temsiliye» Ankara'ya gelmeden evvel, bazı akşamları Erkân-ı Harp Reisim Binbaşı Ömer Halis (*General Halis Bıyıktaş*) Bey'le beraber Çankaya'ya çıkar, hem biraz hava alır, hem de dinlenirdim. Bir gün, o sıralarda Ankara Valisi bulunan Muhittin Paşa, merak etmiş, Mektupçu Bey'e:

– Kumandan Paşa, acaba neden sık sık oraya gidiyor, acaba bunun da bir mânası mı var?

Diye sormuştu.

O günlerin mütevazı Çankaya Köşkü ve arazisi zamanla tekamül ede ede Cumhurreislerine esaslı ve mükemmel bir ikametgâh halini almıştı.

O günlerin Çankaya Köşkü, ayrı ayrı iki kısımdan müteşekkildi. Büyük kısmı hâlâ mevcuttur. Bugün yıkılmış olan küçük köşk ise, yolun büyüğe yaklaştığı ve bir kavis teşkil ettiği yerde idi. Hatırımdaya yanlış kalmadıysa, büyük köşkün kapısından içeriye girince, zemini mermer bir hol ve ortasında bir havuz vardı. Havuzun üstü açık olduğundan, ikinci kattan görmek mümkündü. Holde, Paşa'nın büyük bir kütüphane ve yazıhanesi vardı. Mefruşatı harpten evvel Birinci Kolordu Kumandanına mahsus resmî odanın kırmızı renkli maroken koltuk ve kanepeler ile, mükemmel bir yazı masasından ibaretti. Zannedersem bunların hepsi, Viyana mamûlâtı idi. Duvar, bir kaç tablo ile süslenmişti. Holün diğer cephesinde bir yemek odası mevcuttu.

İkinci kata gelince, biri büyük, diğeri küçük olmak üzere, iki yatak odası, iptidâî bir şekilde hazırlanmış bir banyo müteşekkildi. Gazi Paşa, böbreklerinden rahatsız olduğu için, ekseriya sıcak su ile banyo yapmak ihtiyacını duyardı.

Misafirler, umumiyetle küçük köşkte kalırlardı. Fakat yemekler, ekseri akşamlar büyük köşkte ve Gazi Paşa ile beraber yenirdi. Fevkalâde haller istisna edilecek olursa, geceleri geç vakitlere kadar oturulur, yemek masasının etrafında, o günlerin pek müşkül olan meseleleri konuşulurdu.

Mustafa Kemal'in İstanbul hasreti

Ankara'nın bir hayli perhizkâr olan hayatından bunalmış bir halde, şehirden kurtulduğumuz akşamlar, Çankaya'ya, Paşa ile beraber döner aperatif alırdık. Bundan başka eğlenemiz hemen hemen yok gibi idi. İstanbul'da ve Selânikte geçen gençlik günlerimizin hâtıralarını anlatır, bizim için zevk, neş'e ve ümitle dolu olan o günleri hasretle yâd

ederdik. Nur içinde yatsın, Mustafa Kemal'in hususî arkadaşlığına doyum olmazdı.

İnsan, hâtıraları ile yaşar, Şimdi şu satırları yazarken, aziz ve rahmetli arkadaşım İstanbul'da beraber geçirdiğimiz günler gözümün önünde canlandı.

Mustafa Kemal'i, bundan elli yedi yıl evvel, 1899'da, Mekteb-i Harbiye'nin birinci sınıfında tanımıştım. Manastır Askerî İdadisinden gelmişti. Ben de İstanbul'da Moda'daki Fransız Lisesini bitirerek imtihanla Harbiyeye girmiştim. O, İstanbul'da ailesi bulunmadığı için, hafta tatillerinde mektepte kalırdı. İstanbul'a hayrandı... Bir gün bana:

– Ah kardeşim, imkân olsa da, bu güzelim şehri baştan başa dolaşabilsem...

Demişti. Şimdi senesini pek iyi hatırlamıyorum. Ama rahmetli babam İsmail Fazıl Paşa menfasından dönmüştü. Arkadaşımı alıp Kuzguncuk'taki evimize götürdüm. Pederini küçük yaşta kaybeden Mustafa Kemal'de bir baba muhabbeti boşluğu kalmıştı. Bütün hayatı boyunca bu boşluğu daima hissetmiş olduğunu söylerdi.

Rahmetli babacığım, benim bu sarışın ve ateşli arkadaşımı çok sevdi. Kendisine her zaman öz evlât muamelesi etti.

Artık Mustafa Kemal, ekseriya hafta tatillerinde bize geliyordu. Beraberce İstanbul'un şayanı temaşa yerlerini dolaşıyorduk. Babam, bu halimizle lâtife eder:

– Oldu olacak, şu şehrin bir de haritasını çıkarsanıza, derdi. Hiç unutmam, bir gün Büyükkada'ya gitmeğe ve gece orada kalarak mehtabı seyretmeğe karar verdik. Mustafa Kemal tabiata âşıkı. Hristosa vardığımız zaman, mehtap da çıkmıştı. O gece hiç uyumadık. Ayın seyri ni ve denize düşen pırıldılarını, üstünde bulunduğumuz tepeden doya doya seyrettik. Denize, mehtaba ve aşka dair şiirler okuduk. Bir ara, Mustafa Kemal:

– Fuat, dedi. Emin ol riyaziyeye verdiğim emek kadar, şiire ve resme emek verseydim, beni Mekteb-i Harbiyenin dört duvarı arasında kapanmış bulamazdınız. Mehtaplı gecelerde mektepten kaçar, buralara gelirdim. Şiir yazardım, sabahın ilk ışıkları ile de resme başlardım.

Bir hizmet borcu

Çankaya'da iki ay kadar kalmıştım. Bir gün şehirde ev aradığımı arkadaşlardan öğrenen Mustafa Kemal Paşa:

– Yahu, ne oluyorsunuz, aceleye sebep ne? Burası benim evim değil mi? İstedğin kadar kalabilirsiniz.

Diye sitem etmiş ve beni bırakmak istememişti. Fakat bilâhare iki mühim sebep, bizi bir dam altından ayırmıştı. Birincisi pek yakında büyük taarruz başlayacaktı. Gazi Paşa, Başkumandan sıfatıyla, muharebeleri sevk ve idare etmek üzere cepheye gidecek ve kim bilir ne vakit dönecekti. İkinci sebep ise, şu idi: Meclisteki Müdafaai Hukuk Teşkilâtı iki gruba ayrılmıştı. Reis olmak itibariyle tarafsız kalmam lâzımdı. Bu son mazeretimi Gazi Paşa'ya arz eylediğim zaman, o da makul karışılmış, şehirde hususî bir ikametgâha yerleşmemi münasip görmüştü. Ayrılacağımız günlerin birinde, aynen şöyle demişti:

– Sen, şimdi bilfiil partimizin lideri sayılırsın. Muvafık ve muhalif mebusların seni görmek ve istişarelerde bulunmak isteyecekleri tabiidir... Bu bakımdan hakikaten hususî bir ikametgâha ihtiyacın var. Yalnız dikkat et paşam, hiç olmazsa orada muvafık, muhalif birbirimize tutuşmıyalım...

Gazi Paşa'nın buna benzer daha bir çok nükteleri vardır.

Çankaya Köşkü'ndeki misafiretim sırasında geçen hâdiselerin hikâyesi, elbette bu kadar değildir. Bu iki aya yakın zamanda bir çok siyasî ve tarihî hâdiselere şahit olmuşumdur. Onları, sırası geldikçe birer birer nakletmeği faydalı ve lüzumlu bulurum. Aynı zamanda yakın tarihi inceliyecek ve yazacak olan genç arkadaşlarıma naçizane bir hizmet bakımından da buna mecburum.

İtiraf ederim ki, hâtıralarım, zengin hayallerle yaldızlı pasajlarla süslü değildir, aczimi kabul ediyorum. Fakat, Allah şahittir ki, hakikatlardan inhıraf etmemeğe çalıştım. Hâfızamın beni aldatması ihtimâlî olan kısımlarda, notlarıma ve vesikalarıma başvurdum.

Ankara'da Müdafaai Hukuk Reisliği vazifesine başladığım sıralarda, Türk Ataşemiliterlerinin Moskova'da tevkifi ile hasıl olan ihtilâf,

henüz tamamıyla halledilmiş değildi(*). Fakat müzakerelerin cereyan tarzı lehimize bir seyir takip ediyordu. 1921 yılında Moskova'da ve Ankara'da bir çok dostluk nümayişlerine vesile teşkil eden münasebetlerimiz, şeklini birdenbire değiştiremezdi. Moskova'nın basit bir casusluk hâdisesini daha fazla izâm edip, ileriye götüreceğini, yeni yeni ihtilâflar çıkaracağını sanmıyordum. Mustafa Kemal Paşa da bu hâdiseye büyük ehemmiyet vermekle beraber aynı kanaati taşıyordu.

Moskova hâdiselerinin iç yüzü

Çankaya'da misafir kaldığımın ikinci veya üçüncü gecesi, Gazi Paşa'nın emri üzerine, Moskova hâdisesinin iç yüzünü bütün tafsilâtiyle anlattım. Rusların, İngilizlerden fazla iktisadî yardım temin edebilmek maksadıyla bu hâdiseyi çıkardığı katiyetle iddia edilemezdi. Çünkü bütün bir yıl Ankara'da o kadar çok dostluk nümayişleri yapmışlardı ki, bu nümayişler İngiliz diplomasisinin elbette gözünden kaçamazdı. Rusların alelâde bir casusluk vakasından ibaret bulunan hâdiseyi, bu derece izâm etmelerinde dahilî vaziyetleri, Kafkaslarda ve Orta Asya'da durumlarının gittikçe karışması, belki esaslı âmillerden biri olmuştu. Çünkü bizden kuvvet alan ve mücadelemizi yakından takip eden buradaki Türkler ve Müslümanlara bizi âciz ve zayıf bir durumda göstermek işlerine gelebilirdi. Kim bilir, belki de bu son gayri dostane nümayişleri de bunun için yapmış olabilirlerdi.

Ataşemiliterlerin esaslı vazifelerinden bir tanesi de, nezdinde buldukları devlet ordularının her türlü gizli işlerini mümkün olduğu kadar öğrenmeğe çalışmaları idi. Fakat bu vazifelerini yaparlarken asla bir cürmümeşhuda sebebiyet vermemeleri zarureti aşıkardı. Maatteessüf yeni Ataşemiliterlerimiz, bu işte tecrübesizliklerinin kurbanı olmuşlardı. Hâdis, cürmümeşhut haline getirilmişti. Meseleyi haber alır almaz, Rus Hariciye Komiserinden tahkikatın müşterek yapılmasını istemiştim. Maksadım, zaman kazanmak, iki tarafın varacağı kanaate göre, müsebbiplerini dostluğumuza lâyık bir tarzda icap ediyorsa, tecziye cihetine gitmekti.

(*) Moskova hâdisesinin şayanı dikkat safhaları «*Moskova Hâtıralarım*» adını taşıyan kitabımda bütün tafsilâtiyle vardır.

Bu mütalâama Hariciye Komiserliği iltifat etmemişti. Meydan, Çeka memurlarının bir taraflı hareketlerine bırakılmıştı. Onlar da her türlü diplomasi ve hattâ nezaket kaidelerinin dışına çıkmışlar, âdeta vahşiyane bir tahkikat tarzı tutturmuşlardı. O kadar ki, bir ara asıl mevzu bile unutulmuştu. *Bu tahkikat tarzını kabul edemezdim, şiddetle protesto ettim. İki memleket arasındaki münasebetlerin ancak Ankara'da hallolunabileceğini ileri sürdüm ve pasaportlarımı istedim.*

Ruslar ne benim şifrelerimi Ankara'ya bildirmişler, ne de Hariciye Vekâletimizin şifrelerini bana vermek istemişlerdi. Moskova'dan ayrıldıktan sonra bunların tomar halinde Büyükelçiliğe getirilip teslim edilmiş olduğunu Ankara'da haber aldım.

Benim gibi eski bir Ataşemiliter olan Gazi Paşa, Moskova hâdiselerinin hikâyesini alâka ile dinlemişti. Kanaatini de şu cümlelerle ifade etmişti:

– Hariciyemizin nokta-i nazarı da, sizin gibi. Rusların eninde sonunda bu hâdiseyi istediğimiz tarzda ve lehimize halledeceği merkezindedir. Bu kanaate ben de iştirâk etmiş bulunuyorum. Sovyet Rusya'nın dostluk ve siyasî münasebetlerinin muhakkak ki, kendilerine has bir şekli var. Siyasî usul ve kaidelere inanmak istemiyorlar. Fakat kendi usullerini de gizli tutuyorlar. Zamanla onu da öğreneceğiz. Garp ile dâvamızı halledinceye kadar Rusları idare etmeğe ve dostluğumuzu muhafazaya mecburuz.

Kurnaz Bolşevik lideri Stalin

Söz, dönüp dolaşıp Stalin'e intikal etmişti. Gazi Paşa, bu Sovyet lideri hakkında benden tafsilât istedi.

– Bin dokuz yüz on yedi yılından beri Bolşevik âleminde adını pek az işittiğimiz Stalinin, yavaş yavaş bütün Sovyet Cumhuriyetlerine ve bloklarına hâkim olacağını sanıyorum. Bu adamın gizli kalmış olan şahsiyetinin, karakteristik noktaları acaba nelerdir?

Moskova'da Büyükelçi olarak bulunduğum sıralarda kendisiyle müteaddit defalar temas ettiğim Stalin'e dair, Gazi Paşa'nın ileriye sürdüğü mütalâa pek yerinde idi.

– Stalin, çok cüretkâr ve birinci derecede icraat adamıdır, dedim. Doğru ve ciddi gibi görünen nikabı altında aldattıcıdır. Rusya'yı ve Rus halkını muhakkak arkadaşlarından daha iyi tanımış ve anlamıştır. Şiddet taraftarı ve aynı zamanda pratiktir. Lenin, Trotsky, Kamenev ve diğer komünist nazariyatçıları, dünya ihtilâli hayali peşinde koşuyorlar, ancak bunun nasıl sevk ve idare edileceğini bilemiyorlar.

Stalinin istikbalini pek güzel keşfettiniz.

Stalin hakkındaki konuşmamız bir hayli uzun sürmüştü. Bu kurnaz Bolşevik Liderinin bütün Rusya'ya hâkim olduktan sonra tarihî Çarlık politikasını sadakatle ve belki de eskisinden daha geniş bir tarzda, tatbik etmek istiyeceğinde müttefiktik. Mustafa Kemal Paşa, bu mevzu dair son olarak şunları söyledi:

– Türk-Rus münasebetlerinin gelişmesinde bize hayli yardımcı dokunan Stalin, Rusya'nın gelecekteki şartları, lehine olarak değiştikçe, yani kuvvetlendikçe, bizi çok uğraştıracaktır. Fakat biz mücadeleden yılan insanlar değiliz ve yılmıyacağız. Bir gün gelecek, bunu anlıyacaklardır.

Rahmetli arkadaşımın bu sözleri, seneler sonra birer hakikat olmuştu.

Millî Mücadeleye Rusların bakışı

Mustafa Kemal Paşa, Rusya'daki inkişaflara büyük ehemmiyet veriyor ve bilhassa Millî Mücadelemizin Moskova'da nasıl karşılanmakta olduğunu merak ediyordu. Yine bir akşam, Çankaya'da toplantılarımızın birinde:

– Kütahya, Eskişehir ve Sakarya muharebeleri Moskova'da nasıl karşılandı? diye sormuştu.

Durumu kendisine anlattım. Memleketimiz ve mücadelemiz hakkında Moskova'ya iki kaynaktan malûmat geliyordu. Bu kaynaklardan biri, Ankara'daki Rus Sefaretinin gönderdiği haberlerdi. Diğer ise Yunan umumî karargâhından askerî harekâtı günü gününe takip eden İsviçreli harp muhabirlerinin kendi gazetelerine verdikleri havadislerdi. Bu iki menbadan gelen malûmata göre, Moskova mehafilinde hasıl olan kanaat, şöyle hülâsa edilebilirdi.

Birinci ve İkinci İnönü muharebelerinde olduğu gibi, artık Yunan taarruzları yalnız çetin bir müdafaa ile karşılaşmıyacak, müdafaaadan sonra kuvvetli ve mukabil bir taarruzla mağlûp dahi edilebilecekti. Fakat 1921 Temmuzunda Kütahya'nın şarkına doğru Yunan taarruzu büyük kuvvetlerle inkişaf edince, Türk müdafaa hattının sol cenahının Altıntaş mevzilerinde bulunduğu anlaşılıyordu. Bundan Türk hakikî müdafaa cephesinin çok ileride ve uzun bir hatta yayıldığı meydana çıkmıştı. Artık Türkler tarafından muhaberenin talihini değiştirmek imkânı kalmamıştı. Moskova'da, Garp cephemizin eskisine nazaran iki misli ve Yunan taarruz kuvvetlerine muadil olduğu kanaati vardı.

Bundan sonra Altıntaş, Kütahya, İnönü ve Eskişehir'in birbiri arkasından düşmesi üzerine, Türk ordusunun mağlûp olduğuna hükmedilmiş, fakat mağlûbiyet derecesi kestirilememişti. Gerilerde yeni bir cephenin kurulup kurulamayacağı mevzu bahis edilemiyordu. Ruslar, Ankara'nın dağılacağından da endişe etmeğe başlamışlardı.

Bu kısa izahattan sonra, Gazi Paşa'ya dedim ki:

– Sizin de o sıralarda ordunun başında görülmemiş olmanız türlü rivayet ve şayialara yol açmıştı. Bir aralık millî hükûmet ve idarenin dağılmış olduğu şayiisi da çıkmıştı. Eski Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Rusların yardımı ile durumu düzeltmek üzere harekete geçeceğini de duymuştuk.

Gazi Paşa:

– Bizim burada çektiğimiz ızdırabı, siz de Moskova'da çekmişsiniz... Yâdelerde ve memleket hasretiyle çekilen ızdıraplar, çok daha acıdır. Hele elden birşey gelmezse... dedi.

Paşa'nın hakkı vardı. Moskova'da ne heyecanlı günler, ne uykusuz geceler geçirmiştik. Bizim belimizi büken memlekette haber alamamaktı. Bu buhranlı günlerde durum ne kadar tehlikeli olursa olsun, Ankara'nın asla dağılmıyacağını, bilâkis düşmanın Sakarya'da çok şiddetli bir mukabele göreceğini anlatmağa çalışmıştık. Hattâ bir gün:

– Fazla hayale kapılmıyor musunuz?

Diye soran bir Rus diplomatına, belki de biraz diplomasi nezaketinin dışına çıkarak:

– Anlaşılan, siz millî ruh nedir, bilmiyorsunuz. Türk ordusu, sizin tahmininizden çok daha kuvvetli ve kahramandır. Henüz son sözünü de söylememiştir... Asker olmadığınız için, bunu anlayamazsınız...

Cevabını vermiştim. Ankara'daki Rus Sefaretinin durumumuzu çok tehlikeli göstermeğe devam etmesi, tekziplerimizin kıymetlenmesine o zamanlar mâni olmuştu.

Benim de öğreneceğim şeyler vardı

Mustafa Kemal Paşa'ya, Sakarya savaşına tekaddüm eden günleri ve Rusların bu savaşı nasıl gördüklerini de şöylece izah etmiştim:

Temmuzun sonlarına doğru ordumuz, Sakarya gerisinde toplanmış ve gerilerden takviye kuvvetleri yetişmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Millet Meclisi kararıyla Başkumandanlığa getirilmesi, buna mukabil Yunan ordusunun uzun sürecek olan menzil hazırlıklarını tamamlamadan hareket edemeyeceği haberleri, Moskova'ya gelmeğe başlayınca, bir aydan evvel Sakarya'nın doğusunda ciddî bir muharebe olamayacağı kanaatine varılmıştı. Bu bir ay zarfında da, Türk ordusunun şiddetli bir mukabelede bulunması ihtimali ileri sürülmüş, askerî durumun lehimize döneceği ümidi belirmeğe başlamıştı.

Bu savaşların devamı sırasında askerî durumumuz ile diğer Bolşevik erkânından çok daha fazla alâkalan Stalin, benden izahat istemişti. Bilâhare tahminlerimin doğru çıktığını görünce de, istihbarat teşkilâtının mükemmel ve geniş olduğunu sanmış, bu malûmatı nereden ve hangi vasıtalarla aldığımı merak etmişti. Kendisine:

– Merak edilecek bir şey yok, demiştim. Bugünkü vaziyet, 1920 yılının sonuna kadar idare ettiğimiz vaziyetin bir devamıdır. Bu hale göre, benim herkesten ziyade ileriye görmemi gayet tabîî karşılamak lâzımdır.

Moskova'da bulunduğum sıralarda cereyan etmiş olan muharebelerin seyrini, ben de en salâhiyetli bir insandan ve bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın ağzından dinlemek istiyordum. Gazi Paşa, aynı akşam, benim bu ricamı memnuniyetle yerine getireceğini söyledi:

– Her istediğinizi sorabilirsiniz.

Dedi. Anlamak istediğim hususlar şunlardı: Vaktiyle Eskişehir'de Gazi Paşa'nın huzurunda münakaşasını yaptığımız ve esaslarını kabul ettiğimiz bir müdafaa plânı vardı. Bu plânın İkinci İnönü muharebesinde tatbikine çalışılmıştı. Garp cephesi, eskisine nazaran çok daha kuvvetlenmişti. Bu kuvvetimizin düşmanın iki kolordudan mürekkep Uşak grubuna üstün bir hale geldiğini duymuştuk. Plânın esası, Uşak ve Bursa grupları birbirinden ayrı olarak Eskişehir istikametinde taarruz ederken, evvelâ Uşak grubunu bütün kuvvetimizle yalnız yakalamak ve ondan sonra hasıl olacak neticeye göre, diğer grubun üzerine yürümektir.

Acaba bu plân neden tatbik edilmemiş, çok ileride düşman grupları arasında bulunan Altıntaş-Kütahya-İnönü gibi uzun bir müdafaa hattı tutulmuştu? Neden geride ihtiyat kuvvetleri bırakmadan düşman taarruzu bu hatta kabul edilmişti? Neden müdafaa plânında kararlaştırıldığı gibi, düşmanın gelebileceği istikametler üzerinde onu gözetliyecek ve oyalıyacak kadar kuvvet ayrıldıktan ve bazı kuvvetli mevziler tahkim edildikten sonra, Seyitgazi'nin şimal ve doğusunda kuvvetli bir ihtiyat toplanmamıştı? Böyle bir plânla neden düşmanın Uşak taarruz grubu yalnız başına yakalanmamıştı?

Mustafa Kemal anlatıyor...

Suallerimi lütfen ve alâka ile dinleyen Gazi Paşa, dedi ki:

– Garp cephesinin bütün kuvvetiyle çok ileride ve uzun bir müdafaa hattı üzerinde Yunanlıların taarruzunu beklemesi, benim de nazarı dikkatimi çekmişti. Düşmanın taarruzundan evvel bunun sebeplerini araştırmış ve soruşturmuştum. Mes'ul makamlar, bana şu cevabı vermişlerdi: «Yunanlıların ilk taarruz hedefinin Eskişehir ve ondan sonra Ankara olacağına şüphe yoktur. Bu vaziyet karşısında muhtelif ihtimalleri gözönünde tuttuk. En iyi müdafaanın hangi mevzilerde olabileceğini keşfettirdik ve neticede bu mevzilerin Altıntaş-Kütahya-İnönü madafaa hattına tesadüf ettiğini anladık. Bununla beraber düşmanın, Birinci ve İkinci İnönü muharebelerinde yapmış olduğu hâtaı tekrarlamayıp, Bursa ve Uşak'taki kuvvetlerini Eskişehir istikametinde birleştireceğini ve her iki kuvvetten de aynı zamanda istifade edeceğini düşündük. Böyle bir taarruzu en iyi karşılayacak müdafaa hattının Al-

tıntaş-Kütahya-İnönü hattından geldiğini gördük ve bu hatta müdafaa karar verdik. Bir de fırkalarımızın hareket kabiliyeti az olduğundan, düşman taarruzunu yerimizde bekliyerek iyi bir müdafaa ile onu kırdıktan sonra mukabil taarruzla mağlûp etmeği düşündük.»

Kendilerine şu cevabı vermiştim: Müdafaa hattınız çok ileride ve uzundur. Bütün kuvvetiniz ancak bu hattı tutmağa kâfi gelir. Geride kuvvetli bir ihtiyat da ayırmamışsınız. Mevziler ileride olduğu için düşmanın hakikî taarruz istikametleri iyice anlaşılmadan ve buna karşı mevzilerimizi takviye etmeden Yunanlıların bütün şiddetiyle başlayacak taarruzları, bizim için âdeta bir baskın halini alacaktır. Artık bütün insiyatif onlara geçmiş olacaktır. Fırkalarımızın hareket kabiliyetine gelince, teşekkül tarzları hem sade ve hem de ağırlık denecek kadar pek çok şeyleri yoktur. Köylülerimiz geçen muharebelerde bize nakil işlerinde yardım etmişlerdi. Birinci ve İkinci İnönü muharebelerindeki muvaffakiyetimizi fırkalarımızın çok fazla olan hareket kabiliyetlerine borçluyuz. Zamanında bir cepheden diğer cepheye yetişmeleriyle kazanılmış olduğunu unutmayalım. Şimdi hareket kabiliyetleri azalmış, diyerek pasif bir müdafaa ile iktifa etmiyelim.

Mustafa Kemal Paşa sözlerine şöyle devam etti:

Kumandanlarla düşmanın taarruzundan evvel çok esaslı müzakereler yapmıştım. Onlardan pasif bir karardan faal bir karara geçmelerini ısrarla istemişim. Fakat inandıkları ve bağlandıkları fikirden vazgeçirememiştim. Kumandanlar, askerimizin hareket harbiyle değil, müdafaa mevzilerinde kalarak düşmanı şiddetli ateşleriyle sarstuktan sonra muvaffak olacaklarına kaniydiler. Altıntaş, Kütahya mevzilerimize, yâni düşman sol cenahımıza bütün şiddetiyle taarruza başladıktan sonra vaziyetin vehametini derhal anladım ve Garp cephemizi tehlikeden kurtarmak için, düşmandan çok uzak bir mesafeye çekilmesi zaruretini düşündüm. Geriden Garp cephesi kumandanı ile anlaşmak imkânı göremeyince, hemen Eskişehir civarındaki karargâhına gittim. Oradaki vaziyeti bir daha gözden geçirdim. Düşüncem haklı ve yerinde idi. İsmet Paşa'ya şu tavsiyede bulundum: «Orduyu derhal Eskişehir ve civarında toplamak lâzımdır. Ordunun yeniden tanzim, tensik ve takviye edilebilmesi için düşman ordusu ile aramıza büyük bir mesafe koyma-

mız lâzımdır. Yâni Sakarya'nın doğusuna kadar çekiliniz.» İsmet Paşa, bu tavsiyemi kabul etti ve icabını yapmağa başladı. Her halde bu hareketinde biraz geç kalmış olacak ki, Eskişehir civarında yapmış olduğu mukabil taarruzla fazlaca zayıat verildi.

Eğer düşman, Kütahya ve Eskişehir civarında mağlûp edilmiş olsaydı, netice ne olurdu? Paşa, bunu da izah etti:

– Bu takdirde lehimize olan bir sulh anlaşmasını Garplılara tanıtmak ve hattâ kabul ettirmek daha evvel mümkün olabilirdi. Sakarya zaferinden sonra Garplılar, bir kaç defa mütareke ve musalaha teklifinde bulunmuşlardı. Fakat ileriye sürdükleri şartlar, bizim meşru ve haklı olan dâvamızı temin edecek mahiyette değildi. Onlar, Sakarya mağlûbiyetinden sonra da, Yunanlıların toparlanabileceğini ve bizi dâvamızdan feragat ettirecek kadar kuvvetleneceğini düşünmüşlerdi. Allah büyüktür. Bu düşüncelerinde aldantıklarını çok yakında göreceklerdiler.

Gazi Paşa, düşmanın mağlûp edileceğine ve büyük zaferin kazanılacağına bütün kalbi ile inanıyor ve o mesut günleri sabırsızlıkla bekliyordu.

Mecliste iki grubun mücadelesi

Hâtıralarımın bu kısmına başlarken, «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti» Reislğine intihap olduğumu haber alarak Ankara'ya döndüğümü, Moskova Büyükelçiliğinden istifa edip yeni vazifeme başladığımı söylemiş, fakat bunun sebeplerini sonraya bırakmıştım. Mevzua daha iyi nüfuz edilebilmesi için bu intihaba tekaddüm eden hâdiseleri de kısaca yazmayı faydalı buldum.

Vekillerin sureti intihaplarına dair olan 1920 tarihli kanun, 8 Temmuz 1922'de Büyük Millet Meclisi tarafından tadil edilmişti. Bu tadilin türlü sebepleri vardı. Millet Meclisi, Sakarya zaferinden evvel çıkarılmış olan Başkumandanlık Kanunu ile mühim bir kısım salâhiyetlerini kendi reisine, yâni Mustafa Kemal Paşa'ya vermiş bulunuyordu.

1921 senesinin son aylarında Meclis içersinde bazı hareketler olmuş, Müdafaa-i Hukuk Grubu ikiye ayrılmıştı. İkinci grup, Meclis Reisinin diktatörlüğe doğru gittiğinden şüphe ediyordu. Teşkilât-ı Esasiye

ve Başkumandanlık Kanunlarına göre, Meclis Reisi istediği takdirde hem İcra Vekilleri Heyetine ve hem de Meclise icra-yı nüfuz edebilirdi. Birinci grup âzasından ve Gazi Paşa'nın yakınlarından olan bazı mebuslar, ikinci grup üzerine tazyik yapabilmek için icabında reisin diktatörce teşebbüsleri de olabileceğini işe etmişlerdi. Bu şayialar üzerine endişeye düşen İkinci Grup azaları, Meclis Reisinin tahakkümünü önlemek için mukabil teşebbüslere geçmişlerdi. Bunlardan en mühimi 1921 yılında İcra Vekilleri heyetinin vazife ve mesuliyetini tâyin eden kanun lâyihası hazırlanırken, Teşkilât-ı Esasîyemize kabine usulünün sokulmasının istenmesiydi.

Bu suretle Vekillerin, Meclis Reisinin nüfuzu altında çıkarılması ve bunların Meclise karşı mes'ul olması düşünülmüştü. Birinci grup ise, haklı olarak bu usulün yürürlükte bulunan Anayasamıza uymadığını ileri sürmüş, kanun lâyihasını encümene iade ettirmişti.

İkinci grup, hazırlanan kanun tasarısının, encümene iadesinden sonra daha esaslı faaliyete geçmişti. Meclis tarafından namzet gösterilmek suretiyle Vekil intihabı hakkındaki 4 Kasım tarihli kanunun tatbikatında derhal müşkülât çıkarmıştı. Münhal bulunan Vekâletlere intihap yapılmasına mâni olmuştu. Bu başarıyı da kâfi görmeyen ikinci grup, kabine usulünün yerine yalnız Meclise karşı mes'ul ve müstakil bir Heyet-i Vekile Reisliği makamının ihdası ve diğer Vekillerin namzet gösterilmek suretiyle değil, doğrudan doğruya Meclis tarafından seçilmesi için propagandaya başlamıştı. Bu mücadele de, ikinci grup lehine tecelli etmiş, Mecliste lüzumlu ekseriyet pek kısa zamanda temin olunmuştu. Vermiş oldukları kanun tasarısı kabul edilmişti.

Vekillerin sureti intihapları hakkındaki kanunun değişmesi üzerine, 9 Temmuzda İcra Vekilleri, Meclis Riyasetine birer birer istifalarını vermişlerdi. Heyet-i Vekile Reisi olan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın ise, yalnız riyasetten istifası kabul edilmişti. Çünkü o güne kadar kanunla tanınmış bir Heyet-i Vekile Reisliği makamı mevcut değildi. Ancak İcra Vekilleri müzakereleri idare etmek üzere aralarından bir zatı başkanlığa seçmişlerdi.

Gazi Paşa'nın teklifi

Büyük Millet Meclisinde iki grup arasında ciddî mücadele ve münakaşalar devam ederken, Moskova hâdisesinin birinci safhası da lehimize kapanmış bulunuyordu. Taraflar arasında varılan anlaşmaya göre, benim tekrar Moskova'ya dönerek vazifeme başlamam kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine yol hazırlıklarına girişmiştim. Bir kaç gün sonra, Gazi Paşa ve hükümet erkânı ile Meclisteki arkadaşlara veda edip Ankara'dan ayrılacaktım.

Bir gün Gazi Paşa, beni yalnız olarak kabul etti. Meclisteki hâdiseleri anlatarak:

– Yeni bir hükümet buhranı karşısında bulunuyoruz, dedi. Fevzi Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğini tercih ediyor. Meclis ekseriyeti de, Hüseyin Rauf Bey'i Heyet-i Vekile Reisliğine getirmek kararında. Fakat Rauf Bey, ikinci reislikte kalmak istiyor. Eğer bu fikrinde ısrar edecek olursa, birinci grup ile ben, Heyet-i Vekile Reisliğine sizi namzet göstereceğiz. Acaba bir kaç gün daha Ankara'da kalamaz mısınız?

Gazi Paşa'nın, bu samimî teklifine muvafakat cevabı verdim.

– Siz nasıl münasip görürseniz, Paşam.

Diyerek hareketimi muvakkat bir zaman için tehir ettim. Hükümet buhranının hallini bekliyecektim.

Hüseyin Rauf Bey devamlı ısrarlar karşısında nihayet Heyet-i Vekile Riyasetine namzet gösterilmesine razı olmuştu. 12 Temmuzda Büyük Millet Meclisinde seçim yapılmıştı. Rauf Bey, mevcut 203 azadan 197'sinin rey ile bu makama intihap olunmuştu. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine Kozan Mebusu Fevzi Paşa, Müdafaa-i Milliye Vekâletine Karesi Mebusu Kâzım Paşa, Hariciye Vekâletine Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey seçilmişlerdi. Millî Müdafaa Vekâleti hariç, (Kâzım Paşa mevcut 204 azanın ancak 105'inden rey alabilmişti) diğerlerine ikinci grubun da rey verdiği anlaşılmıştı.

Adliye Vekâletine, iki defa yapılan intihap neticesinde İstanbul Mebusu Celâlettin Arif, Maliye Vekâletine Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi, Maarif Vekâletine Karesi Mebusu Vehbi, İktisat Vekâletine Mahmut Esat, Sıhhiye Vekâleti vekillğine Bolu Mebusu Fuat, Nafia

Vekâleti vekilliğine Saruhan Mebusu Reşat Beyler seçilmişlerdi. Bunlardan Celâlettin Arif ve Vehbi Beyler, ikinci grup azası olarak tanınmışlardı. Reşat, Hasan Fehmi ve Mahmut Esat Beylerin de her iki gruptan taraftarları vardı. Hüseyin Rauf Bey'den inhilâl eden Meclis İkinci Reisliğine de Doktor Adnan (*Adıvar*) Bey intihap edilmişti.

Yeni kanuna göre İcra Vekillerinin intihabı tamamlanmış ve Vekiller vazifelerine başlamışlardı. Fakat Mecliste havanın sakin olacağına ihtimal vermek güçtü. Bir iki gün sonra İcra Vekillerinin vazife ve mesuliyetlerine dair kanun lâyihası, ikinci defa Meclis Heyeti Umumiyesine gelecek, her iki grup yeniden birbirlerine girecekti. Bu havanın esintileri daha o günden belli olmuştu.

O akşam görüştüğüm mebuslardan biri:

– Mücadele pek ciddî olacaktır.

Demişti. Neticenin ne olacağı sualine de:

– İkinci grup ağır basacaktır.

Cevabını vermişti.

İki grup arasında yeni bir mücadele

Beklenen kanun tasarısı, nihayet Umumî Heyete gelmişti. Encümeni Mahsus ile Teşkilâtı Esasiye Encümeni azalarından müteşekkil yeni bir komisyonun hazırladığı tasarı, denilebilir ki, hâkimiyeti kayıtsız şartsız millete bırakan, icraî ve teşriî bütün kudret ve kuvveti Büyük Millet Meclisinde temerküz ve tecelli ettiren Anayasamızın ruhuna sadıktı ve hiç bir suretle ihlâl edilmemişti. Fakat 15 Temmuzda başhyan ve gece de devam eden çetin münakaşalardan sonra iki grup karşı karşıya gelmiş, neticede tasarı reddolunmuştu. Hâdisenin en enteresan ve şayanı dikkat tarafı her iki grupta da bulunan hocaların bir anlaşma zemini bulmak için birleşmeleri idi. Hocalar, hâkimiyetin millete değil, şeriata bırakılmasını istiyorlardı.

Hüseyin Rauf Bey'in İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine intihap edilmesi üzerine artık Moskova'ya hareketime mâni hiç bir sebep kalmamıştı. Gazi Paşa'ya, yeni hükûmet erkânına ve Meclisteki arkadaşlarıma veda ederek, Ankara'dan ayrılmıştım, yolcu yolunda gerekti.

Bu tarihlerde Meclis Reisi ve Başkumandan olan Mustafa Kemal Paşa'nın üzerinde bir de «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu» Reisliği vardı. Paşa, Başkumandanlığın çok yorucu olan meşguliyeti arasında bu riyaseti bilfiil yapamayacağını, grubun bir içtimaında ileri sürmüştü. Azaların ittifakı ile tabii reis sıfatıyla, grubun başında muhafaza edilmekle beraber, ben de faal reisliğe seçilmiştim. Daha evvel de işaret ettiğim gibi, yoldan dönerek Ankara'ya geldim. Moskova Büyükelçiliğinden istifa ettim. Yeni vazifeme başladım.

Müdafaa-i Hukuk Grubu niçin kurulmuştu?

Evvelce mevcut hiziplerin önüne geçerek mühim meselelerde tesanüt ve ekseriyet temini için kurulan Müdafaa-i Hukuk Grubu, acaba neden böyle iki kısma ayrılmıştı? Üçüncü çalışma senesini idrâk etmiş bulunan Büyük Millet Meclisi, en mühim karar ve hâdiselerin arifesinde Grup nasıl bir siyaset takip etmeliydi? Bu mukadder suallerin cevaplarını en salâhiyetli bir ağızdan, bizzat Mustafa Kemal Paşa'dan dinlemek istiyordum. Onun tarafından aydınlanmış olmam, ilerideki mesajımı çok daha kolaylaştıracaktı.

Sıcak bir Temmuz gününün akşamında, yine beraberce Çankaya'ya çıkmıştık. Aperatif masasının başında bu gece yalnız ikimiz vardık. Şundan bundan konuştuğuktan sonra ben, sual sormağa hazırlanırken, aziz arkadaşım, buna lüzum bırakmadı ve mevzua kendisi girdi.

Gazi Paşa:

– Hatırlayacaksınız, ilk Teşkilât-ı Esasiye Kanununa nüve teşkil edecek olan bir programı ben, herkesten evvel Meclise vermiştim, diye söze başladı. Bundan başka mahiyeti esasiyesi ve idare usulü hakkındaki nokta-i nazarlarımı ihtiva eden bir takririm de Meclis tarafından kabul olunmuştu. Bunları sonra halkçılık programı altında birleştirmiştim. Bu programda mühim olarak Mecliste tesanüt, istiklâl, ıslahat grupları teşekkül etmişti. Bu gruplar gûya Mecliste inzibatı ve azanın birleşmesini temin edeceklerdi. Halbuki işler tersine oldu. Birbirleriyle müsabakaya kalkıştılar, birbirlerini dinlemediler ve Mecliste şuriş (karğaşa) yarattılar. Bu halin devamını memleket idaresi için çok muzır ve tehlikeli gördüm. Hepsini «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Gru-

bu» namı altında ve esaslı iki fikir etrafında toplamayı muvafık buldum. Bu iki fikirden birincisi; Misak-ı Millî esasları dairesinde memleketin tamamîyetini ve istiklâlini temin edecek sulhü istihsal için milletin bütün maddî ve manevî kuvvetlerini lüzumlu hedeflere tevcih ve istimal etmek, memleketin resmî ve hususî bütün teşkilât ve tesislerini bu maksadı esasîyeye hâdim kılmaya çalışmaktı. İkincisi; devlet ve milletin teşkilâtını, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu dairesinde şimdiden ve peyderpey tesbit ve ihraza çalışmaktı. İşte reisliğinizi üzerinize aldığınız Müdafaa-i Hukuk Grubu Teşkilâtı, bu suretle vücut bulmuş ve bu iki esaslı fikir etrafında toplanmıştır.

Neden endişeleniyordum...

Henüz Büyükelçilik vazifesine ilk defa başlamak üzere Moskova'ya gitmeden evvel de, Mecliste bu neviden hizip ve zümreler teşekkül etmişti ve aralarında fikir ihtilâfları da vardı. Grup Reisliğine bilfiil başladıktan sonra, bu ihtilâfın çok daha genişlemiş ve iki taraf arasında ciddî mücadelelerin başlamış olduğunu görmüştüm. Eğer memleketin tamamîyetini ve milletin istiklâlini kurtarmak için haricî düşmanlara karşı harbe girmemiş olsaydık, sulh ve sükûn içinde bulunsaydık, memlekette demokratik bir idarenin kurulması gayesiyle bir inkılâp hareketi göze alınabilirdi. Fakat harp halinde bulunduğumuza göre, her ikisini birden yürütmek güç olmayacak mıydı? Nizamnamedeki ikinci fikir ihtilâf yaratmıyacak mıydı? Mecliste Cumhuriyet ve Meşrutiyet taraftarları birbirlerine muhalif iki zümre olmayacak mıydı? Bu ikilik muharebe cephelerine kadar sirayet ettiği takdirde, ne yapılacaktı? Endişelerimi aynen Gazi Paşa'ya da söyledim.

Mustafa Kemal Paşa:

– Evvelâ ben de sizin gibi düşünmüştüm, dedi. Fakat sonra harbin uzaması ihtimali karşısında fikrimi değiştirdim.

Gazi Paşa'ya göre, bu sıralarda zayıf kalpli ve tahammülü az olan bazı kimseler, şöyle söylüyorlardı: «Kısa zamanda kazanılması imkânı olmadığına göre harp uzayıp gidecektir. Neden Damat Ferit Paşa hükümetinden sonra iktidara gelen ve hamiyetli, muktedir, tecrübeli şahsiyetleri de içine alan Tevfik Paşa Kabinesine itimat edilmiyor? Bu hü-

kümetle görüşülerek ve anlaşarak millî misakımızın bir kısmını şimdiden itilâf devletlerine kabul ettirmenin ve diğer kısmın da münasip zemin ve zamana tâlikinin çereleri aranıp bulunamaz mı? Hain Damat Ferit, millî harekâtı bir isyan olarak kabul etmiş ve onu her suretle dağıtmağa kalkmıştı. Halbuki Tevfik Paşa öyle yapmadı, millî harekâtın kudret ve kuvvetini anladı, bize yardım ediyor. Hattâ kabinesine dahil iki mühim nazırını bizimle anlaşmak üzere, Anadolu'ya kadar gönderdi. Biz ise, o hükümeti esasında reddediyoruz. Sonu ne vakit ve nasıl geleceği malûm olmıyan bir harbin arkasından sürükleniyoruz.»

Bu sözler, bir vakitler benim de kulağıma gelmişti. Mustafa Kemal Paşa:

– İşte, dedi. Tahammülü az olanlar, mühim bir kütleyi kendi arkalarından sürüklemeye ve bu suretle millî varlığımızın kuvvetini azaltmağa başlamışlardı. Bu kütleye karşı vaziyet ve tedbir almağa mecbur olduk. Onlara, şunları anlatmak istedik: İçine düştüğümüz tehlike yalnız haricî düşmanlarımızdan gelmiyor, belki daha çok milletin bizzat mukadderatına hâkim olamamasından geliyor. Binaenaleyh devlet idaresini, Padişah ve Halifeye dokunmadan halkçı bir sisteme şimdiden peyderpey tebdil edecek olursak, hem bugün için daha çok ehemmiyette bulunuruz, hem de istikbâlde bu gibi tehlikelere bir daha maruz kalmayız. Eğer ikinci gayemiz yâni demokratik idareye gitmek arzumuzu aleniyete çıkarmamış olsaydık, zafer günlerine kadar sebat etmek azminde olanların da maneviyatlarını bozacaklardı. Çünkü düşmanlarımız, Tevfik Paşa Hükümetini iktidara getirmekle iradesi gevşek olan vatandaşlarımızın mücadele azimlerini ve sebatlarını azaltmak hedefini gütmüşlerdi. İkinci gayemizle demek istiyorduk ki, Meşrutiyet sistemindeki idare usulümüz bozuktur. İster Ferit Paşa gibi vatan haini bir vezir iktidara gelsin, ister Tevfik Paşa gibi hamiyetli ve tecrübeli bir sadrâzam gelsin, milletin bizzat mukadderatına hakim olmaması yüzünden istiklâlimizin kaybedilmesi tehlikesi daima kalacaktır.

Neden böyle olmuştu?

Sohbetimiz geç vakitlere kadar devam etmişti. Bu konuşmamızın müteakip kısımlarını, o günkü not defterimden aynen nakledeceğim:

– Paşam, dedim. Sizin evvelce kabul ettirdiğiniz programlar muhtelif hizip ve grupların teşekkülüne sebep olmamalıydı. Mantık icabı kabul ettirdiğiniz programlarla bilâkis inkısamın önü alınması lâzımdı.

Mustafa Kemal – Belki herkesle ve yahut her zümre ile vakit bulup kâfi derecede teatîi efkâr edemediğimden ve kim bilir belki de herkese seyyanen muamele yapamadığımdan bazı rekabetler husule gelmiş olabilir. Bu yüzden de zümreler teşekkül etmiş bulunabilir. Artık bunlara mahal bırakmamak üzere bir nizamname ile Müdafaa-i Hukuk Grubunu teşkil ettik.

– Acaba daha başka tedbirler hatırıınıza gelmemiş miydi Paşam?

Mustafa Kemal – Evet, sizin bilfiil grup reisi olmanız ve benim de tabîî reis olarak kalmam.

Gazi Paşa'nın müdahalesi devam edecek miydi?

Yine o günlerin not defterinden konuşmamızın son kısımlarını naklediyorum:

– Bu yeni şekilde de, gruptaki müdahaleniz vasıtalı veya vasıtasız devam edecek miydi? Sözlerim yanlış anlaşılmasın, bundan maksadım sırf zümre ve hizip teşkiline mâni olarak tesanüdü daha kuvvetle temin etmektir. Sizin gruptan çekilmeniz asla hatırımdan geçmemiştir. Sizi hizip ve zümrelerin müşterek mercii olacak onların üstünde bir makama çıkarmak hakikî emelimdir.

Mustafa Kemal Paşa – Tasavvurunuz doğrudur. Acaba muvaffak olabilecek misiniz? Biz, tahammülü az olan kimselerle bunların etrafında toplanan kütleyi İstanbul hükümetlerinin oyunlarından kurtarabilmek için vakti gelmediği halde, ikinci fikrimizi aleniyyete çıkırdığımız zaman bu fikri mânidar bulanlar olmuştu. Bunlar, hislerini ifşa etmemekle beraber menfi vaziyet almakta gecikmediler. Faaliyetleri Meclisin dahilinde ve haricinde olmak üzere ikiye ayrılabilir. Dahildeki faaliyetleri efkârı ikinci fikrimizin aleyhine hazırlamak suretiyle tecelli ediyor. Hariçteki faaliyetlerine de Erzurum Mebusu Hoca Raif Efendi'nin arkadaşlarıyla olan hareket tarzı misâl gösterilebilir. Hoca Raif Efendi ve arkadaşları Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemi-

yeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesinin unvanını tâdil ettirmişlerdi. «Mukaddesatı Muhafaza Cemiyeti» adını vermişlerdi. Mevcut cemiyet nizamnamesinin başına da hilâfet ve saltanat makamının ve devlet şeklinin temini mahfuziyetine ait ilâveler de yapmışlardı. Bu teşebbüslerini diğer vilâyetlere ve bilhassa Şark vilâyetlerine bir takım beyannameler göndermek suretiyle teşmile kalkışmışlardı.

Gazi Paşa, Şark vilâyetlerindeki bu tehlikeli gidişin ıslahı ile uğraştığı sıralarda, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ile arasında bazı suitefehhümler olduğunu, fakat neticede yanlış istikametteki faaliyetin durdurulduğunu söyledi. Benim Grupta hangi fikre daha ziyade temayül göstereceğimi anlamak istedi.

– Paşam, dedim. Gruptaki faaliyetimi birinci fikir etrafında toplamak istiyorum. Bu suretle suitefehhümlere pek müsait olan ikinci fikrin etrafındaki faaliyetimizi sulhten sonraya bırakmak üzere şimdilik mümkün olduğu kadar azaltmağı düşünüyorum. Bütün mesaimizi Garp cephemizin yakında beklediğimiz hareket ve muvaffakiyeti çerçevesinde toplamağa, sizin Başkumandanlık gibi çok mühim bir işin başında daha fazla meşgul olmanızı temine çalışacağım.

Mustafa Kemal Paşa, hiç olmazsa bundan sonra grubun daha mütesanit bir surette çalışmasını benden beklediğini, ileride Garp cephesinin vaziyeti ve hareketi etrafında müdavele-i efkâr edeceğini söyledi. Kendisine bütün gayretimle çalışacağıma dair teminat verdim.

– Arzularınızın tamamıyla husul bulacağından emin olabilirsiniz, dedim.

O gece geç vakit Başkumandan Paşa'dan ayrıldığı zaman, hâdiselerin son safhasına girmek üzere bulunduğumuzu bir kere daha anlamıştım. Cephede ve cephe gerisinde her zamandan ziyade birlik ve azimle çalışmak şarttı.

Huzur içinde yatağıma girdim. Mesut ve muzaffer günlerin bir an evvel gelmesi için Cenab-ı Hakka dualar ettim ve sonra gözlerimi kapadım. Nerede ise sabah olacaktı.

İkinci Grup ne istiyordu?

Müdafaa-i Hukuk Grubu Reisi sıfatıyla Ankara'da vazifeye başladıkdan ve bazı temaslar yaptıktan sonra, dahilî ve haricî vaziyeti şöyle görmüşüm:

Kütahya ve Eskişehir mağlûbiyetleri sırasında eski İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup kırk kadar mebus kendilerini lüzumundan çok fazla bedbinliğe kaptırmışlardı. Mosova'dan Batum'a gelmiş olan eski Harbiye Nazırları ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan istiane ve yardım teminini düşünmüşlerdi. Hattâ bir aralık Enver Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'nın yerine getirebilmek için, türlü türlü tedbirlere baş vurmaktan da geri kalmamışlardı. Sakarya muvaffakiyeti üzerine, bu nevi teşebbüsler akim kalmış ise de, Mecliste fena bir iz bırakmıştı. Mustafa Kemal Paşa da, Anadolu'nun zayıf zamanlarında Meclisin bazı maceralara sürüklenmesine ve fikirlerin ana gayeden uzaklaşmasına mâni olmak maksadıyla mukabil ve gizli tedbirler almak lüzumunu duymuştu. Meselâ, kırk kişilik gizli bir grubun, Meclis içerisinde teşkil edilmesi de bu kabil tedbirler arasında idi. Fakat bu ve buna benzer tedbirler, Mecliste teşettüte ve ayrılığa sebep olan cereyanlara yol açmıştı. Ezcümle Meclisin bir kısım salâhiyetlerini de üzerine alan ve Sakarya'da muvaffak olan Mustafa Kemal Paşa'nın pek yakında Meclise tahakküm etmek istiyeceği ve diktatörce davranacağı şayiaları dolaşmış, şüphe ve vehim yaratmıştı. Bu şayialar üzerine Meclis ekseriyetini bazan kendi etrafında toplamağa muvaffak olan Müdafaa-i Hukuk ikinci grubu, hükûmetin bir kısım mühim icraatına mâni olmakla, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı da vaziyet almıştı.

Birinci ve ikinci Müdafaa-i Hukuk Gruplarının sık sık birbirleriyle çatışmaları, vekilleri ya istifaya ve yahut da istizahı kabule mecbur bırakmıştı. Bu yüzden hükûmet otoritesi de hissedilir bir surette sarsılmıştı. Hatıratımın bundan evvel çıkan kısımlarında da kısaca izah ettiğim gibi, İkinci Grup, Meclis tarafından namzet gösterilmek suretiyle Vekil intihabı hakkındaki 4 Kasım tarihli kanunun tatbikinde müşkülât çıkarmıştı ve neticede birinci Grubun tahakkümüne ve Meclis Reisinin muhtemel diktatörlüğüne karşı kanunu istediği şekilde değiştirmeye muvaffak olmuştu. Meclis Reisi tarafından namzet göstermek usulü kaldırılarak Vekillerle Vekiller Heyeti Reisinin doğrudan doğru-

ya Meclis tarafından seçilmesine başlanmıştı. Bu yeni kanunla Meclisin İkinci Reisi Sivas Mebusu Hüseyin Rauf Bey, İcra Vekilleri Heyeti Reisi, yâni bugünkü tâbiriyle Başvekil intihap olunmuştu.

İkinci grup, bu başarısından faydalanarak daha başka teşebbüslerde de bulunmak istemişti. Fakat kuvvetlerin tevzini esasları üzerinde hazırladığı vekillerin vazife ve mesuliyetleri hakkındaki kanun tasarsını Meclisten geçirmeğe muvaffak olamamıştı.

İtilâf Devletleri, mütareke ve sulh tekliflerini tekrarladıkça, Meclis muhitinde Millî Mücadelenin sona ermek üzere olduğu fikirleri kuvvetlenmişti. Bunu bir fırsat telâkki eden ikinci grup, Meclis Reisini diktatörlüğe çıkarmağa müsait olan Başkumandanlık kanununu harp henüz bitmeden kaldırmak istemişti. Bu gibi tarihî anlarda fevkalâde salâhiyeti haiz bulunan Millet Meclisinin diktatörlüğe karşı hassasiyetlerinin malûm olmasına rağmen bazı partizanların bu hassas durumu tahrik etmekten vazgeçemedikleri görülmüştü. Vaktiyle Meclis, yerinde aldığı bir kararla ve geniş salâhiyetlerle bir Başkumandanlık makamı ihdas ederek, buraya kendi reisini seçtiği zaman, millî gayeye vasil olmaktan başka bir şey düşünmemişti. Henüz zafer kazanılmadan Başkumandanın salâhiyetlerini azaltmak ve yahut Başkumandanlığı büsbütün kaldırmak, hiç şüphesiz doğru olamazdı. Fakat partizanların diktatörlük lehindeki devamlı propagandaları, az kalsın Büyük Millet Meclisini çok yanlış ve o nisbette tehlikeli bir karara sürükliyecekti.

Meclisin ekseriyeti, Misak-ı Millî ve Anayasanın tesbit ettiği umumî siyaset etrafında müttefik ve müttehit kalmayı bilmişti. İşte bu ittihât ve ittifaaktır ki, Meclisin yanlış yollara gitmesine mâni olmuştu. Bununla beraber her iki grup arasındaki teşettüt ve ihtilâf ekseriya şiddetini muhafaza etmişti. Bundan başka her iki gruba mensup hoca efendilerle muhafazakâr münevverler, asrileşmiş fikir ve teşebbüsler karşısında asabileşiyorlar:

– Bundan maksat terakki ve tekâmül ise, bunların esaslarını Garp usulünden daha mütekâmil olan İslâmiyette ve şeriatı arayıp bulmalıdır. Yoksa Garp mukallitliği memleket için muzır olacaktır, diyorlardı.

Bu iddiaları ile Garbın müsbet ilimlerini de kabule yanaşmıyorlardı. Mecliste, fırsat düştükçe bu mevzular üzerinde şiddetli ve sert münâ-

kaşalar oluyor ve bu münakaşalar sırasında grup teşkilâtı bozularak Garp kültürü taraftarları ile aleyhtarları ayrı ayrı ve karşılıklı iki cephe teşkil ediyorlardı. Partizanlar da bu ihtilâfları tahrikten geri kalmıyorlardı.

Haricî vaziyete gelince, son safhasına yaklaşmış bulunuyordu. İngiltere Başvekili Lloyd George'un bir icra vasıtası olan Anadolu'daki Yunan ordularının İngiltere'den yardım görmemesi ve dört seneden beri süren Anadolu savaşlarında yorulup zayıflaması, Yunanistan'da geniş tepkiler yaratmıştı. Krallık taraftarları ile Venizelistler iki ayrı gruba ayrılmışlardı. Bütün bunlar Yunan ordusunu artık taarruz edemeyecek bir duruma düşürmüştü. Hattâ ciddî bir Türk taarruzu karşısında ikinci bir müdafa hattında da tutunamayacaktı. Yunan hükûmetinin, Türk limanlarının ablukası hakkındaki teklifleri de reddedilmişti. Bir Türk taarruzundan evvel, Anadolu'nun peyderpey boşaltılarak İstanbul ve Trakya'nın daha kuvvetli ve sağlam bir şekilde işgal edilmesi hakkındaki diğer bir Yunan teklifi de, İtilâf Devletlerinin müşterek kuvvetleriyle karşılaşıacağı cevabı ile reddedilmişti.

Fransa hükûmeti, Ankara ile akdetmiş olduğu itilâfnameden sonra, Türkiye Millî Hükûmetinin lehinde ve Yunanistan'ın aleyhinde bir siyaset takibine başlamıştı. İtalya'ya gelince, Yunanlılardan ziyade Ankara'ya mütemayildi. İtalyanlar, vaktiyle Anadolu'da arslan payının kendilerine verileceği ümidine kapılmışlar, fakat Yunan işgali üzerine sükûtu hayale uğramışlardı. Birinci Cihan Harbindeki müttefikleri tarafından kendilerinin aldatılmış olduklarını muhtelif vesilelerle ileri sürmüşlerdi.

Bütün Şark milletleri, Millî Türk idaresinin lehinde bulunuyorlardı ve ona mânen de olsa, müzaheret ediyorlardı.

Yukarıdanberi arz ve izaha çalıştığım bu dahilî ve haricî durum içerisinde, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'le kabine arkadaşları, Meclis İkinci Reisi Doktor Adnan ve her iki grup, günün ihtilâflarını yenerek Meclisin eskisinden daha çok millî dâva etrafında ittihat etmesi için azamî gayret gösteriyorlardı. Ben de Grup Reisi sıfatıyla, bu ittihat ve ittifakın teminine elimden geldiği kadar çalışıyordum.

Bütün gayret ve mesai, Garp cephesinin muvaffakiyeti etrafında toplanmalı idi. Düşmana son ve kat'î darbenin vurulabilmesi için başka çare ve yol yoktu. Tahrikçi partizanlar hüsrana karşılaşıyorlardı.

Sakarya zaferinden sonra, Garp cephesinde başlayan sükûnet bir seneye yakın bir zamandan beri devam ediyordu. Başkumandanlık kanunu da her üç ayda bir, uzatılıyordu. Ancak temdit kararları kolaylıkla çıkmıyor, Mecliste şiddetli münakaşalara vesile oluyordu. Müdafa-i Hukuk grupları arasında ihtilâflar doğuruyordu. Hele Yunan ordusunun müdafaaya çekilerek pasif bir duruma gelmesi üzerine itilâf devletlerinin yaptıkları mütareke ve müsâlâha teklifleri, Meclis muhitinde sulhün çok yaklaşmakta olduğu kanaatini kuvvetlendirmişti. Diğer taraftan Garp cephesinin uzun zamandan beri harekete geçmemiş olması, sulhün kan dökülmeden de pekâlâ elde edileceği zehabını uyandırmıştı. Halbuki, düşman mağlûp edilmeden, Anavatan topraklarından denize dökülmeden millî dâvamızı İtilâf Devletlerine tam mânasıyla tasdik ettirmeğe imkân yoktu. Vatanımızın mes'ut ve hür istikbâlini zafer açacaktı.

İkinci Grup yanlış düşünüyordu

Başkumandanlık Kanununun her üç ayda bir uzatılması, Meclis muhitinde vehimlere sebep oluyordu. Daha evvel de işaret ettiğim gibi, partizanların durup dinlenmeden ve ulu orta diktatörlükten bahsetmeleri, İkinci Grubu endişeye düşürüyordu. Partizanlar, ikinci grup içerisinde yaptıkları propaganda ile, hakikî bir diktatörlük rejiminin Mustafa Kemal Paşa'nın riyaseti altında çok yakından geleceğini söylüyorlar, bu rejimin dahilde hayli inkılâplar yapacağı şüphesini uyandırıyorlardı. Bu yüzden haricî meseleler bir tarafa bırakılmış, siklet merkezi hemen hemen iç politikaya hasredilmiş gibiydi. İkinci Grup, diktatörlüğe ve keyfî harekete mâni olmak için, Başkumandanlığın lâğvına bile razı olmuştu. Garp cephesindeki faaliyetsizlikten Türk ordusunun taarruz edemeyeceği mânasını da çıkarmışlardı. Cephenin artık müdafaada kalarak millî dâvanın sulh yoluyla elde edilmesi için çalışılmasını ileri sürmüşlerdi.

İkinci Grup yanlış düşünüyordu. Ne yazık ki, bu düşünce tarzı yavaş yavaş Meclis ekseriyetine de sirayet ediyordu.

Başkumandanlık Kanununun verdiği geniş salâhiyetlerden faydalanarak Meclis Reisi ve yakınlarının kuracaklarını sandıkları diktatörlük rejimine karşı durmak ve buna mâni olmak isteyen bir kısım İkinci Grup âzaları ile, onlara temayül edenler, Misak-ı Millî elde edil-

dikten, saltanat ve hilâfet esaretten kurtulduktan sonra meşrutî bir saltanata gitmek istiyorlardı. Bu ne hazin bir mücadele tarzı idi.

Yunanlıların durumu

Muhtelif menbalardan gelen malûmata göre, Yunan ordusu saflarında Kralcılar ve Venizelistler diye birbirine muhalif iki grup meydana çıkmıştı. İçten içe bir mücadele oluyordu. Venizelos taraftarları, Türk ordularının ciddî bir taarruzu karşısında muharebeyi kabul etmiyerek evvelâ geriye çekilmek ve sonra da Anadolu'yu büsbütün boşaltmak istiyorlardı. Yunanlılar, son savaşlardaki zayıflarını telâfi edememişlerdi. Parasızlıktan sıkıntı içinde bulunan Yunan hükûmeti, Anadolu'daki askerini beslemekte müşkülât çekiyordu. İngiltere, yardım tekliflerine kulak asmıyordu. Atina'dan yapılan müracaatlar red cevabı ile karşılanıyordu. Yunanistan'ın dahilî ve haricî vaziyeti hiç bir bakımdan parlak değildi. Birinci Cihan Harbinin galip devletlerine sırtını dayamak isteyen ve Anadolu macerasına atılan Yunanlılar, kendilerini ne hazin bir akıbetin beklediğini yakında anlayacaklardı.

Başkumandanlık Kanunu, Meclisten ittifakla çıkmalıydı

Mustafa Kemal Paşa'nın yüksek kumandası altında Garp cephesi ordularının yapacağı ciddî bir taarruz bizim için büyük bir istikbâl vaâdediyordu. Taarruz hazırlıklarının tamamlanmış olduğu Temmuz ayı sonlarında ve düşmana son darbenin vurulacağı bir zamanda, Başkumandanlık Kanununun Meclisten gürültüsüz patırdısız ve ittifakla çıkarılması bir zaruret halini almıştı. Aksi takdirde düşman yeni ümitlere kapılacaktı. Bu sırada ne bir diktatörlük rejiminin hatıra gelmesine ve ne de vatanı Osmanlı Padişahına teslim etmeği düşünmeğe lüzum vardı. Memleket yıkılmak, mahvolmak tehlikesine maruz kaldığı zamanlarda bile, yalnız kendisini ve hanedanını düşünen bir padişaha ve onun tereddide uğramış olan sülâlesine bu mukaddes vatan teslim ve emanet edilemezdi.

20 Temmuzda müzakere edilecek olan Başkumandanlık Kanununun üzerinde anlaşarak Meclisten ittifakla çıkarılmasını zarurî görüyorduk. Ben şahsen, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti fiilî reisi sıfat ve salâhiyetiyle, daha evvel temaslarıma başlamıştım. İcra Vekilleri Heyeti Reisi

Hüseyin Rauf Bey'le aramızda en ufak bir ihtilâf yoktu. O da benim gibi düşünüyordu. Ciddî teşebbüslere de geçmişti. Meclis İkinci Reisi Doktor Adnan Bey de kıymetli yardımlarını bizden esirgemiyordu. Bununla beraber en yakın müzaheretî Mustafa Kemal Paşa'dan görecektik.

Rauf Bey, 19 Temmuzda Gazi Paşa'yı hususî olarak ziyaret etmiş ve şu ricada bulunmuştu: Refet Paşa, Millî Müdafaa Vekâletinden ayrıldıktan sonra, Keçiören'deki köşkünde âdeta inzivaya çekilmişti. Orada benim de iştirâkimle bir toplantı yapılmasını ve günün meselelerinin bir daha başbaşa gözden geçirilmesini ve Mecliste kanunun müzakeresi sırasında hareket tarzımızın iyice kararlaştırılmasını teklif etmişti. Gazi Paşa derhal muvafakat cevabını vermiş:

– Çok iyi olur.

Demişti. Durumu Refet Paşa'ya da münasip bir şekilde bildirmiştik. Eski arkadaşlarını böyle bir arada, kendi evinde ağırlayacağını öğrenen Refet Paşa, çok memnun olmuştu.

Refet Paşa'nın köşkündeki görüşme

Akşam, Gazi Paşa, Hüseyin Rauf Bey'le beni kendi otomobiline alarak, Keçiören'e götürdü. Refet Paşa'nın köşkü, eski Ankara'nın en büyük ve en güzel binalarından biri idi. Birinci katta zemini taş bir hol, ikinci kata çıkmak üzere başlayan merdivenin başında bir havuz vardı. Bizi tâ bahçe kapısından karşılayan ev sahibi, işte bu havuzun başında hakikaten mükellef bir sofraya hazırlamıştı. Sofranın etrafına, Gazi Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Refet Paşa ve ben olmak üzere, dört kişi oturmuştuk.

Biraz hoş beşten ve aperatiflerimizi almağa başladıkdan sonra mevzu günün ciddî meselelerine intikal etmişti. Fasilasız sabaha kadar sürmüştü. Gazi Paşa, İkinci Grubun hareket tarzını tenkit ediyor, Grubun kendisine karşı cephe aldığı mânasını çıkarıyordu.

– Ben, mücadele etmesini pekâlâ bilirim, diyordu. Fakat şimdi zemin ve zaman müsait değil. Sonra lüzum da yok...

Elimizden geldiği kadar kendisini tatmine çalıştık. Her türlü yardımı yapmağa âmade olduğumuzu söyledik ve dedik ki:

– İkinci Grubun ileri gelenleri arasında, şahsiyetinize ve dâvaya karşı sözünden dönecek kimseyi görmüyoruz ve görmek de istemiyoruz. Kalabalık bir Meclis içerisinde bir kaç kişinin herhangi bir tesir altında şahsen size düşmanlığı olabilir. Bunu tabîî karşılamalısınız. Fakat ekseriyetin büyük bir itimat ve emniyeti vardır. Üzerinize aldığınız vazifeyi muvaffakiyetle itmam edeceğinizden Meclis emindir. Yalnız bir çoklarının tereddüt ettiği nokta şudur: Millî dâva kazanıldıktan sonra, vaziyetiniz ne olacak ve ne yapacaksınız? Bazı partizanlar türlü türlü rivayetler çıkarıyorlar ve tereddüdü de onlar yaratıyorlar. Mücadelenin başından beri vatan uğrunda canla başla çalışanlar, sonunda bir emrivakî karşısında kalmak istemiyorlar. Bu yüzden Meclis, asıl hedef ve gayesinden ayrılıyor ve ciddî bir sebebe dayanmadan düşmanlarımızın karşısında ihtilâfa düşmüş gibi bir manzara gösteriyoruz.

Mustafa Kemal Paşa sormuştu:

– Öyle ise ne tavsiye edersiniz? Onları nasıl tatmin edebilirim?.

– Türlü şayiaların çıkarıldığı şu günlerde, Meclis, gerek şahsınız ve gerekse memleket hakkındaki istikbâle matuf samimî düşüncelerinizi öğrenecek olursa, pek az istisnası ile bütün mebusları ve hattâ herkesi eskisinden daha ziyade etrafınızda bulacaksınız. Bundan şüphe etmeyiniz.

Cevabımı verdik.

Başkumandanlık Kanununun uzatılmasına dair olan yarınki Meclis müzakerelerinde tam bir ittifakı temin edebilmek için, nasıl hareket olunması lâzım geldiğini tafsilâtıyla anlattık. Gazi Paşa bizimle hemfikir olduğunu söyledi.

– Merak etmeyiniz, dedi. Tavsiyelerinizi nazar-ı dikkate alacağım, şahsım ve istikbâl hakkında gösterilen telâş ve heyecanı teskin edecek tarzda beyanatta bulunacağım.

– Paşam, dedim. Rauf Bey kardeşimizle aramızda en ufak bir fikir ayrılığı yok. Doktor Adnan Bey de bizimle beraber. Yarın müzakere edilecek olan kanunu ittifakla çıkarmağa çalışacağız ve inşallah muvaffak olacağız.

Rauf Bey de sözlerimi teyit ve tasdik etti:

– Başkumandanlık ile Meclis ve hükümetin müttefik ve azimkâr olduğunu âleme karşı göstermek lâzımdır.

Gazi Paşa, bu kat'î teminatımızdan çok memnun oldu.

– Öyle ise şerefe arkadaşlar!.

Diye önündeki kadehi kaldırdı.

Bütün gece yalnız bu mevzu üzerinde durulmuş değildi. Resmî ve hususî bir çok şeylerden bahsedilmiş, hattâ eski hâtıralardan bile söz açılmıştı. Ben bu sütunlarda o günün en ciddî meselesini kısaca anlatmakla iktifa ettim.

Şafak söküyordu, nerede ise sabah olacaktı. Mustafa Kemal Paşa ayağa kalktı:

– Sabah oluyor arkadaşlar, hepinizi memnun ettim, sanıyorum. Şimdi evlerimize dönelim ve biraz istirahatten sonra işlerimizin başına gidelim.

Hep kalktık, Refet Paşa bizi köşkün dış kapısına kadar uğurladı. Kendisine veda ettik. Gazi Paşa, Hüseyin Rauf Bey'i, beni ve yaverini otomobiline aldı, yola koyulduk.

Gazi'nin uykusuz gecesi

Millî Müdafaa Vekili Kâzım (Özalp) Paşa'nın Keçiören'deki evinin önünden geçerken, kendisini maiyetiyle beraber, bizi karşılar gibi bir vaziyette bulmuştuk. Anlaşılan Refet Paşa'nın köşkünde akşamdan sabaha kadar süren misafiretimiz onun ve etrafının merakını çekmiş olacaktı. Belki kendisi de dâvet olunur zannı ile bütün geceyi uykusuz geçirmiş, biz köşkten ayrılırken o da kapıya çıkmıştı. Gazi Paşa, Millî Müdafaa Vekilinin merakını biraz daha artırmak için, neden böyle erken kalktığını imâ eder tarzda hatırını sormuştu. Kâzım Paşa, Keçiören'e gelişimizin sebebini anlamak istemişse de, Mustafa Kemal Paşa, şüphede bırakmayı galiba daha uygun bulmuş, bir şey söylemeden veda etmişti.

Hüseyin Rauf Bey'i İstasyondaki ikametgâhında bıraktıktan sonra Çankaya'ya dönmüştük. Büyük taarruzun başlayacağı günlere kadar Çankaya'da misafir kalmıştım. Mustafa Kemal Paşa, beni yatak odasına kadar götürdü.

– Arkadaşları memnun ettim, sanıyorum. Ne dersin?

Diye sordu.

– Memnun ve taltif ettiniz. Güzel ve samimî bir gece geçirdik. Cevabını verdim.

Gazi, iyi uykular temennisi ile ayrıldıktan sonra, saate baktım, sabahın sekizi idi. Yatağa uzandım. Uyku ile istirahat arasında üç saat kadar bir zaman geçmişti. Kalktım. Gazi Paşa'nın uyumadığını, sıcak bir banyo aldıktan sonra çalıştığını haber verdiler. Öğle yemeğini beraberce yiyecek ve Meclise erken gidecektik.

Yemek salonuna girdiğim zaman, Mustafa Kemal Paşa'yı ayakta buldum. Üzerinde Müşir (Mareşal) üniforması vardı. Sol kolu, her zaman olduğu gibi, arkasında idi. Saçlarını arkaya taramıştı. Gözleri hayat dolu idi. Uykusuz geçirilmiş bir gecenin yorgunluğunu yüzünden ve halinden anlamak hemen hemen imkânsızdı. Sıcak bir banyo, itinalı bir traş ve tuvalet, sanki bütün yorgunluğunu alıp götürmüştü. Bana doğru bir iki adım attı:

– Nasıl, iyi uyudunuz mu, Paşam? Ben hiç uyuyamadım... Bugünkü beyanatım hakkında bir hayli düşündüm ve bir şeyler de tasarladım. Başkumandanlık Kanununun Meclisten ittifakla çıkacağını sanıyorum.

Dedi ve ilâve etti:

– Haydi sofraya oturalım, Meclise erken gideceğiz.

İkimizde de iştiha yoktu. Acele bir şeyler yiyerek sofradan kalktık. Kahvelerimizi içtik. Beraberce Meclise gittik.

Başkumandanlık Kanunu ve tartışmalar...

Büyük Millet Meclisi mutat olan saatte açılmıştı. Başkumandanlık Kanununun müddeti 5 Ağustosta bitecekti. Bu tarih ise bayram tatiline tesadüf ediyordu. Binaenaleyh temdit muamelesinin tatilden evvel tamamlanması zarureti aşıkardı. Bu sebeple Meclis Umumî Heyeti, Başkumandanlık Kanununun yeniden uzatılmasına dair olan teklifi kabul ederek, 20 Temmuz celsesi ruznamesine almıştı. Gelen teklifin mahiyeti şöyle idi: Başkumandanlık müddeti 5 Ağustosta biteceğinden aynı tarihten itibaren eski şekli değiştirilmeksizin müddeti daha üç ay uzatılacaktı. Esbabı mucibe olarak, harp vaziyetinin devamı gösterilmişti.

İlk sözü Mustafa Kemal Paşa aldı. Meclis kürsüsüne çıktı. Üzerinde Müşir üniforması vardı. Biraz heyecanlı görünüyordu.

Gazi Paşa'nın Meclisteki beyanatları arasında tarihî bir mahiyeti taşıyan bu konuşmayı, aynen nakletmek istiyorum:

«Efendiler! Bu takrir münasebetiyle temdit müddeti mevzu bahis olan Başkumandanlık Kanunu, cümlenizin hatırında olduğu gibi, istiklâl millî mücadelede geçirdiğimiz en buhranlı günlerin zade-i ilhamı olmak üzere, vücut bulmuştu.

Geçen sene, Ağustosun ilk günlerinde Meclis-i Âli, vaziyeti harbiyenin istilzam ettiği en kat'î ve en ciddî tedabiri tezekkür ederken, bu kanunu yapmış ve bir müddeti mahsusa ile irade-i milliyenin, kendi iradesinin mühim bir kısmını uhde-i âcizaneme tevdi ederek, beni zaferin istihâline memur eylemişti.

Efendiler! Dünyada hiç bir meclis yoktur ki, iki şartın tahakkukuna mâni olmadıkça, böyle bir salâhiyeti kendi ihtiyariyle her hangi bir kimseye tevdi etsin. O şartlardan birisi fevkalâde ve müstesna bir halin olduğuna isabelle karar vermek, ikincisi, kendisine salâhiyet tevdi edecek kimse hakkında açık ve tereddütten âri ve azamî emniyet ve itimadın husulünü görmüş olmaktır. Meclis-i Âliniz, 5 Ağustosta bu kanunu müttefikan kabul etmekle her iki noktayı isbat ve izhar etmiş oldu. Birinci noktadan dolayı heyet-i celilenizi takdir ve tebrik ederim. İkinci nokta ki, hakkı âcizanemde azamî bir emniyet ve itimad izhar eder. Bundan dolayı da, heyet-i celilenize kâmal-i hulûs ile arzı teşekkür ederim. Ancak, bu maddenin ifade ettiği veçhile mevzu bahis olan salâhiyetin âcizlerine tevdi, ordunun maddî ve manevî kuvvetini yükseltmek, sevk ve idaresini tarsin etmek maksadıyla vuku bulmuştu. Kemal-i iftiharla ve büyük bir memnuniyetle arz ederim ki, bugün ordumuzun kuvve-i mânevîyesi en âli derecededir. Ordumuzun kuvve-i maddiyesi de, fevkalâde hiç bir tedbire ihtiyaç hissettirmeksizin âmali milliyeyi kemali emniyetle istihâil edecek bir mertebeye vasil olmuştur. Bu sebeple artık böyle bir salâhiyeti idame etmeğe lüzum ve ihtiyaç kalmadığı kanaatindeyim. Bugün zevalini görmekle memnun olduğumuz bir ihtiyacın inşallah bundan sonra da tahassülünü görmemekle bahtiyar olacağız.»

Mes'ut neticeye vasil olacağız

Beyanat, derin bir alâka ve heyecanla dinleniyordu. Gazi Paşa sözlerine şöyle devam etti:

«Efendiler! Hâkimiyeti Milliyenin bilâ kayd ve şart millette olduğunu tesbit ve ifade eden Teşkilât-ı Esasiye Kanunu hükmünce bugünkü Başkumandanlık makamı dahi muvakkattir. Başkumandanlık sıfat ve salâhiyeti doğrudan doğruya Meclis-i Âlinizin şahsiyeti mânevîyesinde mündemiçtir. Böyle bir makamın, icabı hâdisat olarak muvakkaten ihdas etmiş olduğunuz bu makamın temadisi, olsa olsa Misak-ı Millîmizin ruhu aslisi ile müterafik neticeyi katiyeye vasıl olacağımız güne kadar devam eder. (Tabîî sedaları). Meclis-i Âlinizin ilk içtima günlerinde kabul ettiği bir esas vardır ki, o esas, an'anatı millîye ve mukaddesatı diniyemi zi tamamen mahfuz bulundurur. Şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da o esasa tevîki hareket ederek, netice-i mes'udeye emniyetle vasıl olacağımıza şüphe yoktur (İnşallah sedaları). O gün, kıymetli İzmirimiz, güzel Bursamız, makarın hilâfet ve saltanat olan İstanbulumuz, Trakyamız anavatana iltihak etmiş olacaktır. (İnşallah sedaları). O mes'ut günün hulûlünde bütün milletle beraber Heyet-i Celileniz ve ben de, Heyet-i Âliyeniz içinde bir fert ve bir âza olarak bittabi en büyük saadetleri idrâkle müşerref olacağız.»

Gazi Paşa, beyanatını şu heyecanlı ve tesir edici sözlerle tamamlamıştı:

«Efendiler! Makamı riyasetinizde bulunmakia mübahi olan âcizleri, o gün iki kere mes'ut olacağım. İkinci saadetimi temin edecek olan husus, benim bundan üç sene evvel, mukaddes dâvamıza başladığımız gün, bulunduğum mevkie rücu edebilmekliğim imkânı olacaktır (Alkışlar). Hakikaten sine-i millette bir ferdi millet olmak kadar dünyada bahtiyarlık yoktur. Vâkıfı hakayik olan, kalp ve vicdanında mânevî ve mukaddes hazlardan başka zevk taşımayan insanlar için, ne kadar yüksek olursa olsun, maddî makamatin hiç bir kıymeti yoktur. Sözlerime hitam verirken, mevzuu müzakere edilecek kanunda bu salâhiyetin merfu olmasını nazarı dikkatte bulundurmanızı rica ederim.»

Gazi Paşa'nın bu heyecanlı hitabesi, Meclis üzerinde çok iyi bir tesir bırakmış, sözleri süreklî alkış ve tezahüratla karşılanmıştı. Bilhassa Meclis muhitinde, «Zaferin istihsâlinden sonra Gazi Paşa'nın şahsiyeti ne olacak ve neler yapacak?» sual ve tereddütlerine güzel ve tatmin edici bir cevap vermişti. «Sine-i millette serbest bir ferdi millet olarak» kalacaktı. Bu, Mustafa Kemal Paşa'nın zaferden sonra bir kenara çekileceği ve kendisinden istifade edilmek istenmeyeceği mânasını gelmezdi. Millet, istediği zaman onu elbetteki baş tâcı edebilirdi.

Mustafa Kemal Paşa, Keçiören'de Refet Paşa'nın köşkünde akşamdan sabaha kadar süren toplantımızda, bize vâdettiği tarzda konuşmuştu. Fakat şunu da söylemeliyim ki, kanunun tâdili, yâni süresiz olması fikirlerini bize anlatmamıştı.

Ali Rıza Bey'in konuşması

Mustafa Kemal Paşa'dan sonra kürsüye İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey gelmişti. Paşanın beyanatını tahlil ederek, şunları söyledi:

«Kanunun ikinci maddesi ile haiz oldukları salâhiyeti vâsitanın bir kısmını askerî ihtiyaçların tevhit ettiği birkaç mecburiyet dolayısıyla tatbik ve istimâl ederek, sair hususlarda bunun istimâlinde tevakkî etmeleri, Paşa Hazretlerinin seciyelerindeki yüksekliğe delâlet eder. Efendiler! Milletın ruhundan doğan ve millî ihtiyaçları müdrîk olan şahsiyetlerin haricinde kalanların bu gibi fevkalâde salâhiyetleri daima milletlerin zararlarına istimâl ettikleri yakın ve uzak vukuat ve hâdisatı tarihiye ile sabit bulunmasına binaen, Paşa Hazretlerinin bu vasi salâhiyeti istimalde gösterdikleri kıskançlık, millî tarihte mübeccel mevkilerini o kadar yükseltmiştir ki, bunun derecesini takdirden âcizim.»

Ali Rıza Bey, bundan sonra, Başkumandanlığın ordumuz için kat'î bir ihtiyaç ve askerî bir mecburiyet, Gazi Paşa'nın ise bu makama en lâyük bir asker olduğunu, bütün arkadaşların da bu hususta birleştiklerini söyledi ve tasvîp ile karşılandı. Başkumandanlık Kanununun kısa bir tarihçesini de yaptı ve sözlerini şöyle bitirdi:

«Bugün Mustafa Kemal Paşa, bu kanunun ikinci maddesi ile bahşedilen salâhiyetin istimâline lüzum kalmadığını teklif etmiştir. Bu vaziyet karşısında Başkumandanlığın zaman ile takyidi icap etmeyecektir ve gaye-i milliyenin husulü için sarfedilecek zaman ile mukayyettir. Bu da nihai zaferin istihsaline vabestedir.»

Ali Rıza Bey'in konuşması, tamamen Gazi Paşa'dan mülhem olduğu anlaşılıyordu. Nitekim kürsüden inerken verdiği bir kanun tasarısı da bunu gösteriyordu.

Yeni kanun lâyihası şu şekli almıştı:

«**Madde 1** – Milletın ve memleketın mukadderatına bilfiil vâziül-yed yegâne kuvve-i âliye olan ve âzasından her birinin Kanun-u Esasi

ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile hukuk ve masuniyeti teşriiyesi tabiatıyla mahfuz ve şahsiyeti mâneviyesi Başkumandanlığı haiz bulunun Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkumandanlık vazife-i fiiliyesine muvakkaten kendi reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini memur etmiştir.

Madde 2 – Meclis, lüzum gördüğü takdirde bu sıfat ve salâhiyeti refeder.

Madde 3 – Başkumandanlık müddetinin üç mah temdidine dair olan 6 Mayıs 1338 (1922) tarihli kanun ahkâmı mülğadır.

Madde 4 – İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 5 – İşbu kanun Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur.»

Gazi Paşa memnundu

Başkumandanlık Kanununun süresiz olarak ve ittifakla Meclisten çıkmış olmasından dolayı, Mustafa Kemal Paşa, ziyadesiyle memnun kalmıştı. Kendisini tebrik edip muvaffakiyetler diledim. Çok samimî bir tavırla elimi sıktı ve:

– Sakın, dedi, yarın akşam için kimseye söz vermeyin, sizinle konuşacak bazı hususlar var.

Ertesi gece Gazi Paşa ile Çankaya'daki büyük köşkün bir odasında karşı karşıya idik. Konuşmalarımıza aperatif masasına oturmadan başlamıştık. Muhterem arkadaşım, yarın Başkumandanlık karargâhı olan Konya'ya gidecekti. Kanunun Meclisten ittifakla ve süresiz olarak çıkmasından dolayı endişelerinin tamamen zail olduğunu söylüyordu.

– Beyanatının Meclis muhitinde çok iyi bir tesir bıraktığını sanıyorum, diyordu. Bir birleşme olduğunu gördüm. Neticeye itimat edilmeğe başlandığını hissettim. Meclisin dünkü havası, bana istikbâl için kuvvetli bir mesnet teşkil edecektir. Grup Reisi sıfatıyla size teşekkür ederim. Bu güzel hava inşallah bozulmaz.

Kendisine teminat verdim:

– Millî mücadelenin son devresine girmiş ve hedefe yaklaşmış bulunuyoruz. Mutlaka muvaffak olacağız. Böyle bir zamanda Meclisin,

hükûmetin ve cephenin beraberce ve azimle çalışması şarttır. Merak buyurmayınız Paşam, güzel havanın bozulmaması için ne mümkün ise yapacağız.

Aperatif masasına oturduğumuz zaman Gazi Paşa, Garp cephesinin yapacağı taarruzun neticelerini nasıl tasavvur ve tahmin ettiğimi sordu. Cephenin son durumunu henüz tetkike imkân ve zaman bulamamıştım. Bununla beraber Moskova'da bulunduğum sıralarda Yunanlılar hakkında esaslı ve doğru malûmat almıştım. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, cephenin son vaziyetine dair malûmat verirse, her ikisini tevhid suretiyle bir netice çıkarabilirdim.

Gazi Paşa:

– Bu taarruz meselesini tetkik etmek üzere, Fevzi Paşa ile birlikte cephe karargâhına da gideceğiz. Gitmezden evvel Fevzi Paşa'ya söylerim, o size harekât şubesinden bir erkân-ı harp zabiti gönderir. İsteddiğiniz malhumatı alırsınız. Bayram münasebetiyle, Meclis adına Garp cephesini tebrike gidecek heyete sizi reis yapmalarını Doktor Adnan Bey'den rica ederim. Orada kumandanlar ve kıtalarla da temas etmiş olursunuz. Sonra tekrar konuşuruz. Şimdi Yunanlılara dair edindiğiniz malûmatı bana anlatır mısınız?

Yunanistan ve Yunan ordusuna dair

Yunanistan'da 1920 yılı Kasım ayında umumî bir seçim yapılmıştı. Seçimi kaybedeceğini anlayan Venizelos, her çareye baş vurarak yerinde kalmağa çalışmıştı. Hattâ cepheadaki askerleri bile intihaba iştirâk ettirmişti. Bu arada yüksek rütbeli kumandanlarla bir çok zabitler de Venizelos lehinde propaganda yapmışlardı. Fakat neticede muvaffak olamamış, evvelce tahtını terkederek harice giden Kral Konstantin'in taraftarları kazanmıştı. Konstantin memlekete dönmüştü. O günden itibaren halk da, ordu da âdeta ikiye bölünmüştü. İşte Yunan ordularının zaafı bu tarihten başlıyordu.

13 üncü Yunan fırkasındaki alayını terkederek İstanbul'a kaçan Miralay Condylis, burada iki yüzü mütecaviz yüksek rütbeli zabitin kurduğu bir teşkilâtın başına geçmişti. Bu teşkilâta Paris'te bulunan Ve-

nizelosdan para ve direktif geliyor, İstanbul Patriği Meletius da, teşkilât ile beraber çalışıyordu.

Condylis, Anadolu'daki Yunan zabıt ve askerlerini meşru krallık idaresi aleyhine kıyama davet ediyor, boşuna fedakârlık yapıyor, kan döküyorsunuz, silâhlarınızı bırakınız ve yurda dönünüz. Memleketi yalnız Venizelos kurtarabilir ve galip getirebilir. Ancak o, İngiltere'den ve diğer devletlerden Yunanistan'a yardım temin edebilir, diyordu.

Hatta bir aralık bu teşkilât, Başkumandan Papulası kandırarak, Anadolu'da muvakkat, bir hükûmet kurabildiği takdirde, Venizelos'un bu hükûmetin haricî mümessilliğini üzerine alabileceğini ileri sürmüştü. İşi bu derece ileri götürmüştü.

Bu teşkilâtın başka, ordunun içersinde de dahilî bir teşkilât daha vardı. Bunlar da efradın fazla silâh altında kaldıklarını bahane ederek, bozguncu fikirlerini askere aşıyorlardı.

Sakarya savaşıdan sonra Miralay Plastiras, ordudaki taraftarlarına bir protokol imzalatarak, Anadolu'nun işgalini muhafaza edebilecek bir hükûmetin iş başına gelmesini temine çalışmıştı. Bu teşebbüsten maksat, askeri galeyana getirerek hükûmeti düşürmek ve Kral Konstantini memleketten uzaklaştırmaktı.

Gazi Paşa, verdiğim malûmatı yakın bir alâka ile dinlemiş:

– Biz de kendi vasıtalarımızla Yunan ordusundaki bozguncu hareketler hakkında buna benzer malûmat almıştık. Fakat bu derece teferuatlı değildi, demişti.

Konuşmalarımıza devam ediyorduk. Yunan ordusundaki bozgun hareketlerine dair Moskova'da edindiğim malûmatı, Gazi Paşa'ya anlatıyordum.

Siyasî ve askerî vaziyet Yunanistan aleyhine dönünce, orduda başlayan bozguncu hareketler bir kat daha çoğalmıştı. Yunan halkı, İzmir vilâyetini ve hinterlândını fethetmek için İngiltere'nin her türlü maddî ve siyasî yardımını Venizelos'un temin etmiş olduğunu sanıyordu. Halbuki hakikatte böyle bir şey yoktu. Venizelos, İngiltere'den, yalnız İtalya'nın İzmir'e yapacağı çıkarma hareketlerinden evvel, onun yerine Yunan askerlerinin çıkarılması müsaadesini alabilmişti. İngilte-

re ile aralarında hiç bir resmî mukavele imzalanmamıştı. İşler fena bir seyir takip etmeğe başlayınca da, İngiltere'nin siyasî yardımından mahrum kalmıştı. Bununla beraber Venizelos taraftarları, menfî propagandaları ile hem Yunan halkını ve hem de orduyu hükûmet aleyhine çevirmeğe muvaffak oluyorlardı.

Gazi Paşa:

– Hayret edilecek şey, değil mi Paşam? Ben Venizelos ve taraftarlarının memleketlerine bu derece ihanet edeceklerine ihtimal vermezdim. Eğer bu teşebbüsleri 1920 intihabından hemen sonra başlamış ise, Yunan ordusundaki mânevîyatın sarsılmış olduğunu kabul edebiliriz. Fakat biz, Yunan askerinin bilhassa Kütahya'ya, Eskişehir ve Sakarya muharebelerinde çok iyi döğüşüklerine şahit olduk. Bunu nasıl mütalâa edersiniz? diye sordu.

– Yunan askerlerinin bu muharebelerde iyi döğüşmesinin bir kaç sebebi vardır. Fakat bu sebepler Yunan ordusunun mânevîyatını ilâni-haye muhafaza edemez. Sebepler bence şunlardır: Kral Konstantin ve etrafındaki kumandanlar muktedir insanlardır. İşgal mıntakasında Rumlar, Yunan ordusu saflarındaki yerlerini alırlarken diyorlarmış ki: «Kral Konstantin, Venizelos kadar hariçten yardım temin edemedi. Fakat bir kere Anadolu'nun içerlerine girmiş bulunuyoruz. Eğer zaaf eseri gösterirsek, hem hariçten gelen siz Yunan askerleri ve hem biz, ailelerimizle birlikte sahile kavuşup gemilere bininceye kadar, Türklerin süngüsü altında mahv ve perişan olacağız.» Bu suretle Yunanistan ve Adalardan gelen askere sabır ve metanet telkin ediyorlarmış. Kütahya, Eskişehir ve Sakarya'daki Yunan askerinin iyi döğüştüğü keyfiyetine gelince, içine düşülmüş olan felâkatten son bir gayretle kurtulmak istemelerinden başka bir şeyle tarif edilemez...

Cevabını verdim. Gazi Paşa bu hususta müsbet veya menfi bir mütalâada bulunmadı. Yalnız:

– Mümkün... dedi.

Sakarya'dan sonra Yunan ordusu

Mevzu, yunanlıların Sakarya zaferinden sonraki durumuna intikal etti. Yunan ordusu hakkında Moskova'da aldığım malûmat ve bun-

lar üzerinde yaptığım tetkikler, yabancı ataşelerle yaptığım temaslar daha ziyade bu devreye aitti. Mustafa Kemal Paşa'nın emri üzerine onları da kısaca anlattım:

Avrupa matbuatının Yunanistan hakkında çok mevsuk menbalarından aldıkları iddia olunan malûmat arasında, bir de Yunan Başkumandanlığının, 6 Şubat 1922 tarihinde hükûmete vermiş olduğu rapor vardı. Bu raporun hakikat olduğunu, ben Moskova'da iken Kızılordu erkânını da tasdik etmişti. Venizelosun müdafaa teşkilâtı da bunu reddedemiyordu. Rapor da şu satırlar vardı:

«Pek yakında düşmana karşı durabilmek için ordunun muhtaç olduğu parayı ve muharip kuvvetini ikmâl etmek maksadıyla 1922'li kur'a efradı ile iade-i âfiyet eden yaralıların gönderilmesi elzemdir. Bilhassa ordunun tayyare malzemesi ile kamyon ve toplara ait yedek malzemesinin gönderilmesi çok mühimdir.

Ordunun bulunduğu müdafaa hattından daha garpta diğer bir hat çekilmesi faydasız ve aynı zamanda ordunun mâneviyatını azaltacak gibi telâkki olunmalıdır. Anadolu'nun tahliyesi keyfiyeti orduda hoşnutsuzluğu ve terkedilecek ırkdaşlarımızın istikballerinin ne olacağı meselesini uyandıracaktır.

Düşmanın taarruzuna mukavemet edebilmek için yukarıda bildirdiğimiz ikmâl ve takviye hususlarına sureti katiyede ihtiyacımız vardır. Eğer hükûmet muhtaç olduğumuz maddeleri tedarikten âciz bulunursa, Anadolu'nun tahliyesi işini zamanında derpiş etmesi elzem olacaktır.»

Lord Gürzon'un Ortaşarkta bir sulha varmak teşebbüsüne Yunan Başvekili Gonaris'in ancak bu raporu aldıktan sonra muvafakat cevabı vermiş olduğu tahakkuk etmişti. Aynı zamanda cevabında: «Türkiye ile müştereken sulh yapmak cümlemizin menafii iktizasındandır. Bu maksatlardır ki, Yunan hükûmeti ordusunu hali hazırdaki mevzilerinde tutabilmek için, gayretini son dereceye çıkarmıştır.»

Yine resmî malûmata nazaran, hükûmetin her türlü tediyatı durdurmuş olmasına rağmen, Anadolu'daki ordusunun ihtiyaçlarını tamamen tatmin edecek ve 1922 kur'a efradını silâh altına çağırabilecek bir durumda olmadığı da anlaşılıyordu. İtilâf devletlerinin mütareke ve müsâlâha olurken, Anadolu'nun tahliyesinden sık sık bahsedilmişti. Bu şa-

yiaları, bozguncu teşkilât, Yunan askerlerine şu suretle aksettirmişlerdi: «Yunan hükûmetinin beceriksizliği yüzünden, İtilâf Devletleri Anadolu'nun Yunanlılar tarafından tahliyesine karar vermişlerdir. Ey Yunan askerleri, kaybedilmiş bir maksat için harp edilir mi?»

Yunan ordusu taarruz edemez

Mustafa Kemal Paşa:

– Yunan ordusunca başlamış olan firar hâdiselerinin çoğalmasının sebepleri şimdi daha iyi anlaşılıyor, dedi. Yunan kaçaklarından aldığımız malûmat da, söylediklerinizi teyid edecek mahiyettedir. Bu vaziyet karşısında Yunan ordusunun yeni bir taarruza geçeceğine ihtimal vermem. Siz nasıl mütalâa ediyorsunuz?

Ben de Başkumandan Paşa'nın fikrinde idim. Bizim umumî bir taarruzumuz neticesinde, Yunan ordusu geriye çekilmeğe mecbur olursa, daha garpta ikinci bir hattı tutabilmek için ihtiyat kuvvetlerine malik olmadığı tahakkuk ediyordu. Diğer taraftan Yunan hükûmeti, parasızlık yüzünden, ordusunu iyi iâşe edemiyordu. Vaktiyle işgal eyledikleri toprakları yağma ettiklerinden, buralarda da fazla bir şey kalmamıştı.

Gazi Paşa, bizim taarruzumuz geciktiği ve Yunanlılar da bekle-dikleri yardımları temin edemedikleri takdirde, ne gibi bir durum hasıl olacağını ve bu hususta düşüncelerimi de öğrenmek istedi.

İtilâf Devletleri, tarafsızlıklarını ilân etmişlerdi. İngiltere de bunlar arasında idi. Büyük harbin sonunda İngiltere hükûmetinin hiç bir tarafa avans yapmasına Avam Kamarası da müsaade etmediğinden, Yunanistanın ihtiyacı ve sıkıntısı ne derece çok olursa olsun, bu taraftan nakdî bir yardım sağlayacaklarını sanmıyordum. Fransa da böyle bir yardıma yanaşmak niyetinde değildi. Şu halde beş seneden beri harp içinde bulunan ve bütün fütuhât ve istilâ ümitlerini kaybeden Yunanistan, sulhün akdına kadar İtilâf Devletlerinden bir istilâ hakkı koparmak isteyecekti. Bunun için ordusunu ilânihaye fena bir vaziyette bırakıp mağlûp ettirmektense, derli toplu bir vaziyet aldirtarak hem kendi müdafaasını kolaylaştırmak ve hem de bizi tazyik etmek çarelerini arıyacaktı.

Gün geçtikçe maddî ve manevî kudretini kaybeden Yunan ordusunun, Anadolu içerisinde emin bir vaziyet alması imkânı kalmamıştı.

Ancak İzmir yakınlarında ve İzmir'i müdafaa maksadıyla cenahları emin ve cephesi nisbeten kısa bir müdafaa hattı kurabilirdi. Fakat kendiliğinden çekilip buraya yerleşecek olan bir Yunan ordusunun, İtilâf Devletleri nezdindeki siyasî rolünü muhafaza edebilmek ve hem de Afyonkarahisar-Eskişehir hattında bulunan odusunu kolaylıkla iki istikametten çekebilmek maksadıyla Yunan hükûmetinin Anadolu ordusu ile Trakya'daki kuvvetlerini takviye ederek İstanbul'u ve Boğazları işgal etmek isteyebilirdi. İtilâf Devletlerinin Boğazların tarafsızlığını ilân etmelerine rağmen İngiltere'nin böyle bir hareket için Yunanistan'a müsamaha göstermesi mümkündür. Fakat Fransa ve İtalya'dan şiddetle mukabele görmesi de beklenebilirdi. Bu ihtimalleri sıraladıktan sonra:

– Paşam, dedim. Meseleyi hangi taraftan tetkik edersek edelim, Yunan ordusunun bulunduğu mevzilerden kaçtırmamanın ve onu orada yakalılarak mağlûp etmenin millî dâvamızın halli bakımından en iyi bir karar olacağı fikrindeyim... Bu düşüncemi, Garp cephemizin hakikî vaziyetini öğrendikten sonra, daha katıyetle teyit edebileceğimi ümit ediyorum.

Yunan ordusunun mevcudu

Yunan ordusunun mevcudu ve vaziyeti hakkındaki görüşlerim de şunlardı: 1922 Nisanında Yunanlıların Anadolu'daki mevcutları iki yüz on bin kişiyi geçmiyordu. Bunun yüz on bini ile işgal olunan mıntakaların intizamı, emniyet ve asayiş muhafaza ve temin ediliyordu. Afyonkarahisar'ın İzmir'e ve Eskişehir'in Mudanya'ya olan mesafeleriyle her iki mıntaka arasındaki geniş saha ve ordunun derin olan cenahlarının emniyeti nazar-ı dikkate alınırca, yüz on bin kişinin bu maksatla cephe kuvvetinden ayrılmış olması çok görülmemeliydi.

Şu halde cephede yüz bin kişilik bir Yunan kuvvetinin üç gruba ayrılarak bir grubun Afyonkarahisar ve garbında, diğer bir grubun Eskişehir mıntakasında ve üçüncü bir grubun her iki grup arasında Kütahya mıntakasında bulunduğu kabul edilebilirdi. Bu üç grubun geniş bir cephede hareket üslerinden çok uzakta olarak zayıf bir vaziyette kaldıkları anlaşılıyordu.

Bu konuşmalarımızın mühim bir kısmı, aperatif masasının başında, ikimiz arasında ve saatlerce sürmüştü. Mustafa Kemal Paşa:

– Garp cephesinden ayrıralı iki seneye yakın bir zaman geçtiği halde, görüyorum ki, cephe hareketleri ile yakından meşgul olmuşsunuz. Sizin ve bizim muhtelif menbâlardan aldığımız malûmatı karşılaştırmak suretiyle düşmanın vaziyetini daha iyi müşahede ettik. Konuşmalarımıza inşallah, cepheden döndükten sonra da devam ederiz. O zamana kadar siz de Garp cephesi hakkında Fevzi Paşa'nın gönderdiği erkân-ı harp zabıtinden istediğiniz malûmatı almış olursunuz.

General Townshend ve Mustafa Kemal

Mustafa Kemal Paşa, ertesini günü, evvelâ Konya'ya ve oradan da Garp cephesi kumandanlığının karargâhı bulunan Akşehir'e gitmişti. Konya'ya gelen İngiliz Generali Townshend'in arzu ve ricası üzerine kendisiyle görüşecekti.

Townshend, Birinci Cihan Harbinde ordusuyla beraber Kutülâmâre'de Türklere esir olduktan sonra İstanbul'a getirilmişti. Kaçmaya çağına dair verdiği namus sözü üzerine, hükûmet tarafından serbest bırakılmıştı. Kendisine Büyükkada'nın en güzel köşkerlerinden birisi, ikametgâh olarak verilmişti. Townshend, gördüğü bu insanî ve mertçe muameleden sonra, Türklerin dostu olmuş ve fırsat düştükçe onun hakkını müdafaadan da geri kalmamıştı. Harp mağlûbiyetimizle sona erdiği zaman, İtilâf Devletleri, müttefiklerimize yapmış oldukları muameleyi (kayıtsız şartsız teslim olmak) bize de yapmak isteyince, o sırada iktidar mevkiinde bulunan Müşir Ahmet İzzet Paşa hükûmeti, General Townshend'in tavassutundan istifadeyi düşünmüştü. Townshend, kendisine yapılan teklifi memnuniyetle kabul etmiş, İngiltere devleti vasıtasıyla İtilâf Devletleri adına mütareke müzakerelerine başlamamızı ve bu maksatla bir murahhas heyeti göndermemizi temine muvaffak olmuştu. Bu suretle de müttefiklerimizden daha şerefli bir muamele görmemiz mümkün olabilmişti.

Townshend, Kütülâmâre'de gösterdiği sebat ve kahramanlığın vatandaşları tarafından takdir edilmesi neticesi mebusluğa seçilmişti. General, bizi karanlık ve felâketli günlerimizde de unutmamıştı. 1922 senesinde, düşman memleketine gidilemez diye hükûmetinden pasaport alamayınca, Suriye'ye kadar gelmiş ve oradan da pasaportsuz

memleketimize kabul edilmişti. Konya'da Gazi Paşa'ya mülâki olup görüştüktan sonra da dostu Hüseyin Rauf Bey'i ziyaret etmek üzere, Ankara'ya gelmişti. Refet Paşa'nın Keçiören'deki köşkünde Rauf Bey, Refet Paşa ve ben, kendisiyle uzun süren bir mülâkat yapmıştık. Çok samimî sohbetler, bizi gecenin geç vaktine kadar köşkte alıkoymuştu. Townshend, hakiki bir Türk dostu idi.

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'dan ayrılmadan evvel benimle görüşmek ve izahat vermek üzere bir erkân-ı harp zabitanın gönderilmesini söylemişti. 24 Temmuzda Harekât Şubesinden genç bir zabıt, evvelâ telefonla ziyarette bulunacağını haber vermiş ve müsaade istemişti. Bir iki saat sonra da misafir olduğum Çankaya Köşkü'ne gelmişti. Bu genç ve kıymetli silâh arkadaşım ile, iki tarafın kuvvet mukayeselerini karşılıklı vaziyet ve kuruluşlarını, Garp cephemizin muhtemel bir taarruz hareketini saatlerce konuşmuş ve aydınlanmışım. Geniş bir zaman mahsulü olan ve çok esaslı bir surette hazırlanan taarruz plânımızın muvaffak olacağına bir defa daha kanaat getirdim.

İki tarafın mukayesesi

Hareket üssümüz, düşmana nazaran cephemize daha yakındı. Geri hizmeti de pek uzak mesafeden yapılmıyordu. Yunan ordusunun kendisine tamamıyla düşman olan bir memlekette ve anavatandan uzakta idealsiz, maceracı ve bozguncu bir ruhla harp etmek mecburiyeti gözönüne getirilecek olursa, üstünlüğün bizim tarafta olduğu anlaşılırdı. Ayrıca pek uzun olan bir cephede birbirinden ayrı üç grup halinde toplanması, Afyonkarahisar cenahında stratejik faikiyeti bize temin etmiş bulunuyordu.

Yalnız iki taraf kuvvetlerini mukayese ettiğimiz zaman, bizim Erkân-ı harbiyenin, düşmanın Afyonkarahisar-Kütahya-Eskişehir cephesinde bulundurduğu piyade ve topçuyu biraz fazlaca hesap ettiğini görmüştüm. Belki bu hesap, esas itibarıyla doğru olabilirdi. Eğer düşmanın İstanbul'u işgal etmek maksadıyla bu cepheden Trakya'ya çekmiş olduğu kuvvet de hesaba dahil edilmiş olsaydı, Yunan Başkumandanlığının kendi hükûmetine göndermiş olduğu son raporunda (bu rapor, ele geçirilmişti) cephedeki kuvvetin mecmuunu yüz bin göstermiş

olması da bizim tahminlerimizin pek sahih olmadığını gösteriyordu. Biz düşmanın yalnız piyade kuvvetini yüz otuz bin hesap etmiştik. Halbuki, bu yüz bin mevcudun içerisinde diğer muharip sınıfların da bulunduğunu dikkat nazarına alırsak, cephedeki Yunan piyadesinin seksen bini pek aşmaması lâzımdı.

Bize gelince, umumî taarruz için toplayabileceğimiz yüz bine yakın tüfekten ibaretti. Bunun üçte ikisinden fazlasını taarruz cephemiz olan Afyonkarahisar etrafında cemetmek de mümkündü. Erkânıharbiyemiz, Yunanlıların top miktarını 348 ve bizimkini de 323 olarak tesbit etmişti. Halbuki Yunan Başkumandanlığının yukarıda zikrettiğimiz raporunda, yedek malzemesinin bulunmadığından dolayı bir kısım topların muattal kalmış olduğu bildirilmişti. Bizim harekâta hazır toplarımız arasında Kars'ın zaptından sonra Şarktan getirilmiş olan ağır sahra topları da vardı.

Hulâsa, üstünlük Yunanlılardan ziyade bizde idi.

Garp cephesini ziyaret

Büyük Millet Meclisinin 29 Temmuz tarihli celsesinde, Erzurum Mebusu Salih Efendi'nin Kurban Bayramını tebrik etmek üzere Garp cephesine bir mebusan heyeti gönderilmesine dair olan takriri görüşülmüştü. Benim riyasetim altında Karesi Mebusu Abdülgafur Hoca, Burdur Mebusu Şair Mehmet Âkif ve Kayseri Mebusu Atif Beylerden mürekkep bir heyet seçilmişti. Hakikî bir vatanperver ve dini bütün bir Müslüman olan Mehmet Âkif, hürmet ettiğim ve sevdiğim bir arkadaşım.

Kurban Bayramı, Ağustosun dördüncü gününe tesadüf ediyordu. 1 Ağustos sabahı otomobillerle ve erkenden Garp cephesi karargâhına gitmek üzere Ankara'dan ayrıldık. Ertesi günü karargâha vardık. Bayramın ilk günü tebrik merasimine cephe kumandanlığından başlayabilmek için, hareketimizi ona göre tanzim eyledik. Kumandanlık bir program hazırlamıştı. Bu programa göre, cephe, birinci ve ikinci ordularla, kolordu ve fırka karargâhlarına gidecektik. Vaziyetleri müsait olan fırkaların teknilini ve olmyanların da bazı kıtalarını merasim nizamında görerek Büyük Millet Meclisinin tebriklerini ve muvaffakiyet temennilerini, ben, heyet reisi sıfatıyla, bizzat tebliğ edecektim. Sonra kıtalar

bize bazı hareketler gösterecekler ve resmi geçit yapılacaktır. Bunu müteakip karargâhlara uğrayarak, onları da Meclis adına tebrik edeceğiz. Benim, Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'dan aldığım hususî bir vazifem daha vardı. Ordularımızın maddî ve manevî harp kudretlerinin derecesini anlamağa çalışacaktım.

Cephedeki vazifemiz, dört beş günde nihayet bulmuştu. Kumandan, zabıt ve asker arkadaşlarımız arasında geçen bu kısa zamanın sürurunu asla unutamam, kıtalarımızın hareketinde gördüğümüz manzara, canlılık ve muharebe kabiliyeti kahraman arkadaşlarımızın mehabetli bakışları, bizlere zafer günlerinin pek uzak olmadığı hissini vermişti. Bu cephenin eski bir kumandanı sıfatıyla yaptığım teftiş ve temaslardan, zabıt ve askerlerimizin iyi talim ve terbiye edildiklerini, zailim ve müstevli bir düşmandan intikam almak gününü sabırsızlıkla beklediklerini görmüştüm.

– Yarabbi, bize zafer günleri müyesser eyle...

Diye dualar etmiştim. Ordularımızın mânevîyatı çok yüksekti.

Mehmet Âkif'in gözyaşları

Hatırladıkça hâlâ heyecanla titrerim. Merasim nizamında dizilmiş bir fırkamızın kıtalarını teftiş ediyorduk. Hepsî aslanlar gibiydiler. Rahmetli ve aziz arkadaşım Mehmet Âkif, kendinden geçmişti. Dudaklarından kendi yazdığı İstiklâl Marşının mısraları dökülüyordu:

*Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım,
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım,
Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner aşarım,
Yırtarım dağları, enginlere sığmam taşarım.*

Beni solumdan takip eden Âkif'e döndüm. Gözlerinde yaşlar tanelenmişti. Bu mehabetli manzara karşısında kendisini tutamıyordu.

– Âkif Bey, siz ağlıyorsunuz, dedim.

– Ne yapayım, heyecanımı zaptedemiyorum.

Cevabını verdi ve sonra ilâve etti:

– Fakat sizin de gözleriniz yaşlı paşam...

Arkadaşım doğru söylüyordu. Ben de çok heyecanlı idim. Gözlerimde tanelenenler sevinç yaşları idi. Ben hep böyleyimdir. Bu yaşta bile önümden bir alay sancağı geçse, heyecandan tıkanacak gibi olurum, asker ocağı benim her şeyimdir. Bütün gençliğim orada geçti.

İsmet Paşa taarruz taraftarı değildi

Karargâhlarda, kolordu ve daha yüksek kademede bulunan kumandanların taarruz fikrinde olmadıklarını hissettim. Kendileriyle mahrem olarak görüştüm. Neden bu fikirde olduklarını münasip bir şekilde sordum. Umumiyetle şu cevabı verdiler:

– Düşman kuvvetlidir, işgal ettiği mevziler iyi tahkim olunmuştur. Bir çok istinat mevzileri tel örgülerle çevrilmiştir. Bunları tahrip edebilmek için kâfi derecede vasıta ile topçu ve piyade cephanesi yoktur. Faikyetimiz yalnızca süvarilerdedir. Fakat geniş bir ateş kudretine mâlik olmaması yüzünden kendisinden beklediğimiz vazifeyi pek ifa edemeyecektir.

Kumandanlarımızın, bu mütalâalarından ya fazla ihtiyat ve basiret göstermek istedikleri ve yahut bir taarruzdan ziyade müdafaa harbi için hazırlandıkları anlaşılıyordu. Kendileriyle herhangi bir münakaşaya girmedim. Yalnız onları dinlemekle iktifa ettim.

Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'yı Akşehir'deki karargâhında ziyaret ettim. Askerî harekât hakkında bana kendisiyle görüşmek fırsatını bahışladı. İsmet Paşa'nın da, maiyet kumandanları gibi, aynı fikirde olduğunu, yâni taarruzdan ziyade bir müdafaa plânı etrafında iyice hazırlandığını ve müdafaada kalmayı tercih ettiğini anladım.

Yunan ordusunun son durumu hakkında evvelce Mustafa Kemal Paşa'ya verdiğim malûmatı ona da tekrarladım. Yunan ordusundan artık bir taarruz beklenemeyeceğini söyledim. Bu konuşmanın İsmet Paşa üzerinde bir fikir değişikliği yaptığını sanmadım. Yalnız Meclis ve Hükûmetin, Garp cephesinin bir taarruz hareketi yapacağına göre cepheyi takviye ettiğini taarruza geçilmediği takdirde yapılan masrafları aynen veya daha fazlasıyla devam ettirmek istemeyeceklerini hatırlattım.

– Eğer mesul bir cephe kumandanı sıfatıyla taarruzun katıyetle yapılamıyacağına kani bulunursanız, masrafların azaltılmasını teklif edersiniz.

Dedim. İsmet Paşa, aynı masrafın yapılmasının zarurî olduğunu ve buna bir çarenin aranıp bulunmasını hükümetten ve benden rica ettiğini söyledi.

Başkumandan Paşa'nın benden evvel 29 ve 30 Temmuzda Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile birlikte Akşehir'e gelerek bir taarruz hareketinin esaslarını kararlaştıracağını haber almıştım. Eğer bu haber doğru ise, ya İsmet Paşa yeni karar hakkında bana malûmat vermek istemiyordu ve yahut Başkumandanlıkla cephe kumandanlığı arasında bir ihtilâf çıkmıştı. Çünkü İsmet Paşa, bana nokta-i nazarını anlatırken, da-ima müdafaada kalacağından bahsetmişti.

Bu muammayı ancak Ankara'ya döndükten bir müddet sonra çözebildim.

Akşehir toplantısından evvel

Ankara'da temas ettiğim salâhiyetli zevat ve bu arada Akşehir toplantısında hazır bulunan iki arkadaş, hâdiseyi bana şöylece hikâye ettiler:

Yeni Başkumandanlık Kanununun Meclisten çıkması üzerine İcra Vekilleri Heyeti âzasından bulunan Saruhan Mebusu Reşat Bey, Hüseyin Rauf Bey'den yazılı olarak Garp cephesinin düşmana ne vakit taarruz edeceğini sormuştu. Rauf Bey de bu sorudan hem Başkumandanı ve hem de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'yı haberdar etmişti. Alacağı cevaba göre, mevzuu Vekiller Heyeti ruznamesine alacaktı.

Bir taraftan Vekiller arasında taarruz meselesi bahis mevzuu olurken, diğer taraftan düşmanın pasif bir duruma geçtiğini ve Anadolu'nun düşmandan tahliyesinin siyasî teşebbüslerle mümkün olamayacağını anlayan Gazi Mustafa Kemal ve Fevzi Paşalar, Misak-ı Millînin Yunan ordularını mağlûp etmek suretiyle İtilâf Devletlerine kabul ettirilebileceğine kanaat getirmişlerdi. Bu maksatla Başkumandanlık Erkân-ı Harbiyesi bir taarruz plânı hazırlamıştı. Bu plânı tatbik edecek olan kumandanlarla taarruz mevzuu üzerinde bir müzakere açmayı muvafık gören Gazi Paşa, Akşehir'de toplantı gününü tâyin etmiş ve hiç kimseye sezdirmeden Fevzi Paşa ile birlikte 28 Temmuzda oraya gitmişti.

Akşehir toplantısı ve Fevzi Paşa'nın istifası

28/29 Temmuz gecesi, Başkumandan Paşa'nın huzuriyle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi, Cephe Kumandanı İsmet, Birinci Ordu Kumandanı Nurettin, İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşalarla, bazı Kolordu Kumandanları arasında gizli bir toplantı yapılmıştı. Müzakere, Fevzi Paşa'nın harita üzerinde vermiş olduğu mufassal izahatla başlamıştı. Fevzi Paşa, hazırlanmış olan taarruz plânını bütün detaylarıyla kumandanlara anlatmış ve plânın muvaffak olacağını kat'î bir lisanla söylemişti. İctimada hazır bulunan kumandanlara, taarruz plânı hakkındaki fikirleri sorulduğu zaman, yalnız Birinci Ordu Kumandanı Nurettin Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisinin mütalâasına iştirâk ettiğini bildirmişti. İsmet Paşa da dahil olduğu halde, diğer kumandanların hepsi, Garp Cephesi ordularının tam bir muzafferiyet elde edecek bir taarruz yapamayacakları kanaatinde olduklarını açıklamak suretiyle taarruzunu icrasına muarız kalmışlardı.

Fevzi Paşa, Garp Cephesi Kumandanı ile maiyet kumandanlarının taarruz fikrinde olmadıklarını ve kendi fikrine muarız bulduklarını görünce, müteessir olmuştu. Kumandanların hareket tarzını kendisine karşı olan itimadın azalması gibi telâkki etmiş ve bu durumun Yüksek Kumandan Mevkii için bir zaaf olacağını ileri sürerek, Başkumandana derhal istifasını vermişti.

Cereyan eden bu hâdisе üzerine mütehâyir kalan Gazi Paşa, maiyet kumandanları ile kendi Erkân-ı Harbiye Reisi arasında tahaddüs eden ihtilâfın devamı halinde kendisinin de istifaya mecbur kalacağını teessürle söylemişti.

Gazi Paşa'nın bu sözleri üzerine İsmet Paşa, derhal yerinden kalkmış, karşısında resmî vaziyetini almış ve Cephe Kumandanı sıfatıyla konuştuğunu söyleyerek:

– Fikirlerimizi anlamak istemiştiniz, biz de emirleriniz üzerine serbestçe arzetmiştik. Tebligatınız emir ve kumanda şeklini aldığı anda, tıpkı kendi fikir ve kanaatlerimiz gibi onu bütün kudret ve kuvvetimizle yerine getireceğimizden emin olabilirsiniz, paşam...

Demişti. İsmet Paşa'nın bu sözlerinden sonra müzakerelere son verilmiş, Fevzi Paşa da istifasını geri almıştı.

Hükûmetin taarruz kararı

Mustafa Kemal ve Fevzi Paşaların Ankara'ya döndükleri Kurban Bayramının birinci günü, İcra Vekilleri Heyeti toplanarak, Paşaların huzuriyle taarruz meselisini müzakere etmişlerdi. Gazi, taarruz plânının siyasî sebeplerini anlattıktan sonra, hareketin detaylarına geçmiş ve bu detaylarda muvaffakiyetin tamamıyla garp cephesinde olacağını belirtmişti.

– Hükûmet olarak, demişti, her şeyi düşünmemiz ve ona göre tedbir almamız lâzımdır. Herhangi bir muvaffakiyetsizlik ânında hükûmet hazırlıklı olmalı ve şaşırılmamalıdır.

Başkumandan Paşa'dan sonra, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey söz almıştı:

– Yunan ordusunu mağlûp etmekle iş bitmiyecektir. Ondan sonra İngilizlerin mukavemetiyle çarpışacağız.

Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey, Mahmut Esat Bey'e şu cevabı vermişti:

– İstanbul hükûmetleri de, hep bu gibi mütalâalar yüzünden âtıl kalmışlardı. Bizim onlardan elbet bir farkımız olacaktır. Mücadelemin başından sonuna kadar bilfiil muharebelerimize karışmamış olan İngilizlerin, bundan sonra karışacaklarına ihtimâl vermiyorum. İtilâf Devletleri vaziyeti hazırıyı, Türk-Yunan muharebesi şeklinde mütalâa ettikleri için, tarafsızlıklarını ilân etmişlerdi.

Hüseyin Rauf Bey'i müteakip Fevzi Paşa söz almış, taarruz hareketimizi, muvaffakiyet ve muzafferiyet bakımından çok canlandırmış ve sonunda:

– Yüzde seksen muzaffer olacağız, geriye kalan yüzde yirmiyi talihi harbe bırakabiliriz.

Demişti. Neticede İcra Vekilleri Heyeti şu karara varmıştı: «İcra Vekilleri Heyeti, Başkumandanlığın taarruz kararına bütün avakibini nazarı dikkate almak suretiyle iştirâk eder ve muvaffak olması için bütün varlığı ile çalışır.»

Cepheden Ankara'ya dönüşümüz

Garp cephesinden zafer ümitleri ile ayrılmıştık. İkinci Gruba mensup olan Eskişehir Mebusu Abdülğafur Hoca ile Şair Mehmet Âkif'te bedbinlikten eser kalmamıştı. Yolda kendilerine cephenin kudret ve kuvvetinden bahsettim, izahat verdim ve dedim ki:

– Artık endişeye mahal yoktur. Askerlerimizin düşmanın üzerine atılmak için nasıl sabırsızlandıklarını gözlerinizle gördünüz. Gazi Paşa gibi iyi yetmişmiş, mahir ve cesur bir Başkumandanımız, iş başındadır. Müdafaada büyük kabiliyet göstermiş olan kumandanlarımız, taarruzda da aynı kabiliyetleri göstereceklerdir. Gazi Paşa onları pek mükemmel sevk ve idare edecektir. Ben, yakında büyük bir zafer kazanacağımız ümidi içerisinde Ankara'ya dönüyorum. Müsaade ederseniz, bu ümidimi, Heyetimiz namına Mecliste tebarüz ettireceğim.

Arkadaşlarım, muvafakat cevabını verdiler.

9 Ağustosta Ankara'ya geldik. Çankaya'ya gitmeden evvel, Hüseyin Rauf Bey'in istasyondaki ikametgâhına uğradım. Aziz arkadaşımın ilk sözü:

– Cepheyi nasıl buldun?

Oldu. Şu cevabı verdim:

– Çok mükemmel, bir taarruz halinde muhakkak muvaffak olacaktır. Yalnız, İsmet Paşa da dahil olduğu halde, ordu ve bazı kolordu kumandanları taarruz hareketine taraftar görmedim. Gazi Paşa karar vermiş ise, mesele yoktur.

Hüseyin Rauf Bey:

– Merak etme, dedi. Her şey halledildi. Gazi ve Fevzi Paşalar kararlarını verdiler. Düşmana taarruz edecekler. Hükûmet olarak biz de bu kararlarına iştirâk ettik. Son derece gizli tutuyoruz.

Rauf Bey'den ayrılarak Gazi Paşa'ya mülâki olmak üzere Çankaya'nın yolunu tuttum. Köşke girdiğim zaman akşam olmuştu. Mustafa Kemal Paşa ortalarda yoktu. Sonradan hususî dâvette olduğunu ve geç geleceğini haber verdiler. Yemeğimi yedikten sonra istirahat çekildim.

Gazi Paşa ile neler konuştuk

Ertesi günü öğle yemeğinde Mustafa Kemal Paşa ile buluştuk. Sofra'da başkaları da vardı. Uzun boylu konuşamadık. Akşam üzeri Paşa, Meclisten beni kendi otomobili ile aldı. Çankaya'ya beraber döndük. Köşkün alt katındaki kütüphane odasında karşı karşıya oturduk. Garp cephesinde gördüklerimi kendisine anlattım. Cephenin her bakımdan mükemmel ve askerinin mâneviyatının çok yüksek olduğunu söyledim. İntibalarımı birer birer anlattım.

– Sayenizde muhakkak muvaffak olacağız.

Dedim. Gazi, izahatımdan pek memnun kaldı. Cepheye hareket etmeden Fevzi Paşa'nın gönderdiği erkân-ı harp zabiti ile konuşup konuşmadığımı sordu. Aramızda herhangi bir ihtilâf olup olmadığını da öğrenmek istedi. Dedim ki:

– Harekât Dairesine mensup genç bir erkân-ı harp zabiti geldi. Bu silâh arkadaşımınla üç dört saat konuştum. Suallerimin hepsini cevaplandırdı. Yalnız düşmanın piyade kuvvetinin miktarı üzerinde anlaşamadık. Ben bu rakamları biraz yanlış ve mübalâğalı buldum. Yunanlıların Anadolu'dan Trakya'ya çekmiş oldukları kuvvetleri cephe yekûnundan indirmemişler.

– Peki, size göre cepheye ne kadar Yunan piyadesi vardır?

– Yunan Başkumandanlığı tarafından hükûmetine hitaben yazılan ve ele geçen raporunda, cephe kuvvetinin azlığından şikâyet olunuyor, bunun tam teferruatı ile yüz bini geçmediği bildiriliyordu. Erkân-ı Harbiyemizin hesapladığı 130 bin rakamı doğru olamaz. Ben, Yunan piyade mevcudunu seksen bin tüfek olarak tahmin ediyorum.

Gazi, taarruza katılacak Türk piyadesinin doksan bin tüfekden fazla olduğunu söyledi. Taarruz plânı hakkında ne düşündüğümü sordu:

Plânın esasının tâ benim Garp cephesi kumandanlığım zamanında hazırlanmış olan plândan pek farklı olmadığını fakat o zaman kuvvet kifayetsizliği yüzünden tatbik imkânı bulunmadığını söyledim.

– Muvaffakiyet şansı şimdiden bizim tarafa geçmiştir. Çünkü düşman mukabil bir tedbir almadan Garp cephesi, Afyonkarahisar-İzmir tren hattının cenubunda ve düşmanın cenup kanadı karşısında iki üç misli üstün kuvvet yiğmaya muvaffak olmuştur. Bu büyük bir avantajdır.

Gazi Paşa:

– İzahatınızdan taarruz taraftarı olmadığınızı anlıyorum. Bu teşhisimde hata yok değil mi?

Diye sordu.

– Hayır Paşam, cevabını verdim. Teşhisinizde yanılıyorsunuz. Tamamyle taarruz taraftarıyım. Millî dâvamızın artık sulh yoluyla temin edilmesine imkân kalmamıştır. Düşmana taarruzla büyük müzaffariyet kazanma ihtimali fazladır.

Gazi Paşa, taarruz kararını açıklıyor

Gazi Paşa, Garp cephesinde, kumandanlarla taarruz hareketi hakkında görüşüp görüşmediğini de anlamak istedi.

– Görüştüm Paşam, dedim. Fakat hiç birinin taarruz taraftarı olmadığını da teessürle gördüm. Esbabı mucibe olarak bazı sebepler ileri sürdüler, ordularının noksanları henüz ikmâl edilmemiş, cephane azmış, düşman ise kuvvetli mevzilere yerleşmiş vesaire... Kumandanlar, eğer taarruz hareketi muvaffak olursa, düşmanın ancak bir mevziden diğer bir mevzie sürülmesinden başka bir fayda elde edilemeyeceğinde ısrar ediyorlar. Bu taarruzla düşmanın Anadolu'dan temizlenmesini mümkün görmüyorlar. Diğer taraftan Yunan ordusunun da taarruza geçebileceğine hâlâ ihtimâl veriyorlar... Benim anladığıma göre, kumandan arkadaşlar da, Yunan ordusunun, İngiltere gibi bir devlete arkasını dayamış olması ve ona her türlü üstünlük temin edeceği fikri, kanaatlerine hâkim olmuş.

Mustafa Kemal paşa, kararını vermiş ve bu kararı tatbik ettirmeye azmetmiş bir eda ile konuştu:

– Kumandanlarımızın kanaatlerini iyi izah ettiniz. Fakat biz onlara değil, onlar bize tâbi olacak. Emirlerimizi bütün kuvvet ve kudretleriyle yaptıracağız. Sonunda kendileri de memnun olacaklardır.

– Kumandanların kararsızlığına karşı kendi kendime bir çare düşünürken derhal sizin yüksek kumandadaki kudretiniz hatırıma geldi. Eğer Gazi, taarruza karar verecek olursa, muhakkak taarruz ordusunun başına bizzat geçer, her şeyi yoluna koyar, demiştim.

Bu sözlerim üzerine, yavaşça:

– Gayet mahremdir, dedi. Tamamen aramızda kalsın, biz taarruza karar verdik...

Verilen kararı biliyordum, dün İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'den öğrenmiştim. Fakat ilk defa şimdi haberdar oluyormuşum gibi davrandım.

– Bu, benim için büyük müjde oldu, Paşam, Siz başa geçtikten sonra kararınızda muhakkak muvaffak olursunuz. Fevzi Paşa'yı da sizin bilfiil kumanda etmiyeceğiniz tarafta bulundurursanız, kumanda meselesi en iyi şekilde halledilmiş olur. Yalnız bir hususu hatıra kabildinden söylemek isterim. Kolordu Kumandanlarından Ali Hikmet Bey'in kumandanlık tecrübesini az buldum.

Mustafa Kemal Paşa memnundu:

– Cephe işleri muhakkak iyi gidecektir. Fakat cephe gerisi acaba ne olacak?

Kendine teminat verdim:

– Hiç merak etmeyiniz. Hüseyin Rauf Bey biraderinizle birlikte, her şeyi düşünerek ve bütün tedbirlerimizi alarak cephe gerisini arzu-nuza uygun bir tarzda idare ederiz. Bundan emin olabilirsiniz.

Sofraya oturduğumuz zaman, mevzuu değiştirmiştik. Yemek uzun sürmedi. Gazi, ciddi kararlar arifesinde daima içkiden ve fazla yemekten içtinap ederdi.

Mustafa Kemal Paşa, orduların emir ve kumandasını bizzat eline almak üzere, yakında Ankara'dan ayrılıp, Başkumandanlık karargâhına gidecekti. Bu ayrılış çok gizli tutulacak, mebuslara bile malûmat verilmeyecekti. Ben, vazifem icabı şehre nakletmiş olsam bile, bunu kimseye sezdirmeyecektim. Çankaya'da ikamet ediyormuşum gibi gösterecektim. Mecliste arkadaşlarla konuşurken:

– Dün akşam Gazi Paşa ile yemekte beraberdik.

Diyecektim.

Garp cephesinde son taarruz hazırlıkları gözden geçirilirken, Büyük Millet Meclisi de normal mesaisine Müdafaa-i Hukuk Gruplarının eski çekişmelerine hâle gelmeksizin, devam ediyordu. Meselâ 16 Ağustosta Celâleddin Arif Bey'den inhilâl etmiş olan Adliye Vekâletine, İkinci Grubun namzedi Kayseri Mebusu Rifat Bey, Birinci Grubun namze-

di Şebinkarahisar Mebusu Ali Süruri Efendi'ye çetin bir mücadeleden sonra galebe çalmış ve Adliye Vekili seçilmişti. Bu seçim, İkinci Grubun, hükûmete karşı olan itimadını takviye etmişti. Hastalığına mebni üç ay izin almış olan Yusuf Kemal Bey'in yerine de İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, Hariciye Vekili vekâletine intihap edilmişti.

Bu çekişmeler devam etmekle beraber, artık taarruz meselesi yeni münakaşalar yaratmıyordu. İkinci Gruba mensup olan Abdülgafur Hoca ve bilhassa Şair Mehmet Âkif Bey, arkadaşlarına ordunun kudret ve kuvvetini dilleri döndüğü kadar anlatmışlardı. Henüz Meclis kürsüsünden resmî beyanatta bulunmamış olmama rağmen, ben de arkadaşlar üzerinde lüzumlu telkini yapmışım.

Zafere susamış telgraflar

Bayram münasebetiyle Büyük Millet Meclisi Riyasetine gelen telgraflar, halkın zafere nasıl susamış olduğunu ve kurtuluş günlerini nasıl sabırsızlıkla beklediğini en mânalı şekilde gösteriyordu. Bunlardan bir tanesini yazmadan geçemeyeceğim.

«Haydarpaşa Tıp Fakültesi talebe heyeti umumiyesi namına Dürülfünun Birliği ve Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti Reisi Hâmit» imzasıyla gelmiş telgrafta şu içli ve heyecanlı satırlar vardı:

«İstanbul Darülfünununun nâzımı bulunan Tıbbiye Gençliği, hü-lûl eden ydi dinî dolayısıyla vatanın halâsı ve milletin necatı uğrunda istihkarı hayat eden Büyük Millet Meclisine, başta heyeti umumiyemizin perestîşkârı bulunan büyük kalpli kumandanı olduğu halde arzı tebrîkât ile anavatânı hür yaşatmak için hudut boylarında yıkılmış kalesi, sönmüş ocağı önünde ilâhi bir imanla düşmandan varlığımızı muhafaza eden din kardeşlerine kuvvet ve Allah'tan mazhariyet diler.»

Kurban Bayramı münasebetiyle ve tebrik maksadıyla Garp cephesini ziyaret eden Mebusan Heyetinden dolayı, Cephe Kumandanı İsmet Paşa'dan şu telgraf gelmiş ve Meclisin 16 Ağustos tarihli celsesinde okunmuştu.

«Muhterem bir heyeti mahsusa vasıtasıyla Garp cephesinin bilcümle mensubinine Meclis-i Âli tarafından ihdâ buyurulan selâmların ve bayram tebrikâtının Garp cephesince fevkalâde sürur ve iftiharî mucip

olduğunu arza müsaraat ile Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının en halis hissiyatı itaat ve tâzimatını Meclis-i Âliye ref ve takdim eylerim.»

Mecliste yaptığım konuşma

İsmet Paşa'nın telgrafı okunduktan sonra, Garp cephesine giden heyetin reisi olmam sıfatıyla, heyet-i umumiye, benden cephenin durumuna dair malûmat istedi. Kürsüye çıktım ve aşağıdaki beyanatta bulundum:

«Efendiler! Bayramdan üç gün evvel intihap buyurmuş olduğunuz heyet, buradan hareket etmiş ve Bayramdan iki gün evvel yâni arefeden bir gün evvel, cephe karargâhına muvasalat etmiştir. Bayramın birinci günü tebrikatınızı tebliğ etmek vazifemize evvelâ cephe karargâhından başladık. Badehu ordu karargâhlarına gittik. Diyebilirim ki, hemen tek mil ordu ve kolordu karargâhlarımızı ziyaret ettik ve bundan başka mevcut kıtaatın üçte birini de bizzat gördük. Her gittiğimiz mahalde de zabitan ve efrat icap eden nizamları alarak bazı hareketler yapmışlardı. Heyet, tebligatınız veçhile Bayram tebriklerini kendilerine bildirmişti. Hakikaten gördüklerimize göre, ordunun tek mil zabitan ve efradı, Meclis-i Âliye karşı büyük bir hürmet, itaat ve merbutiyetle müte-hassis idiler. Çünkü Meclisinizin şahsiyetinde millet hakikî iradesini ve hâkimiyetini idrâk ediyorlardı ve bize, müteaddit defalar yapılan bu tebligattan pek ziyade müteşekkîr ve minnettar kaldıklarını söylediler. Avdetimizde bunu Meclis-i Âliye arz etmekliğimizi rica ettiler. Binaenaleyh, heyetimiz Bayramın dört gününde vazifesini mükemmel olduğu kadar iyi yapmağa çalıştı. Yâni her nefer ve zabiti görmeğe gayret ettik. Herkese lâzım gelen tebligatı yaptık. Cidden ordumuzun zapt ve raptını, talim ve terbiyesini ve kabiliyeti harbiyesini eski haline nazaran, çok farklı gördük. Ümidimiz pek çoktur. Öyle tahmin buyurabilirsiniz ki, ordularımız her vakit olduğu gibi, bu kere daha fazlasıyla bütün zamanını çalışmakla geçiriyor ve tabii neticesini de pek yakında istihsâl edeceğine eminiz. Bendenize ve arkadaşlarınıza öyle bir kanaat geldi ki, ordularımız Meclis-i Âlinin vereceği her nevi vazifeyi vus ve takati nisbetinde ve eski fedakârlıklarından daha çok fazlasıyla ifa edecektir.»

Bu beyanatım, «Allah muvaffakiyet versin» sedaları ile karşılanmıştı.

Büyük Zafer ve Sonrası

Ankara'da 26 Ağustos heyecanı

Mustafa Kemal Paşa, 17/18 Ağustos gecesi, sessiz sedasız Ankara'dan ayrılmıştı. Evvelâ Konya'ya ve oradan da Başkumandanlık karargâhına gidecekti. Bu tarihî ayrılışın şüyu bulmaması için hükümet tarafından bütün tedbirler alınmıştı. Ankara, 26 Ağustos'a kadar normal hayatını yaşamakta devam ediyordu. O kadar ki, hükümet erkânından başka pek az kimse, bize hürriyetin ve istiklâlin yollarını tamâmen açacak büyük bir taarruzun başlayacağını bilmiyor ve belki de düşünemiyordu.

26 Ağustos günü, öğleye doğru Afyonkarahisar'ında büyük bir meydan muharebesinin başladığına dair Ankara'ya bazı haberler sızmıştı. Bir çok kimseler, bu habere inanmamışlar, ihtimâl vermemişlerdi.

– Gazi Paşa Ankara'dadır, Başkumandansız muharebe nasıl başlayabilir? Her halde aslı olmasa gerek.

Diyorlardı. Hükümet mehafili, Gazinin cepheye olduğunu ve muharebelerin cereyan ettiğini açıklamak zorunda kalmıştı. Bununla beraber hâlâ bir tereddüt vardı.

Beni, Meclisi ziyaret eden her iki gruba mensup âzalar da Mustafa Kemal Paşa'nın ne zaman Ankara'dan ayrıldığını, hakikaten cepheye bulunup bulunmadığını, savaşların büyük bir ehemmiyet taşıyıp taşımadığını soruyorlardı.

– Gazi Paşa, şu sıralarda cephe dedir. Başkumandan sıfatıyla ordularımızın kumandasını üzerine almıştır. Cepheye bir mukadderat muharebesi olmaktadır. Merak edecek, telâşa düşecek birşey yoktur. Cenab-ı Hak zaferi bize müyesser edecektir...

Demiştim. Ben, muzaffer olacağımıza inanıyordum.

Ankara ayağa kalkmıştı. Hemen herkes nazarlarını ve kalplerini cepheye ve oradan gelecek haberlere çevirmişti. Halk, evvelâ Millî

Müdafaa Vekâletine koşuyor, Vekâletten de Meclise geliyordu. Merak ve heyecan, saatten saate artıyordu. Bu arada her zaman olduğu gibi, bazı tefsirciler de ortaya çıkmıştı. Bunlar ekseriyetle mübalâğalı konuşuyorlardı, fakat içlerinde tahminlerde aldanmamış olanlar da vardı. İsbetli tahminlerde bulunanlara göre, düşmanın sağ kanadında ve Afyonkarahisar civarında ve cenubunda çok üstün kuvvet ve top yığılmış olan Başkumandanımız, düşmana bir baksın tarzında taarruza geçmişti. Bu taarruz şimdi muvaffakiyetle inkişaf ediyordu. Düşman top ateşimizden çok yılıyor ve hücumumuzu beklemeden çekiliyordu.

Akşama kadar cepheden gelen ve gelmiyen çeşitli haberler her tarafı kaplamıştı. Umumiyetle tefsirler daima lehimizde oluyordu.

26 Ağustos 27 Ağustos bağılıyan geceyi, Ankara çok heyecanlı ve uykusuz geçirmişti. Meclisin gizli bir celse akdetmiş olması, şehirdaki merakı büsbütün arttırmıştı. Filhakika o gece taarruzun başladığı ve süratle inkişaf ettiği hakkında Başkumandanlığın raporları gelmiş ve gizli celsede okunmuştu.

Zafer haberleri geliyor

27 Ağustosta resmî bir tebliğ neşredilmemiş olmasına rağmen, ordularımızın zafere doğru gittikleri umumî bir kanaat haline gelmişti. Akşam geç vakit, Afyonkarahisar'ın istirdat edilmiş olduğu haberi, Ankara'da bir bomba tesiri yapmıştı. Halk, tarifi mümkün olmayan bir sevinç ve tatlı bir heyecan içinde idi. Yedisinden yetmişine kadar sokaklara dökülmüştü. Havaya silâhlar atılıyor, her adım başında:

– Yaşasın millet, yaşasın millî ordu, yaşasın Gazimiz...

Sedaları yükseliyordu. Ankara o geceyi de uykusuz geçirmişti.

27 Ağustos 28 Ağustos bağılıyan gece, daha heyecanlı ve sevinçli idi. Bir gün evvel çekilen ve 26 Ağustos Pazartesi günü Büyük Millet Meclisinde alenen okunan Başkumandanın raporunda aynen şu satırlar vardı:

«Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine,

İki gündür bilâ inkıta devam eden muharebat neticesinde düşmanın Afyonkarahisar mevzii iskat ve Afyonkarahisarımız istirdat olunmuştur.

Üsera, ağır ve hafif top, mühimmat ve her nevi malzemeden ganim çoktur. Düşmanın müteaddit mevzilerinin her biri bir kaç hattan mürekkep olduğundan kıtaatımız bir çok müstahkem hatları müteakiben iskat mecburiyetinde bulunmuştur. İstihzaratımız her nevi vesaiti feniye ve mevani ile teçhiz ve takviye edilen düşman mevziinin bazan bir saatten az bir zaman zarfında iskatını temin ettiği gibi, asker ve zabitanımızın müselle-i cihan olan havariki besalet ve şecaati bu defa dahi tezahür ve teyyüt etmiştir. Kahramanlarımızın sevk ve idarede düşman kumanda heyetine faikiyeti bâriz bir surette mütecellidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının müstesna kıymet ve kabiliyeti sebebiyle Meclis-i Âli'yi tebrik ederim.

27 Ağustos 1338

Başkumandan Mustafa Kemal

Büyük Taarruz nasıl başladı?

Büyük taarruz Akarçay ile Dumlupınar arasında düşmandan saklı olarak topladığımız üç piyade ve bir süvari kolordusu ile müstakil bir piyade fırkasından (on bir piyade ve üç süvari fırkası) mürekkep Nurettin Paşa'nın kumandasındaki Birinci Ordumuz tarafından 26 Ağustos sabahının çok erken saatlerinde baskın suretiyle yapılmıştı. Bu taarruz dört beş gün gibi kısa bir zamanda muvaffak olmuştu.

İki piyade kolordusuyla (altı piyade fırkası) bir süvari fırkasından mürekkep Yakup Şevki Paşa kumandasındaki İkinci Ordumuz, Afyonkarahisar-Seyitgazi hattında ve gerisinde bulunan çok üstün düşman kuvvetini (İkinci Ordumuzun bir buçuk ve iki misli kuvvetinde olan yeni Yunan fıkrasını) yerinde tutmak suretiyle Birinci Ordumuzun taarruzuna hem yardım ve hem de iştirâk etmişti.

Bu iki ordumuzun kumandanı Garp Cephesi Kumandanı olarak bilfiil İsmet Paşa idi. Miralay Asım Bey (*General Asım*) Garp Cephesinin Erkân-ı Harp Reisi bulunuyordu. Her iki ordunun taarruz hazırlığı, düşmandan gizli olarak yapılmıştı. Düşman ikiye ayrılarak evvelâ bir kısmının, sonradan diğer kısmının üstün kuvvetlerle imhasını düşünmek suretiyle, ordularımıza çok uygun bir vaziyet aldırılmıştı.

Hakikatte Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Birinci Ordunun taarruz harekâtını başından sonuna kadar ordu, kolordu ve fırka

karargâhlarında bulunmak suretiyle idare etmişti. Diğer taraftan İkinci Ordumuzun harekâtını da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'ya nezaret ettirmişti. Bazan Gazi Paşa'nın herkeâtı iyice takip edilmek için alay karargâhlarına bile gittiği görülmüştü.

Yunan ordusunun gafleti

Başkumandanımızdan maiyet kumandanlarımıza kadar taarruz harekâtı bu suretle çok yakından takip olunmuş, düşmanın imhası için hiç bir fırsatın kaçırılmamasına çalışılmıştı. Buna mukabil Yunan Başkumandanı, muharebenin ilk günlerinden itibaren ve ordusunun tehlikeli bir duruma düştüğünü anlamış olmasına rağmen, çok gerilerden, belki de İzmir'den idarede ısrar etmiş ve mukadder mağlûbiyetten kendisini kurtaramamıştı.

Türk taarruzunun daha başlangıçtan itibaren kendi aleyhlerinde çok tehlikeli bir surette gelişmesine, Akarçay cenubundan on piyade ve üç süvari fırkamızın şimale doğru ilerlemesine ve hattâ İzmir şimendifer hattının tahrip olunarak süvarilerimizin bu hattın şimale doğru yapılmasına rağmen, Yunan ordu ve kolordu kumandanları ne esaslı bir karar verebilmişler ve ne de beliren tehlikenin önüne geçebilmişlerdi.

Çok geride bulunan Yunan ordusu kumandanı, muttasıl Afyonkarahisar şimalindeki fırkalarına, Doğu istikametinde mukabil taarruza geçmeleri için emir vermiş ise de, bu emirleri maiyeti tarafından icra edilememişti. Bilâkis Türk taarruzu başlarken, bunlara Dumlupınar'a çekilmeleri emredilmiş olsaydı, belki burada bir müdafaa hattı kurabilirlerdi. Birinci Yunan Kolordusu kumandanı da, çok zayıf tutmuş olduğu cenup cephesini (iki fıkradan ibaretti) takviye hususunda bir hayli geç kalmıştı.

Birinci Yunan Kolordusu kumandanı olup, Başkumandanlığa getirildiğini ancak esaret sırasında haber alan General Trikopis, hatıralarında Yunan tayyarelerinin bir keşfinden bahsetmektedir. Yunan tayyareleri, Türk taarruzundan bir kaç gün evvel, keşfe çıkarak, Afyonkarahisar'ındaki Yunan cenup kanadı karşısında mühim Türk kuvvetlerinin toplandığını ve yeni mevzilere toplar yerleştirildiğini ve şimale doğru yollar yapıldığını görmüşler ve raporlarını vermişlerdi. Bu tayyare keşfinden Başkumandanlık haberdar edildiği halde, ne Trikopis ve ne de

Başkumandanı hiç bir mukabil tedbir almayı düşünmemişlerdi. Âdetâ oldukları yerde mukadderatlarını beklemişlerdi.

Bu tayyare keşfi yapılmamış olsa dahi, bir Türk taarruzunu Adana-Konya-Afyonkarahisar şimendifer hattı istikametinde beklemek itiza ederdi. Buna göre, cenup kanadını ya kuvvetli bulundurmak ve yahut bu kanadı zamanında Dumlupınar istikametine çekmek suretiyle büyük tehlikenin önü alınması lâzım gelirdi. Şu halde taarruzumuzun başladığı güne kadar karşı tarafın hiç bir tedbir alamamış olması, gafletten başka bir şeyle izah edilemez.

Türk ordusunun imha plânı

Yunan kumandanlarının bu kayıtsızlığına mukabil, Türk kumandanları bir çok mahrumiyetler içinde, cesurane kararlar almışlardı. Garp cephesinin piyade fırkalarından bir tanesini süvari fırkasıyla düşmanın Eskişehir ve Seyitgazi civarındaki üç fıkrası karşısında bırakarak geri kalan fırkalarımızın cümlesini süvari kolordusuyla birlikte düşmanın cenup kanadı etrafında topladıktan sonra, bir baskınla harekete geçmişlerdi. Taarruzun icrasında Türk Başkumandanlığının ve bilhassa Gazi Mustafa Kemal ve Fevzi Paşaların, harekâtın başlangıcından itibaren temin etmiş oldukları kumandanlık sevk ve idare üstünlüğü, harekâtın devamı esnasındaki yüksek idare ve maharet, muzafferiyetin en büyük âmillerinden biri olmuştur.

Maiyet kumandanlarının daha taarruzun ilk günlerinde düşmanın üç fırkasını Afyonun cenup batısında mağlûp etmesi, düşman aleyhine mühim bir buhran yaratmış ve Yunanlılar bir daha kendilerini toplayamamışlardı. 30 Ağustos'a kadar her taraftan yapılan sıkı bir tâkip neticesinde dokuz on taburla bir miktar topçudan ibaret kalmış olan düşmanın dört piyade fırkasının bakiyesi Çalköyü garbında Aydemir-Adatepe-Ağaçköy mevkielerinin teşkil ettiği bir daire içerisinde sıkıştırılmış ve imha edilmişti.

Bu muzafferiyetten sonra, cepheye bilfiil iki kolorduya kumanda eden General Trikopis, maiyetiyle beraber elimize esir düşmüştü.

Afyonkarahisar'ın istirdadından sonra düşman o kadar süratle ve her taraftan amansız bir surette takip edilmişti ki, 30 Ağustos'ta Çal kö-

yü garbında Aydemir-Adatepe-Ağaçköyü mevkiilerinin teşkil ettiği daire içerisinde iyice çevrilmişti. Batı ve Şimal istikametlerindeki ricat yolları kâmilen kapatılmış ve arkaları da Muratdağı gibi bir maniaya dayatılmıştı. Yalnız geçilmesi güç ve sarp Kızıltaş deresi kalmıştı. Burası da şimalden süvari kolordumuz tarafından tutulmuştu. Düşmanın bu çemberden kurtulmasına artık imkân kalmamıştı. Harp sanatının mütehasısları, bir imha muharebesini hep bu suretle tasavvur etmiş ve plânlarını buna göre hazırlayıp tatbik etmek istemişlerdi. Fakat şunu hemen söylemeliyiz ki, nadiren muvaffak olmuşlardır.

Yukarıdan beri hülâsa ettiğimiz askerî harekât bize göstermiştir ki, başta Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Türk kumandanları harp sanatının mütehasıslarına harp tarihlerinde emsâline nadiren tesadüf edilen parlak bir imha muharebesi nümunesini vermişlerdir.

Bir Yunan Kolordusunun akıbeti

Yalnız Yunanlıların Eskişehir civarında bulunan üç fırkalık bir kolordusu kısmen imha ve esareten kurtulabilmişti. Bu Yunan kolordusu karşısında bırakılmış olan zayıf kuvvetimiz, en geç 23 Ağustosta takviye edilebilmiş olsaydı, o da diğerlerinin âkıbetine muhakkak uğrayacaktı. Bununla beraber, Kocaeli grubumuzun Gemlik ile İznik gölü arasındaki dar ve çok kuvvetli düşman mevziini zaptetmesi, Eskişehir'den çekilen düşman kuvvetlerinin ricat hattı üzerine en mühim tesiri yapmıştı. Sonradan bu grubumuz, Mudanya civarında 11 inci Yunan fırkası ve 55 ve 47 nci müstakil piyade alayları ile temas etmişti. Düşman, şiddetli tazyikimiz karşısında vapurlara binmenin kabil olmadığını görmüş, başta fırka kumandanı olduğu halde iki yüz zabıt, altı bin nefer, tekmiil bataryaları ve bütün depolarıyla bize teslim olmuşlardı.

11 inci Yunan fırkası, yarından fazla kuvvetini bu suretle kaybetmiş bulunuyordu. 3 üncü ve 10 uncu Yunan fırkaları da Bandırma şarkında zayıf verdikten sonra, geriye kalan diğer kıtalarla Kapıdağ yarımadasından gemilere binerek gitmişlerdi.

Türk Başkumandanlığının vardığı netice

Anadolu yaylasında üçte iki kuvvetini kaybetmiş olan düşmanın bundan sonra ne yapabileceğini düşünen Türk Başkumandanlığı, şöyle bir neticeye varmıştı. Varılan bu neticeyi Gazi Paşa'nın Mecliste bilâhare yaptığı beyanattan alıyorum:

«Düşmanın İzmir istikametinde çekilebilen üç fırkası vardı. Eskişehir ve Kocaeli grubumuzun karşısında da üç dört fırkası vardı. Bu fırkaların süratle çekilmesi ve Bandırma'da vapurlara binip İzmir'e götürülmeleri pek mümkün ve muhtemeldi. Düşman için en mühim hareket bu idi. Trakya'da ve şurada burada bulunan kuvvetlerden de derhal İzmir'e getirmek mümkündü. Şöyle böyle düşman, belki bu suretle sekiz ilâ on fırkayı İzmir'in şarkında toplayabilirdi. İzmir'in şarkında hakikaten dar, sarp ve kuvvetli bir arazi vardı. Bu kuvvetlerle böyle bir mevzii müdafaa edebilirdi ve böyle yapmaları lâzım gelirdi.

Artık ordularımızı bu nokta-i nazardan sevk ediyorduk. Yâni Birinci ve İkinci Ordular kuvvayı asliyeleriyle bir süvari kolordusu, bilâtevakuf tâ İzmir'e kadar takibata devam edecekti. Düşmanın durmasına ve tertibat almasına vakit bırakılmıyacaktı. Ve bu hareket, bütün ordu ile ve bütün ağır topçu ile ve bütün vesaiti ile birlikte icra olunacaktı.»

Harpten mağlûp olan tarafın, ekseriya doğruyu düşünemediği görülmüştür. Bu defa da öyle olmuştu. Yunanlılar Şarkî Trakya'nın mühim bir kısmını alırlar ümidiyle, İzmir'i kâmilan gözden çıkarmışlar ve bütün kuvvetlerini evvelâ Şarkî Trakya'ya geçirmişler, oradan da Garbî Trakya'ya götürmeğe mecbur olmuşlardı. Hattâ Lozan Konferansı sıralarında bizi tehdit etmek maksadıyla İtilâf Devletlerine, Şarkî Trakya'nın kendileri tarafından işgali için tekliflerde bulunmuşlardı. Bu teklifleri reddedilmişti.

Gazi Paşa anlatıyor

Büyük taarruzdan önce askerî durumumuzu bir de Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ağzından dinleyelim.

Mustafa Kemal Paşa, 4 Ekim tarihinde Büyük Millet Meclisi kürsüsünden beyanatta bulunmuş, Fethi Bey tarafından Avrupa'da yapılan

sulh temaslarının bir neticeye vasıl olmadığını ve Fethi Bey'in hükûmete verdiği raporda, millî maksatlarımızın istihşâlinin ancak faaliyeti askeriyeye ile kabil olabileceğini, başkaca tetkike ve tefsire mahal bulunmadığını bildirdiğini anlatmış ve ezcümle şöyle demişti:

«Artık anlamıştık ki harekât-ı askeriyeye bir zaruret haline geldi. Bunun üzerine Başkumandanlık teşebbüsâtı müslihane ve siyasiye icabı olarak fiile koymağı tehir ettiği taarruz kararını mevkiî tatbika vaz'a ve taarruzu icraya karar verdi. Bu plân, düşman ordusunu kaçırmak için değil, fakat tutup boğmak esasını ihtiva eden bir plândı...

Ankara'ya avdetimde, Heyet-i Vekiledeki rüfekâyı muhteremim ile beraber vaziyeti bir defa daha mütalâa ettik. Vaziyeti umumiyeyi ve bilhassa vaziyeti siyasiyeyi tahlil eyledik ve gördüm ki, bu arkadaşlar da bütün kalpleriyle, bütün kanaatleriyle Başkumandanlığın kararını tasvip ve takviye ediyorlar.

... Düşman ordusunun bulunduğu vaziyeti, bir kaç kelime ile ifade edeyim. Dört ilâ beş firkadan ibaret olan Yunan kuvveti, Afyonkarahisar'ında bulunuyordu. Afyonkarahisar'ı Şarkında ve Cenubunda olmak üzere takriben 90 ile 100 kilometrelik bir hat üzerinde tahkimat yapılmıştı... Bundan başka düşmanın üç firkadan mürekkep bir kuvveti de Eskişehir'de ve Seyitgazi'de bulunuyordu. Eskişehir ve Seyitgazi'nin şimali, şarkı ve cenubu da tıpkı Afyonkarahisar'ında olduğu gibi aynı vesaitle, aynı tehzizatla müstahkem ve mücehhez bir hale ifrağ edilmiş bulunuyordu.

Döğer'de de düşmanın üç firkadan mürekkep bir kuvveti vardı. Hülâsa düşman orduyu aslî cenahlarını iki kaleye dayamış, orta yerinde kuvvetli bir ihtiyat grubuna mâlik bir manzume halinde idi. Bu manzumenin uzak cenahlarına bakmak istersek, Gemlik ve İznik gölü civarında da düşmanın iki fıkraya karip bir kuvveti vardı. Eğer cenuba bakacak olursak, Afyonkarahisar'ından sonra bütün Menderes boyunca, denize kadar düşmanın ikinci fıkrasını da ihtiva etmek üzere birçok müstakil piyade alayları ve süvarileri mevcuttu.

Garp cephesi denildiği zaman, orada bizim iki ordumuz vardı. Birinci Ordumuz Afyonkarahisar'ın şarkında Akarçay'dan garba doğru Dumlupınar arasında bulunan düşman mevazii karşısında tahaşşüt ede-

cekti. Bu ordu bittabi takviye edilmişti. Takviye edilmiş olan bu ordumuz, düşmanı mağlûp ederek şimale atmak vazifesini aldı.

İkinci Ordumuz, şimale doğru Porsuk ve onun daha şimalinde Sakarya'ya kadar olan cephede düşmana taarruz edecekti. Düşmanın Döğer'de bulunan üç fırkası ve Afyonkarahisar şarkında bulunan iki fırkası ki, ceman sekiz fırkayı kendi karşısında tesbit edecekti. Kocaeli muntakasında bulunan kuvvetlerimiz dahi, karşısında bulunan düşman kuvvetlerine taarruz edecek ve bu kuvvetlerle cenuba inmesine muhalefet edecekti. Menderes havalisinde bir süvari fırkası olmak üzere, kuvvetlerimiz vardı. Bunlar da cenuptan şimale doğru önündeki düşmana taarruz edecek ve o kolun netice-i kat'iyeye yerine gelmesine mâni olacak ve aynı zamanda düşmanın İzmir'le olan hudut muvasalasını katedecekti.

İşte bu esas noktalar üzerine bütün tedabir ve tertibat yapılmış ve hazırlık ikmâl edilmiş olduğu halde, 26 Ağustos günü taarruz başlamıştır.»

Gazi Paşa, bundan sonra zaferin nasıl kazanıldığını da anlatmıştı.

Hüseyin Avni'deki hamâset ruhu...

Mustafa Kemal Paşa'nın büyük zafere dair Mecliste yapmış olduğu beyanata İkinci Grup erkânından Reis Vekili ve Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey cevap vermişti. İkinci grubun düşüncelerine tercüman olan bu cevapta, aynen şu cümleler vardı:

«Türk köylüsü Harb-i Umumîden çıkmış ve henüz yaralarının kanları akarken o kanlı yarasına hançer saplayan hain düşmanın harekâtını hatırınıza getirmek isterim. Millî mefkûrenin rehberi olan Gazi Paşa, bugün bu ordunun kumandanlığını kabul ettiği gibi millî mukadderatın rehberliğini de kabul etmiştir.

Kulaklarım pek alışkındı. Bizim en felâketli günlerimizde beşareti aver beyanatı ile sevindiriyordu. Felâketli günlerimizde kendilerinden dinlediğim sözler ile, şimdi söylenen sözler arasında hiç bir fark görmüyorum. Ankara'nın etrafında isyanlar, düşman tuğyanları, İzmir yangınları karşısında, ne kadar soğukkanlılıkla idare-i kelâm ediyorlarsa, bugün şan ve şerefle milletin âmâlini istihşâl ettiği zamanda bile,

aynı lisan, aynı ifade, ne büyük, ne azametli ruh! İşte efendiler, bu milletin aldıkları ilhamın bihakkın tecellisini göstermekle bahtiyor olduklarını burada bir defa daha ilâveten arzedeğim.»

İzmir'in kurtuluşu

30 Ağustosta zalim ve mağrur düşmana en kat'î darbe vurulmuş, mağlûp ve perişan edilmişti. Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 Eylülde muzaffer Türk ordularına aşağıdaki günlük emri verdi:

«Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları,

Afyonkarahisar-Dumlupınar büyük meydan muharebesinde, zalim ve mağrur ordunun anâsırı asliyesini inanılmıyacak kadar az bir zamanda imha ederek, büyük ve necip milletimizin fedakârlıklarına lâyük olduğumuzu isbat ediyoruz. Sahibimiz olan bu Türk milleti istikbâlden emin olmağa haklıdır. Muharebe meydanındaki maharet ve fedakârlıklarınızı yakından müşahede ve takip ediyorum. Milletimizin hakkımızdaki takdiratına delâlet etmek vazifemi mütevaliyen ve mütemadiyen ifa edeceğim. Başkumandanlığa teklifatta bulunulmasını cephe kumandanlığına emrettim. Bütün arkadaşlarımızın Anadolu'da daha başka meydan muharebeleri vereceğini nazar-ı dikkate alarak, ilerlemesini ve herkesin kuvve-i akliyesini, menabii celâdet ve hamiyetini müsabaka ile ibzale devam edilmesini rica ederim.

Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir, ileri!...

Başkumandan
Mustafa Kemal

Türk orduları, bu günlük emri başarı ile yerine getirmişler ve kahraman süvarilerimiz bütün mâniaları aşarak, 9 Eylülde güzel İzmirimize girmişlerdi. İzmir'in kurtuluşu haberi Ankara'da yeniden bir bayram sevinci yaratmıştı. Halk, tekrar sokaklara dökülmüştü. Her adım başında birbirini tebrik edenler, sarılanlar, öpüşenler görülüyordu. Maceraperest bir istilâ ordusu İzmir'den Anadolu'ya çıkmış ve aynı yerden denize dökülmüştü.

Başkumandan paşa, beraberinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa olduğu halde 10 Eylül'de İzmir'e gelmiş, halkın bü-

yük tezahüratı ile karşılanmıştı. Başkumandanlık karargâhı bu güzel şehrimizde kurulmuştu. Bütün Türkiye zafer müjdeleriyle sevinirken 12 Eylülde kara bir haber gelmişti. İzmir, büyük bir yangın sonunda baştanbaşa yanmıştı.

Gazi Paşa'nın İzmir'e daveti

16 Eylül 1922'de Anadolu baştanbaşa düşmandan temizlenmişti. Esirler hariç, tek Yunan birliği kalmamıştı. Güzel Bursa'mız 10 Eylülde işgal acısından kurtulmuş, Türk ordusuna kavuşmuştu. İstanbul ve Boğazları işgal altında bulunduran İtilâf Devletleri, parlak zaferimiz karşısında şaşırılmışlar, telâşa düşmüşler, harbi bir an evvel sona erdirmek için teşebbüslere geçmişlerdi. Bu teşebbüslerden ileride bahsedeceğiz.

Bize büyük zaferi kazandırmış olan Mustafa Kemal Paşa, millî Türk ordularının kumandasını eline almak üzere Ankara'dan ayrılmıştı. Başkumandanlık karargâhı İzmir'de kurulmuştu. Temas ve faaliyetlerinden Millet Meclisini, hükümeti ve Hükümet Reisi Hüseyin Rauf Bey'i günü gününe haberdar ediyordu. Zaferden sonra mütareke ve sulh talepleri birbiri arkasına gelmeğe başlamıştı. İtilâf devletleri bir an evvel harbe nihayet verilmesini istiyordu.

Mustafa Kemal Paşa, her ihtimale karşı ordularının başından ayrılamıyordu. Ancak hükümet erkânı ve Müdafaa-i Hukuk Reisi sıfatıyla benimle görüşmek arzusunu izhar etmişti. Yeni şartların tesiri altında umumî siyasetimizi gözden geçirmek istemişti. Kendisiyle müdavele-i efkârda bulunmak üzere, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf, Hariciye Vekili Yusuf Kemal ve ben Başkumandan Paşa'ya mülâki olmak için İzmir'e gidecektik.

Ankara'dan hareketimizden evvel oldukça mühim bir hâdise cereyan etmişti. Bu beklenmedik hâdiseyi ve İzmir seyahatini, yollarda gördüğümüz acıklı manzaraları anlatacağım.

Mecliste yeni bir ihtilâf

İzmir'e hareketimizden evvel cereyan eden hâdisenin mahiyeti şöyle idi: Dahiliye Vekili Fethi Bey (*Fethi Okyar*) Avrupa'da siyasî bir

seyahate çıktığı zaman yerine Büyük Millet Meclisi tarafından Vekil olarak Niğde Mebusu Ata Bey intihap edilmişti. Bir müddetten beri bu vazifeyi yapıyordu. Fakat ne olmuş ise olmuş, Birinci grubun partizan ve müfritleri Ata Bey'e karşı cephe almışlar, kendisini sıkıştırarak istifa etmesini ileri sürmüşlerdi. Halbuki, bu ısrarları hem mânasız ve hem de lüzumsuzdu. Çünkü Fethi Bey memlekete dönmek üzere yola çıkmıştı. Geldiği zaman vekâlet vekilliğinin vazifesi tabiatıyla kendiliğinden nihayet bulmuş olacaktı. Keyfiyet müfritlere ve partizanlara münasip bir lisanla anlatılmış ve biraz sabırlı olmaları tavsiye edilmiş. Fakat bu tavsiye kâr etmemiş, onlar ısrarlarından vazgeçmemişlerdi. Bir grup içtimasında Ata Bey'in istifası bir emri vaki haline gelmişti.

Bu suretle hiç yoktan bir Dahiliye Vekâleti Vekilinin intihabı meselesi ile karşılaşmıştık. Bu makama seçim kabiliyeti kuvvetli bir namzet gösterilmesi lâzımdı.

Biz, bunun üzerinde imâli fikir ederken, aynı müfrit ve partizanlar derhal propagandaya başlamışlar, Adana mebusu Zekâi Bey'i birinci grubun namzedi olarak göstermişlerdi. Ben, daha o zaman:

– Zekâi Bey'de kazanma şansı görmüyorum.

Demiştim. Onlar ise, aksini iddia etmişlerdi. Birinci grubun mânasız olan bu hareketi karşısında ikinci grup da boş durmamış, derhal faaliyete geçmişti. Kendi liderlerinden Sivas mebusu Vasıf Bey'i namzet göstermişti.

Vasıf Bey'in kazanma şansı, Zekâi Bey'e nazaran çok da kuvvetli idi. Ne yazık ki, hislerine fazla kapılmış olan partizanlar bunu görmiyorlardı. Vasıf Bey kazandığı takdirde İcra Vekilleri Heyetinde Adliye Vekili Rifat Bey'den başka Dahiliye Vekâleti Vekilliği gibi mühim bir sandalye de ikinci grubun eline geçmiş olacaktı. Biz, bu durumu o günkü siyasetimize pek uygun bulmuyorduk.

İlk seçimlerde nisabı kaybettirip ikinci seçimde kazanma şansı Zekâi Bey'den daha kuvvetli bir zatın namzet gösterilmesi bir zaruret halini almıştı. Nitekim öyle oldu. 18 Eylülde Büyük Millet Meclisinde yapılan intihapta reye iştirak eden 155 azadan 99 aza Vasıf Bey'e, 37 aza da Zekâi Bey'e rey vermişlerdi. Zekâi Bey kaybetmiş, fakat Vasıf Bey de nisabı dolduramamıştı. Seçim başka bir güne bırakılmıştı. Birinci grubun müfrit ve partizanlarının akılları ancak o zaman başlarına gelebilmişti.

İkinci defa yapılacak olan seçime kazanma şansı rakibine nazaran daha çok olan Adana mebusu İsmail Safa Bey Birinci Grubun namzedi olarak gösterilmişti. İkinci defa yapılan intihapta reye iştirak eden 197 azadan 100'ü İsmail Safa Bey'e ve 91 aza da ikinci grubun namzedi Vasıf Bey'e rey vermişlerdi. Bu suretle müşkülât ile de olsa İsmail Safa Bey Dahiliye Vekâleti Vekili olmuştu.

Bu seçim hâdisesini hikâye etmekten maksadım, hem müfrit ve partizanların oynadığı menfi rolü ve hem de ikinci grubun fırsatlardan faydalanarak icra vekâleti sandalyelerini birer birer ele geçirecek hükûmete nasıl hâkim olduklarını anlatmaktır. Şunu da hemen tebarüz ettirmeliyim ki birinci grubun ekseriyeti Partizanların teşebbüslerine karşı ekseriya muarız kalmışlardır.

İzmir yolunda Yunan vahşeti...

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beylerle beraber 19 Eylül sabahının erken saatlerinde Ankara'dan otomobil ile hareket ettik. Konya'ya geldiğimiz zaman akşam olmuştu. İstasyonda bize intizar eden trene bindik ve bütün gece yol aldıktan sonra 20 Eylül sabahı Afyonkarahisar'ına ve öğle üzeri de Uşak'a geldik.

Uşak'ta müthiş bir manzara ile karşılaştık. Şehrin en mamur yerleri yanmış, yakılmış ve bir harebeye çevrilmişti. Vahşice katliâmlar yapılmış, bir çok kadın, erkek ve çocuk naaşları ortalarda bırakılmıştı. Elimizden geldiği kadar Uşaklıları teskine çalıştık. Millî mücadeleyi yaratıp yaşatanların şehri tekrar ihya edeceklerini söyledik. Mümkün olan yardımı da yaptık. Burada nur yüzlü ak kısa sakallı bir ihtiyardan duyduğum şu sözleri hiç unutamam.

– Zafer günlerini görmeden ölseydim, gözlerim açık giderdi. Ne gam oğul, intikamımız alındı. Bu Yunan zalimlerin öteki dünyada da yerleri yoktur.

Ertesi günü öğleden evvel Manisa'ya geldik. Burada da aynı fecî manzara ile karşılaştık. 8 Eylülde düşman istilâsından kurtulan Manisa, işgal senelerinde çok ıstırap çekmişti. İstirdattan iki üç gün evvel

Yunanlılar, halkı katliama tâbi tutmuşlar, baştan başa tarih olan bu şehri ateşe vermişler ve mühim bir kısmını yakmışlardı.

Biz, tren istasyonuna girdiğimiz sıralarda Yunan esirleri muhafaza altında ve yürüyüş kolu nizamında kışlaya götürülüyorlardı. Birden bire ortalık karıştı. Siyah çarşafı bir Türk kadınının dişi bir kaplan gibi Yunan esirlerinden birinin üzerine atılıp altına aldığı ve boğazına sarıldığı görüldü. Muhafızların müdahalesiyle esir güçlkle ölümden kurtulabildi. Bu Türk kadınının nasıl bir intikam hissi ile hareket ettiğini uzun uzadıya düşünmeye hacet yoktu. Biraz sonra hâdiseyi öğrendik.

Bu siyah çarşafı kadın Manisa'nın kenar mahallesinde küçük bir evde yavruları ile oturan bir asker karısı idi. Üzerine hücum ettiği Yunanlı da işgalde Manisa Yunan menziline vazife görüyordu. Gizlice bu eve musallat olan bu düşman askeri ve kendisi gibi tıynetsiz bir arkadaş kadının yetmiş kızına tecavüze yeltenmişlerdi. 30 Ağustos'ta düşmanı yere seren kahraman Türk ordusunun Manisa'ya yaklaştığı günlerde de hem bu zavallı Türk kadınının evini yakmışlar ve hem de kızını öldürmüşlerdi. Evlâdının şehadeti üzerine bir çılgın gibi dağlara kaçmış ve ordumuzun Manisa'ya girdiğini öğrenince, kızının intikamını almak üzere katilleri aramağa, Yunan esirlerini birer birer ve kimseye sezdirmeden tetkike başlamıştı. Nihayet bizim tren istasyonuna muvasalat ettiğimiz saatlerde, katil Yunan askerini görmüş ve onu bağmak ve öldürmek için olanca hiddetiyle üzerine atılmıştı.

Manisa'da buna benzer birçok acıklı hikâyeler dinledik. Zalim düşman neler, neler yapmamıştı. Mağlûbiyetlerinin intikamını masum, silâhsız ve müdafaasız halktan alçakçasına almak istemişti.

Şehit arkadaşlarım ve İzmir

Trenimiz İzmir'e yaklaşırken rahmetli arkadaşım Millî Mücadelenin ilk şehitlerinden Süleyman Fethi'yi hatırladım. Gözlerimde yaşlar tanelendi. 15 Mayıs 1919'da İzmir düşman istilâsına uğradığı zaman yerli Hıristiyan halktan da yardım gören Yunanlıların yapmadıkları rezalet kalmamıştı. Ellerinden silâhları alınmış askerlerimize sanki bir kahramanlık imiş gibi hücum etmişler, «Zito Venizelos» diye bağırtmak istemişlerdi. İzmir'de askerlik dairesi reisi olarak bulunan rah-

metli arkadaşım Erkân-ı Harp miralayı Süleyman Fethi Bey'e de aynı teklifi yapmışlardı. Süngü tehditleri altında kalpağını çıkarıp bağırmasını emretmişlerdi.

Süleyman Fethi:

– Ben Türk zabitiyim, yaşasın Türk milleti diye bağırırım!

Cevabını vermiş ve fedakâr göğsünü düşman süngülerine karşı tutarak şehit olmuştu. Süleyman Fethi mert, vatanperver ve vefalı bir askerdi. Nur içinde yatsın!

Gazi'nin karargâhı ve Lâtife Hanım

21 Eylül akşamı, İzmir istasyonuna muvasalat etmiştik. Başta muzaffer Gazi Paşa ve maiyetindeki kumandanlar, merasim kıtası ve kalabalık bir halk kütlesi tarafından karşılanmıştık. Zaferin en büyük âmil olan Mustafa Kemal Paşa hiç değişmemişti. Bizlere sarılmış, seyahatimizin iyi geçip geçmediğini sormuş ve refakatine alarak Başkumandanlık karargâhına götürmüş, orada misafir etmişti. İzmir'in ileri gelenlerinden Uşakîzâde Muammer Bey'in Göztepe'deki köşklerinden biri Başkumandanlık karargâhı ittihaz olunmuştu. Burada kendisi, yaveri ve muhafızları ile beraber oturuyordu. Diğeri de misafirlere tahsis edilmişti. Ben, Hüseyin Rauf Bey'le beraber bu ikinci köşkte kalmıştık.

Gazi Paşa'nın karargâh ittihaz eylediği köşke Uşakîzâde Muammer Bey'in kerimesi Lâtife Hanım bizzat nezaret ediyordu. Lâtife Hanım çok iyi bir tahsil ve terbiye görmüş, lisana âşına genç ve güzel bir Türk kıızı idi. Türk edebiyatına da vâkıftı. Köşkün hakikî bir Başkumandanlık karargâhı gibi bir hayli işlek olmasına rağmen intizamı pek mükemmeldi. Herkese şefkat ve nezaketle muamele ediyor, mukabilinde hepimizden hürmet görüyordu. Her dediği âdeta karargâh kumandanının bir emri gibi telâkki olunuyordu. Hattâ Gazi Paşa bile bu hareket tarzını memnuniyetle kabul etmişti. Gülerек:

– Karargâh kumandanı hanımın emri budur.

Diyordu. Lâtife Hanım, refakatine aldığı kendisi gibi müşfik ve malûmatlı bir kaç hanım ile beraber bu hizmeti şerefli bir vazife olarak yapıyordu.

Köşke ilk geldiğimiz akşam, yemeği Gazi Paşa ile beraber yedikten sonra her birimiz ayrı ayrı vazife ve işlerimiz hakkında kendisine izahat vermiştik. Başkumandan Paşa da, İzmir'in kurtuluşundan sonra geçen hâdiseleri bize anlatmıştı.

Gazi Paşa'nın İngiliz Konsolosuna cevabı

Millî ordu İzmir'e girdiği zaman, bir İtilâf donanması limanda demir altmış bulunuyordu. Günlerden birinde rıhtımda bir hâdise olmuş, kalabalık toplanmıştı. Bunun üzerine İngiliz Amiralî karaya çıkmak istemiş, fakat nöbetçilerimiz buna mâni olunca gemisine dönerek donanmaya harp vaziyeti aldırılmış ve toplarını şehre çevirmişti. Bu hareket Birinci Ordu Kumandanı Nurettin Paşa ile İzmir Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'in dikkat nazarını çekmişti. Bu hazırlığa neden lüzum görüldüğü amiralden sorulmuş, o da Türk nöbetçileri tarafından hakarete maruz kaldığını bildirmiş, bir yanlışlık olduğu, eğer nöbetçi veya nöbetçilerin kıt'a numaraları ve hüviyetleri verildiği takdirde tecziye edilecekleri ifade edilmişti.. Amiral bu cevabı kâfi görerek ordu kumandanı Nurettin Paşa ile temasa geçmek istemiş ve geçmişti. Amiral Nurettin Paşa'ya şunları söylemişti:

– Osmanlı hükûmeti ile harp yaptıktan sonra mütareke aktettik. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti ile de harp halinde değiliz.

İngiliz Amiralî ne düşündü ise düşünmüş, Mustafa Kemal Paşa ile dağrudan doğruya görüşmekten kaçınarak alelacele Selânik'ten celtbetmiş olduğu Başkonsolos Sir Loinbi'yi bu işe memur eylemişti. Bir gün eski karargâhta (Rıhtım üzerinde yangından kurtulmuş olan Naim Palas Oteli), Sir Loinbi Paşa'nın odasına birden bire girivermişti. Fazla teklif ve tekellüfe lüzum görmeden konuşmağa başlamıştı. Bunun üzerine Gazi Paşa, o sırada yanında bulunan İzmir Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'i işaret ederek, muhatabının kendisi olamayacağını, söyleyecekleri varsa Vali Bey'e söylemesini ihtar etmişti. Fakat Başkonsolos, buna yanaşmak istememiş, ısrarı üzerine, Paşa da konuşmağa rıza göstermişti. Sir Loinbi'nin ilk sözü şu olmuştu:

– İngiliz devleti ile harp halinde misiniz?

Mustafa Kemal Paşa:

– Yunan ordusunu Anadolu'ya çıkartan siz değil misiniz? Yunan ordularını mağlûp ederek topraklarımızdan dışarıya atan ve vatanı onlardan kurtaran ise biziz. Vaziyet böyle olunca, karar vermek bize değil, size düşer.

Cevabını vermişti. Başkumandanlık karargâhından ayrılan Sir Loinbi, donanmaya dönmüş, Amiralî bulmuş, Gazi Paşa'nın verdiği cevabı tahrif ederek anlatmış, Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlere harp ilân ettiğini söylemiş, bu suretle İngiliz bahriyelilerini aleyhimize tahrik etmek istemişti.

İngiliz Amiralî, bu beceriksiz Başkonsolosun sözlerinden bir hayli telâşa düşmüş, Mustafa Kemal Paşa'ya şu mealde bir mektup göndermişti: «Konsolosumuzu kabul ettiğiniz zaman kendisine harbe dair bazı sözler söylemişsiniz. Halbuki Birinci ordu kumandanınız ile aramızda buna dair hiç bir söz geçmemişti. Hakikî fikirlerinizi öğrenirsem, derhal hükûmetime bildiririm.» Başkumandan Paşa Amirala bir mektup ile cevap vererek temin etmek istemişti:

«Birinci ordu kumandanımızla aramızda cereyan eden mükâlemeye ben de istirak ederim. Aramızda siyasî münasebet başlamamıştır. Başlaması şayanı arzudur.»

Sulh Teşebbüsleri ve Yunan İhtilâli

Gazi Paşa anlatıyor

Sözü şimdi Gazi Paşa'ya bırakıyorum:

«Bu cevabım İngiliz amiralinin memnuniyetini mucip olmuştu. Yalnız onun mektubunu hususî mahiyette telâkki ettiğim için kendisine hususî olarak cevap yazmışım. Amiral ise, mektubumu kendisine götüren zabite müracaatının hususî olmayıp, İtilâf devletleri adına olduğunu söylemiş ve:

– Alâkadar devletlere yazdım, alacağım cevabı başkumandanınıza bildireceğim.

Demiş. İngiliz Amirali ile olan bu temasımızdan sonra, İstanbul'da Fransız Fevkalâde komiseri bulunan General Pelle benimle mü-lâkat yapmak üzere 18 Eylülde İzmir'e geldi. Pelle her ne kadar bu ziyareti şahsı namına yaptığını söylemiş ise de hükûmeti tarafından gönderilmiş olduğuna şüphemiz yoktu. Esasen Cenarlı İzmir'e bir Fransız Harp gemisi getirmişti. Pelle'nin benimle görüşmek istemesinin sebebi şu idi: Kendilerince bîtarafılığı kabul edilen Boğazlar mıntakasına kadar askerî harekâtımızın devam ettirilmemesi idi. Kendisine kısaca şunları söyledim:

– Bahsettiğiniz bîtaraf mıntakadan ne Büyük Millet Meclisi hükûmetinin ve ne de benim malûmatım olmamıştır.. Askerî harekâtımızın hedefi mağlûp düşman ordusunu seri bir suretle takip edebilmektir.

Pelle, konuşmalarımız sırasında, şahsî dostum Fransız diplomatı Franclin Bouillon'dan bir telgraf aldığını, benimle görüşmek istediğini söyledi ve telgrafi gösterdi. İzmir'e kadar geldiği takdirde bu mülâkâtın mümkün olabileceği cevabını verdim.»

Neden telâş ediyorlardı?

İtilâf devletlerinde bir telâş âsarı görülüyordu. Mustafa Kemal Paşa bunların sebeplerini de şöyle izah etti:

«Ordularımızın süvari öncüleri kıymetli kumandanlarımızdan Miralay Osman Zeki Bey'in sevk ve idaresinde Çanakkale'ye takarrüp etmiş bulunuyordu. Orada İngilizlerle beraber bulunan Fransız ve İtalyan kıtaları bu vaziyet karşısında Çanakkale'nin Şark tarafını terkederek Garp sahilinde Gelibolu'ya geçmişlerdi. İngiliz kıtaları yalnız kalmışlardı. Süvarilerimiz İngilizleri her taraftan mahirane bir surette çevirmişlerdi. Bunun bir neticesi olarak İngilizler çekile çekile Çanakkale şehrinin önünde tel manialı tahkimata girmişler ve burada mukavemet etmek istemişlerdi. Bu hâdise tabiatıyla Londra'yı bir hayli telâşa düşürmüştü.»

Lloyd George'un beyhude gayretleri

Yunan ordularını Anadolu'ya musallat eden Lloyd George'un siyaseti büyük Türk zaferi karşısında iflâs etmişti. Fakat Türk düşmanı olan bu haris politikacı, makamında kalabilmek ve siyasetini yürütmek için mezbuhane gayretlerinden vazgeçmiş değildi. Türk savarilerinin Çanakkale'ye yaklaşmış olmaları, Fransız ve İtalyan kıtalarının İngilizleri kendi mukadderatı ile başbaşa bırakarak Gelibolu'ya çekilmeleri telâş, endişe ve kinini büsbütün artırmıştı. Çanakkale hâdisesini Türklerin Rumeli'ye cebren geçecekleri ve bu geçişin yeni bir savaşın başlangıcı olacağı şeklinde tefsir etmişti. Telâkki tarzını biraz daha mübalâğalandırarak İmparatorluğun her tarafına hattâ Balkan devletlerine varıncaya kadar yaymış, askerî yardım talebinde bulunmuştu. Kanada ve Hindistan derhal red cevabı vermişler, diğerleri cevap dahi vermek lüzumunu duymamışlar ve seyirci kalmışlardı. Mağlûp Yunanistan kendi başının derdine düşmüş, İzmir'e bir ihraç yapamayacağını İtilâf devletlerine bildirmişti. Fransız ve İtalyan ricaline gelince; onlar Lloyd George gibi düşünmüyorlardı. Sulhün bir an evvel yapılmasını istiyorlardı.

Bizzat kendi kabinesinde bulunan Muhafazakâr azalar da Lloyd George'un nokta-i nazarını kabul etmemişlerdi. Artık bu İngiliz devlet adamının istikbali süratle kararıyordu. Nitekim öyle oldu. Mudanya mütarekesinden yedi sekiz gün sonra partisi ile beraber devrildi. Yeri-

ne Muhafazakâr Parti büyük bir ekseriyetle iktidara geldi. Bonar Law yeni kabineyi kurdu. Lord Curzon bu hükümette de Hariciye Nezareti sandalyasını muhafaza etmiştir.

İngiliz Hariciye Nâzırının müracaatı

Büyük Türk zaferinden evvel Fethi Bey'i kabul etmek zahmetinde bulunmayan İngiliz Hariciye Nâzırı Lord Curzon da yakın tehlikeyi sezerek teşebbüslere geçmişti. Fransa'da Ankara hükümetinin yarı resmî bir memuru bulunan Nihat Reşat (*Doktor Belger*) Bey'i alelacele Londra'ya davet etmiş ve kendisine şunları söylemişti:

– Çanakkale'de İngiliz ve Türk kıtaları birbirine karışmış bir vaziyettedir. Eğer Türk askerleri İngilizler üzerine ateş ederek bir muharebeye sebebiyet verirlerse ve Mustafa Kemal Paşa, bunun kendi emri hilâfına yapıldığını bize bildirirse, biz, yani İngiltere hükümeti bu vaziyeti hali harp olarak kabul etmiyeceğiz.

Bu sözlerin derhal merciine bildirilmesini de ayrıca rica etmişti. Bu hâdise de gösteriyor ki, Lloyd George'un siyaseti iflâs eylemişti.

Ve nihayet:

Türk milletinin birçok zulüm ve tazyika karşı mücadele etmek ve istiklâlini kurtarmak için ikinci defa silâha sarılıp muvaffak ve muzaffer olduğu bir zamanda Lloyd George ve hükümeti Türk'ün hayat hakkını tanımak istemişti. Bu maksatla başvurmadığı çare kalmamıştı. Evvelâ Büyük Britanya câmiasını Türklerin aleyhinde bir harbe sürüklemek teşebbüsünde bulunmuş, muvaffak olamamıştı. Sonra Balkanları aynen Yunanistan gibi bir maceraya sokmak teşebbüsü de neticesiz kalmıştı. Fransa'ya gelince, hususî olarak Türkiye ve umumî olarak Müslümanlar hakkında İngiltere'den büsbütün başka bir siyaset ve nokta-i nazar takip ediyordu. Fransa, askerî kuvvetleri ile Anadolu harekâtına müdahale etmemek siyasetine sadık kalmıştı. İtalya, İngiltere'den ziyade Fransa'nın siyasetini destekliyordu.

Paris Konferansı ve Franclin Bouillon

İngiltere hükümeti, yalnız kaldığını görünce, ister istemez, çok tehlikeli bir hal alan duruma nihayet vermek ve Yakın Şark'ta sulhu sağ-

lamaktan başka çare olmadığına kanaat getirmişti, Poincaré ve İtalyan devlet adamı Sforza ile görüşmek üzere Hariciye Nâzırı Lord Curzon'u 19 Eylülde Paris'e göndermişti. 20 Eylülde üç devlet adamı, masaya oturmuşlar, Ankara'ya verilecek notanın müzakeresine başlamışlardı. Curzon, bir hayli müşkülât çıkarmak istemiş, Türkiye'nin Avrupa hudutları meselesinde münakaşalar olmuştu. Ankara hükümetinin misak-ı millî hudutları üzerinde son derece ısrar edeceğini bilen Poincaré ve Sforza, İstanbul'un Şarkî Trakya ile beraber Türkiye'ye verilmesini istemişlerdi. Lord Curzon bazı şartlarla bunu kabul mecburiyetinde kalmıştı.

Nihayet üç müttefik devlet adamı aralarında bir anlaşmaya varmışlar ve 23 Eylül 1922'de notalarını hazırlamışlardı. Bu nota, İstanbul'da fevkalâde Fransa komiseri General Pelle tarafından 25 Eylülde Ankara hükümetinin İstanbul'daki mümessiline verilecekti.

Vaktiyle Fransa namına Ankara anlaşmasını imzalamış olan tanınmış Fransız diplomatı Franclin Bouillon, Paris müzakerelerinin hitamından sonra, şahsî dostu Mustafa Kemal Paşa'ya mülâki olmak üzere memleketinden ayrılmış ve bir harp gemisi ile 28 Eylül'de İzmir'e gelmişti. O sırada Hüseyin Rauf, Yusuf Kemal Beylerle beraber biz de İzmir'de bulunuyorduk. Henüz Ankara'ya dönmemiştik. Başvekil Poincaré'nin Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı bir mektubu da hâmil olan Franclin Bouillon'un bu ziyareti yalnız Fransa hükümetinin arzusu ile değil, aynı zamanda İngiltere ve İtalya'nın muvafatı ile yapıldığı anlaşılmıştı.

Poincaré'nin metubu üzerine hiçbir resmî muamele yapılamıyaktı. Gazi Paşa'nın huzuriyle, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beylerle Franclin Bouillon meseleyi hal için bir içtima akdettiler. Müzakere neticesinde İtilâf Devletleri namına olan müracaatın başkumandana değil Türkiye Büyük Millet Meclisine yapılmış gibi telâkki edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu kararlar İtilâf Devletleri millî hükümet ile müzakerelere fiilen başlamış olacaktı.

Türkiye'ye verilen notanın mânası

İzmir'de Franklin Bouillon ile müzakereler devam ederken, Fransız Başvekil, Poincaré, İngiltere Hariciye Nâzırı Lord Curzon ve

Comt Sforza taraflarından imzalanmış olan 23 Eylül tarihli nota gelmiş, bir sureti Hariciye Vekâletine ve bir sureti de Başkumandanlığa verilmişti. Notada üç müttefik hükûmet, Venedik veya başka bir mahalle fazla gecikmeden bir mümessil göndermesini Türkiye Büyük Millet Meclisinden rica ediyordu. Türk mümessilleri ile beraber Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'ın salâhiyetli mümessillerinin de katılacağı bu konferansta Türkiye, Yunanistan ve Müttefik devletler arasında müzakereler yapılacak ve kat'î olarak sulh aktedilecekti. Aynı zamanda Türkiye'nin, Edirne de dahil Meriç nehrine kadar olan Şarkî Trakya'nın geriye almak arzusunu bazı şartların yerine getirilmesi halinde üç müttefik hükûmetin memnuniyetle nazar-ı itibare alacağı beyan olunuyordu. Şartlar şunlardı:

A – Müttefiklerin, Boğazların her iki tarafında müştereken tesbit ve tahdit ettikleri tarafsız mıntakalara Türkler asker göndermiyeceklerdi.

B – Cemiyeti Akvamin nezareti altında Boğazların (*Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Boğaziçi*) serbestisi ve aynı zamanda Türkiye'deki ekalliyetlerin himayesi temin edilecekti.

Aynı notada, müttefik hükûmetlerin Türkiye'nin Cemiyeti akvama dahil olması için çalışacağı ve sulh muahedesi mer'iyete girer girmez Müttefik askerlerinin İstanbul'u boşaltacakları kaydı da vardı. Ayrıca Sulh Konferansının açılmasından evvel müttefik Generallerinin Türk ve Yunan askerî otoriteleri ile mütabık kalmak şartıyla tayin edebilecekleri bir hatta kadar Yunan kuvvetlerinin çekilmesi hususunda müttefik hükûmetlerinin bütün nüfuzlarını kullanacakları temin ediliyor, ne konferanstan evvel ve ne de konferans esnasında tarafsız mıntakaya Ankara hükûmetinin asker göndermemesi, keza Boğazlardan asker geçirmemesi talep olunuyordu.

Bahis mevzuu olan hattın derhal tayin edilmesi maksadıyla Mustafa Kemal Paşa ile müttefik generalleri arasında Mudanya veya İzmit'te toplantı yapılması da teklif ediliyordu.

Yukarıdaki nota taraflarca esasları evvelden kabul edilmiş sulh konferansına bir davetiyeden başka bir mâna taşıyamazdı. Bu esaslar ise ne Türk zaferini ve ne de millî dâvamızı tatmin edecek mahiyette değildi. Kabul edildiği takdirde murahaslarımız sulh konferansında ikinci bir mücadeleye girmek zorunda kalacaklardı.

Yunanistan'a gelince; Anadolu'daki ordularının mağlûp olmasına rağmen Trakya'daki kuvvetleri yerlerini oldukları gibi muhafaza ediyorlardı. Eğer Türk kuvvetleri arkalarında Boğazları bırakarak daracık bir kara mıntakasından Yunan mevzilerine taarruza kalkarsa, muvafakiyet kazanamayacaklarını sanarak evvelce muahedelerle bol keseden verilmiş olan Şarkî Trakya'nın yine kendilerinde kalmasını istiyorlar, ayak diriyorlardı.

23 Tarihli notada, dikkat nazarını çeken bir nokta da Romanya ve Bulgaristan'ın sulh konferansına davet edilmesine mukabil, Rusya ve Ukrayna'nın çağrılmaması idi.

İngiltere ve Gazi Paşa'nın mektubu

Tarafsız mıntakayı ve mahut Sévres muahedesini esasından tanımayan Ankara hükûmetine karşı müttefiklerin anlaşmasını ve mutabakatını kolaylaştırmak ve bunu devam ettirebilmek için İngiltere hükûmeti, Musul ve Boğazlar meselelerinden başka eski siyasetinden bazı tavizler yapmağa mecbur olmuştu. Hattâ Şarktaki durumunu yeniden kuvvetlendirmek için mühim takviye birlikleri göndermemiş, ancak Çanakkale ile tarafsız mıntakanın müdafaasını tertip edebilmişti. Bu son maksadın husulü için de General Sir Charles Harington, Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat ederek tarafsız mıntakanın tarafımızdan tahliyesini istemişti.

Türkiye'deki İngiliz kuvvetleri kumandanı General Harington'un tarafsız mıntakanın tarafımızdan tahliyesine dair olan müracaatına Mustafa Kemal Paşa aşağıdaki mektupla mukabelede bulunmuştu:

«Büyük Millet Meclisi hükûmeti ile alâkadar hükûmetler arasında tarafsız bir mıntakanın kararlaştırılmış olduğu hakkında malûmatım yoktur. Süvari ve diğer kıtalarımızın girişmiş oldukları harekât ric'at eden Yunan ordusunu takip esasına göre yapılmaktadır. Tarafsız addetmiş olduğunuz mıntakada Yunan kuvvetlerine gösterilen kolaylık hakkında nazarı dikkatinizi celbetmek isterim. Bir hâdiseye sebebiyet vermemek için sarfettiğimiz gayret çok ciddî ve samimîdir. Fakat Çanakkale ile Erenköy arasında Britanya kuvvetlerinin memleketimizde yapmış oldukları tahribat ve Çanakkale civarındaki kışlalarımız işgal edilerek

buralarda bulunan silâh ve teçhizatımızı tahrip etmeleri ve kıtalarımızın çok yakınlarına top ateşi açılması ve bomba atılması ve Yunan ordusuyla aramızdaki yollar üzerinde Türk ahalisine cebren tahkimat yaptırılması gibi tecavüzî hareketlerin sebeplerini anlamak mümkün olamamıştır.»

Mustafa Kemal Paşa, şu satırlarla mektubuna nihayet veriyordu:

«Boğazların serbestisini muhafaza etmek biz Türklerin kabul etmiş olduğu en esaslı prensiptir. Fiilî neticelere varacağını samimiyetle ümit ettiğimiz sulh konferansından evvel herhangi bir bir suitefehhüme meydan verilmemesini rica ederim.»

General Harington'un cevabı

General Harington, bu mektuba aşağıdaki cevabı vermişti:

«Hedefinizin Yunan ordularını takip etmek olduğu hakkındaki beyanatınızı esas ittihaz ediyorum. Fakat ne takip etmek istediğiniz ve ne de oradan geçmiş Yunan kuvvetleri tarafsız mıntakada vardır. Britanyalıların kat'î talep ve tazyikleri üzerine Yunan donanması Türk sularını terkederek kâmilan buralardan çekilmiştir. Biritanyalıların bazı tahribat yaptıkları hakkındaki ithamlarınıza gelince; bunların Müttefik Komisyonunun kararıyla Türkiye'yi silâhtan tecrid maksadıyla yapılmış hareketlerden olduğunu beyan etmek isterim. Maamafih bunların genişliği derecesi hakkında tahkikat açtım. Bazı ateşli topçu talimleri yapılmış ise de, bunların hiçbir vakit Türk askerleri üzerine tevcih edilmediği ve edilmeyeceğini beyan edebilirim. Bütün arzum, askerlerinizle herhangi bir karışıklığa sebebiyet vermemektir. Çok ümit ederim ki, göstermiş olduğum tahammül bu husustaki samimiyetimi isbata kâfi gelebilsin.

Boğazlara dair olan beyanatınız hakkında memnuniyetle not aldım. Yakında bütün cihanın beklemekte olduğu sulha, bizi kavuşturacak olan konferans hakkında izhar buyurulan temenniye tamamiyle iştirak ederim. Çanakkale ve Boğazlardaki kıtalarımıza karşı zahiren gösterilen tehdide son verilmesini muhtemel hâdiselerden çekinmek maksadıyla sizden tekrar rica ederim.

Eğer aramızda yine bir sui tefehhüm kalmış ise, bunu şifahen halledilebilmek için size mülâki olmak isterim. Mülâkat mahallinin iki ta-

raf arasında kararlaştırılacak bir yer olması lâzımdır. Bu vesile ile İngiliz hükümeti namına şunu bildirmek isterim ki, bana gönderilmiş olan takviye kıtaları sırf sulhün menfaati namınadır. Bu nokta-i nazarımızı evvelce bir beyanname ile yayınlamıştım.

Askerlerime karşı hiç bir taarruz fikrinizin olmadığını öğrenmek, benim için en büyük teselli olacaktır.»

Gerginliğin ortadan kalkması

30 Eylülde Londra hükümetinin talimatı ile General Harington Türkiye hükümetine tarih tesbit etmeksizin tahliye hareketine başlanacağını bildirmişti. Ertesi günü Gazi Paşa, Harington'a verdiği cevapta, Yunan donanmasının İstanbul'dan ayrılarak Türk sularını terketmesini, İstanbul halkı üzerindeki tazyikin kaldırılmasını rica etmiş, Fransız ve İtalyanların yaptıkları gibi İngiliz kıtalarının da Boğazın Avrupa sahiline geçtikleri takdirde Boğazın kenarında bulunan Türk kuvvetlerini biraz geriye alarak buralarda mahallî sivil idarenin kurulabileceğini bildirmiş ve:

«Ankara'ya dönmek mecburiyetinde bulunuyorum. Sizinle buluşabilmek için ilk fırsatı kaçırmıyacağım.» demişti.

Gazi Paşa ile İngiliz generali arasında yukarıki mektuplaşmadan gerginliğin yavaş yavaş zail olduğu anlaşılmaktadır. Bunda Paşa'nın şahsî bir dost olarak telâkki ettiği Fransız diplomatı Franclin Bouillon'un da tesiri olduğunu kaydetmeliyim.

Fransız Başvekiline verilen nota

İzmir'de Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya vedâ ederek Ankara'ya dönmüş bulunuyordum. Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 Ekimde iki taraf generallerinin Mudanya'da toplanmasına dair olan kararını 1 Ekim 1922'de vermişti. Aynı tarihte Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de Paris'te Müttefik devletler Nazırları toplantısına riyaset eden Fransız Başvekili Poincaré'ye cevabî bir nota yollamıştı. Bu notada, üç müttefik devletin Türkiye Büyük Millet Meclisine göndermiş olduğu 23 tarihli notanın birkaç güne kadar cevaplandırılacağı haber verildikten sonra:

«Paris'te toplanan antant devletleri mümessillerinin mutabık kılıp Türk orduları Başkumandanı nezdine gönderilen Mösyö Franclin Bouillon vasıtasıyla verilen izahata ve teminata ve âdilâne bir sulhün tesisi için müzakerelerin derhal başlayacağı hakkında gösterilen malûmata Yunan ordularının takibi maksadıyla Çanakkale ve İstanbul istikametinde durmadan inkişaf eden askerî harekâtın derhal durdurulması için icap edenlere emirler verilmiştir.»

Denilmekte ve şu cihet de tebarüz ettirilmekte idi:

«Bir gün fazla olsa dahi, Yunan askerî idaresinin Trakya'da kalması, her nevi tehlikeli hareketlere sebep olmakla kalmıyacak ve orada bulunan Türk halkını da daha fazla azap ve işkenceye maruz bırakacaktır. Bu sebeple Şarkî Trakya Edirne de dahil olduğu halde Meriç nehri'nin garbına kadar olan kısmı derhal tahliye edilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetine teslim edilmelidir.»

Ayrıca notada müstacel meselelerin hal ve tesbit edilmesi için 3 Ekim'de Mudanya'da bir generaller konferansının kabul edildiği ve konferansta Türkiye'yi Garp Cephesi Orduları Kumandanı İsmet Paşa'nın temsil edeceği bildirilmişti.

Gazi'nin Ankara'ya dönüşü

Çanakkale'de Türk süvari öncüleri ile İngiliz kıtaları arasında husule gelen hâdisenin yarattığı suitefehhümler yavaş yavaş zail olduktan, iki taraf askerlerinin sulh konferansından evvel hangi hatlarda durması lâzım geldiğini ve Şarkî Trakya'nın Yunanlılardan tahliyesi ile Ankara hükûmetine teslimini kararlaştırmak üzere Mudanya'da bir Generaller konferansı akdine karar verildikten sonra başkumandanın artık İzmir'de askerî karargâhında bulunmasına lüzum kalmamıştı. Başkumandan Paşa, İzmir'den ayrılarak Ekim ayı başlarında Ankara'ya dönmüştü. Beraberinde İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey de vardı.

Gazi Paşa Polatlı'da Meclis namına on iki kişilik bir heyet tarafından karşılanmıştı. Heyette İkinci grup azasından Hüseyin Avni ve Vasıf Beyler de bulunuyorlardı.

Ankara tarihî günlerinden birini yaşamıştı. 20 Ağustosta Ankara'dan ayrılarak cepheye giden ve kahraman Türk ordularını muzaffer

kılan Başkumandan kırk gün sonra ilk defa Ankara'ya geliyordu. Bu kırk gün zarfında her şey değişmişti. Müstevli ordular Anadolu'dan fırlatılıp atılmış, Yunan Başkumandanı Trikopis de dahil esirler alınmıştı.

Muzaffer Gazi, istasyonda görülmemiş tezahüratla istikbal edildi. Şehir ve civarından gelenler, Paşa'yı hararetle alkışlamışlardı. Her adımda bir:

– Yaşa Gazi Paşa, çok yaşa!

Sesleri yükseliyordu. İstasyondan Büyük Meclise giden yolun her iki tarafı insanla dolup taşmıştı. Sevinç gözyaşları dökülenler çoktu. Gazi Paşa otomobiline binmedi, Meclise, halkı selâmlıyarak ve alkışlara mukabele ederek yürüdü. Tezahürat gece de devam etti. Şenlikler yapıldı.

Mustafa Kemal Paşa, iki gün sonra Büyük Mecliste:

– Ordularımızın silâhlarına emanet ettiğiniz aziz ve mübarek maksat arzu ettiğiniz veçhile emniyet ve itimadınızın mahalline masruf olduğunu gösteren, mes'ut bir neticeye vasil oldu.

Diyerek büyük zaferimizin parlak hikâyesini anlattı.

Mudanya konferansı ve mütarekesi faslına geçmeden evvel, durumu daha iyi izah edebilmek için Yunanistan'da olup bitenleri kısaca anlatacağım.

Yunanistanda ihtilâl hareketleri

Yunan orduları Anadolu'da mağlûp ve perişan olduktan sonra, kurtulan Yunan kıtaları ile Anadolu haricinde kalan bazı askerî birlikler, Venizelos taraftarı zabıtların kumandaları altında Midilli ve Sisam adalarında toplanmışlardı. Yunan donanması da kendilerine iltihak etmişti. Halkın ekseriyeti de kendileriyle beraberdi. Bunlar Kral Konstantin'i ve hükûmetini istemiyorlardı. 26 Eylül sabahı Atina üzerinde uçan ihtilâlciler Yunan tayyareleri şehre 24 Eylül tarihini taşıyan bir ulti-matom atmışlardı. Bu ulti-matomda şunlar vardı:

1 – Vatanın selâmeti namına Kral Konstantin Krallıktan feragat edip tahtı veliahta bırakacaktır.

2 – Millet Meclisi derhal feshedilecektir.

3 – Antant devletlerine itimat telkin edecek bir hükûmet kurulacaktır. Bu hükûmet iktidarı ele alır almaz, derhal tarafsız bir intihaba başlayacaktır. İntihabın neticesinde halkın mukadderatına bizzat karar vereceği güne kadar iş başında bulunacak hükûmet, haricî işleri idare edecektir.

4 – Trakya cephesi derhal takviye olunacaktır.

Kral Konstantin'in tahttan feragati

26/27 Eylül gecesi Kral Konstantin, Yunan siyasî ricalinden Metaksas (*Bilâhara Başvekil olmuştur*) Stratos ve Triandafilakas'ı saraya davet ederek kendileriyle müzakerelerde bulunmuş ve Metaksas'ın riyaseti altında bir kabine teşkili bahis mevzuu edilmişti. Fakat Kral, kan dökülmesine mâni olmak için ihtilâlcilerle anlaşmağa taraftar olduğunu ileri sürmüştü. Bu anlaşma tahttan feragat manasına geliyordu. Nitekim, Konstantin hükûmet Reisine yazdığı 27 Eylül 1922 tarihli mektubunda şöyle diyordu:

«Anadolu'daki felâketimizden ve Trakya'yı kaybedeceğimiz tehlikesinden sonra Yunanistan'da husule gelen karışıklıklar üzerine tabanın bir kısmı nezdinde benim tahtta kalmaklığım kuvvetli dostlarımızın Yunanistan'a müessir bir surette yardım etmelerine mâni olacağı fikri telkin edilmiştir. Bu yanlış fikri hiç bir zaman kabul edemem.

Partilerin yanlış olan bu fikirlerinin bir dahilî harbe sebebiyet verebileceğini ve kardeş kavgalarının ise Yunanistan'a en son bir felâket darbesi olabileceğini gözönünde tutarak böyle bir felâketi önleyebilmek için kendimi fedaya ve tahttan feragata karar vermiş bulunuyorum.»

Bu suretle Constantin'in tahttan feragat muamelesi tamamlanmıştı.

İhtilâlciler ve Venizelistler

Ertesi sabah, ihtilâlcî kıtalar Faler ve Pire'ye çıktıktan sonra Atina üzerine yürümüşler, eski hükûmet taraftarlarının mukavemetine uğramışlarsa da vaziyete hâkim olmuşlardı. Aynı gün, Kral İkinci George, sarayda mutad yeminini etmişti. Bundan sonra da ihtilâl hareketi Venizelistçi çehresi ile meydana çıkmıştı. Venizelist Partisinin sivil şef-

leri ihtilâlcî kumandanlarla yeni hükûmetin teşkili hakkında görüşerek Venizelos'a şu kısa telgraf çekmişlerdi.

«Millî meselenin halli için ihtilâlcilerin size tam itimatları vardır. Derhal yardımınızı istiyorlar.»

İhtilâl komitesi, 28 Eylülde de aşağıdaki beyannameyi yayınlamıştı:

«Biz, Trakya'nın kaybına mâni olmak için ihtilâl ettik. Bütün gayretimiz bu vilâyetin Yunanistan'da kalmasına matuf olacaktır. İlk işimiz orduyu yeni baştan teşkil etmektir. Nizam-ı muhafaza etmek ve dahilî ihtilâflara son vermek istiyoruz. Muzaffer devletlerle iyi münasebetler tesisine Kral Konstantin'in bir mâni olacağını düşündüğümüz için ondan hem tahtından ve hem de Yunanistan'dan uzaklaşmasını istedik. Memlekete, partilerin üstünde bir hükûmet kurulmasını arzu ediyoruz.»

İhtilâl komitesi, ertesi günü de şu kanunu neşretmişti:

«İhtilâl komitesi: 1) Hükûmete emirname ve kanun neşri salâhiyetini, 2) Makedonya ve Trakya'daki Müslüman cemaatinin yakında yapılacak olan intihaplarda kendi aralarından ancak ondokuz mebus seçmek hakkını, 3) Millet'in felâketinden suçlu olarak tevkif edilenler, yeni Millet Meclisinin onların ne suretle muhakeme edilecekleri hakkında vereceği karara kadar hapisshenede kalmalarını karar altına almıştır.»

Mudanya Mütarekesi

Mudanya konferansının esasları

Mudanya konferansının esasları, askerî harekâtın durdurulması ve şartları hakkında İtilâf devletleri adına İzmir'e bazı teklifler getirmiş olan maruf Fransız diplomatı Franclin Bouillon ile yapılan müzakerelerden sonra kararlaştırılmıştı. Franclin Bouillon bizimle beraber İzmir'e gelmiş olan Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'le beraber anlaşmanın detaylarını hazırlamışlardı. Müzakerelere Başkumandan Gazi Paşa ile İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey de iştirak etmişler, icap eden müdahaleleri yapmışlar ve direktifleri vermişlerdi.

Varılan anlaşmaya göre, Franclin Bouillon, Edirne de dahil olmak üzere Şarkî Trakya'nın sulh konferansından evvel bize teslimini sağlayacaktı. Buna mukabil, Boğazlarla İstanbul, Gelibolu ve Çanakkale sulhün akdine kadar itilâf devletlerinin işgalleri altında kalabilecekti. Anlaşmanın ruhunu Şarkî Trakya'nın derhal tahliye olunarak bize teslimi teşkil etmişti. Ancak askerî harekâtımızı bundan sonra durduracaktık.

Muzaffer bir ordunun mağlûp ve perişan düşmanı kendi millî hudutlarının haricine atması kadar tabii bir şey olamazdı. O düşman ki Anadolumuzu bir harabeye çevirmiş, sivil halka en korkunç katliâmları reva görmüştü.

Sulhün akdine kadar Boğazlar mıntakası ile buralardaki mühim şehirlerin İtilâf devletleri askerleri tarafından işgaline razı oluşumuzun başlıca iki sebebi vardı. Biri, sulhün akdine kadar Şarkî Trakya'nın yalnız mülkî idaresini üzerimize alıyorduk. Buraların herhangi bir Yunan tecavüzüne karşı müdafasını İtilâf devletleri taahhüt ediyorlardı. Bu suretle Türk askerî kıtalarının Trakya'ya geçmesine mâni olmuşlardı. Diğer sebebe gelince, Boğazlar ve Marmaranın serbest rejimi ancak sulh konferansında halledilecekti.

Bu rejimin temin ve muhafazası için elbetteki alâkalı devletlerin müşterek bir taahhüdü bulunacaktı. O taahhüt alınmadıkça Boğazların tahliyesi belki de doğru olamazdı.

26 Eylül 1922'de ihtilâl hükûmeti, Yunanistan'da idareyi alınca ilk işi, Trakya'da iyice yerleşmek ve buradan çıkmamak için her çareye başvurmak olmuştu. Venizelos, Londra ve Paris'te bu hususta çok faaliyet gösteriyor, gerek İngiliz ve gerekse Fransız diplomatlarını kendi fikri etrafında toplamak istiyordu.

Yunanistan'ın karar ve faaliyeti gözönünde tutulursa, bizim, Şarkî Trakya'nın bir an evvel tahliyesini ısrarla ileri sürmemizin ne kadar haklı bir istek olduğu anlaşılır.

Şarkî Trakya'nın tahliye ve yeniden işgaline mâni olmak hususunda İtilâf devletleri işgal kuvvetlerinin yardımları görülmüştür. Ancak Yunan kuvvetleri sonradan sulh konferansında bize karşı bir tazyik vasıtası olarak kullanılmak istenmişti.

Konferans öncesinde lüzumsuz telâş

Konferansta Türkiye'yi temsil edecek olan Garp cephesi kumandanı İsmet Paşa maiyeti ve erkân-ı harpleri ile birlikte 2 Ekimde Mudanya'ya gelmiş bulunuyordu. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Garp cephesi Kumandan vekili Fevzi Paşa ile Fransız diplomatı Franclin Bouillon konferansın sonuna kadar Bursa'da kalacaklardı. Franklin Bouillon'un her ne kadar resmî bir sıfatı yoksa da Paris konferansı kararları ve İtilâf devletlerinin nokta-i nazarları hakkında istendiği takdirde izahat verebilecekti.

Konferansta Fransa'yı General Charpy, İtalya'yı General Mombelli ve Büyük Britanya'yı da General Harington temsil edeceklerdi. Her üç General 2 Ekimde Mudanya'ya kendi memleketlerinin harp gemileri ile gelmişlerdi. Generaller, Mudanya'da askerî merasimle karşılanmışlardı. Hükûmet konağında da bizzat İsmet Paşa tarafından istikbal edilmişlerdi. Yunan generalleri yoktu.

Mudanya konferansı sırasında Ankara'da bulunuyordum, fakat müzakereleri yakından takip ediyordum. Gerek Başkumandan Paşa ve

gerekse İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'den telgrafların muhtevisini biliyordum. Bu münasebetle Meclisteki her iki gruba mensup olan arkadaşları tenvir ediyordum. Müzakerelerin ne gibi bir neticeye varacağı aşağı yukarı malûmdu. Çünkü bizim kabul edebileceğimiz esaslar, daha evvel İzmir'de kararlaştırılmıştı. Bununla beraber bazı aceleci mebus arkadaşlar, bilhassa Şarkî Trakya'nın bize teslimi meselesinde hâlâ endişe duyuyorlardı. Hiç unutmam, 3 Ekim Salı sabahı ikinci grup azasından sarıklı bir mebus yanıma gelerek:

– Paşam, konferans müzakeratını neden gizliyorsunuz?

Diye sormuştu. Kendisine yarı ciddî, yarı şaka:

– Öyle icabediyor.

Cevabını vermiştim. Hoca Efendi birdenbire hiddetlenmişti:

– Nasıl olur efendim, bizden saklanacak ne var? biz mebus değil miyiz?

Hocayı teskin ettim:

– Telâşa lüzum yok efendi hazretleri, size de ayan olacaktır. Fakat henüz konferans inikad etmedi, öğleden sonra toplanacaktır. Biraz sabırlı olunuz.

Hakikaten müzakereler henüz başlamamıştı. Başlasa bile o zamanki muhabere vasıtaları ile dakikası dakikasına malûmat almağa elbette imkân yoktu. Hoca efendi özür dileyerek yanımdan ayrıldı.

Mudanya konferansının açılması

Mudanya konferansı 1922 yılı Ekim ayının 3 üncü salı günü öğleden sonra saat üçe doğru Rusyalı bir tüccar olan Alexandre Gyanov'un bu maksada göre tanzim edilen ahşap yalısında in'ikad etmişti. İsmet Paşa, ev sahibi sıfatıyla yabancı Generallere teşekkürlerini bildirmişti. Bilâhare İngiliz Generali Harington, kısa bir nutuk söylemiş ve evvelce aralarında tekarrür ettirmiş oldukları bir projeyi vermişti. On madde üzerinde sıralanan projenin esasları şunlardı:

1 – Generaller konferansı İtilâf Devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notası mefadına göre yapılmaktadır.

2 – Konferansın hedefi, Şarkî Trakya'daki Yunan kuvvetlerinin geriye çekilmeğe davet edilecekleri hattı tesbit etmek, tahliye sırasında olabilecek iğtişâş ve tahribatı önleyecek hazırlıkları yapmaktır.

3 – Türk ve Yunan kuvvetleri tarihinde (*tarih yeri boş bırakılmıştır*) her türlü harp harekâtına nihayet vereceklerdir.

4 – Mukavele meriyete girdiği tarihten itibaren Trakya'daki Yunan kıtalarının geri çekilmekle mükellef tutulacakları hattı Meriç teşkil edecektir.

5 – Yunan kıtaları Şarkî Trakya'yı mümkün mertebe çabuk tahliye edeceklerdir. Tahliye on beş gün zarfında olacaktır.

6 – Her muntakadaki idareden Yunan memurları çekildikçe mülkî idare müttefik memurlarına onlar da Türk memurlarına teslim edeceklerdir. Bu devir ve teslim muamelesi âzami otuz gün zarfında sona erecektir. Ankara memurlarına miktarı tayin edilecek millî jandarma kuvvetleri refakat edecektir.

7 – Yunan kuvvetlerinin çekilmesi ve devir teslim muamelesi müttefik heyetlerin mürakabesi altında yapılacaktır.

8 – Bu heyetlerden başka Trakya'da Meriç'in şarkında o havalinin en mühim merkezlerine müttefik süvari ve piyade müfrezeleri gönderilecektir. Meriç hattının nezareti, mürur noktalarını tutacak ve bu nehrin sağ cihetine geçmeksizin mezkûr noktaları tarassut edecek süvariye muhavvel ve mevdu olduğundan bu müfrezeler esas itibarıyla başlıca merkezlerde toplu bulunacaklardır.

9 – Tahliye, devir ve teslim tamamlanıncaya kadar bu heyetler yerlerinde kalacaklardır. Ancak sulh muahedesinin meriyete girmesine kadar müttefik müfrezeleri yerlerinde ikame edilecektir.

10 – Trakya'nın tekrar işgali münasebetiyle o arazide irtikâp edilmiş mugayiri kanun ve usul hakkındaki adliyyeye taallük eden meseleler müttefik Generalleri tarafından tetkik edilecektir.

Üç mühim nokta

Harington'un Müttefik Generalleri adına vermiş olduğu on maddelik proje tetkik edilecek olursa, üç mühim nokta görülür, 1) Şarkî

Trakya'nın Türkiye'ye iadesi değil, Yunanlılardan tahliyesi istihdaf olunmuştu. 2) Meriç'in şarkında ve o havalinin en mühim merkezlerine müttefik süvari ve piyade müfrezeleri gönderilecektir. Bunların miktarı da projede zikredilmemişti. 3) Projede Meriç zikredilmiş fakat Karaağaç meskût geçilmişti.

Türk murahhası İsmet Paşa, Trakya'nın tahliyesinden mâda Türkiye'ye iadesinin kabul olunup olunmadığını sormuş, General Harington:

– 23 Eylül notası kabul olunursa, evet.

Cevabını vermiş, Monbelli iadenin şimdilik bahis mevzuu olmadığını söylemiş, General Charpy ise:

– Bu mesele tamamen siyasiydir.

Demişti. İsmet Paşa, setir (*örtme, kapama*) kıtalarının Yunanlılara karşı bahis mevzuu olduğuna göre, Müttefik müfrezelerin Meriç nehrinin Garp sahilinde bir mıntakayı işgal etmelerini teklif etmiş ise de, kabul edilmemişti. Bu iki mühim mesele, müzakereleri uzatmış ve o gün bir netice alınamamıştı.

Ertesi günü sabahı generaller konferansının ikinci içtimasını yapmış, Türk murahhası, Fransız diplomatı Franclin Bouillon ile İzmir'de kararlaştırılan projeyi vermişti. Bu mukarrerattan daha evvel bahsetmiştim.

Müttefiklerin ikinci projesi

General Harington öğleden sonra, Müttefikler adına konferansa ikinci ve mukabil bir proje tevdi etmişti. Aralarında General Mazarakis'in bulunduğu Yunan murahhasları gelmiş, fakat henüz müzakerelere iştirak etmemişlerdi. Harington, Türk taleplerinin geniş bir şekilde nazar-ı dikkate alındığını söylüyordu. Fakat esaslı ve mühim maddeler ufak değişikliklerle olduğu gibi duruyordu. Üzerinde münakaşalar ve tahliller yapıldıktan sonra bir kısmı tadil ve tashih olundu. Bazı maddeler ise, muallâkta kaldı. Meselâ Yunanlılarla muhasematın tatili meselesi İtilâf kıtaları ile Türk kıtaları arasında münasebetlerin hallinden sonraya bırakılmıştı. Şarkî Trakya'ya gönderilecek jandarma kuvvetlerimizin miktarının tahdidi tarafımızdan kabul edilmemiştir. Trakya'ya

gönderilecek İtilâf kıtalarının ancak bir ay müddetle yerlerinde kalması kaydına mukabil İsmet Paşa, memleket peyderpey tarafımızdan teslim alındıkça İtilâf komisyonları ile beraber İtilâf kıtalarının da çekilmelerini şart koşmuştu.

Projede Yunanlıların çekilecekleri hat, Bulgar hududuna kadar Meriç nehri olarak tasrih edilmişti. Türk murahhası bunu da kabul etmiyor, Edirne ifadesiyle Karaağaç istasyonu ve cenubundaki tabyaları Edirne'den addettirmekte haklı olarak ısrar ediyordu. Müttefik generaller ise, kıtalarını Meriç'in garbına çekmeğe katiyen yanaşmıyorlar, bunun salâhiyetleri dışında olduğunu ileri sürüyorlardı. Protokolün mer'iyet müddeti hakkında da henüz bir itilâfa varılmış değildi.

İsmet Paşa, Mudanya müzakereleri hakkında Ankara'ya tafsilât-lı telgraflar çekiyor, durumu Başkumandan Paşa'ya ve onun vasıtasıyla da hükûmete arz ediyordu. İcra Vekilleri Heyeti hemen her saat içtima halinde bulunuyor, İsmet Paşa'nın gönderdiği raporları inceliyordu. İsmet Paşa, hususî olarak Franclin Bouillon ile de konuşmuş, generaller arasındaki ihtilâfı ona da anlatmış, ayrıca İzmir mukarreratını hatırlatmıştı. Fransız diplomatı, Fransa namına konferanstan Trakya'daki 1914 hududunu istihsale çalışacağına dair söz vermişti.

Generaller konferansının ikinci günü, yani 4 Ekimde Mudanya'da müzakereler devam ederken Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa da, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinde büyük zaferimizin şanlı hikâyesini anlatan heyecanlı bir hitabede bulunuyordu. Aynı gün, Hariciye Vekilimiz Yusuf Kemal Bey, Müttefiklerin 23 Eylül tarihli notasına ikinci cevabı vermişti. Bu cevabın Mudanya'daki Generaller konferansına da tesir edeceği şüphesizdi.

Müttefiklere verilen cevabî nota

Yusuf Kemal Bey, 4 Ekim tarihli cevabında, Müttefiklerin 23 Eylül tarihli notasında biri askerî vaziyet, diğeri ise, sulhün akdi için yapılacak müzakereler olmak üzere iki mühim hususu ihtiva ettiğini, 29 Eylülde verdiğimiz ilk cevabî nota ile askerî durum hakkındaki Türk nokta-i nazarının izah olduğunu ve bunun bir neticesi olarak da 3 Ekimde Mudanya'da Generaller konferansının toplanacağını beyan

ediyor, Mudanya'da alınacak kararların, mukaveleyi imzalıyacak devletlerin aynen ifa ve icra edeceklerini şüphesiz görüyorlardı. Sulh muahedesi akdi meselesine gelince Müttefikler tarafından yapılan davetin, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti tarafından kabul ve murahhaslarını müstacelen konferansa göndermeğe âmade olduğunu bildiriyordu. Müzakerelerin daha kolaylıkla yapılması ve neticeye daha süratle varılabilmesi için konferans mahalli olarak İzmir'i teklif ediyor, toplantı tarihi olarak da 20 Ekimi münasip buluyordu.

Hariciye Vekilimiz Yusuf Kemal Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti adına verdiği notada şu hususları da hatırlatıyordu: Üç müttefik devletin konferansa Yunanistandan başka Romanya ve Bulgaristan'ı da çağırması Türkiye hükûmetinin dikkat nazarından kaçmamıştı. Bu iki devlet muhasım oldukları için değil, Türk sulhü ile halledilecek bazı meseleleri olduğu için davet edilmişlerdi. Bu karakteri haiz olan yegâne mesele şüphesiz Boğazların gelecekteki rejimi idi. Şu halde yalnız Karadeniz'de geniş sahillere sahip olmaları ile değil bu rejimin tesbitinde büyük menfaatleri olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın çağırılmamış olmasını Türkiye hükûmeti hayretle karşılamıştı. Onların murahhaslarının da konferansa davet edilmesi lâzımdı. Yusuf Kemal Bey, bu davetin Müttefikler tarafından konferanstan evvel yapılacağını ümit ettiğini bildiriyordu.

Hariciye Vekilimiz, 23 Eylül tarihli Müttefikler notasının diğer maddelerine de cevap veriyor, Şarkî Trakya üzerinde itiraz kabul etmeyen haklarımızın kabulünden dolayı şimdiden teşekkür ediyordu. Notayı, harbin açtığı yaraları tedavi edebilmek için Türkiye'nin Müttefiklerle samimî bir surette işbirliği yapacağı vaadi ile bitiriyordu.

Rusya'nın protestosu

Sulh akdi meselesinde ve bilhassa konferansa davet edilmemesi karşısında Sovyet Rusya da harekete geçmiş bulunuyordu. 27 Eylülден itibaren Yakın Şarkta durumun vehamet kesbetmesi, İstanbul ve Boğazlar üzerinde yeniden Türk hâkimiyetinin tesisi bakımından İngiltere'nin dikkat nazarını çekmekten geri kalmamıştı. 1920'den beri Türk Millî Misakının Boğazların geçiş serbestisini tanımış olduğunu ve 16

Mart 1921 tarihli Moskova muahedesi (*Bu muahedeyi Moskova Büyükelçisi sıfatıyla imzalamıştım.*) ile bu serbestî prensibini kabul ve tasdik ettiğini hatırlatmıştı.

Sovyet Rusya bir nota ile de Boğazlar meselesini halledecek bir konferansa kendisinin çağırılmamış olmasından dolayı Garp devletlerini protesto etmişti. Kendisi ile Ukrayna ve Gürcistan'ın katılmıyacağını herhangi bir konferansta alınacak kararların katiyen tanınmıyacağını bildirmişti. Son olarak da Boğazlarla alâkalı büyük devletlerle ve bilhassa Karadeniz'de sahili olan devletlerin bir konferansa çağrılmasını teklif etmişti.

Rusların 30 Eylül tarihli notası daha şiddetli idi. İngilizleri Boğazları abluka altına almakla itham ediyordu.

4 Ekim tarihli Türk cevabî notası, Londra, Paris ve Roma'da lâ-yık olduğu alâka ile karşılanmıştı. Notanın bir sureti, İstanbul'daki Müttefik fevkalâde komiserlerine ve onların vasıtasıyla da Mudanya konferansına iştirak eden Generallere verilmişti. İngiliz Fransız ve İtalyan kabineleri toplanmıştı. Lloyd George de artık sulhe gidilmekten başka çare olmadığını anlamıştı. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in konferans mahalli olarak gösterdiği İzmir, Yunanlıları büsbütün rencide edeceği endişesiyle kabul cüimemişti. Venizelos ise, Paris ile Londra arasında mekik dokuyor, Şarkî Trakya'nın Yunanistan'da kalması için boşuna gayret sarfediyordu.

Generaller konferansının üçüncü günü

Nazarlarımızı tekrar Mudanya'ya çevirebiliriz. İsmet Paşa'nın Ankara'ya telgrafla gönderdiği mufassal rapora göre, 5 Ekim Perşembe günü müzakerelerde, Yunanlılarla muhasematın tatiline dair olan fıkra teklifimize uygun bir şekilde kabul edilmiş, Karaağaç meselesi ise, yine muallâkta kalmıştı. Müttefik Generaller, mülkiye memurlarımıza refakat edecek jandarına miktarı meselesinde İsmet Paşa'nın şerefi askeriyesine ve sözlerine itimaden miktar zikrinden sarfı nazar etmişlerdi. Müttefik kıtaların çekilmesi tarihine dair olan 9 uncu madde uzun müzakerelere ve münakaşalara sebep olmuştu. Bu esnada Fransız murahhası General Charpy:

– Refiklerim Trakya'yı size iade için salâhiyeti haiz deęillerdir. Ben kabul edebilirim, fakat bu zevat edemezler. Hükümetlerinden talimat isteyeceklerdir.

Demişti. Bu sözler Türk heyeti tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. General Harington, Trakya'daki ekalliyetler meselesini ileri sürmüş, İsmet Paşa ise, bunun askerî değil, siyasî bir mesele olduğu mütalâasında bulunmuş ve mukaveleye dercine lüzum görmemişti.

Müttefik Generaller, talimat almak ve fevkalâde komiserlerle temas etmek üzere harp gemileriyle İstanbul'a dönmüşler, İsmet Paşa da Bursa'ya hareket etmişti. Hareketinden evvel Franclin Bouillon ile görüşmüştü. Fransız diplomatı, askerî harekâta başlayacağımızı söyleyebileceğimizi, fakat başlamamıza katiyen taraftar olmadığını, İngilizlerin bir inkita yapamayacakları, Harington'un kâfi salâhiyeti olmadığı için bu şekilde hareket ettiğini söylemişti.

İsmet Paşa'ya gönderilen talimat

İsmet Paşa'nın raporu üzerine kabine Mustafa Kemal Paşa'nın da huzuriyle toplanmış, durumu müzakere etmiş ve Mudanya'ya yeni talimat gönderilmişti. İcra Vekilleri Heyeti ile Başkumandanlığın müşterek talimatında şu mühim noktalar vardı:

«1 – Karaağaç Edirne şehrinin bir mahallesidir. Yunan ordusu Edirne şehrinin tamamen garbına çekilmelidir ve orada bütün Şarkî Trakya'da olacağı gibi Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti kurulmalıdır.

2 – Trakya'nın tahliye ve bize teslimi katiyen gayri muayyen bir zamana talik olunmaz. Teslim derhal başlayacak ve bilâ inkita devam edecektir ve azamî otuz gün zarfında tesellüm edilen her noktadan İtilâf kuvvetleri ve İtilâf komisyonları derhal çekilecek ve otuz gün hitamında da İtilâf komisyonları ve kıtaları bütün Trakya'yı terketmiş bulunacaklardır.

3 – Yunan ordusunun gerek Anadolu'dan ve gerekse Trakya'dan alıp götürdüğü silâhsız ahaliyi Yunan hükümeti mukaveleyi askeriyenin imzasını müteakip derhal iade etmelidir. Harp esiri olan zabitan ve efradımızın dahi aynı zamanda iadesini talep ederiz.

4 – Ekalliyetler meselesi Mudanya konferansı mukarreratı hari-cindedir.

5 – Muhasematın tatili için Trakya'nın yalnız Yunanistan'dan tahliyesi ile iktifa etmek mümkün değildir. Tahliyeden sonra hükümetimizin orada tesis edilmesi zaruridir. Yunandan tahliye edilecek olan Trakya'nın İtilâf devletlerinin işgal ve murakabesinde kalmasına hiç bir sebep ve lüzum yoktur.

6 – Prensiplerinde itilâf olup müzakerata devam halinde dahi İngilizlerin Boğazlarda tahşidattan ve tahkimatın tevsiinden ve emniyetbahş olmayan askerî tedbirler ittihazından sarfınazar etmelerini talep ederiz.

Mukavele-i askeriyeye aktinden sonra da İstanbul ve Çanakkale'de İngiliz tahşidatı kabule şayan değildir.»

Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafı

Gazi Paşa, Başkumandan sıfatı ile ve konferans üzerinde tesiri olur mütalâası ile İsmet Paşa'ya 6 Ekimde aşağıdaki telgrafı çekmişti:

«1 – Yunan ordusu ve Yunan idaresinin Edirne ve Meriç'in garbına çekilmesi.

2 – Derhal Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin mezkûr mıntakayı tesellüm etmesi lâzımdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin tahtı idaresine geçecek olan Trakya'ya hiç bir taraftan bilhassa mağlûp Yunan ordusu tarafından her türlü tecavüzlerin vukuu düveli müttefikaca tekeffül edilmesine mukabil mukarreratı milliye aktoluncaya kadar Boğazlardan ve Marmara Denizinden asayiş ve inzi-bat kıtalarından başka kuvvet geçirmemeği kabul ederiz.

3 – Bugün 6 Teşrinievvel öğleden sonra saat iki buçukta in'ikat edecek olan konferansta zikrolunan nokta prensip olarak tarafeyince kabul edilmediği takdirde müzakeratın bundan sonra devam ededeği günlerde harekâtı askeriyemizin ataletle mahkûm bırakılması, mühim ve gayri kabili telâfi mahzurları tevhit ededeğinden tatili harekât hakkındaki salâhiyetiniz 6 Teşrinievvel öğleden sonra saat altıdan itibaren refedilmiş olduğunu tebliğ ederim.»

Buhranlı bir devre

Müttefik Generallerin İstanbul'a dönmesi, İsmet Paşa'nın Bursa'ya hareketi, Yunan murahhaslarının müzakerelere katılmamaları umumî efkârda konferansın buhranlı bir devreye girdiği ve hattâ inkıtaa uğradığı şeklinde tefsir ediliyordu. Her ne kadar İstanbul'daki Britanya umumî karargâhı ve Fransa fevkalâde komiserliği birer tebliğ neşrederek konferansın inkişaf halinde bulunduğunu ve «şayanı memnuniyet bir sureti tesviye istihsal edileceği», Generallerin sırf fevkalâde komiserler ve onlar vasıtasıyla hükûmetleriyle temasa geçmek üzere İstanbul'a döndükleri işaret ediliyorsa da her iki tebliğ umumî efkâr pek tatmin etmiyordu.

Ankara'da da aynı endişe hüküm sürüyordu. Fransız Generali Charpy Türk nokta-i nazarını kabul etmişti. İtalyanların da Fransızları takip edecekleri tahmin olunuyordu. Fakat İngilizler ne yapacaklardı? Lord Curzon'un Paris'e giderek Puankaré ile konuşacağı şayiaları dolaylıyordu. Türk halkının, hâlâ iktidarda bulunan Lloyd George'a ve Lord Curzon'a itimatları yoktu.

Mebuslar, Meclis binasında grup grup toplanıyorlar, durumu aralarında müzakere ediyorlardı. Kabine sık sık içtima ettiğinden hükûmet azaları ile her saat konuşmak mümkün olamıyordu.

Ben, 5 Ekim müzakerelerinin cereyan tarzını Hüseyin Rauf Bey'den dinlemiştim. İsmet Paşa'nın raporunu, kendisine gönderilen talimatı ve kumandan paşanın âdeta bir ultiatom mahiyetinde olan 6 Ekim tarihli telgrafının muhteviyatlarını öğrenmiştim. Fakat henüz kat'î bir şey olmadığı için yanlış mütalâa edilir endişesiyle arkadaşlara bir şey söylemiyordum. Hüseyin Rauf Bey bana:

– İngilizler de er geç hakkımızı kabul etmek mecburiyetinde kalacaklardır, diyor ve nikbin görünüyordu.

İstanbul toplantısı

Müttefik murahhasları Generallerin de iştirakiyle 6 Ekim sabahı İstanbul'da toplanmışlardı. Bu toplantıda Yusuf Kemal Bey'in imzasını taşıyan 4 Ekim tarihli cevabî notamız da Generallerin ittîlâna arz edilmişti.

Hükûmetinden talimat alan İtalyan Generali Monbelli'nin Trakya ve Karaağaç hakkındaki nokta-i nazarımızın kabulünü tazammun eder mahiyette beyanatta bulunmasına karar verilmişti. Bu suretle biraz zaman daha kazanılmış olacaktı. General Harington, Londra'dan henüz kat'î talimat almamış olduğunu söyleyecekti.

Mudanya'daki müzakerata öğleden sonra saat iki buçukta başlanacaktı.

Başkumandan Paşa, birinci telgrafın teyidi mahiyetinde olmak üzere İsmet Paşa'ya hülâsası aşağıda ikinci bir telgraf daha çekmişti:

«Teşrinievvelin altıncı günü mukarrer içtimamızda Trakya'nın İzmir'de tesbit olunan esaslar dairesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetine iadesini kabul etmedikleri takdirde tasavvur buyurulduğu veçhile 6/7 de hemen İstanbul üzerine harekete geçiniz. Müzakere menfi neticelendiği halde İngiliz Generaline Trakya'daki düşmanı takip için İstanbul ve Çanakkale üzerinden icrayı harekât edecek kıtalarımızla İngiliz kıtaları arasında bir suitefehhüm vukuuna meydan bırakmamak için şimdiden icap edenlere emir ve talimat vermesi muvafık olacağını bildiriniz. Bu teklifi Fransız ve İtalyan Generalleri muvafikesinde yapmak muvafık olur.»

Franclin Bouillon'un tavassutu

Durum çok nazik bir safhaya girmiş bulunuyordu. Fransızlar derhal ara bulucu bir rol alarak harekete geçtiler. Büyük zaferden sonra İzmir'e gelerek Gazi Paşa ile mülâkat etmiş olan İstanbul'daki Fransız fevkalâde komiseri General Pellé, İsmet Paşa vasıtasıyla aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek tavassut teklifinde bulunmuş ve:

«Mudanya konferansında Türk halkının esas taleplerine hiç bir suretle dokunmayan yalnız bir nokta üzerinde müşkülât hasıl olmuştur. Sizin kabul edebileceğiniz bir hal suretine ben tavassut edeceğim ve hükûmetimin de tavassut edeceğine kani bulunuyorum.» demişti.

Mustafa Kemal Paşa, bu tavassut teklifinin kat'î neticesine sabırsızlıkla intizar ettiği cevabını vermişti.

Konferans müzakeratını yakından takip eden Franclin Bouillon da bazı teşebbüslerde bulunmuştu. İsmet Paşa'ya bir telgraf çekerek Mu-

danya'ya hareket edeceğini mülâkâta kadar uzlaşmalarda tebeddül olmamasını rica etmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya da baş vurmuş, vaziyeti izah etmiş ve «Eğer konferans memnuniyetbahş bir neticeye iktiran etmezse, şahsî fikrimle beraber malûmu devletleri olduğu veçhile şimdiye kadar adaleti müdafaa eden Fransanın dostane nasihatlerini arzetmeğe müsaade-i samilerini istirham ederim.» demişti. Gazi Paşa kendisine verdiği cevapta, bu dostane tavassuta itimat ederek konferansın bu akşam veya yarın vereceği karara intizaren harekâta başlamak hususunda verdiği emrin tehiri icrasını İsmet Paşa'ya yazdığını bildirmişti.

Dördüncü ve beşinci içtimalar

6 Ekimde müttefik Generalleri, yine harp gemileri ile akşama doğru Mudanya'ya dönmüşlerdi. Bu gecikmeden dolayı dördüncü içtima, ancak sekiz buçukta yapılabildi. General Harington geç kalınmasının sebeplerini izah etmiş, Britanya Hariciye Nâzırı Lord Curzon'un Paris'e gittiğini haber vermiş, 4 Ekim tarihli Türk cevabî notasını almış olduğunu, eğer bu notanın münderecatına daha evel itilâ eylemiş olsaydı, bunun içtimalar arasında yardımcı dokunacağını söylemiş ve içtimanın yarın sabaha talikini rica etmişti.

Harington'dan sonra İtalyan Generali Monbelli söz almıştı. Beyanatının İtalya hükûmeti namına ve resmî bir mahiyette olduğunu işaretle ederek, askerlik nokta-i nazarından Edirne mevkiinin Edirne şehri ni Karaağaç sahilindekiler de dahil olmak üzere tabyalar hattını ihtiva eylediğini söyleyerek şöyle demişti:

– Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin kendisine teslim olunan Şarkî Trakya'da ırk ve din tefrik etmeksizin millî ekalliyetleri himaye etmek mutlak vazifesi olduğunu nazar-ı itibara alacağına itimat ederek; Edirne şehri ve askerî komisyonların ve Müttefik kıtalarının Şarkî Trakya'dan çekilmeleri hakkında Türk hükûmetinin askerî muvazanası İsmet Paşa Hazretleri tarafından derpiş edilmiş olan suveri halliyenin derhal kabulüne İtalya hükûmeti kraliyesi mümanaat eylemez. İtalya hükûmeti kraliyesi işbu kararı İsmet Paşa Hazretlerinin nazar-ı itilâna arzederken Büyük Britanya hükûmetinin cevabını alıncaya kadar kat'î mukarrerat itihaz buyurmamaları hususunda kemal-i ehemmiyetle ısrar eyleyler.

Fransız Generali Charpy de Fransız hükûmetinin bu hususa zaten teşebbüs etmiş ve aynı esasları kabul etmiş olduğunu tekrar ve teyit etmişti. İsmet Paşa, İtalyan ve Fransız murahhaslarına teşekkürlerini bildirmişti. General Harrington mütebessim bir çehre ile:

– Şu halde geri kalan yegâne teminat İngiltere'nin kabulüdür. Demişti.

7 Ekim Cumartesi günü, sabah sekizde generaller toplanmışlardı. Harington, hükûmetinden henüz kat'î talimat almadığını, Lord Curzon'un hâlâ Paris'te bulunduğunu, fakat telsiz ajanslarından sızan malûmata göre, iyi ve ümit verici olduğunu bildirmişti ve içtima tehirini teklif etmişti. Fransız ve İtalyan generalleri de bunun zarurî olduğunu işaretle Harington'un teklifine iştirak eylediklerini söylemişlerdi. İçtima akşam beşte olacaktı. Fakat saat beşte bir İngiliz zabiti Türk karargâhını General Harington namına ziyaret ederek henüz Londra'dan cevap gelmediğini, gelinceye kadar konferansın tekrar tehiri ricasında bulunmuştu.

O akşam İsmet Paşa'nın karargâhından bir tebliğ neşrolunmuş, durum umumî efkâra arz edilmişti.

8 Ekim Pazar günü içtima olmamış, zaman beklemekle geçmişti. İsmet Paşa, Ankara'ya konferans müzakeratına dair raporunu göndermişti. İcra Vekilleri Heyeti Başkumandan Paşanın huzuruyla toplanarak durumu bir daha incelemiş ve Paşaya yeni talimat gönderilmişti.

Bugünlerde Ankara'da ve bilhassa Meclis muhitinde asabî bir hava esiyor, İngiltere aleyhinde ileri geri konuşuluyordu. İngiltere zaferimizi ve hakkımızı neden vermek istemiyordu? Bu mukadder suale çeşitli cevaplar veriliyor, tefsirler yapılıyordu.

Paris kararları

Mudanya konferansının bir buhrana doğru sürüklendiği ve inkıta tehlikesi geçirdiği sıralarda İngiltere hükûmeti kararıyla Hariciye Nâzırı Lord Curzon 6 Ekim Cuma günü Paris'e gelmişti. O gece ve ertesi günü Fransız Başvekili Poincaré ve İtalya namına İtalyan maslahatgüzarı Galili ile hem Mudanya Generaller konferansı ve hem de Türk hükûmetinin 4 Ekim tarihli cevabî notası üzerinde müzakerelerde bulunmuştu.

Lord Curzon, Şarkî Trakya'nın Yunanistan tarafından süratle tahliyesi ile tahliye tarihinden itibaren bir ay zarfında Müttefik askerî kuvvetleri tarafından işgaline ve bu müddet içinde Ankara mülkiye memurları ve jandarmalarına devir ve teslimine ve konferans esnasında Müttefiklerin Şarkî Trakya mıntakasıyla Meriç sağ sahilinde bazı noktaları işgal eylemelerine muvafakat etmişti.

Türk hükûmetinin 4 Ekim tarihli cevabî notası da bahis mevzuu olmuştu. Poincaré Sulh Konferansı İzmir'de olursa Yunanlıların rencide edileceklerini ileri sürerek itiraz etmişti. Konferansın Türkiye'nin diğer bir mahallinde toplanmasını istemişti.

Rusya'nın, sulh konferansına davet edilmesi meselesi de görülmüş, Türk hükûmetinin bu talebine de bir hal çaresi bulunmuştu. Birinci sulh meselesini, İkinci Boğazlar meselesini müzarkere eylemek için iki konferans akdi ile Boğazlar konferansına Karadenizde sahil olan devletlerle birlikte Rusya'nın da çağrılması kararlaştırılmıştı.

Paris mukarreratı Mudanya konferansındaki Müttefik murahhaslarına tebliğ edilmişti. Paris müzakereleri Avrupa matbuatında geniş akisler yaratmış ve harp tehlikesinin zail olduğu kanaatini uyandırmıştı.

Hava birden değişiyor

9 Ekim Pazartesi günü İsmet Paşa'nın Ankara'ya gönderdiği bir telgraf, bazı endişe verici hususları ihtiva ediyordu. Bu sabah Charpy ile Monbelli Mudanya'ya muvasalat etmişlerdi. İsmet Paşa ile hususî mahiyette bir mülâkat yapmışlardı. Generaller, Harington'un henüz talimat almadığını, fakat bu akşam almasının pek muhtemel olduğunu söylemişlerdi. Bu arada hükûmetleri namına evvelce konferansta yaptıkları beyanları değiştirecek şekilde konuşmuşlardı. Meselâ Karaağacın Müttefiklerin işgali altında kalacağı, tahliyenin bir ay yerine kırk beş güne çıkarılacağı, Türk jandarmaları miktarının tahdidinde İngilizlerin ısrar ettiklerini ifade etmişlerdi.

İsmet Paşa, konferanstaki daha evvelki beyanatlarını hatırlattığı zaman her iki General tevil yoluna sapsmışlardı. Bunun üzerine ciddî münakaşalar olmuştu. İsmet Paşa raporunda: «Muhaverat ciddî ve tehdid âmiz cereyan etmiştir.» diyordu.

İcra Vekilleri Heyeti, bu telgraf üzerine tekrar Gazi Paşa'nın huzuriyle bir toplantı yapmış ve Mudanya'ya yeni talimat gönderilmişti.

Altıncı İçtima ve son proje

6 ncı içtima saat yedide yapılmıştı. İlk sözü İngiliz Generali Harington almış ve beklediği talimatın dün sabah gelmediğini söylemiş, gösterilen sabır ve tahammülden dolayı teşekkür etmiş, bu toplantının tarihi bir içtima olduğunu hatırlatmış ve şöyle demişti:

– Müttefik hükûmetler teklif edilecek meseleler hakkında mutabık kalmışlardır. Şarkî Trakya'yı istihsal kararını size takdim ediyorlar. Müttefik hükûmetler size Meriç'in Garbında bir yer vermeğe kadar gidiyorlar. Karaağacı alacaksınız. Askerimiz sulhten sonra İstanbul'u tahliye edeceklerdir. Bana öyle geliyor ki hayat telef etmeksizin bütün müddeiyatınız size takdim ediliyor. Kırk beş günde idareniz Trakya'da yerleşmiş olacaktır. Müttefiklerin sizden istedikleri hudutları Müttefik hükûmetlerle Türkler tarafından tesbit edilecek olan mıntakalara riayet-ten ibarettir. Jandarma miktarı için birlikte tayin edeceğimiz bir had konacaktır. Generaller size tevdi edilmek üzere bir mukavelename hazırladılar. Fazla münakaşa görülmez, kabul edeceğinizi samimiyetle ve hararetle ümit ediyoruz. Yunan murahhasları bilâhara size arz olunacak bazı ihtirazî kayıtlarla imzaya hazır dırlar. Bir iki dakika mukavelenamayı okuyacağız. Müteakiben cevabınızı almak için bir saat tayin edebiliriz, sözlerimi bitirmeden evvel şunu söylemek isterim ki, birçok şeyler cevabınıza vabestedir. Müttefiklerin esas itibariyle bütün istediklerinizi size verip vermediklerini sorarım. Türkiye'nin sulhü ve refahı cevabınıza tâbidir. Bu refahın esasını reddecek misiniz?

Mukavele projesi okunduğu zaman şimdiye kadar kararlaştırılmış olan bazı maddelerin tebdil veya ihraç edildiği ve bazılarının ilâve olduğu görülmüştü. Meselâ:

Trakya'nın teslimi için kararlaştırılan otuz günlük müddet kırk beş güne çıkarılmıştı. Trakya'ya gönderilecek jandarma miktarı tahdit edilmişti. Halledilmiş olan Karaağaç meselesi yeniden meskût bırakılmıştı. Şimdiye kadar bahsedilmeyen bir mıntakalar hududu ihdas olunmuştu. Sivil esirlerin iadesi meselesi mukaveleye dercedilmemişti.

İsmet Paşa, bu maddeleri hükûmete bildirmek mecburiyetinde olduğunu söyleyerek konferansın ertesi günü öğleden sonraya tehirini istemişti. General Harington, mukavele projesinde Trakya'nın iadesinin resmen tasrih edilmiş olduğunu söyledikten sonra otuz günlük müddetin kırk beş güne çıkarılmasına, jandarma miktarının yeniden zikrine Paris'te karar verilmiş olduğunu, Generallerin bu hususta bir şey yapamayacaklarını bildirmişti. Karaağaç meselesine gelince:

– Bu sabah bu mesele fevkalâde komiserler tarafından bahis mevzuu edildi. Mukavelenin metni onlar tarafından kabul olundu. Bu son haddir. Generaller daha ileriye gidemezler. Fevkalâde komiserler taleplerinizin haklı olduğunu kabul ederler. Ancak mesele sulh konferansına havale olunacaktır.

Demişti. İsmet Paşa, hâdiseyi Ankara'ya bildirmiş, talimat ve imza salâhiyeti istemişti. İcra Vekilleri Heyeti tekrar Gazi Paşa'nın huzuruyla toplanarak, durumu yeniden incelemiş, lüzumlu talimatı ve imza salâhiyetini vermişti.

Mukavelenin imzalanması

Mudanya'da dokuz gün devam etmiş olan Generaller konferansının neticelenmiş olduğu İsmet Paşa'dan Başkumandanlığa gelen aşağıdaki telgrafla Ankara'da resmen ilân olunmuştu:

«Mudanya mukavele-i askeriyesi 11 Teşrinievvel 1338 (1922) saat altı evvelde imza edilmiştir.

Yunan murahhası, düveli müttefika namına gönderdiği itiraznameleri ile imzaya salâhiyettar olmadığı şeklinde son beyanatı aynen bana verildi. Bunu müttefikler namına tebliğ eden General Harington, Yunan Generalinin salâhiyeti olsa dahi mukavelenamenin müttefikler tarafından tatbik olunacağını cevaben bildirdi. Mukavele dört nüsha olarak imza ve teati edilmiştir.

General Harington gece yarısı iradettiği nutukta gördükleri teshilâtan dolayı müttefikler namına hükûmete ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine teşekküratını ifade etmiştir. Nihayetinde iradettiği nutukta gördüğü hüsnü muamelâtan vesaireden dolayı teşekkür-

ratını ve şahsıma müttefik Generallerin hissiyatını tafsil etti. Tarafımdan veya bir nutuk iradedilerek Müttefik Generallerin müsalemete vâsıl olmak için sarfettikleri mesaiden dolayı Türkiye Orduları Başkumandanı Mustafa Kemal Paşa Hazretleri namına teşekkür ettim ve kendilerine veda ederken Mudanya konferansında geçen eyyamı mesainin hayatımın en iyi hâtıratından olduğunu ifade eyledim.

Şarkî Trakya ve Edirne'nin Türkiye'ye iadesini düveli müttefikanın imza ve taahhüdüne rapten Mudanya konferansı hitam bulmuştur. Saat 8 evvelde arz olunmuştur.»

Mukaveleyi Yunanlılar da imzalıyorlar

Yunan kabinesi 13 Ekimde toplanarak bazı ihtirazî kayıtlarla Mudanya mütarekesini kabul etmiş ve İstanbul'daki mümessili Sinopulos keyfiyeti 14 Ekim'de müttefik devletler komiserlerine aşağıdaki not ile bildirilmiştir:

«Yunan hükûmeti delegeleri tarafından bilhassa Şarkî Trakya'daki Hıristiyan ahalinin hayat ve emvalinin mahfuziyeti için verilen teminat ve mühletler hakkında Mudanya'da vuku bulan beyanatın nazarı itibara alınmış olması lâzım geleceği mülâhazasıyla bu ahali lehinde müttefik devletlerin insanî hislerine son bir müracaatta bulunur, bununla beraber devletlerin kararlarına tevfiği hareket arzusunda bulunan Yunan hükûmeti, serfuru etmeğe ve 11 Ekim 1922'de Mudanya'da imza edilen mütareke protokolüne iltihaka kendini mecbur gördüğünü beyan eyler.»

Mudanya mukavelenamesinin Yunan ihtilâl hükûmeti tarafından imzası Atina'da çok fena bir tesir yaratmıştı. Bunun üzerine derhal örfî idare ilân edilmişti.

Yunan askerî ihtilâlinin en baş hedefi olan Trakya'nın kurtarılması ümidi kalmamıştı. Venizelos rejiminin tekrar geri gelmesi ile müttefik devletlerin Yunanistan'a karşı başka bir politika güdeceği efsanesi de tamamıyla ortadan kalkmıştı.

Mukavelenamenin hülâsası

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya mütarekenamesi şöyle hülâsa edilebilir:

1 – Türk ve Yunan kuvvetleri arasında muhasemat mukavelenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren tatil edilecektir.

2 – Mukavele yürürlüğe girdiği tarihten itibaren Yunan orduları Meriç'in Adalar denizine döküldüğü yerden Trakya'nın Bulgaristan ile hududunun geçtiği noktaya kadar Meriç'in sol sahilinin arkasındaki hatta çekilmeğe davet olunacaktır.

3 – Meriç'in sağ sahili Karaağaç da dahil olduğu halde müttefik kıtaları tarafından işgal edilecektir.

4 – Demiryolunun Cesri Mustafa Paşa'dan Kuleli Burgaza kadar olan kısmı üç müttefik devletle Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin ve Yunanistan'ın delegelerinden mürekkep bir komisyon nezaretine tâbi olacaktır.

5 – Bu mukavelenin yürürlüğe girdiğinden itibaren Trakya'nın Yunan askeri tarafından tahliyesine başlanacaktır. Tahliye takriben on-beş günlük bir müddet zarfında yapılacaktır.

6 – Jandarma da dahil olduğu halde Yunan mülkiye memurları süratle tahliye edeceklerdir. Trakya'nın teslim muamelesi Yunan askerlerinin tahliyesinden sonra azamî otuz gün zarfında icra edilecektir.

7 – Büyük Millet Meclisi hükûmeti memurlarının yanında millî jandarma kuvvetleri bulunacaktır. Zabitler de dahil olmak üzere jandarma kuvveti sekiz bin miktarında tesbit edilmiştir.

8 – Yunan askerinin çekilmesi ve mülkî idarenin devri başlıca merkezlerde yerleşecek olan müttefik heyetlerin idaresinde yapılacaktır.

9 – Bu heyetlerden başka Şarkî Trakya'yı takriben yedi taburdan ibaret müttefik kıtaları işgal edecektir.

10 – Müttefik heyetlerin ve kıtaların çekilmesi askerin tahliyesi hitam bulduktan otuz gün zarfında vâki olacaktır.

11 – Anadolu'da Türkiye Büyük Millet Meclisi orduları aşağıdaki hatlarda duracaklardır ve bu hatları sulh konferansının küşadı ve devamı müddetince geçemeyeceklerdir. Çanakkale muntakasında: Kumburnundan başlayarak Bozburun'a kadar takriben on beş kilometrelik bir hatı. İzmit Yarımadası: Darıcadan başlayıp Gebze'den geçerek Şile'ye müntehi olan hat.

12 – Türkiye Büyük Millet Meclisi, sulh konferansı kararına kadar İstanbul yarımadasında müttefiklerin işgal muntakasına ve Gelibolu Yarımadasındaki işgal muntakasına riayet eylemeği taahhüt eder.

13 – Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti sulh muahedesinin tasdikine kadar Şarkî Trakya'da asker geçirmemeği ve burada bir ordu toplamamağı ve idame etmemeği taahhüt eder.

14 – Bu mukavelenin imzasından üç gün sonra yâni 14/15 Ekim 1922 gecesinden itibaren yürürlüğe girecektir.

Lloyd George ne diyor?

Mudanya mütarekesi faslına nihayet vermeden evvel iktidar sandalyesinde son günlerini yaşıyan İngiliz Başvekili Lloyd George'in bu mevzua dair verdiği bir nutuktan bazı parçaları nakletmeden geçemeyeceğim. Yunanlıları Anadolu'da sonsuz bir maceraya sürükleyen bu zat, 16 Ekim 1922'de yâni Mudanya mukavelesinden beş gün sonra Manchester'de Reform Club'da irad ettiği bir seçim nutkunda şunları da söylemişti:

«Yunan hezimetinden sonra durum çok tehlikeli idi. Onun için süratle hareket etmemiz icap ediyordu. Askerî mütehassıslarımız Boğazların iki sahilini tutmadıkça, serbestisini veya sükûn içinde ticarî seyrüseferi temin edemeyeceğimizi söylediler. Türkler üzerimize yürüdüler. Fransızlar geri çekildiler, İtalyanlar da onlargibi hareket ettiler. Farzediniz ki, biz de Fransızlar gibi yapsaydık, o zaman Kuvva-yı Milliye Çanakkale'ye yerleşecek ve oradan atacakları son adım boğazları geçmek olacaktı. Eğer Mudanya konferansında bu talebe muvafakat etmeseydiler, onları acaba kim yerlerinden çıkarabilecekti. Zannederim, hiç kimse.

Bundan başka Boğaziçinde pek de hoşça gitmiyen bir manzara husule gelecekti. Türk milliyetçileri İstanbul'a gelecekti. Onların eğer Boğazları geçmesine müsaade edilseydi, neler olacaktı? Husule gelecek vak'aları tasavvur etmek bile korkunçtu. Diğer meziyetlerinden sarfınazar ediyorum, Türk gibi birinci sınıf muharip insanlara karşı blöf yapmağı tecrübe etmek iyi değildir. Bu oyun ancak korkaklara tatbik edilir. Türkler, işin ciddiyetini veya gevşekliğini derhal anlarlar. Diyebilirsiniz ki, biz Türklere karşı tehditlerinde bulunduk. Ancak kat'î ka-

rar verilmemiş ise, tehdit daima hata teşkil eder. Biz, yalnız tehdit etmedik, bilfiil harekete de karar vermiştik. Türkler, sulhü tâcil etmek arzumuzdaki samimiyetimizin bize bu kararı verdirdiğini anladılar.»

Lloyd George, Türk'ün meziyetlerini, vatan aşkını, cesaret ve kahramanlığını çok geç anlamıştı. Bu geç anlayış, kendisine siyasî hayatta pek pahalıya mal oldu. 19 Ekim 1922'de partisi ile beraber yakıldı, gitti, bu gidiş, o gidiştir.

Refet Paşa'nın İstanbul'a Girişi ve Konferans Hazırlıkları

Refet Paşa'nın tayini

Gazi Paşa, Mudanya konferansı nihayet buluncaya kadar Ankara'dan bir yere ayrılmamıştı. Mudanya'daki müzakereleri çok yakın bir alâka ile takip etmişti. İsmet Paşa'dan gelecek raporlara intizaren bazı gecelerini de uykusuz geçirmişti. İcra Vekilleri Heyetinin Genel konferansı ile alâkalı olarak yaptığı içtimaların hepsinde hazır bulunmuştu.

Mütarekenamenin imzasından sonra, halledilecek iki mühim mesele daha kalmıştı. Bunlardan biri sulh konferansına gönderilecek heyet ve bu heyete riyaset edecek zatın tayini idi. Ya Başvekil veyahut Hariciye Vekili gidecekti. Bu tercih daha ziyade diğer devletlerin gönderecekleri şahsiyetlere bağlı idi. İkincisi ise, Şarkî Trakya'nın tesellümü meselesi idi. Fevkalâde salâhiyetlerle bu vazifeye getirilecek kimse, bütün Türkiye'nin ve bilhassa İstanbul'un tanıdığı ve sevdiği olmalıydı. Mustafa Kemal Paşa ile Hüseyin Rauf Bey, Refet Paşa'yı münasip görmüşlerdi. Meclise arz ederek onun da müsaadesini istihsal eylemişlerdi.

Refet Paşa, Millî Mücadelede hizmetleri ile şöhret bulmuş bir kumandandı.

Gazi Paşa, Bursalıların davetini vesile ittihaz ederek 16 Ekimde Ankara'dan ayrıldı. Kendisini merasimle uğurladık. Beraberinde Şark Cephesinden henüz dönmüş olan Kâzım Karabekir Paşa ile fevkalâde salâhiyetlerle ve komiser sıfatıyla Şarkî Trakya'yı tesellüme memur edilen Refet Paşa da vardı. Eşkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi ve

Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşalar ise, Bursa'da bulunuyorlar ve Gazi'ye intizar ediyorlardı.

Başkumandan Paşa, Bursa'da parlak merasimle karşılanmıştı. Halk sevinç ve heyecanla istikbaline çıkmıştı.

Refet Paşa'nın İstanbul'a hareketi

Refet Paşa, İstanbul'daki vazifesi hakkında Gazi Paşa'dan bazı hususî talimat da almıştı. Bu sıralarda, Sadrazam Tevfik Paşa'dan, sulh konferansına beraberce gidilmesi hakkındaki telgraf da gelmiş bulunuyordu. Bu telgraftan, «Saltanatın lâğvı» faslında ayrıca bahsedecek, taşıdığı mânayı da anlatacağım, Refet Paşa bu telgrafi görmüş, İstanbul'da takınacağı tavır, bilhassa saltanat ve hilâfet makamına dair sarfedeceği sözler üzerinde Gazi ile anlaşmıştı.

Mudanya mütarekesi, 15 Ekimde yürürlüğe girdiği için Refet Paşa hazırlıklarını süratle yapmış ve karargâhını kurmuştu. Beraberinde yüz yirmi kişilik bir maiyet jandarma bölüğü de bulunacaktı. Paşa, 1922 yılı Ekim ayının 19 uncu Perşembe günü rukûbuna tahsis olunan «Gül-nihal» vapuru ile Mudanya'dan hareket etti ve merasimle uğurlandı.

İki gün sonra Ankara'ya gelen İstanbul matbuatından ve merasime şahit olan arkadaşlardan öğrendiğimize göre, İstanbul tarihî günlerinden birini yaşamıştı. Müslüman halk, günlerden beri Millî Mücadelecilerin şanlı bir mümessilini karşılamak üzere hazırlanmışlardı. Sabahın çok erken saatlerinde kadınlı erkekli yedisinden yetmişine kadar yollara dökülmüştü. Caddeler bayraklardan görünmez bir hale gelmiş gibi idi... Paşanın çıkacağı Kabataş İskeleyi ise mahşer gibi kalabalıktı. Polis memurları inzibatı güçlükle temin edebiliyorlardı.

İstanbul ecnebi işgali altında ve Sultan Vahidettin ile hükümetinin gûya hükmü altında idi. Fakat Müslüman halk, artık, kendilerini zafere götüren Millî Mücadelecilerin mümessilini istikbal için bunları unutmuştu. Ecnebler, bu muhteşem manzarayı hayretle temaşa ediyorlardı.

Veliaht namına söylenen sözler

«Gül-nihal» İstanbul'a yaklaştığı sıralarda vapurun etrafını, romorkörler, istimbotlar, motörler, kayıklar almışlardı. Vapura çıkarak resmen

«Hoş geldiniz» diyenler arasında Veliahdın yaveri Binbaşı Remzi Bey de vardı. Remzi Bey, Abdülmecit Efendi namına şu sözleri söylemişti:

– Veliahdı Saltanat Hazretleri namına beyanı hoş âmediye memur olmakla bahtiyarım, kendileri tarafından zatı devletlerine arz edilmek üzere beyan buyurdıkları ifadati aynen arz etmeme müsaade buyurmanızı rica ederim.

Refet Paşa'nın müsaadesi üzerine, Remzi Bey:

– Milletimizin azim ve imanı ve mesaisi ile mes'ut bir neticeye vâsıl olmasına dualar ettim. İrade-i milliyemizin mazlûm Trakyamızda da teessüsüyle oraya refet, adalet, selâmet ve emniyet bahşedileceğine de tamamıyla kaniim.

Remzi Bey'in bu sözleri üzerine Refet Paşa, Abdülmecit Efendi'ye iblâğı için şu mukabelede bulunmuştu:

– Veliaht Abdülmecit Efendi makamı muallâyı hilâfetin veliahtıdır ve evvelden beri ilân ettiğimiz ahitlerimizin birisi de makam-ı muallâyı hilâfetin tahlisidir. Binaenaleyh kendilerine şükran ile mukabele ederim.

Refet Paşa'nın gazetecilere beyanati

Refet Paşa vapurda gazetecilere de şu kısa beyanatta bulunmuştu:

– Milletimizi temsil eden Büyük Millet Meclisi hükümeti ve hiç şüphesiz çok sevdiğiniz ve sevdiğimiz muhterem Başkumandanımızın mümessili sıfatıyla bu anda İstanbul'u selâmladığımdan dolayı pek mes'udum. Öyle bir his ile geliyorum ki, o hissi tasvir edebilmek benim de elimde değil. Her halde bu dakikada anlıyabildiğim bir şey varsa, o da hâkimiyeti eline alan bir milletin ne kadar büyük şeylere muvaffak olabileceğini bir kere daha kuvvetle hissetmekliğimdir.

Gül-nihal, Haydarpaşa önlerine geldiği zaman Hilâliahmer reislerinden ve Anadolu'nun o tarihe kadar İstanbul'da mümessilliğini yapmış olan Hamit Bey'le mesai arkadaşları vapura çıktılar. Refet Paşa'yı tebrik ettiler. Biraz sonra Gül-nihal demirledi, Paşa ve maiyeti Hâmit Bey'le beraber Nil adlı muşa geçtiler. Maiyet jandarma bölüğü vapurda kalmıştı. Muşun etrafı sandallarla dolmuştu. Paşa ve maiyeti ögle-

den sonra saat üç raddelerinde Kabataş iskelesinde karaya çıkmıştı. İs-kelede Padişah namına yaver Binbaşı Ali Nuri, Sadrazam Tevfik Paşa namına Binbaşı Selâhaddin, Harbiye Nezareti namına müsteşar muavi-ni Miralay Kâzım, İzzet Paşa namına Yaver Yüzbaşı Naci, Şehzade Abdülhalim ve Ömer Hilmi Efendilerin yaverleri, Jandarma kumandanı Ali Kemal, Merkez Kumandanı Fevzi Paşalar, matbuat, şehir, talebe ve cemiyetler mümessilleri tarafından karşılanmıştı.

Zabıta inzibatı teminden âciz kalıyordu. Onbinlerce insan Paşayı görmek için sabırsızlanıyordu.

– Yaşasın Türkiye Büyük Millet Meclisi, Yaşasın Gazi Başku-mandanımız, yaşasın şanlı ordu, Yaşasın Refet Paşa! avazeleri devam-lı olarak yükseliyordu.

Refet Paşa'nın padişah yaverine söyledikleri

Sultan Vahidettin'in yaveri Binbaşı Ali Nuri Bey, Paşa'ya yakla-şarak:

- Zât-ı Şahane namına beyanı hoş âmedi ederim.
- Demişti. Paşa, şu manidar ve kısa cevabı vermişti:
- Makamı muallâyı hilâfete hissiyatı diyanetkâranemi iblâğ ediniz.

Refet Paşa'nın vapurda Abdülmecit Efendi'nin yaverine verdiği cevapta «Veliahtı saltanat» tâbirini kullanmamış olması, gazetecilere olan beyanatı ve Padişahın yaverine kuru ve mânalı mukabelesi, Padi-şah veya zatı Şahane tâbirlerini kullanmaması dikkat nazarından kaç-mamıştı. Bu tavır ve hareketi, tereddit etmiş olan saltanat müessesinin istikbalini en belîğ bir şekilde ifade ediyordu. Ne padişah ve ne de hü-kûmeti vardı. Bunun resmî formalitesi ileride ve en müsait bir zaman-da yapılacaktı.

Refet Paşa, Kabataş iskelesinde karaya ayak bastıktan sonra, te-zahürat son haddini bulmuştu. Müzikanın nağmeleri, alkışlar, yaşa va-rol sesleri ve hıçkırıklar, tebrik sedaları birbirine karışıyordu. Darülfü-nun talebeleri, Paşayı elleri üzerine aldılar. Tramvay durak mahallene böylece götürdüler. Burada program hilâfı olarak bir arabaya bindirdi-ler. Her adım başında bir kurban kesiliyordu. Refet Paşa bir müddet

sonra Hilâliahmet Reisi Hâmit Bey'le beraber güçlkle bir otomobile geçebildi. Diğer otomobilde, maiyet erkâmından Miralay Cemil Cahit (*Orgeneral Toydemir*) Bey ve yaverler vardı. Onları da birçok otomo-biller takip ediyordu. Kafile yola düşmüştü. Yolun her iki tarafında top-lanmış olan halk ve mektepliler çılgınca alkışlıyorlar, çiçekler ve kon-fetler ve serpantinler atıyorlardı.

Kafile, Fındıklı-Tophane-Karaköy-Köprü-Eminönü-Sirkeci-Alemdar Caddesi yoluyla Sultan Mahmut Türbesi civarındaki Şark mahfeline varmıştı. Her taraf, bayraklar ve takızaferlerle donanmıştı. Refet Paşa, otomobilinde ayakta olarak halkın selâmlarına mukabele ederek yollardan geçmişti. Muazzam tezahürat karşısında o da her fâni insan gibi kendisini tutamamış, alkış ve selâmlara mukabele ederken gözlerinden yaşlar boşanmıştı.

Refet Paşa Fatih'in türbesinde

Refet Paşa, Şark mahfelinde üç beş dakika istirahatten sonra tek-rar otomobiline binerek zafer takları altından aynı tezahüratla geçmiş ve Hazret-i Fatih'in türbesini ziyaret etmişti. Türbenin kapısı önünde kendisini selâmlıyan Darüleytam talebesine heyecanla bir hitabede bu-lunarak ezcümle şöyle demişti:

– Çocuklarım, Anadolu'nun bütün harbinde en büyük yeri, en bü-yük muhabbeti kazanmış olan sizlersiniz. Anadolu'nun ihraz etmiş ol-duğu büyük zafer sizindir. Yalnız sizler bu zaferin hakikî âmilleri oldu-nuz. Çocuklar, siz babalarınızı bu vatan için kaybettiniz. Sizin babala-rınızın kanı bu topraklar için aktı. Babalarınız kanları ile Türklük için ebedî bir yurt yaptılar. Yaşasın vatan!

Türbenin önünde Şehir ve Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa namına kendisine tazimatını arzeden Şehremini Ziya Bey:

– Şehir namına ve Dahiliye Nâzırı Ali Rıza Paşa namına size ar-zı tazimat ederim.

Demişti. Refet Paşa da şu mukabelede bulunmuştu:

– Şehir namına arzettiğiniz tebrikâta çok teşekkür ederim. Şahsı âlinizde temsil olunan bu büyük, mütefekkir ve münevver halka arzı te-

şekkür ederim, Ali Rıza Paşa'nın ibraz eylediği nezakete de teşekkür ederim. Hükümetimiz tamamen halk tarafından millî saltanat ile idare olunan bir demokrat hükümettir. Fakat ben, hükümetim namına bir Dahiliye Nâzırı tınıyorum.

Refet Paşa, Darülfünun Birliği adına bir talebe tarafından irad olunan nutka da cevap vermiş:

– Delikanlı, bugünkü zaferin en büyük âmili Türk gençliği, Türk irfan ve imanıdır. Biz bugünkü eserimizle tarihe karıştık. İstikbal sizin, siz münevver Türk gençliğindir.

Demişti.

Türbe-i Fatih-i ziyaretten sonra Refet Paşa, türbenin önünde toplanan halka şu hitabede bulunmuştu:

– Efendiler, Fatihlerin Fatihi, serdarların serdarı ve cihanın en büyük kumandanı bu türbede yatıyor. Biz bu dakikada onun huzurunda bulunuyoruz. Kalplerimiz nuru ilâhî ile, dimağımız vatan hissi ile doludur. Efendiler, büyük Fatihin nam ve şanı bu güzel memleketi zapt ve teshir etmekle bir kat daha kesbi kudsiyet etmiştir. Bu sebeple hiç bir Türk kumandanı, hiç bir Türk, hattâ bir Müslüman Fatihin Türkle-re ve Müslümanlara hediye ettiği bu muazzam şehrin bizden ayrı yaşamasını kabul edemez. Herkes gördü ki, İstanbul Türktür, Müslümandır, burada yaşayan millet Türk milletidir. Bu sözleri size bu türbenin huzurunda söylüyorum. Bu güzel belde, daima vatanın incisi kalacaktır. Buraya gelen yalnız istiklâl kokusu değil, istiklâlin kendisidir. Bu sözleri size anavatanın o parlayan süngüleri namına söylüyorum.

Hilâliahmer merkezinde

Fatih türbesinden dönen Refet Paşa beraberindeki zevat ve maiyeti erkânı ile Yerebatan Sarayı civarındaki Hilâliahmer merkezine gelmişti. Cemiyet binasının etrafı ve Yerebatan Caddesi baştan başa dolmuştu. Yüksek mektep talebeleri ve halk Paşa'yı görmek istiyor:

– Yaşasın halâskârlar, yaşasın millî ordu. Yaşasın Büyük Millet Meclisi, yaşasın Refet Paşa..

Diye bağırıyorlardı. Paşa, pencereye gelerek, halkı selâmlamış, Darülfünun talebelerinden bir gencin canlı hitabesine de aynı heyecan-

la mukabele etmişti. Biraz uzunca olan hitabesinde, İstanbul'un yalnız ve yalnız bir Türk ve Müslüman şehri kalacağını, bugün hürriyet nurunun meş'alesini elinde tutan anavatanın buraya merbut olduğunu tebarüz ettirdikten sonra sözlerini gözyaşları arasında:

– Ey Türk genci alnını aç yüksel, öyle bir millete merbutsun ki cihan bugün senden büyük bir millet tanımıyor. Türk olmak yer yüzünde en büyük insan olmak demektir.

Diye bitirmişti.

Refet Paşa'nın Sadrazama cevabı

Refet Paşa, Şark mahfelinde Sadrazam Tevfik Paşa adına kendisini ziyaret edip tebriklerini sunan yaverine, İstanbul hükümeti hakkında Ankara'nın fikrini şu sözlerle belirtmiştir:

– Anadolu bir İstanbul hükümeti tanımadığı gibi tabiatıyla bu hükümetin Sadrazamını da tanımaz. Fakat Tevfik Paşa hazretleri uzun senelerden beri memlekete hizmet etmiş ve ekseriyetle çok buhranlı zamanlarda iş başında bulunarak memleket mukadderatını kurtarmak hususunda mesai sarfetmiş bir zatı sütude sıfattır.

İşte bu nokta-i nazardan tebrikâtı fahimânelerinden dolayı ansamimi kalb arzı teşekkür ederim.

İstanbul o gün ve o gece tarihî saatlerini yaşamıştı. Halk sabahlara kadar tezahüratına devam etmişti. İşgal kuvvetleri, bu millî ve görülmemiş heyecan karşısında ileriye gidememişler ve tezahüratı bir emri vâki olarak kabul etmişlerdi. Yalnız, sansür, Refet Paşa'nın hitabelerindeki bazı parçaları çıkarmak suretiyle neşrine rıza göstermişti. Sultan Vahidettin, Paşa'nın, yaverine söylediği sözleri öğrendiği zaman âkıbeti hakkında ister istemez endişeye düşmüş, bilhassa «Saltanatı Milliye» tâbirinden telâşlanmıştı.

Ertesi günü, İstanbul tekrar heyecanlı tezahürata sahne olmuştu. Refet Paşa'nın maiyet Jandarma bölüğü Sirkeci'de karaya çıkmış, alkışlar ve yaşa millî ordu, avazeleri arasında Sultanahmet Meydanına doğru yürümüştü. Cuma namazı çok kalabalık bir cemaat ile Ayasofya camiinde kılınmış, cemaatin gösterdiği arzu üzerine Refet Paşa müez-

zin mahfiline çıkarak bir hitabede bulunmuş, hem cemaati ağlatmış ve hem de kendisi ağlamıştı.

İstanbul'daki şenlikler, ziyafetler, ziyaretler ve tezahürat günlerce sürdü. Bu sıralarda başlamış olan Şarkî Trakya'nın tahliyesi de devam ediyordu. Edirne Valiliğine Şakir Bey (*Kesebir*) tayin edilmişti.

Mânasız kıskançlık

Refet Paşa'ya İstanbul'da yapılan büyük istikbal merasimi ve paşanın fazla heyecana kapılarak sık sık irat ettiği hitabeler, Ankara'da ve bilhassa Meclis mehafilinde bazı kimselerin lüzumsuz ve aynı zamanda mânasız kıskançlığına sebep olmuştu. Adetleri mahdut olmakla beraber bir kısım mebuslar:

– Refet Paşa bu beyanatları hangi salhahiyetle yapmaktadır? Büyük Millet Meclisinin ve hükümetinin salâhiyetine nasıl tecavüz edebilir? Diyorlardı. Hiç unutmam, bunlardan biri sureti haktan görünerek, aynı meseleyi bana da açmış:

– Öyle değil mi Paşam, siz de her halde böyle düşünüyorsunuz.

Diyecek olmuştu. Kendisine belki biraz sert fakat susturucu bir cevap vermiştim:

– Sizin gibi katiyen düşünmüyorum, lüzumsuz bir kıskançlığa kapıldığımız için size de teessüf ederim, Refet Paşa'ya İstanbul'da yapılan tezahürat onun şahsından ziyade Türkiye Büyük Millet Meclisine, Hükümetine ve Başkumandanınadır. Sarfettikleri sözler de bizim kararlaştırdıklarımızdan başka şeyler değildir.

Lozan'da Türkiye'yi kim temsil edecekti?

Türkiye Büyük Millet Meclisinin ekseriyeti, sulh konferansına gidecek heyetimizde baş murahhas olarak İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'i görmek istiyordu. Rauf Bey Avrupa'da da tanınmış, tecrübeli, malûmatlı, lisana âşına ve kıymetli bir devlet ve siyaset adamımızdı. Heyet azası olarak da Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'le Sıhhiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey düşünülüyordu. Heyet ile beraber

kalabalık bir müşavir ve mütehasıs grup da gidecekti. Daha şimdiden bunların adları üzerinde durulmuş, bir kısmı tesbit edilmişti.

Bilâhare Hüseyin Rauf Bey'in baş murahhas intihabından sarfi-nazar edilmişti. Çünkü İngiltere bir seçim mücadelesi içinde bulunuyordu. İngiliz Başvekili Lloyd George'un intihabı kaybetmesi takdirinde kendisini istihlâf edecek zatın bütün işlerini bir tarafa bırakarak memleketinden uzun bir zaman için ayrılmak istemeyeceği tabii idi. Nitekim Lloyd George 19 Ekimde Partisi ile beraber devrilmiş, Bonar Law iktidara gelmişti. Lord Curzon'u kabinesine almış ve Hariciye Nezaretine getirmişti.

Fransız Başvekili Poincaré'nin Hariciye Nezaretini de üzerinde bulundurmakla beraber, konferansa kabinesine dahil başka bir nazarı yollayacağı anlaşılmıştı. Bütün bunlardan başka Birinci Cihan Harbinin galip devletleri sulh masasına Başvekilleri ile oturmak da istiyorlardı. Ancak açılış merasiminde hazır bulunacaklardı. Konferansa cerbezeli bir diplomat olan Lord Curzon riyaset edecekti.

Bizdeki İcra Vekilleri Heyeti Reisi, diğer Devlet teşekküllerindeki Başvekillere muadildi. Bu devletler, Başvekillerini konferansa göndermek istemediklerine göre, Hüseyin Rauf Bey'in Türk Başmurahhası olarak gitmesi uygun görülmemişti. Rauf Bey, kendisinin başmurahhas olmasını arzu eden vekil ve mebus arkadaşlarına hâdiseyi etraflı şekilde izah etmişti.

İsmet Paşa'nın Başmurahhaslığı

Bu durum karşısında Rauf Bey'in yerine başka bir zatın intihabı düşünülüyordu. Bu zatın aynı zamanda salâhiyetli ve tanınmış bir asker olması da ileri sürülmüştü. Bütün bu mülâhazaları dikkat nazarına alan Gazi Paşa, daha Bursa'ya hareket etmeden evvel Rauf ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beylerin fikirlerini almıştı. Bursa'da da Fevzi ve İsmet Paşalar ve diğer zevat ile konuşmuş ve şöyle bir karara varmıştı: Sulh konferansında Başmurahhas Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa olacaktı. Sıhhiye Vekili Doktor Rıza Nur ve eski İktisat ve Maliye Vekili Hasan (*Hasan Saka*) Beyler aza olarak kendisine terfik edileceklerdi.

Yalnız daha evvel, İsmet Paşa'nın Hariciye Vekili intihap edilmesi zarureti vardı. Gazi Paşa Bursa'dan Yusuf Kemal Bey'e hususî bir telgraf çekerek Hariciye Vekilliğinden sıhî durumunu ileri sürerek istifa etmesini ve yerine İsmet Paşa'nın intihabını bizzat teklif eylemesini rica etmişti. Yusuf Kemal Bey, Gazi Paşa'nın bu arzusunu bir emir telâkki ederek istifasını derhal Büyük Millet Meclisine vermişti.

Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'e bir telgraf çekerek: «Yusuf Kemal Bey Hariciye Vekâletinden istifa etmiştir. Yerine İsmet Paşa'nın intihabını düşünüyorum, ne dersiniz?» diye sormuş ve mütalaasını istemişti. Rauf Bey, hükûmet azaları ile de istişare ederek, pek muvafık olacağı cevabını vermişti.

Yusuf Kemal Bey istifasını 25 Ekimde vermiş, 26 Ekimde Meclise gelmiş ve kabul edilmişti. 155 reyle İsmet Paşa Hariciye Vekili seçilmişti. 20 mebus müstenkif kalmıştı. Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa, 28 Ekimde Ankara'ya döndüler.

Saltanatın Kaldırılması

Sultan Vahidettin ve Büyük Zafer

Büyük zafer kazanılmış, müstevli Yunan orduları mağlûp edilerek denize dökülmüştü. Mudanya mütarekesi imzalanmıştı. Büyük zafer Türk milletinin bir eseri idi. Halbuki İtilâf Devletleri hâlâ ve mütarekeye rağmen İstanbul'da bir Padişah ve onun meşru bir hükûmeti varmış gibi hareket etmek istiyorlardı. Sulh konferansına İstanbul'dan da murahhas gönderilmesini takip edecekleri şayiası dolaşıyordu.

Türk milletinin haklı ve mukaddes dâvası olan Millî Mücadeleye karşı takındığı menfi tavır ve hattâ daha ileriye gidebilerek söyleyebilirim ki, ihaneti artık tamamen anlaşılmiş olan, başta Gazi Paşa olmak üzere bizi idama mahkûm eden Sultan Vahidettin makamında kalmak ve zafere ortak olmak istiyordu.

İstanbul'un Ankara'ca meşru tanınmayan hükûmetinin reisi Tefik Paşa'ya gelince, samimiyetlerinden şüpheye hakkımız olmayan zevatla birlikte kabine teşkil ettiği tarihten itibaren Anadolu'ya müşkilât göstermemiş, mümkün olan yardımı yapmaktan da kaçınmamıştı. Bunun en yakın misali 23 Şubat 1921 de Londra'da inikat eden sulh konferansındaki hareketidir. Konferansta:

– Bir an evvel devamlı bir sulha vâsıl olmak için Türk arazisinde Türkiye'nin mevcudiyetini temin eden şartlar vaz'edilmelidir.

Demiş ve sonra, ilâve etmişti: Ankara Büyük Millet Meclisi tarafından müntehap ve mezkûr Meclis namına söz söylemeğe salâhiyettar mümessilleri davet ettiniz, sözü kendilerine bırakıyorum.

Tefik Paşa, senelerden beri dürüstlüğü ve tecrübesiyle tanınmış ve memlekete her devirde hizmet ağırbaşlı bir vezirdi. Bununla beraber

devlet şeklinin tebeddülü yani meşrutî saltanatın yerini demokratik bir devlete bırakmak zamanının geldiğini hatırına getirecek ve onu tatbik edecek kadar inkılâpçı bir devlet adamı elbette olamazdı. Daima muhafazakâr kalmıştı. Osmanlı Devlet idaresine alışmıştı, daha ileriye gidemezdi. Gitmesi de beklenemezdi. Bu sebeple o günlerin haricî ve dahilî şartlarına göre hareket edememişti.

Üç senedenberi fiilen Ankara'da içtima etmiş bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardı. Bu Meclis kabul ettiği yeni bir Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile milletin bütün idare ve mukadderatını eline almış ve bir hükümet kurmuştu. Ordular toplayarak düşmanı mağlûp etmiş ve bunun bir neticesi olarak da, Birinci Cihan Harbinin galip devletleri bir sulh konferansı toplamağa karar vermişti.

Tevfik Paşa'nın telgrafı

Tevfik Paşa, büyük zaferden ve Mudanya mütarekesinin akdin-den sonra Gazi Paşa'ya aşağıdaki telgrafı çekmişti:

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri

Biavnihi Tealâ ihraz olunan muzafferiyet, ba'de ezin İstanbul ve Ankara arasında tahaddüs etmiş olan ihtilâf ve ikiliği kaldırmış ve vahdeti milliyemizi temin etmiş olup ancak düveli müttefika ile aramızda henüz müsalâha aktedilmemiş olmasından dolayı Avrupa şehirlerinden birisinde takriben inikadı derkâr bulunan sulh konferansına sabıkı veçhile her iki tarafın davet edileceği malûm bulunduğu mebni selâmeti milliyemize müteailik mevadî mühimmenin evvelce beynimizde müzakere ve tesbiti zımında istihzaratta bulunularak mezkûr konferansta müttehiden hukuku milleti müdafaaya sarfı mesai edilmesi nezdi âillerinden dahi rehini tasvip olacağına kanaati kâmile bulunduğundan olbapta tarafı senaverleri ile görüşüp anlaşmak üzere ahvale vâkıf ve emniyetinizi haiz bir zatın buraya gayet mahremane talimatı hamilen ve sūr'ati mümkinine ile izamı mütemennadir efendim.

17 Teşrinievvel 1338 (1922)

Sadrâzam Tevfik

Sadrâzam Tevfik Paşa'nın, Gazi Paşa'ya hitaben çektiği telgrafta ve ondan sonra da doğrudan doğruya Meclise yaptığı müracaata, Ankara'da haklı olarak şu mânâ verilmişti: Tevfik Paşa, Millî Mücadelenin başından beri memleket ve millete ihaneti sabit olmuş Padişah ve Halife Vahidettini, bütün selâhiyetleriyle muhafaza etmek şartıyla bir Başkumandanlık karargâhına veyahut Ankara'da herhangi bir topluluğa müracaat eder gibi bir tavır takınmıştı. Haricî siyasette anlaşmağı ve birleşmeğı ve konferansa bir heyet olarak gitmeğı teklif etmişti. Sulhü, evvelâ Anadolu'nun muzafferiyet ve kuvvetine istinat ederek ve sonra muhasımlarına bir çok tâvizler yaparak kurtardıktan ve muahedenin altını da Osmanlı Devleti namına imza ettikten sonra harice ve dahile karşı eski Devlet şekline avdeti bir emri vâki haline getirecekti.

Sadrâzâmın bu düşünce tarzı memleket ve millet için çok sakatı. Harbi kazanmış, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlere millî dâvasını ve hudutlarını mukavele ve muahedelerle tanıttırılmış, millî kudret ve hâkimiyete dayanan bir idarenin hakikî mümessillerinin yalnız başına temin edeceği bir sulh, anlaşmış olsalar bile yine başka başka iki idareyi temsil edecek olan iki heyetin konferanstan getireceği sulhtan elbette memleket menfaatleri bakımından daha çok Millî Misak siyasetini temin edeceği şüphesizdi.

Bütün bunlardan sonra bir meseleye de burada işaret etmeğı borç bilirim, Tevfik Paşa'ya yakın olanlar, bu ihtiyar ve hamiyetli vezirin Hanedânî Âli Osman hakkında artık bir karar vermek zamanının geldiğini hatırlatmak için böyle bir müracaat yaptığını söylerler.

Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı

Gazi Paşa, 18 Ekimde Bursa'dan Millî Hükümetin İstanbul mümessili olan Hilâliahmer Reisi Hâmit Bey vasıtasıyla Tevfik Paşa'ya bildirilmek üzere aşağıdaki telgrafı çekmişti:

«Türkiye Devletinin aleyhinde her türlü teşebbüsü daima nazar-ı dikkatte tutan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti mukabil tedbirlerini düşünmüştür. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile şekil ve mahiyeti taayyün eden Türkiye Devletinin tarihi teessüsünden beri Türkiye mukadderatına vazîülyed ve bundan mes'ul yalnız ve ancak Türkiye Bü-

yük Millet Meclisi olduğu cihanca malûm ve hâdisatı fiiliye ve muame-lâtı siyasiye ile müeyyet bulunmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının ihraz eylediği muzafferiyeti kat'iyenin netice-i tabiiyesi ol-mak üzere vukuu karip olan konferansta Türkiye devleti yalnız ve an-cak Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti tarafından temsil olunur. Bu hakayık karşısında gayri meşru ve gayri hukukî olduğu Meclis-i Âlice mükerreren ifade ve ilân edilmiş olan heyetlerin veya bu gibi mensubinin şimdiye kadar def'atla vâki olduğu gibi bundan sonra da siyaseti devleti teşviştten mücanebet eylemeleri hususunun ne derece azim mes'uliyeti bâdi olacağı derkârdır efendim.»

İstanbul mümessilimiz Hâmit Bey, bu telgrafın aynen Tefvik Pa-şa'ya bildirilmesi lâzım geldiğinde tereddüde kapılmış, bunu kendisine mæhsus bir direktif telâkki eylemiş, ancak telgrafın muhteviyatı daire-sinde Sadrazam Paşa'ya tebligatta bulunmuştu.

Bu günlerde Gazi Paşa Bursa'da bulunuyordu. Refet Paşa ise he-nüz İstanbul'a hareket etmemişti.

İzzet Paşa'nın tezkeresi

4 Teşrinievvel tarihli notamızla Sulh Konferansına murahhas göndermeğe amade olduğumuzu bildirmiştik. İtilâf Devletlerinden bu-na henüz cevap gelmemişti. Fakat yabancı ajanslar, konferansa dair her gün yeni bir haber veriyorlardı. Konferans Kasım ayı içinde Lozan'da toplanacaktı. Lord Curzon'ı, konferansa riyaset edeceği tahakkuk et-mişti. Bazı gazete ve ajanslar, sulh masasında İstanbul hükûmeti mü-messillerinin de bulunacağını ısrarla tekrarlıyorlardı. Meclis mahafilin-de yine bir telâş vardı.

– Notamıza cevap geldi mi. Konferans nerede toplanacak?

Diye herkes birbirine soruyordu. Cevap gelmiş olsa, bunun Mil-let Meclisinde açıklanacağı ve murahhas heyet seçileceği tabif idi.

Yabancı Ajansların sulh konferansının Lozan'da toplanacağı ha-berlerini yaydıkları sıralarda Hariciye Nâzırı Ahmet İzzet Paşa, Sada-ret makamına bir tezkere yazmıştı. 23 Ekim tarihli olan bu tezkerede şu satırlar vardı:

«Konferansta İstanbul ricali hükûmetinden bir murahhas bulun-ması, efkârı âcizanemce faydadan hali değildir, ihtimal dahilinde oldu-ğu üzere bazı ihtilâfat ve münazaatın inkıtai münasebata kadar varma-ması için İstanbul murahhasının bir mutavassıt rolünü ifa eylemesi mümkün olabilir, kabinemizin şimdiye kadar Ankara'nın müdafaatını vechen minelvücuha dâcârı zaaf etmemiş olmasına nazaran orasının ten-sibini haiz olacak ve kendi heyetleri ile tevhibi efkâr ve mesâif eyliye-cek bir zatın maiyetiyle birlikte konferansa iştirakinin dahi bir defa tek-lifi münasip olur itikadındayım.»

Bu mektup, İstanbul'da bir kabine içtimasında okunmuş ve üze-rinde durulmuştu.

Sulh konferansına davet

Yabancı ajansların günlerdir verdikleri konferans haberleri niha-yet 27 Ekimde tahakkuk etti. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın İstan-bul'daki temsilcisine şifahi bir nota tevdi ederek sulh konferansının 13 Kasımda Lozanda toplanacağını bildirmişti.

Gazi Paşa ile Ankara'ya dönmüş olan yeni Hariciye Vekili İsmet Paşa, 30 Ekimde bu sıfatla ilk defa Meclis kürsüsüne çıkarak şu izaha-tı vermişti:

– Hariciye siyasetimiz, son defa, 4 Teşrinievvel notasıyla ifade edilmişti. Bunda devletlerin tekliflerine cevaben sulh konferansına mu-rahhaslar göndermeğe hazır olduğumuzu bildirmiştik. Sulh konferansi-na iştirakimiz için hükûmetimizin nokta-i nazarlarını teşkil eden mad-deleri de arzetmiştik. Bu notaya cevap gelmiştir. Devletler, mümessili-mize şifahî bir takrir ile 13 Teşrinisanide murahhaslarımızı bekledikle-rini tebliğ etmişlerdir. Bu notaya 4 Teşrinievvel notamızın bir nümune-si olan nota ile cevap verdik. Dedik ki: «4 Teşrinievvel tarihli notamı-za tevfikân murahhaslarımızı göndermeğe âmâdeyiz.» İstanbul'da no-tayı tevdi ettikten sonra şifahen «Notanın bir aynı İzzet Paşa'ya da ve-rildi.» demişlerdi. Bizim mümessilimiz bunu resmî mahiyette olmayan, herhangi bir malûmat kabilinden kabul ettiğini bildirdi. Bununla ber-a-ber mümessilimiz cevap olarak şifahî takrirlerini müttefik devletler mümessillerine verdikten sonra onlara diyecektir ki: «Notanın İzzet Pa-

şa'ya tevdi olunmasını bizim konferansa iştirakimize mâni addeder ve Mudanya mütarekesi hükümlerini ihlâl edecek mahiyette telâkki ederiz. Bunu da tebliğ ediyoruz.» Bu suretle onların şifahen vâki olan beyanatlarına karşı biz de bir izah yapmış oluyoruz. Bu hususta izahat vermek için arzedeyim ki dahilden Türk dâvasını bir bütün olmaktan çıkarmak için aleyhimizde bu usulleri tatbik ederlerdi.

Tevfik Paşa'nın ikinci müracaatı

Sadrazam Tevfik Paşa'nın 17 Ekimde Bursa'da bulunan Gazi Paşa'ya bir telgraf yolluyarak hem zaferi tebrik ettiğini ve hem de sulh konferansına beraberce gidilmesi teklifinde bulunduğunu, Gazi Paşa'nın, İstanbul mümessilimiz Hâmit Bey vasıtasıyla verdiği cevabi anlatmıştım. Hâmit Bey, daha evvel de işaret ettiğim gibi bu telgrafı kendisi için bir veçhe telâkki ederek Sadrazama aynen tebliğ etmemiş, ancak muhtevası dahilinde tebligatta bulunmuştu.

Gazi Paşa'dan resmî bir cevap alamıyan Tevfik Paşa, gerek Hariçye Nâzırı İzzet Paşa'nın konferansa İstanbul'dan da murahhas gönderilmesini ileri sürmesi ve gerekse İtilâf Devletleri mümessillerinin sulh konferansına dair olan şifahî notanın bir suretini İzzet Paşa'ya tevdi etmesi üzerine, bu sefer Büyük Millet Meclisine bir telgraf çekmişti.

Sadrazamın 29 Ekim tarihini taşıyan bu telgrafı bardaktaki suyu taşırmış, tereddide uğramış olan Osmanlı saltanatının inhidamını biraz daha sür'atlendirmeğe vesile olmuş ve fırsat vermişti.

Tevfik Paşa'nın 29 Ekim tarihini taşıyan «Ankara Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine» çektiği telgrafın sureti aşağıdadır:

«Konferansa Bâbîâlî de, Büyük Millet Meclisi de davet olundu. Bâbîâlî'nin ademi icabeti devletin altı asrı mütecevaz bir zamandan beri müesses ve mahfuz olan ve bütün âlemi İslâmın alâkadar olduğu hüviyeti tarihiyesini mahkûmu indiras etmek, Büyük Millet Meclisinin ademi icabeti ise cihanın müştak ve muntazır olduğu sulhü akim bırakmaktır. Bu mühim mes'uliyetleri bittabi ne Bâbîâlî, ne Büyük Millet Meclisi kabul ve tahammül eder. Zaten Bâbîâlî ile Büyük Millet Meclisi arasında hakikî bir ikilik mutasavver olmadığı ve her türlü ısrar ve tazyike karşı Sévres Muahedesinin ademi tasdikinde mukavemet ve tesadûf olunan müşkülâtı azimenin iktihâmı ile umuru idarenin tedviri ve işgalin taklîli tesiri husu-

sunda bezli makderet ve bu meyanda muvaffakiyeti vâkianın husulüne bikaderil imkân hizmet eden heyetimiz, Hâkimiyeti Milliyeyi tahkim ve tevsik suretiyle vahdeti idareyi temin için müzakereye hazır olduğu halde mesaii harbiyenin bir sulhü nâfi ile semeratı siyasesini iktifat hengâmında mücahede-i milletten ayrı kalmağı ve bu sebeple bilittihat istih-sali mümkün olan menafii âliye-i vatandan cüz'ü lâyetezzayı bile ifateyi asla tecviz etmez. Ayrılık şöyle dursun en ufak bir muhalefeti dahi reva görmez. Hattâ pâyı âdayı kat ve levisi istilâyı izale yolunda seyfen mesaii cansiperane ve huda pesendânece bulunanları nefislerine tercih eyler. Binaenaleyh ademi itilâf sebebiyle devlet ve milletin başına ma-azallahü Taalâ bir musibeti azime getirmek ve muaveneti maddiye ve müzaheratı mâneviyelerine nail olduğumuz âlem-i İslâmî müteallim etmekten ise, menafii âliye-i vatan uğrunda temini vahdet evvelce vacip ise bugün farz olmuştur. Şu halde hem istikbali memleket hem müdafaa-i hukuku vatan hakkında müzakerede bulunmak üzere Büyük Millet Meclisince tayin olunacak bir zatın talimatı mahsusa ile hemen gönderilmesi hassaten temenni ve bu şık tensip buyurulmadığı halde heyetimizden Ziya Paşa Hazretlerinin oraya gönderileceği beyan ve cevabının telgrafla bildirilmesi niyaz olunur.

Sadrazam Tevfik»

Bilâhare öğrendiğime göre, Tevfik Paşa tarafından imzalanan bu telgraf Adliye Nâzırı Mustafa Bey tarafından yazılmış ve bazı noktaları Meclis-i Vükelâca tashih olunmuştur.

Ankara'nın kanaati

Hilâfetin ilgasına dair olan Grup ve Meclis müzakerelerine geçmeden evvel o günlerdeki Ankara'nın siyasî havasına da kısaca temas etmek isterim. Ankara Millî idaresi mahafilinde hâkim olan fikir, herhangi hal ve vaziyette olursa olsun saray ve Bâbîâlîye karşı daima müteyakkız bulunmaktan ibaretti. Fakat hilâfet makamına bağlılıkta umumiyetle birleşiliyordu. Yalnız hilâfetin saray ve Bâbîâlî muhitinden nasıl kurtulabileceğine ve nasıl bir şekil verilebileceğinde ittifak yoktu.

İslâm uleması, halifenin mutlak bir kuvvet ve kudret sahibi olacağı fikrini müdafaa ve bunda ısrar ediyordu. Onlara göre, halifelik hükümdarlık vazifesinden ayrılamazdı.

O tarihlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmetinin meşruiyetini herkes tanımıştı ve hattâ müstakbel idarenin bu şekilde kalmasında ekseriyet birleşmişti. Yalnız bu idare ile hilâfetin nasıl mecedilebileceği hakkında bir formül bulunamamıştı. Cumhuriyet ve demokratik krallık idare şekillerine karşı umumiyetle bir yabancılık hissi vardı. Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın hilâfet vazifesini üzerine almadan diktatörlüğünü ve Cumhurreisliğini ilân edeceğinden birçok kimseler şüpheleniyorlardı. Bundan dolayıdır ki, Başkumandanlık kanunu son şeklini aldığı zaman aynen şöyle denilmişti: «Millet mukadderatına bilfiil vaziyeti yegâne kuvveti âliye olan azasından her birinin Kanun-u Esâsî ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile hukuk ve masuniyeti teşriyesi tabiatıyla mahfuz ve şahsiyeti mâneviyesi Başkumandanlığı haiz bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Başkumandanlık vazife-i celilesine muvakkaten kendi reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini memur etmiştir.»

Bu maddenin yazılış tarzındaki ruhî haletten de sarahatle anlaşılıyor ki bir Başkumandanlık Kanununun kabulü zarureti halinde Büyük Millet Meclisinin üstünde hiçbir kudret ve kuvvetin tanınmıyacağı tekrarlanmak ve azalarının her birinin kanunen haiz oldukları hukuk ve masuniyeti teşriyenin bu kanunla bir daha mahfuz tutulmak suretiyle diktatörlük ve hükümdarlık gibi şahsî bir idareye giden yollar tıkanmak istenmişti.

Tam zamanında yapılan izah

Büyük Millet Meclisinde, Osmanlı Saltanatının inhidamına tekdüm eden günlerde mevcut olan hamiyet ve vatanperverlik o kadar kuvvetli bir manzara arz ediyordu ki memleketin ve milletin yüksek menfaatlerinin feda edilmesine asla razı olunamazdı. Hattâ İstanbul'da saltanat ve Bâbîâlinin memleketin mefaatlerine bir mâni teşkil edeceği Meclise sarahatle izah edilebildiği takdirde muhtelif kanaat sahibi mebusların birleşeceğinden şüphe edilemezdi. Yeter ki dâva Meclis huzuruna olduğu gibi ve hiç bir şey gizlenmeden getirilebilin.

İşte, Reis Gazi Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı saltanatı dâvasını riyaset makamından tam zamanında Meclis umumî heyetine izah etti ve neticesi de memleket için hayırlı oldu.

Şimdi Meclisin tarihî toplantılarına geçiyorum.

Gazi Paşa dâvayı ortaya koyuyor

1922 yılı Ekim ayının 30 uncu Pazartesi günü saat öğleden sonra beşi vururken umumî heyetin toplanmasına işaret olan zillerin çalması durdurulmuştu. Mebuslar, içtima salonunun iki kapısından acele ile içeriye giriyorlardı. Ahvale yakından vâkıf olan mebuslar, bugün pek mühim ve tarihî hâdiselerin cereyanına şahit olacaklarını biliyorlardı. Diğerleri de bazı şeyler sezmişlerdi. Tarihî hâdiseler eski Meclis binasının içtima salonunda olacaktı. Sami'in balkonları tıklım tıklım doldurmuştu.

Ağır adımlarla riyaset kürsüsüne çıkan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Riyaset koltuğuna oturduktan sonra önündeki çanı hafifçe çaldı. Gürültü, patırdı birden bire kesildi, celse açılmıştı.. Bütün gözler o tarafa çevrilmişti. Söze başlamasını bekliyorlardı. Herkeste bir sabırsızlık vardı.

Gazi, çok kalın olmayan, fakat her taraftan işitilebilen bir sesle söze başladı:

– Bu ayın yirmisinde dedi, İstanbul'da bulunan bir zatın delâletiyle doğrudan doğruya şahsıma hitap eden bir telgraf aldım ve onun üzerine şahsım namına cevap verdim. Şimdi okunacak telgrafname ile alâkası olduğundan ve daha doğrusu bunun sizce bilinmesini faydalı gördüğümden şahsım namına gelen telgrafi aynen okuyacağım, Tevfik Paşa oğlunu bendenize göndererek okuyacağım telgrafnameyi bana verdi. Meselenin gayet mahrem tutulması ile beraber vuku bulan tahkikata nazaran İngilizler konferansta Anadolu ile İstanbul'un ayrı ayrı cephe arzetmesinden istifade ile hilâfet hâmisi sıfatını iktisap etmeğe çalışacağından meseleye lâzım geldiği gibi ehemmiyet verilmesini Tevfik Paşa tarafından bana söyledi.

Reis Gazi Paşa, bu küçük izahın sonra Sadrazam Tevfik Paşa'dan şahsına gelen 17 Ekim tarihli telgrafi ve buna verdiği cevabı okudu. Daha evvel bütün telgrafnameleri aynen neşrettirmiştim. Gazi:

– Cevabımdan on iki gün sonra Tevfik Paşa Meclis-i Âlinize aşağıdaki telgrafi göndermiştir.

Diyerek 29 Ekim tarihli malûm telgrafi da olduğu gibi açıkladı. Bütün mebuslar, kulak kesilmişler, büyük dikkat ve alâka ile dinliyorlardı.

Hoca Rasih Efendi kürsüde

Telgrafın okunması bittikten sonra ilk söz, Antalya mebusu Hoca Rasih (*Kaplan*) Efendi'ye verildi. Rasih Efendi Tevfik Paşa'nın telgrafının bir yerinde geçen: «Bâbiâli'nin adem-i icabeti devlet altı asrı mütecevaz bir zamandan beri müesses ve mahfuz olan bütün âlem-i islâmın alâkadar olduğu hüviyeti tarihiyesini mahkûmu indiras etmek olur.» cümlesini ele alarak şöyle dedi:

– Türkiye Büyük Millet Meclisi ilk içtimaında Misak-ı Millî ile beraber ilân ettiği beyannamede âlem-i İslâma karşı İslâmın alemdarlığını terketmediğini ve hilâfetin esarete olduğunu, esaretten tahlisine kadar mücahedesine devam edeceğini kâinata karşı ilân ettiğini acaba Tevfik Paşa okumadı mı? Bu mugalata ile acaba bize bir şey mi hatırlatmak ve bize bir şey mi tesbit ettirmek istiyor? Bilirsiniz ki Türkiye Büyük Millet Meclisi Teşkilât-ı Esasiye Kanununu kabul etmekle ve makam-ı muallâyı hilâfete ait kabul ettiği bir madde ile eski Kanunu Esâsinin buna ait bir maddesindeki malikâne addedilen ve içersinde oturanları da mevaşi hükmünde tutan ve ondan ona irsen intikal ettirilen hükmünü ortadan kaldırmıştır. Bu ilga edilen maddenin ruhu memleketin riyaset hakkının irsen istihkak olduğunu tesbit ediyordu. Bu madde eski Avrupa'nın papalarına, eski krallarına ait Kanun-u Esasilerden aynen kopu edilmişti. Ne ahkâm-ı şer'îye ile ne hak ile ve ne de mantık ile hiç bir alâkası yoktu. Çünkü aynı madde riyasete gelecek zatın mukaddes ve gayri mes'ul olduğundan bahsediyordu. Halbuki ahkâm-ı şer'iyemiz her Reisin râi ve gözettüğinden mes'ul olduğunu kabul etmiştir.

Bunca tecrübeden sonra ve bunca felâkatten sonra bu millet zayı olmuş olan hakkını istirdat hususunda böyle gayri mes'ul ve mukaddes kelimeleri altında kendisini ezdirmek istemiyor. Evet düşünemiyorduk ki o makamı fuzuli olarak tufeylî olarak ve kanun mucibince bilirs işgal edenin canî ve hain olacağını bilemiyorduk. Evet canidir, çünkü onun namına izafe edilen Halife ordusunun memleketin her tarafında yapmadığı mezalim kalmamıştı.

Rasih Efendi, Tevfik Paşa'nın Meclise çektiği telgrafta «Türkiye Büyük Millet Meclisi» yerine «Ankara Büyük Millet Meclisi» demiş olmasına da şiddetle hücum ederek sözlerini şöyle bitirdi:

– Ankara Büyük Millet Meclisi değil; Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır. Hükûmeti, Türkiye'nin yegâne mümessilidir. İstinatgâhı Allah'a, Peygamber'e, bütün mukaddesata iman eden o azimli milletin azimli millî meclisi! Onların da ve onlara ve onların istinat ettikleri kuvvetlerin pek yakında yıkılıp gittiğini görecekler.

Hüseyin Avni Bey konuşuyor

İkinci Grubun liderlerinden Erzurum mebusu Hüseyin Avni (*Ulaş*) Bey kürsüye geldi. Tevfik Paşa'nın telgrafında malûm cümleye temas ederek dedi ki:

– Ulûmu şer'îye erbabına sorarım, sıfatı hilâfette mahkûmiyet var mıdır? Âlem-i İslâmın kalbi bizim onu kurtarmak için çalıştığımızdan rencide olmaz. Tevfik Paşa yanılıyor, âlem-i İslâmın kalbi Ankara'ya merbuttur. Mânevi rabıta ile bizi deraguş ederek dua etmektedir. Fakat bugün İstanbul'un himayesinde olduğunu ifade ettikleri âlem-i İslâm kendilerine işaret bile etmiyorlar. Kendileri Sévres Muahedesini imza ederken halifenin hukukunun ne olduğunu okuyaydılar. Bacağı kırılıysaydı da o halife de lütfen ayağa kalkmasaydı.

Hüseyin Avni Bey sözlerine devamla:

– Refet Paşa arkadaşımız, dedi, İstanbul'a girerken İstanbul'un tekmiil muhterem halkı öyle bir tezahürat yapmıştır ki, İstanbul vilâyetini, Adana, Konya vesaire gibi mukaddes vilâyetlerimizden tanırız. Hilâfet perdesi altında saltanat cinayetlerine kadar kapı açmak, memleketi zirüzeber edecek bir hale getirecek ve onu o hallere getirecek gayri meşru sıfatlar takınmalarına Büyük Millet Meclisi hiç bir zaman cevaz vermiyecektir. Onun vaz'ı şer'isi ne ise ve bunun zabitasına da âlem-i İslâm kitabı şetta ile muahedelidir. Âlem-i İslâmın muahedesini nedir? Onun muahedesini kitap ile mukayyettir. Onun vazı hususu mübecceli ne ise onu tayin edecek o hakkı ehline ve evsafı lâzimeyi haiz olan insanlara verecek Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Bunlar memleketimize fesat ilka için atılmış tohumlardır. Esasen kendisine vücut vermediğimiz insanlarla muhabereye bile lüzum görmeyiz. Reisisimiz Paşa Hazretleri kendilerine nezaket göstererek şahsen cevap vermişlerdir. Hattâ bendenizce şahsen bunun cevaptan bile müstağni olması lâzım gelirdi.

Gazi Paşa, bu sözler üzerine müdahale ederek Hüseyin Avni Bey'e:

– İstanbul'dan gelen herhangi bir kâğıda cevap vermemişimdir. Delâlet eden adama bunu deyiniz dedim.

Cevabını verdi. Hüseyin Avni Bey'den sonra kürsüye Nâfia Vekili Feyzi Bey geldi. Ezcümle şöyle dedi:

– Bâbîâli milletin aleyhine olan Sévres Muahedesini kabul etmekle kendisini artık böyle bir sulh konferansında milleti temsil etmek hakkından tamamiyle iskat etmiştir.

Rıza Nur'un kopardığı fırtına

Nafia Vekili Feyzi Bey'den sonra Sıhhiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey söz aldı ve ezcümle şu mütalâada bulundu:

– İtilâf devletleri Türkiye'de iki hükûmet mevcut olduğu kanaatinde dirler. Asıl mesele bu oluyor. Eskiden beri iki hükûmete hitap ediyorlar ve konferanslara iki hükûmeti davet ediyorlar. Nitekim bu defa da aynı tarika sülûk etmişlerdir. Bunda tabîî düşmanlarımızın menfaatleri vardır. Türkiye hükûmeti Ankara'dadır, binaenaleyh, o eski Osmanlı İmparatorluğu münkariz olmuştur. Yerine dinç ve millî bir Türkiye devleti doğmuştur ve bundan dolayı hâkimiyet ondadır. Binaenaleyh İstanbul'da hâkimiyet sahibi bir hükûmet yoktur. Vâkıa orada, biz hükûmetiz diye iddia eden bir hükûmet heyeti vardır. Fakat hükûmet olmak için lâzım gelen vesait, evsaf ve mezayanın hiçbirisine hukukan malik değildir. Herşeyden evvel ecnebiler elinde esir bulunuyor. Onun için ben-deniz bu bapta bir takrir hazırladım, takdim ediyorum, o takrir okunsun.

Doktor Rıza Nur Bey'in verdiği takrir seksen iki imzalıydı ve bunda Gazi Paşa'nın da imzası vardı.

Rıza Nur Bey'den sonra Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit Bey söz aldı. Hulâsaten dedi ki:

– Vaktiyle Londra Konferansında söz Büyük Millet Meclisinin-dir, diyen sâldîde ve tecrübedîde bir vezir bir sene sonra, Anadolu bütün mânasıyla muzaffer olduktan sonra konferansa biz de gideceğiz, yok biz gitmezsek Bâbîâli indiras eder, cihan bilmem ne olur, diyor. Bu dâvette kendisinin de yeri varmı, demek bu vezir ateh getirmiş.

Mazhar Müfit Bey'den sonra Şark Cephesi Kumandanı ve Edirne Mebusu Kâzım Karabekir Paşa kürsüye geldi. Karabekir Paşa ilk defa Mecliste konuşacaktı. Şarktan geldiği gün, Ankara'da Meclise de pek uğramağa fırsat bulamamış, Gazi ile beraber Bursa'ya gitmiş ve iki gün evvel Ankara'ya dönmüştü. Mebuslar kendisine büyük tezahürat yapmışlar ve hararetle alkışlamışlardı. Aziz ve rahmetli arkadaşım:

– Şark cephesinin ebedî ve lâyezal olan hürmetlerini muhterem Büyük Millet Meclisimize lisanen de arz etmekle büyük bir bahtiyarlık duyuyorum. Bugün milletimizin birliğini temsil eden Meclisimizin yarattığı millî zaferlerle, Şarkta ve Garpta milletimizi saran esaret zincirleri nasıl parçalandı ise, İnşallah son halkaları olan ve İstanbul üzerinde kalan bakıyeleri de pek yakında bu suretle parçalanacaktır.

Demiş ve sonra asıl mevzua girmişti:

– Eğer Bâbîâli gitmezse, İslâm âleminde büyük bir teessür yapacağı beyan ediliyor. Harb-i Umumîde cihat ilân edilmişken maatteessüf bugün İstiklâl Harbini yaparken aleyhimize bir cihat fetvası çıkarılmış iken Şarkta İslâm kardeşlerimle en yakın temasta idim. Onlar, iki ellerini bize, Anadolu milletine uzatmışlar ve İstanbul hükûmetini tel'in etmişlerdir. Demek oluyor ki, çıkan cihadın değil, milletin ruhundan doğan azminin kıymeti vardır. İşte buna en güzel misal İran, Afgan ve Azerbaycan gibi İslâm kardeşlerimizin Ankara'da bulunmasıdır.

Karabekir Paşa'dan sonra Muş Mebusu İlyas Sami Bey söz alarak İstanbul'un vahdet hakkındaki fikrine cevaben dedi ki:

– Vahdet çehresine bürünmekle beraber emin olunuz içinde açık bağiran bir fırka vardır. O da müthiş bir tefrikaya davettir. İstanbul'da maaşşükran buna aldanacak hiçbir Türk kalmamıştır.

Rauf Orbay da konuşuyor

Muş Mebusu İlyas Sami Bey'den sonra sözü İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey aldı. Uzun ve etraflı olan beyanatında bilhassa şu mühim noktalara temas etti:

– Harb-i Umumî neticesinde ve mütareke akabinde düşman kuvvetlerinin İstanbul limanına geldiği anda milleti unutarak düşman kuv-

vetlerine istinat ile beraber Hâkimiyeti Milliyeyi temsil eden yegâne teşkilâtı milliyi derhal ve kanunsuz feshettiler. Bu idraksizliği ve o hatayı yapan zat bugün bu telgrafı keşide eden zattır. Millet, Sivas Kongresiyle ittihat ederek İstanbul hükûmetini yeniden intihaba mecbur ettiği vakit, milletin hissiyatı tahrik edildi ve demek istediler ki eğer siz İstanbul'daki Meclisin toplanmasına mümanaat ederseniz, aynı tâbirle altı yüz senelik hukukunun izalesine sebep olursunuz. Milleti menafii âliyesinden uzaklaştırır felâkete sevkedersiniz.

Aynı efendiler telgraflarında teklif ettikleri gibi yine bir zatı gösterdiler. Hüsni telâkki ettik, kendisiyle görüştük, her noktada birleştik, Meclisin İstanbul'da içtimainın, bu milletin menafii ile gayri kabil olduğunu kendisi de ifade etmek suretiyle teyit etti. Fakat bu zat döner dönmez kararlar tatbik edilemedi. Tekrar millet arasında, cihani İslâm arasında memleketin, milletin istikbaline, İslâmın istikbaline muarız şekilde bir heyet olarak bizi âleme göstermeğe çalıştılar.

Teemmülden ve millet ve memleketin hakikî duygularını anladıktan sonra kuvvai milliyeyi Anadolu'da mahfuz bulundurarak ve cihana tehlikeyi fiilen gösterebilmek için cebredilen şekli kabul ederek İstanbul'da Meclisin küşad edilmesine zaruret görmüştür.

İstanbul'da içtima eden Meclis-i Mebusanın ilk millî kararını verdiği anda kapatıldığını hatırlatan Hüseyin Rauf Bey, sözlerine şöyle devam etti:

– Netice ne oldu? Sahibi meşruu olmak iddiasında bulunan bu millet asırlardan beri canıyla, canıyla mukaddesatı bilâ kaydı şart ve hiç bir hukuku istiklâlden müstefid olmadıkları halde müdafaa etmiş ise, onlar da milletin istiklâlini ve İslâmın istiklâlini fiilen izaleye çalışmışlardır. Fakat bu, milletin hiçbir zaman esarete tehammül edemeyeceğini ve İslâmın esir olmak için nâzil olmadığını cihana bir kere daha ilâna vesile olmuştu. Başka hiçbir şey yapamadılar. İşte bu telgrafla da aynı hatayı irtikâp ediyorlar. Bu telgrafla memleketimizin arasında yanlış fikirler neşriye çalışıyorlar. Fakat hiç şüphesiz muvaffak olamayacaklardır.

Rauf Bey beyanatına aşağıdaki cümlelerle nihayet verdi:

– Cihani İslâm da, İslâmın hakikî muhafızlarının Türk milleti, Türk halkı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğunu defaatla anla-

mıştır. Ankara'ya gelen mümessilleriyle dünyaya anlatmıştır. Onun için İstanbul'daki idare-i mahalliyeye halinde içtima eden heyet ve bütün cihan bilmelidir ki İslâm ve Türk milleti esir olmayacaktır. İslâm ve Türkiye halkı iğfal edilemeyecektir. İslâm ve Türkiye halkı istiklâlini almıştır. Kimseye vermemiştir ve vermiyecektir. İcap ederse her türlü vesait müracaat edecek ve en kısa zamanda istihsal etmiş olduğu istiklâlini bir kere daha cihana isbat edecektir.

Söz sırası bana gelmişti

Büyük Millet Meclisinin bu tarihî ve heyecanlı celsesinde Rauf Bey'den sonra kürsüye ben çıktım. Hulâsa olarak aşağıdaki konuşmayı yaptım:

– Millî Mücadeleye bizi mecbur eden hâdiseler içersinde iki düşmanla karşılaşmıştık. Biri haricî düşmanlarımız, diğeri Padişah, saray ve Bâbîâli'dir. Osmanlı İmparatorluğunun müessis ve sahibi hakikisi olan Türk milleti, Anadolu'da hem haricî düşmanlarına karşı ayaklanmış ve hem de o düşmanlarla birlik yapıp millet aleyhinde harekete geçmiş olan Padişah, Saray ve Bâbîâli aleyhine mücahedeye girişmişti. Birçok kardeş kanı döküldükten sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplanmış ve onun hükûmet ve orduları teşkil edilmişti. Cephelerdeki süngülerimiz, haricî düşmanlar üzerinde kat'î zaferler kazandığı halde hâlâ saray ve Bâbîâli'nin entrikası devam ediyor, Türk Milleti Teşkilâtı Esasiye Kanununun on birinci maddesiyle hâkimiyeti Padişah'tan alıp millete vermekle ve ikinci maddesiyle icraî ve teşriî kuvvetleri yine milletin kudretli eline vermesiyle çok isabetli bir karar almıştır.

Beyanatıma şu ifadelerle son verdim:

– Arkadaşlar, bu karardan sonra Osmanlı İmparatorluğu yıkılıp yerine yeni ve millî bir Türkiye Devleti, yine o zamandan beri Padişah ortadan kalkıp yerine Büyük Millet Meclisi geçmiştir. Mesele kendiliğinden halledilmiştir. Milletimizin bunca fedakârlık ve kahramanlığından sonra önümüzdeki sulh konferansında fitne çıkaracak ve ikilik ihdas edecek saray ve hükûmetinin Türk milleti üzerinde hiç bir vaziyeti kalmadığı hakkındaki kararımızı bütün cihana ilân edelim ve bu suretle düşmanlarımızın sonuncusu olan saray ile hükûmetini ortadan kaldıralım.

Bu hareketli celsenin son konuşmasını Dahiliye Vekili Fethi Bey yaptı ve dedi ki:

– Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti üç seneden beri Türk milletinin bütün mukadderatına yegâne vazîülyet olduğu halde bunca müşkülât ve mezalime rağmen bir cihan-ı husumete karşı milletin gayei amalinden en mühim aksamını istihsal etmiş iken Sadrazamın telgrafını yazan zevat Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetine karşı altı asırlık bir hüviyeti tarihiyesi olan Bâbîâlî'yi koymak istiyorlar. Ve diyorlar ki Sulh konferansına Türkiye Büyük Millet Meclisi davet olundu. Fakat aynı zamanda Bâbîâlî de davet olundu. Ve ilâve ediyorlar ki, Bâbîâlî eğer bu konferansa iştirak etmeyecek olursa, altı asırlık hüviyeti tarihiyesi münkariz olacak. Millet hakimiyetini eline aldıktan ve bilcümle mezalime karşı bu hâkimiyeti istimal ederek kurduğu bu muazzam hükûmeti, bu zevat henüz meşru bir hükûmet olarak tanımamaktadır. Ve kendilerinde bu meşru hükûmetin mukadderatını kontrol etmek ve daha doğrusu onlara nüfuz etmek selâhiyetini görüyorlar ve diyorlar ki evet vaktiyle biz sizi idama mahkûm etmiştik, bir takım âsi ve bağı heriflerdiniz, inayeti halka saray, Bâbîâlî ve Avrupa'ya ve bir cihanı husumete rağmen büyük bir muzafferiyet istihsal ettiniz. Fakat bu muzafferiyetin semerelerini iktıfat etmek lâzım geldiği şu anda siz yalnız gitmeyiniz ve bizi de beraber götürünüz ve gitmeden beraber kararlaştırılm.

Fethi Bey sözlerine şöyle nihayet verdi:

– Artık saray ve Bâbîâlî siyasetine lânetle, milletin mukadderatını doğrudan doğruya milletin hissiyatına tercüman olan vekillerine tevdi etmelidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin saray ve Bâbîâlî gibi bir takım teşkilâtın tamamıyla kat'iyen berî olduğunu ve bunların madum ve menfur bir takım teşkilâtın ibaret olduğunu ilân etmek lâzım geldiği kanaatindeyim. Bunu ilân etmeyecek olursanız, bu teklifi yaptıran Bâbîâlî zihniyetini taşıyan adamlar değildir. Lloyd George zihniyetini taşıyan adamların teşviki de olmuştur. Eğer buna bir set çekmez ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinden başka bir heyetin söz söylemeğe hakkı olmadığını âleme kat'î bir surette ilân etmeyecek olursanız, elbette düşmanlarımız bizi sulh muahedesinde zayıf düşürmeğe çalışacaklardır. Bu itibarla vazife-i vataniye olarak Millet

Meclisi bu akidesini ilân etmeli ve artık bu entrikalara set çekilmiş olduğu âleme bildirilmelidir.

NETİCE:

Meclisin bu tarihî ve hararetili celsesini tasvire ve Meclis kürsüsünden yapılan beyanatların birer hülâsasını vermeğe çalıştım. Hatiple rin beyanlarından o tarihlerde Mecliste mevcut olan zihniyet hakkında bir fikir vermiş oldum. Bu zihniyeti iki esaslı fikir altında toplamak mümkündür.

Birincisi İstanbul'da kendisine hükûmet sıfatı vermiş olan heyetin milletçe hiç bir vaz'ı meşruu kalmamıştı. Bu hususta bütün Meclis müttehitti. İkincisi Tevfik Paşa'dan gelen telgraf cevaptan müstağni idi. Bunun üzerinde başka bir muamele yapılmamalıydı.

İkinci fikir, ikinci grubun ileri sürdüğü mütalâa idi.

Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının takriri

Sıhhiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey'le seksen iki arkadaşının imzalayıp Meclis riyasetine verdikleri takrirdi; «Osmanlı İmparatorluğu ile sultanlığın münkariz ve madun olduğunu, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile hükümlerlik haklarının millete ait bulunduğunu» yazılı idi. Daha evvel işaret ettiğimiz gibi bu takrirdi Gazi Paşa'nın da imzası vardı.

İkinci grup, birdenbire bu derece icraata taraftar görünmemiş ve yalnız Sadrazamın teklifinin red olunmasını istemiş ve bir takrir vermişti. Reis Mustafa Kemal Paşa bu ve diğer takrirleri şöyle bir hülâsa etmişti:

– Doğrudan doğruya kendilerine cevap vermek ve vermemek meselesi veya bilvasıta ihtaratta bulunmak, bir de hiç muhabere etmeyip doğrudan doğruya haklarında muamele-i kanuniyenin ifası teklif ediliyor. Bu iki noktayı tefrik edebilirsem, ayrı ayrı reyinize koymak isterim.

Demişti. Telgrafnameye cevap olarak bilvasıta veya bilâvasıta ihtaratta bulunmak hususu kabul edilmemişti. Reis Paşa, haklarında kanunî muamele yapılması hakkındaki diğer bir teklifi reye koydu. Kabul olundu. Reis neticeyi şöylece ifade etti:

– Esas itibariyle haklarında muamele-i kanuniyenin tatbikini kabul buyurdunuz.

İkinci Grubun müdahalesi

Doktor Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının takririnin tayini esami ile reye konması hakkında bir takrir vardı. Reis Paşa, bunu Meclise arzettiği zaman İkinci Gruptan Mersin Mebusu Selâhaddin Bey'le Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey itiraz ettiler ve dediler ki:

– Tekliflerin esası bu karar mahiyetinde değildir. Rıza Nur Bey'in takriri ise bir kanun lâyihası mahiyetindedir. Dahilî Nizamname mucibince bunun encümene verilerek esaslı bir şekilde konması lâzımdır.

Reis İkinci Grup liderlerinin itirazlarını reye koydu, kabul edilmedi. Bundan sonra verilen takrir mucibince Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının teklifi tayini esami suretiyle reye müracaat edildi. Fakat ekseriyet ve nisap temin edilemedi. Rıza Nur Bey'in takririne 132 kabul, 2 red ve 2 müstenkif rey verilmişti. Nisabın dolabilmesi için daha yirmi beş kişiye ihtiyaç vardı. Ertesi günkü içtimada tekrar reye müracaat olunacaktı.

Bu muamele Obstructiondan başka bir şey değildi. Bunu da ikinci grup yapıyordu. Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının takririnin tam olduğu da iddia edilemezdi. Bu takrir Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Padişahlığını münkariz ve mâdum addediyor, fakat halifelîği muallâkta bırakıyordu. O zamanlar Meclis ekseriyeti halifelîğin mânevî bir şahsiyet olarak Büyük Millet Meclisinde kalmasına taraftar değildi. Ertesi içtimaa yukarıdaki netice ile girilemezdi. Alınacak kararın tarihî bakımından olduğu kadar memleketin birliği bakımından da çok mühim olacağı âşikâr idi. İki taraf arasında muhakkak bir anlaşmaya varılması lâzımdı.

31 Ekimde Meclis toplanmamıştı. 31 Ekim ile 1 Kasım arasında her iki taraf hususî temas ve müzakereler neticesinde bir anlaşmaya varmışlardı. Bu anlaşmanın bir neticesi olarak Rıza Nur Bey ve arkadaşları takrirlerinin 6 ncı maddesini tadil eden yeni bir teklif yapacaklardı. Bu suretle takririn o maddesi şu şekilde alacaktı: «Hilâfet Türk- lere, Hanedan-ı Âli Osmana aittir. Türkiye devleti makam-ı hilâfetin istinatgâhıdır. Halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâken ehli ve erşet olanı intihap olunur. Türkiye

Büyük Millet Meclisi hükûmeti hakkı meşruu olan makamı hilâfeti esir bulunduğu ecnebilerin elinden kurtaracaktır.»

Buna mukabil, ikinci grup liderlerinden Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey yirmi altı arkadaşı ile beraber başka bir teklifte bulunmuştu. İki maddeden ibaret olan bu teklifin birinci maddesi Rıza Nur Bey'in takririnin hemen hemen 1, 2, 3, 4 ve 5 inci maddelerinin bir nevi hülâsası idi. İkinci madde ise, Rıza Nur Bey'in takririnin 6 ncı maddesini tadil ediyordu.

İkinci grubun teklifi

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey ve arkadaşlarının teklifi ay- nen şudur:

1 – Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile Türkiye halkı, hukuku hâkimiyet ve hükümransininin mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesinde gayri kabili terk ve ferağ olmak üzere temsil ve bilfiil istimal ve irade-i milliyeye istinat etmeyen hiç bir kuvvet ve heyeti tanımamağa karar verdiği cihetle, Misak-ı Millî hudutları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinden başka şekli hükümet tanınmaz. 16 Mart 1336 (1920) tarihinden itibaren hâkimiyeti şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki şekli hükümeti tarihe muntekil addetmiştir.

2 – Hilâfet Türkiye Devletine ve Hanedan-ı Âli Osmana ait olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından (*Bilâhara evlâdiyet usuliyile intikal vermek üzere*) bu hanedanın ilmen ve ahlâken erşet ve eslâh olanı nisabı müzakerenin sülüsani ekseriyeti ârasiyle intihap olunur. Makam-ı hilâfetin istinatgâhı ancak Türkiye devletidir.

Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının birinci takririnde Padişahlık mâdum addedildikten sonra Halifelîğin müphem bırakılması ve yalnızca ecnebilerden kurtarılacağı mevzuu birçok itirazlara sebep olmuştu. Diğer taraftan Mecliste mevcut Hoca efendiler:

– Şer'an kudretsiz ve hükûmetsiz halife olamaz.

Diye ortaya yeni bir mesele atmışlardı. Eğer Rıza Nur Bey takririnin ilk kabul şekli üzerinde ısrar edilmiş olsaydı, ne Meclisten bu me-

sele hakkında ittifakla bir karar çıkabilecek ve ne de muzafferiyetten sonra daha çok kuvvetlenmiş olan birlik muhafaza edilebilecekti. Bu maksatlardır ki, birinci grupta ikinci grubun anlaşmasında çok çalışılmıştı. Ve neticede muvaffakiyet hasıl olmuştu.

Gazi'nin tarihi konuşması

1922 yılı Kasım ayının 1 inci Çarşamba günü, Millî Mücadele tarihimizin en mühim bir hâdisesi cereyan etmiş ve tereddide uğramış olan Osmanlı saltanatı tarihe karışmıştı. Müzakereler tekrar başladı ve çok hararetle bir safhaya girdi. Reis Gazi Paşa, bu celsede çok iyi hazırlanmış, kıymetli ilim ve din adamlarının rötuşundan da geçmiş olan tarihî bir beyanatta bulundu. Bu pek mühim olan beyanatı aynen nakletmek isterdim, bununla beraber geniş bir hülâsa vermeğe çalıştım. Alkışlar arasında kürsüye çıkan Gazi Mustafa Kemal Paşa:

– Arkadaşlar! İstanbul'da gayri meşru bir sıfatı, şahsıma atfeden Tevfik Paşa, evvelâ hususî ve mahrem olarak ordularımızın Başkumandanına müteakiben onu jurnal eder tarzda açık bir telgrafname ile Meclis-i Âlinize müracaatta bulundu. Dikkat buyurulursa, gelen telgrafname ile efkâr-ı umumiye-i İslâmiye teşviş edilmek isteniyor.

Bu telgrafnamedeki zihniyet, istiklâlimizi imhaya çalışan düşmanlarımıza karşı, mukaddes dâvamızı müdafaada fiilen ve hukuken muvaffakiyetlere mazhar olan hükûmeti milliyemizi düşarı zaaf etmeğe matuftur. Mânâ ve mantıktan ârif olan bu telgrafnamenin muhteviyatı, Meclis-i Âlinizin mevcudiyeti ile tahakkuk eden bir şekli, bir hakikatı tekrar mevzubahis etmenizi istilzam eyledi. Şekli idaremizde mündemiç bulunan hakikat, Türkiye halkının mukadderatına bilfiil ve bizzat vazîyette olması, hâkimiyeti milliyesini, saltanatı milliyesini üç seneden beri kendi elinde bulundurarak mukaddes dâvayı müdafa etmekte bulunmasıdır.

Bu hakikatin tecellisi, bir bâtilin zevalini müeddi oldu. Bu bâtil, gayri meşru, gayri makul olan şey, bir milletin hukuku hâkimiyeti, saltanatının bir şahıs üzerinde temsil edilmesi idi. Bu nokta üzerinde bütün milletin ve arzuyu millete tebaan Milletvekillerinden tereküp eden heyet-i celilenizin tabii surette vermiş olduğu kararı birçok defalar, birçok

arkadaşlarımızın muhtelif vesilelerle ifade etmiş olmalarına rağmen ben de bir arkadaşınız sıfatıyla bu kürsüden aynı şeyleri tekrar edeceğim. Beni beş on dakika daha dinlemek lütfunda bulunmanızı rica ediyorum.

Arkadaşlar! Tavzihi tahkikat için hep beraber Türk tarihi ve İslâm tarihi üzerinde kısa ve seri bir nazar geçirmeğe muvafakat buyurur musunuz?

Mustafa Kemal Paşa bundan sonra hilâfet makamının tarihî seyri üzerinde durmuş, canlı misaller vermiş, İslâm tarihinden parçalar okumuş, intikal devirlerini anlatmış ve hitabesine şöyle devam etmiştir:

– Selçuk devletinin idaresinde teşettütü umumî hasıl olması üzerine Türkler, 699 tarihi hicrisinde Selçuk Devleti'nin yerine Osmanlı Devletini tesis eylediler. Bu devletin ulularından Yavuz Hazretleri 924 hicrî tarihinde Mısır'ı zaptetlediği zaman orada idam eylediği Mısır hükümdarlarından başka unvanı halife olan bir zât daha buldu. Halife sıfatının böyle âciz bir şahıs tarafından kullanılması âlem-i İslâm için bir şîyn olduğunda şüphe etmediğinden o sıfatı Türkiye devletinin kuvvâsına istinat ettirerek ihyâ ve ilâ eylemek üzere aldı.

Efendiler! Osmanlı Devleti ki 699'da teessüs etmişti. Hilâfeti aldığı 924 tarihinden ancak elli sene sonrasına kadar tarihi cihanda devri itilâ denilen azîm ve mütevali muvaffakiyetlerle dolu olan takriben üç asırlık bir devir yaşadı. Ondan sonra efendiler, inhitat başlıyor.

– Efendiler! Devri inhitatın her safhası Türkiye devletinin hudutlarını biraz daha darlaştırıyor. Türk milletinin maddî ve mânevi kuvvetlerini biraz daha fazla taksir ediyor. Devletin istiklâlini darbeliyor, arazi, servet, nüfus, haysiyeti millet âzamî sür'atle mahvu heba oluyor. Nihayet Âli Osmanın otuz altıncı ve sonuncu padişahı Vahidettin'in devri saltanatında Türk milleti en derin hufre-i esaretin önüne getiriliyor. Binlerce seneden beri istiklâl mefhumunun timsali aslisi olan Türk milleti bu hufrenin içine yuvarlanmak isteniyor. Fakat bu tekmeyle vurmak için bir hain, bîşuur, bîdrak bir hain lâzımdı. Nasıl ki, kanunen idamı lâzım gelenlerin bile ipini çekmek için kalb ve vicdanı ulviyeti insaniyeden mücerret bir mahlûk aranır, idam hükmünü verenlerin böyle âdi bir vasıtaya ihtiyaçları vardır. O kim olabilirdi? Türkiye devletinin istiklâline hâtıme veren, Türkiye halkının hayatını, namusunu, şe-

refini imha eden, Türkiye'nin idam kararını ayağa kalkarak bütün endamiyla kabul etmek istidadında kim olabilirdi?

Gazi Paşa'nın bu sözleri üzerine mebuslardan bir kısmı «Vahidettin, Vahidettin», bir kısmı da «Allah kahretsin» diye bağırmişlardı. Gürültüler olmuştu. Mustafa Kemal Paşa, hitabesine şöyle devam etti:

– Maatteessüf bu milletin hükümdar diye, sultan diye, padişah diye, halife diye başında bulundurduğu Vahidettin, bu hareketi denaatkârânesi ile yalnız kendisinin lâıyk olduğu bir muameleyi kabul etmiş olmanın başka hiçbir şey yapmış olmadığı. Vahidettin bu hareketle kendini öldürdü ve temsil eylediği şekli idarenin indirasını zarurî kıldı. Fakat efendiler; millet, hiçbir vakit bu hareketi hiyanetkârânenin kurbanı olmağa razı olmazdı. Çünkü millet, icabı teâmül olarak başında bulunanları mâhiyeti hareketini suhuletle idrâk edecek rüşd ve kabiliyette idi. Millet tarihin vuzuhundan asırlardan beri duçar olduğu felâketlerin esbabını bir anda hulâsa edebilecek hassasiyet ve intibahta idi. Millet, şahısların saltanatı hırsı tahakküm hırsı, istilâ hırsından başlayarak temini menfaat ve rahat ve tevsii sefahat ve rezalet, iptizali istirafat gibi haris maksatlar için vasıta ve kuvvet olmak yüzünden kendi benliğini unutacak mertebeye geçirdiği gafletlerin elîm neticelerini derhal hulâsa edebilecek rüşd ve kemalde idi. Artık milletin en makul ve en meşru ve en insanî salâhiyetini istimal etmek zamanı geldiğinde tereddüt kalmamıştı.

Hilâfet makamı ne olacak?

Makamı hilâfet ne olacaktı? Gazi Paşa aynı konuşmasında bu mukadder suali de cevaplandırdı:

– Tarihi cihanda bir Cengiz, bir Selçuk, bir Osmanlı Devleti tesis eden ve bunların hepsini hâdisat ile tecrübe eyleyen Türk milleti, bu defa doğrudan doğruya kendi nam ve sıfatında bir devlet tesis ederek bütün felâketlerin karşısında meftur olduğu kabiliyet ve kudretle ahzı mevki etti. Millet, mukadderatını doğrudan doğruya eline aldı ve millî hâkimiyet ve saltanatı şahsında değil, bütün efradı tarafından müntehap ve-killerden tereküp eden bir Meclis-i Âlide temsil etti. İşte o Meclis, Meclis-i âlinizdir, Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Milletin saltanat ve hâkimiyet makamı yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir ve bu

makamı hâkimiyetin hükûmetine Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti derler. Bundan başka bir heyeti hükûmet yoktur ve olamaz.

Kendine sıfatı hilâfeti izafe eden bu mevki, şahsı münhedim olunca makamı hilâfet ne olacaktır? suali vâridi hâtır olur. Efendiler, Hulefayı Abbasiye devrinde Bağdat'ta ve ondan sonra da Mısır'da hilâfet makamının asırlarca müddet saltanat makamı ile yanyana ve fakat ayrı ayrı bulunduğunu gördük. Bugün dahi saltanat ve hâkimiyet makamı ile makamı hilâfetin yan yana bulunabilmesi en tabîi hallerdendir. Şu farkla ki, Bağdat'ta ve Mısır'ın saltanat makamında bir şahıs oturuyordu. Türkiye'de o makamda asıl olan milletin kendisi oturuyor. Makamı hilâfette dahi Bağdat'ta ve Mısır'da olduğu gibi kudretsiz veya mülteci bir şahsı âciz değil, istinatgâhı Türkiye devleti olan bir şahsı âli oturacaktır. Bu suretle bir taraftan Türkiye halkı asrî bir devleti mütemmedine halinde her gün daha rasin olacak, her gün daha mes'ut ve müreffeh olacak, her gün daha çok insanlığını ve benliğini anlıyacak, eşhasın hiyaneti tehlikesine kendisini maruz bulundurmıyacak, diğer taraftan makam-ı hilâfet ve bütün âlem-i İslâmın ruh ve vicdanının ve imanının nokta-i rabıtası, kulübü İslâmiyenin bâdiî inşirahı olabilecek bir izzet ve ulviyette tecelli edecektir.

Gazi hitabesine şu sözlerle nihayet vermiştir:

«– Efendiler; Türkiye devletinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükûmeti mefhumlarının millet ve memleket için ne kadar kuvvet, feyiz, halâs ve saadet vadettiğini izaha lüzum göremem. Üç senelik tecrübe ve bunun semeratı mesudesi kâfi fikir ve kanaat verebilir itikadındayım, bundan sonra makamı hilâfet dahi Türkiye devleti için âlemi İslâm için ne kadar feyizkâr olacağını da istikbal bütün vuzuhu ile gösterecektir. Türk ve İslâm Türkiye devleti iki, saadetin tecelli ve tezahürüne menba ve menşe olmakla dünyanın en bahtiyar bir devleti olacaktır.

Bu maruzat ve izahata nihayet vermek için heyet-i âliyenize şunu arz edeyim ki, bütün rüfekamın mevzuu bahis olan meselenin esasında tamamen müttehit ve müttefik olduğu büyük bir kanaati vicdaniye ve muhakeme-i fikriye ile beraber olduğunu görüyorum. Bu hal milletimizin cidden teşekkürünü mucip bir haldir. Heyet-i celilenizin nâmü-tenahi takdirat ve tebrikâtını istilzam eden bir hakkıdır.

Deminden mufassal bir takrir okunmuştu. Şimdi okunan bir iki takrir daha var. Her üçünün muhteviyatı arzettiğim gibi, nokatı esasıyede birdir. Binaenaleyh yapılacak şey, bu üçünü daha sarih ve daha güzel bir tarzda tesbit etmek ve heyet-i celilenizin re'yi kat'isine iktiran etmek ve bu sayede bütün düşmanlarımızın aleyhimizde aldığı tedbirlere karşı mâni olmaktır.»

Gazi Paşa'nın şiddetli alkışlarla karşılanan bu tarihî nutku, çok iyi ve müsbet bir intiba bırakmıştı.

Müşterek encümenin hazırladığı tasarı

Aynı gün, yâni 1 Kasım'da öğleden sonra saat üçte ve Meclisin ikinci celsesinde saltanatın ilgası ile alâkalı takrirlerin Kanun-u Esâsî, Adliye ve Şer'îye encümenlerine havalesi kabul edildi. Bu üç encümen müştereken ve derhal toplandı. Şer'îye encümenine mensup bazı meburlar, tekrar saltanatın hilâfetten ayrılamıyacağını ileri sürmek istedikleri ise de, mukni izahat ve müdahalelerle onlar da esas fikre iştirak ettiler. Bu suretle müşterek encümen ittifakla tasarıyı hazırlayarak Meclis heyeti umumiyesine takdim etti.

Bu tarihî vesikayı aynen neşrediyorum.

«Birkaç asırdır saray ve Bâbiâli'nin cehalet ve sefahati yüzünden devlet azîm felâketler içinde müthiş bir surette çalkalandıktan sonra nihayet tarihine intikal etmiş bulunduğu bir anda Osmanlı İmparatorluğunun müessis ve sahibi hakikisi olan Türk milleti Anadolu'da hem haricî düşmanlarına karşı kıyam etmiş, hem de o düşmanlarla birleşip millet aleyhine harekete gelmiş olan saray ve Bâbiâli aleyhine mücadeleye atılarak Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümet ve ordularını bitişkil haricî düşmanlar, saray ve Bâbiâli ile fiilen ve müsellehan ve malûm müşkülâtı şedide ve mahrumiyeti elime içinde cidale girişmiş ve bu günkü halâs gününe dahil olmuştur.

Türk milleti saray ve Bâbiâli'nin hiyanetini gördüğü zaman Teşkilât-ı Esasiye Kanununu isdar ederek onun birinci maddesiyle hâkimiyeti Padişah'tan alıp bizzat millete ve ikinci maddesiyle icraf ve teşriî kuvvetleri onun yeddi kudretine vermiştir. Yedinci madde ile de harp ilânı, sulh akdi gibi bütün hukuku hükümraniyi milletin nefsinde cem

eylemiştir. Binaenaleyh o zamandan beri eski Osmanlı İmparatorluğu münhedim olup yerine yeni ve millî bir Türkiye devleti, yine o zamandan beri padişahlık merfu olup yerine Büyük Millet Meclisi kaim olmuştur. Yâni bugün İstanbul'da bulunan Heyeti, mevcudiyetini usulen himaye edecek hiçbir meşru ve gayri ecnebi kuvvete ve müzahareti milliyeye malik olmayıp bir zalı zail halindedir.

Millet, şahsî hükümrancılık ve saray halkı ve etrafının safahati esası üzerine müesses bir saltanat yerine halk kütlesinin ve köylünün hukukunu himaye ve saadetini tekeffül eden bir halk hükümeti idaresi tesis ve vazetmiştir.

Hal böyle iken İstanbul'da düşmanlarla teşrik-i mesai etmiş olanların el'an hukuku hilâfet ve saltanat ve hukuku hanedandan bahseylemelerini görmekle müstağrakı hayret bulunuyoruz. Tevfik Paşa'nın telgrafı kadar garip ve acib ve hilâfî maveka bir vesika tarihte nadir görülmüş şeylerdendir. Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi, berveçhi âti mevadın neşir ve ilânına karar vermiştir:

1 – Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile Türkiye halkı hukuku hâkimiyet ve hükümrancısını mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesinde gayri kabili terk ve tecezzi ve ferag olmak üzere temsile ve bilfiil istimaline ve irâde-i milliyeye istinat etmeden hiç bir kuvvet ve heyeti tanımamağa karar verdiği cihetle misak-ı millî hudutları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinden başka şekli hükümet tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı, hâkimiyeti şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki şekli hükümeti 16 Mart 1336 tarihinden itibaren ve ebediyen tarihe müntakal addetmiştir.

2 – Hilâfet Hanedanı Âli Osman'a ait olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın imlen ve ahlâken erşed ve eslâh olanı intihap olunur. Türkiye devleti, makam-ı hilâfetin istinatgâhidir.

Karar:

Büyük Millet Meclisine sunulan bu tasarı umumî heyette alkışlar ve ittifakla kabul edildi. Bu suretle tereddide uğramış olan Osmanlı İmparatorluğu tarihe karışmıştı.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, Risaletpenah Efendimizin velâdetlerine tesadüf eden aynı günün gecesinin aynı zamanda milleti temsil eden Türkiye Büyük Millet Meclisinin istiklâlinin teyid edildiği gün olmak münasebetiyle bu gece ve ertesi günü olan 2 Kasımın bayram addini teklif etmişti. Bu teklif alkışlarla kabul olunmuştu. Bu karar bittabi kanun şekline konacaktı.

İstanbul'da Millî İdarenin Kurulması

Tevfik Paşa Kabinesinin istifası

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından saltanatın ilgasına karar verilmiş olması memleketin her tarafında ve bilhassa İstanbul'da heyecan ve sürurla karşılanmıştı. Bu karardan sonra bilkuvve hiç bir hüküm ve mevki kalmıyan ve esasen gayri meşru olan Tevfik Paşa hükûmeti, iki günlük bir tereddütten sonra 4 Kasım'da toplanmış, durumu bir daha gözden geçirmiş ve istifaya karar vermişti. Hükûmetten çıkan Hacıye Nâzırı İzzet Paşa'nın gazetecilerin suallerine:

– Heyet-i vükelânın istifası takarrür etmiştir. Esbabı istifa idare-i umura devama imkân olmamasından neşet etmiştir. Ben saraya gidecek değilim, evime gidiyorum. Bu cihetler Sadrazam Paşa'ya aittir.

Cevabını vermiş, Sadrazam da:

– Kabine istifa etmiştir. Şimdi saraya tebligata gidiyorum. Vekâleten şimdilik bulunuyoruz. Fazla bir şey söylemekte mazurum. Her şey malûmdur.

Demişti.

Sadrazam Tevfik Paşa, saraya gitmeden evvel Gazi Paşa'ya aşağıdaki telgrafi çekmişti:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Türkiye Büyük Millet Meclisinin son celselerinde tarafı âlilerinden vuku bulup evrakı havadiste görülen beyanatı âliyelerinde tarafı senaveriden 7 Teşrinievvel tarihile çekilen bir telgrafnameye bilvasita cevap ita buyurulduğu halde tarafı hulusperveriden iki telgrafname daha keşide edilmiş olduğu zikir ve ityan kılınmış ise de ne böyle bir telgrafname-

yi cevapleri vürud etmiş, ne de meal ve muhteviyatına dair hiç bir taraftan şifahen olsun birgüna tebliğ ve ifade vâki olmamış olduğundan hakikati halin iblâğını vecibeden addeylerim efendim.

Sadrısabık Tevfik

Evvelki telgraflardan bahsettiğimiz için bu meseleye tekrar temas edecek değilim. 4 Kasım 1922'de siyasî hayata veda eden Tevfik Paşa, hataları ile beraber sevabı da çok olan vatan ve memleketini çok seven bir vezirdi.

Millî hükûmete biat

Aynı gün, Jandarma Kumandanı Ali Kemal Paşa ile Polis Umûm Müdürü Esat Bey, Merkez Kumandanı, Şehremini Ziya Bey ile Cemiyet-i Umumiye-i Belediye azaları ve Adliye heyeti, Refet Paşa'nın mahiyetiyle beraber ikamet etmekte olduğu Çapa'daki Emin Âli Bey Konağına giderek kendilerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti emrine geçmiş olduklarını bildirmişler ve talimat verilmesini istemişlerdir.

Refet Paşa İstanbul'un idaresini de diğer vazifelerine ilâve olarak deruhte etmiş ve matbuata da aşağıdaki beyanatta bulunmuştu:

– Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Türk devletinin şekli hakkında ittihaz olunup Anadolu Ajansı vasıtasıyla buraya tebliğ kılınan kararlar esasen 16 Mart 336 tarihinden beri fiilen teessüs etmiş olan vaziyet bu kere bir daha teyit edilmiş oldu. Yeni vaziyet bu sabah artık İstanbul'un her tarafında tamamen anlaşılmıştır.

Eski şekli idareye istinaden İstanbul'da devam eden idarenin hiç bir mahiyeti hukukiyesi kalmadığından İstanbul şehrinin ve vilâyetine ait adlî ve idarî ve tekmlî şüebatı idareye mensup olan memurini, vaziflerinin hitam bulduğuna tamamen kani olarak Meclisçe İstanbul'a ait ittihaz olunacak karara ve yapılacak tebligata intizaren hattâ istifa edecek bir makam dahi tevkifi mesaî ve faaliyetten başka bir çare kalmadığını Büyük Millet Meclisi azasından olmaklığım ve Meclis-i Âliyi temsil etmeğim dolayısıyla bana müracaat ederek bildirdiler. Hükûmetimden bu hususta henüz hiç bir talimat almamış olmaklığına rağmen İstanbul şehrine ve vilâyetine ait vezaif ve mesainin bir dakika için

bile tehhür etmesi muvafık olmayacağını gördüm. Ve bunun için hükûmetimin talimatına intizaren ve tamamen şahsî mes'uliyetim altında bugün öğle vaktinden itibaren İstanbul şehrinin ve vilâyetinin idaresini fiilen deruhte ederek vazifelerine devam etmelerini bu mıntaka dahilindeki memurlarına tebliğ ettim.

Binaenaleyh hükûmetin talimatına intizaren yukarıda söylediğim saatten itibaren İstanbul'da fiilen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin idaresi teessüs etmiştir.

Refet Paşa Bâbîâlî'ye yerleşiyor

Refet Paşa, Sadrazam Tevfik Paşa'nın istifasından sonra hasıl olan yeni durumu Ankara'ya bildirmekle beraber diğer taraftan da Bâbîâlî'ye yerleşmiş, kendi tâbiri ile «Saltanat-ı Millîye» idaresini İstanbul'da fiilen tesis etmişti. Zabıta, Belediye ve Adliyeden sonra diğer resmî teşekküller mümessilleri de toplu halde Bâbîâlî'ye gelerek millî idareye biat ettiklerini bildirmişlerdi. Bunları, cemiyetler ve diğer teşekküller takip etmişti. Nezaret müsteşarları da talimat almak üzere Paşa'ya başvurmuşlardı. Refet Paşa'nın riyasetinde bir toplantı yapılmıştı.

Bu sırada İstanbul'un şekli idaresine ait olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin talimatı da İstanbul'a gelmiş bulunuyordu.

Bu talimatın esas maddeleri kısaca şunlardı:

1 – Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 1 Kasımda ittihaz edilen mukarrerat üzerine Büyük Millet Meclisinin tanımadığı teşkilâtın İstanbul'da tatili faaliyet eylemesi ve Şehremaneti ve İstanbul Vilâyeti Meclisi idare heyetlerinin Ankara'dan talimata intizar eyledikleri beyan eylemeleri üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti 4/11/1338 zevalinden itibaren İstanbul'un idaresine vaziyet eylemiştir.

2 – İstanbul şimdilik Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti namına bir vilâyet olarak idare olunacaktır. (*Üsküdar, Çatalca, Beyoğlu*) mutasarrıflıkları İstanbul vilâyetine mülhaktır.

3 – İstanbul devairi merkeziyesi tatili faaliyet edecektir. Devairi mezkûre memurin ve müstahdemlerinin ne suretle ifayı vazife edecekleri hakkında ayrıca talimat verilecektir.

4 – İstanbul devairi merkeziye evrak, eşya ve nukudunun tahtı muhafazaya alınmasından her dairenin müsteşarı veya en büyük memuru ile müteselsilen rüesası şahsen mes'uldürler.

5 – Harbiye ve Bahriye daireleri ile liman riyaseti, Seyri Sefain idaresi doğrudan doğruya Ankara'ya Müdafaa-i Milliye Vekâletine merbut olmak üzere müsteşarları tarafından idare olunacaktır. İstanbul Merkez Kumandanlığı, Polis Müdüriyeti, Jandarma Kumandanlığı ve Haliç Komodorluğu şimdilik doğrudan doğruya benim (*Refet Paşa'nın*) emrim altında bulunacaktır.

6 – İstanbul'da bulunan kıtaat-ı askeriye Merkez Kumandanlığına bağlıdır.

7 ve 8 – Medreseler ve Evkaf Müdürlüğüne ait maddeler.

9 – İstanbul vilâyeti ile işgal sahasında bulunan menatık hukkâm, memurin ve müstahdemini nizamiye, Şer'îye, Tıbbî Adlî müessesesi İstanbul Mahkemesi Müddeiumumiliğine merbut olarak Büyük Millet Meclisinden sadır olan kavanin dairesinde tebliğ tarihinden itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi namına icrayı hüküm ve ifayı vazife edeceklerdir. Türkiye Büyük Millet Meclisi namına sadır olacak hükümler usulen doğruca Sivas'taki Temyiz mahkemesine gönderilecektir. İstanbul Temyiz Mahkemesi iş'arı ahire kadar vazife ifadan memnudur... İstinaf Müddeiumumiliği Adliye Vekâleti ile derhal muhabere tesis ve emir telâkki edecektir. İstanbul'da merci olarak vilâyet makamını tanıyacaktır.

10 uncu maddeden 15 inci maddeye kadar diğer devlet dairelerine dair olan kısımları ihtiva ediyordu.

Sâkıt Hakanın firarına mâni olmak için bazı tedbirler de alınmıştı. Fakat İstanbul henüz ecnebî işgali altında bulunduğundan bu tedbirler acaba ne dereceye kadar muvafık olacaktı?

Muazzam tezahürat

İstanbul'un Millî idareye bağlandığı haberi, İstanbul halkının muazzam tezahüratına vesile olmuştu. Şenlik alayları tertip ediliyor, her yerde Millî marşlar çalınıp söyleniyor, her adım başında:

– Yaşasın Saltanat-ı Milliye, yaşasın Büyük Millet Meclisi!

Sedaları yükseliyordu. Gece fener alayları yapılıyor, tezahüratı Darülfünun talebe birlikleri sevk ve idare ediyordu.

İşgal senelerinde her türlü acıyı çeken İstanbul halkı böyle sevinç günlerine susamıştı. İstanbul'un Türk ve Müslüman halkı, Millî Mücadele'ye fiilen katılmışlar, fedakâr evlâtlarından bir kısmı Anadolu'ya geçmişler, ateş hatlarında vuruşarak vatanın kurtuluşu uğrunda tertemiz kanlarını dökmüşlerdi. İstanbullular, Millî idarenin bir an evvel İstanbul'a hâkim olmasını elbette herkesten fazla isterlerdi.

1922 yılı Kasım ayının 4 üncü ve 5 inci günleri ve geceleri ecnebi işgal kuvvetlerinin gözleri önünde cereyan eden muazzam tezahürat onlar tarafından da bir emri vaki olarak kabul olunmuştu. Bu suretle, İstanbul, henüz tahliye edilmeden kendisini Ankara Millî idaresine bağlamıştı.

Vahidettin'in Firarı ve Abdülmecid'in Halife Seçilmesi

Vahidettin firar ediyor

1922 yılı Kasım ayının 17 nci Cuma günü akşamı Büyük Millet Meclisinde aziz arkadaşım Hüseyin Rauf Bey'i gördüm. Rauf Bey beni bir kenara çekti.

– Haberin var mı, Paşam, dedi, Vahidettin kaçmış.

– Nasıl, nereye?

Diye sordum. Refet Paşa'dan aldığı bir telgrafta göre sâkıt Hakanın İngilizlere iltica ettiğini, İstanbul'dan mütemmim malûmat beklediğini söyledi. Yarına kadar ifşa etmiyeceğini, hâdiseyi yalnız Reis Mustafa Kemal Paşa ile kendisi ve Meclis Reisi Sanisi Dr. Adnan Bey'in bildiklerini ilâve etti. Heyet-i Vekile ancak yarın toplanacak ve durumu gözden geçirecek, Vahidettin'in hal'i cihetine gidecek ve hâdiseyi imkân bulursa Meclise tam olarak getirecekti. Diğer taraftan Refet Paşa vasıtasıyla Abdülmecid Efendi ile temasa geçilecek, hilâfet makamı için bazı şartlar ileri sürülecekti.

Abdülmecid Efendi'nin umumiyetle Millî Mücadelede menfi bir hareketi görülmemiştir.

1 Kasım'da Büyük Millet Meclisi kararıyla saltanat lâğvedilmiş, 4 Kasım'da İstanbul'daki mevcut hükûmet dağıtılmış, Refet Paşa Bâbî-âli'ye yerleşerek «Saltanat-ı Milliye» idaresini fiilen kurmuş, İstanbul'daki bütün resmî daireler ve teşekküller millî hükûmete biat etmişlerdi. Millî Mücadeleye hıyaneti sabit olan Vahidettin, 1 Kasım kararından sonra memlekette ve Türk milleti arasında herhangi bir sıfatla da olsa kalamıyacağını anlamıştı.

Vahidettin, firarından birkaç gün evvel Başmabeyncisi Yaver Paşa'yı Refet Paşa'ya göndererek:

– Mustafa Kemal Paşa ile muhabere etmek istiyorum, bir emin adamını memur etsin. Bunun için kendisine açık telgraf mı çekeyim, mektup mu yazayım, yoksa siz mi cevap verirsiniz?

Demişti. Bu müracaat haberini Refet Paşa Ankara'ya bildirmişti. Ankara'da Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey meseleyi konuşmuşlar, bir ihtiyat tedbiri olarak Vahidettin evvel emirde bu arzusunun yazılı olarak yapsın, ondan sonra görüşebiliriz. Cevabını vermişlerdi.

Hatırımda kaldığına göre, o zaman bu teşebbüsten bir netice çıkmamıştı.

Vahidettin, 16 Kasım Perşembe günü memleketi terketmek kararını kat'i olarak vermiş ve muhtemelen, işgal kuvvetleri erkânı ile de temas ettikten sonra İstanbul'daki işgal kuvvetleri Başkumandanı İngiliz Generali Harington'a müracaat etmişti. Generale yazdığı mektupta şöyle diyordu:

«İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümünden İngiltere devleti fahîmanesine iltica ve bir an evvel İstanbul'dan mahalli ahare naklimi talep ederim, efendim.»

Sâkıt Hakan bu mektubu sadece «Halife-i Müslimin» unvanıyla imzalamıştı.

Aynı gün İngiliz Generali Harington saraya müsbet cevap vermişti ve derhal hazırlıklara başlamıştı. Bu hususta Londra'dan lüzumlu talimatı zamanında aldığı da muhakkaktı.

Ertesi günü, yani 17 Kasım'da Vahidettin, sabahın pek erken saatlerinde Yıldız Sarayının Orhaniye kışlasına bakan metrük Malta kapısından yanında Oğlu Şehzade Ertuğrul Efendi, Başmabeynci Ömer Yaver, sertabip Reşat Paşalar, hademe-i hassa kumandanı Kaymakam Zeki, Esvapçıbaşı Küçük İbrahim Bey, Berberbaşı Mahmut Bey, Seccade-cibaşı İbrahim Bey, Musahibisânî Mazhar Ağa, Musahibisalis Hayrettin Ağa, olduğu halde çıkmış, orada kendisine intizar eden işgal kuvvetleri kumandanı General Harington'a mülâki olmuştu. Otomobillerle Dolmabahçe Sarayı sahiline gelinmiş ve evvelce hazırlanmış olan bir

muş ile Malaya adını taşıyan İngiliz zırhlısına geçilmişti. İstim üzerinde duran Malaya derhal hareket etmişti.

İnkıraz bulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun son Padişahu Mehmet Vahidettin İngilizlerin bir Akdeniz üssü olan Malta Adasına gidiyordu.

Refet Paşa'nın telgrafı, Harrington'un beyannamesi

Sultan Vahidettin'in kaybolduğu ancak öğleye doğru şayi olmuş, Cuma selâmlığı hazırlıkları ile uğraşırken hâdise Mabeynden Refet Paşa'ya haber verilmişti. Refet Paşa, firar hâdisesini biraz daha evvel ve başka bir kaynaktan öğrenmiş, derhal harekete geçmiş ve aynı zamanda Ankara'da millî hükûmete aşağıdaki telgrafı çekmişti:

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Beyefendi Hazretlerine

Vahidettin Efendi bu gece saraydan gaybubet eylemiştir. İstanbul Kumandanını ve Polis Müdürünü tahkikat ve tedabiri lâzime ittihazı için saraya gönderdim. Alacağım malûmatı ayrıca arz ederim. Vahidettin ağılebi ihtimal Başmabeynci ve birkaç mukarribini ile beraber ve İngilizlerin delâletiyle gaybubet eylemiştir. Emanatı mukaddesinin İngilizler tarafından herhangi bir suretle alınması ihtimaline karşı dairedeki muhafaza ve tertibatı hâzırasını hiç bozmaksızın emanatı emin bir mahalle kaldırtacağım. Vahidettin'in firarına ve harekâtı muhtemeline karşı esasen kendisinin mahlû olduğunu ilân suretiyle mücadeleye başlamağı pek lüzumlu görüyorum. Bu bapta irade-i sâmilere makine başında muntazırım.

Refet

Refet paşa bu telgrafı Ankara'ya çektikten sonra işgal kuvvetleri kumandanı General Harrington'dan «bir nüshasını leffettiğim resmî beyannamesinde söylediği veçhile zâtı şahane kendisini İngiltere'nin zîr-i himayesine vaz ederek bir İngiliz sefine-i harbiyesiyle İstanbul'dan müfarakat etmiştir» mealindeki mektubu alır almaz, Ankara'ya aşağıdaki ikinci telgrafı çekmişti:

Heyet-i Vekile Riyasetine

Harrington'dan şimdi aldığım mektubun ve melfuf beyannamenin suretlerini berveçhi zir arz ediyorum. Beyannamenin ajanslar vasıtasıyla Avrupa'ya da tebliğ edilmiş olduğunu bittahkik anladığımı da arz ederim.

Refet

«Resmen beyan olunur ki, zât-ı şâhâne vaziyeti hâzıra neticesinde hürriyet ve hayatını tehlikede gördüğünden bütün İslâmların halifesi sıfatıyla İngiliz himayesini ve aynı zamanda İstanbul'dan başka bir yere naklini talep etmiştir. Zât-ı şâhânenin arzusu bu sabah ifa olunmuştur. Türkiye'deki İngiliz kuvvetlerinin başkumandanı General Sir Charles Harrington, zâtı şâhâneyi almağa giderek bir İngiliz harp sefinesine kadar kendisine refakat etmiş ve zâtı şâhâne vapurda Bahrisefit filosu umum kumandanı Amiral Sir de Brock tarafından istikbal edilmiştir. İngiltere fevkalâde komiser vekili Sir Newil Henderson, zâtı şâhâneyi sefinede ziyaret ederek Kral Beşinci George'a bildirmek üzere arzularını sormuştur.»

Refet Paşa'ya verilen talimat

Gazi Paşa ile Hüseyin Rauf Bey, durumun fevkalâde nazik ve acele harekete geçilmesini gerektirdiğinden Heyet-i Vekileyi toplama dan Refet Paşa'ya lüzumlu talimatı vermişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla Refet Paşa'ya gönderilen telgraf aynen şudur:

İstanbul'da Refet Paşa Hazretlerine

1 – Vahidettin Efendi Meclisce usul dairesinde henüz hal'edilmiş değildir. Eğer mumaileyh hakkında cereyan etmiş muamelât netice-i tabiiyesi olmak üzere mahlû addedilseydi, yerine diğerinin intihabı icabederdi. Binaenaleyh firarı üzerine tarafı âlinizden mahlû olduğunu derhal ilân etmek doğru değildir. Bu mesele ancak Meclis tarafından hal ve tesbit olunduktan sonra verilecek talimata göre hareket buyurursunuz. Şimdilik İngilizlerin firarı ne suretle tertip ettiklerini ve evvelce vuku bulan iş'ar üzerine tahtı muhafazada bulundurulması için alınan tedabire ne suretle tecavüz eylediklerini bildiriniz. Mücadeleye efkârı umumiye-i

İslâmiyeyi tenvire medar olacak kuvvetli bir surette başlamak için Meclisin kararına intizar etmek muvafık olur.

2 – Emanatı muhafaza etmek mühimdir. İngilizler emanatı ancak silâh istimal ederek ve kan dökerek almalıdırlar. Bu hususta icap edenlere bu nokta-i nazardan evamiri kat'ie verilmelidir. Nakli mahal ile tarafımızdan ihdasına sebebiyet verilmek caiz değildir. Henüz düveli müt-tefika kontrolü mevcut iken emanatın esnayı naklinde müdahale etmek suretiyle ele geçirmek baidülihtimal değildir.

3 – Meclisçe intihap olunacak halife malûm değildir. Ancak intihap keyfiyetinin dağdağalı olması düşünülmektedir. Bu meselede en çok atfı ehemmiyet ettiğimiz nokta, Meclisin intihap ettiği halifenin dahi padişahlık dâvasına kalkması, bu hususta İngilizler ve diğer müttefik devletlere istinat etmesi ihtimalidir. Binaenaleyh intihap olunacak zatla daha evvel görüşmek ve anlaşmak, bu nokta üzerinde hattâ elinden senet almak muvafıkı ihtiyattır. Ben tarafınızdan gayet mahrem bir tarzda şahsî olarak Abdülmecit Efendi'nin hissiyat ve temayülâtı şimdiden anlaşılacak bizi tenvir etmenizi muvafık buluyorum. Bu noktada anlaşılmadıkça intihabı tehir edilir. Bu hususun bu geceden temini çaresi aranmalıdır.

4 – Vahidettin Efendi'nin benim memur edeceğim zatla görüşmek hakkındaki müracaatına verdiğiniz cevap üzerine hiçbir muamele cereyan etti mi? Vaziyetin tahlili için bunu da bilmek lâzımdır.

5 – Balâdaki mevadın ihtiva eylediği nokta-i nazarlara göre tedabiriniz ile yeni malûmatınızı yarın 8.11.1338 öğleye kadar bildiriniz, mühimdir. Çünkü mesele Mecliste bahis mevzuu olunca derhal intaç edilmek için buna ihtiyaç vardır.

6 – Bu cevabımda Rauf Bey'le mutabıkız. Keyfiyet henüz heyet-i Vekilece malûm değildir.

*Başkumandan
Gazi Mustafa Kemal*

Refet Paşa ne diyor?

Ankara'dan yukarıdaki talimatı alan Refet Paşa, bir taraftan derhal temaslarına geçmekle beraber, diğer taraftan da hem sorulan bir kısım sualleri cevaplandırmış ve hem de bundan evvelki kısa telgrafını tazvih etmeği münasip görmüştü.

Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine
ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Beyefendi'ye:

Bundan evvelki maruzatımda Vahidettin Efendi'nin keyfiyeti hal'inin Meclis tarafından ilânını bu suretle mücadeleye başlamaktığımızı ve fakat bu hususun tesriini arz etmek istemiştim. Yarın için neşrolunacak sabah gazeteleri üç seneden beri malûm olan harekâtiyle kendi kendini memlekette ve âlem-i İslâma hal'etmiş telâkki olunan Vahidettin'in emsali diğer memleket hainleri gibi aynı tarz ve aynı vasıta ile firar etmiş olduğunu ve bilhassa bu tarz ve vasıta-i firarın âlem-i İslâmın kendi hakkında vermiş olduğu hükmün doğruluğunu bir kere daha tasdik ve teyit eylediğini bir kaç satırla yazmak suretiyle iktifa edecektir.

Burada ittihaz olunacak iki yol vardır. Birisi Vahidettin'in üç seneden beri devam eden ihaneti sebebiyle esasen makam-ı hilâfeti münhal telâkki etmek ve Vahidettin'i şimdiye kadar orada fuzulî vaziyette oturmuş göstermek zaten son Cuma selâmlığında namaz kılındığı camide hutbede kendi ismini okutmamak suretiyle bunun kendi tarafından dahi tasdik edilmiş olduğunu iddia etmek. İkinci tarz: Son güne kadar makam-ı hilâfette bulundurulduğu halde firar ve düşmana iltica suretiyle hilâfete ihanette bulunduğunu iddia eylemek.

İngilizler, Vahidettin'e halife oyunu oynatmak isterlerse, bu ikinci şık kendi hesaplarına belki daha muvafık gelebilir. Fakat İngilizlerin dahi Vahidettin ile âlem-i İslâm üzerine bir oyun oynamağa muvaffak olamayacaklarını bildiklerini ve son vaziyetin daha ziyade şeriki cürümlerini kurtarmak maksadıyla yapılmış olduğunu zannetmek istiyorum. General Pellé de bu fikirdedir. Yalnız İngiliz tebliğindeki tarzı ifade calibi dikkattir. Gazetelere talimat vermek için bu iki şıktan hangisini daha muvafık bulursunuz?

İngilizler, Vahidettin'in kaçırılması için hiç bir cebir istimal etmemişlerdir. Büyük sarayın her tarafını muhafaza etmek elimizdeki kuvvetle gayri mümkündür. Biz daha ziyade dahildeki arkadaşlarımızın nezareti ile ve hariçte bulduğumuz gözcülerle iktifaya mecbur idik. Vahidettin sabaha karşı sarayın Orhaniye kışlası taraflarındaki bir kapıdan çıkmış ve oraya gelen otomobile binmiştir. Emanet muhafızlarını takviye ediyorum. Yerlerinde bırakacağım. Bu gece Mecit Efendi ile görüşeceğim. Vahidettin'in müracaatına verilen cevabı Çarşamba günü yaver Paşaya tebliğ ettim. Perşembe günü Yaver Fahri Bey vasıtasıyla tekit ettim. Cuma sabahı da firar etmişti.

Refet.

Abdülmecit Efendi teminat veriyor

Temaslarına gece yarısına kadar devam eden Refet Paşa, temaslarının neticelerini birer birer ve makine başında Ankara'ya bildiriyordu. Evvelâ Abdülmecit Efendi'yi ziyaret etmiş, talimatın ruhu dahilinde kendisiyle hususî ve mahrem konuşmuş, Ankara'nın istediği senedi de almağa muvaffak olmuştu. Bu ziyaretten sonra Ankara'ya aşağıdaki telgrafı çekmişti:

Heyet-i Vekile Reisi Rauf Beyefendi'ye:

Şimdi Abdülmecit Efendi ile görüştüm. Şahsî bir mahiyeti olan mükâlematta Ankara'da ittihaz edilen mukarreratı tasvip ettiklerini ifade eyliyen kendilerinin bana hitaben bizzat yazdıkları bir mektubun suretini aynen ve berveçhiati arz ediyorum.

Suret: İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti fevkalâde memuru Refet Paşa hazretlerine: Büyük Millet Meclisinin hilâfet ve saltanat hakkında ittihaz ettiği kararı tamamen tasdik ve tasvip ediyorum.

27 Rebiülevvel 1341

Refet

Refet Paşa, Fransızların İstanbul'daki fevkalâde temsilcisi General Pellé ile de konuşmuş ve bu suretle hususî mahiyette de olsa, Fransızların hâdise karşısındaki durumunu öğrenmişti. Ankara'ya şu telgrafı çekmişti:

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Beyefendi'ye

Bu gece General Pellé ile Vahidettin'in firarı hakkında görüştüm. İngiliz Müsteşarı geminin hareketinden sonra nezdine gelerek firardan malûmat vermiş ve Vahidettin'in Türkler tarafından bırakılmasına düveli mutelif için sıkıntılı bir vaziyet ihdas edeceğinden bu suretle harekete mecbur kaldıklarını söylemiş. General Pellé bu firarla İngilizlerin hilâfet oynu oynamak isteyeceklerini zannetmemekte ve buna ehemmiyet vermemektedir.

Refet

O gece, yâni 17 Kasım Cuma gününü 18 Kasım Cumartesiye bağlayan gece, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey uyumamışlar, İstanbul'dan birbiri arkasına gelen mütemmim malûmatı incelemişler, Mecliste takip edilecek hareket hattını beraberce kararlaştırmışlardı.

Hüseyin Rauf Bey, ertesi sabah, Vekiller heyetini toplayarak Vahidettin'in firarını haber vermiş, Refet Paşa'nın gönderdiği telgrafları, General Harington'un tebliğini, Abdülmecit Efendi'den alınan senedi okumuş ve izah etmiş, bu suretle müzakereler başlamıştı. Vahidettinden inhilâl eden hilâfet makamına derhal başka bir zatın intihabı üzerine mütabakata varılmış ise de, İcra Vekillerine birkaç zat, intihap edilecek halifenin Anadolu'ya nakli üzerinde durmuşlardı.

Halife Abdülmecit Efendi namzet gösterilecek, fakat bunu hükümet Meclise resmen teklif etmiyecekti. Meclis müzakereleri hafi cereyan edecekti.

Büyük Millet Meclisinde gizli müzakereler...

1922 yılı Kasım ayının 18 inci Cumartesi günü öğleden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, Reisisani Doktor Adnan Bey'in riyasetinde tarihî içtimanı küşat etti. Ahvale vâkıf olanlar, çok mühim müzakerelerin geçeceğini seziyorlardı. Gazi Paşa ve başta Hüseyin Rauf Bey olmak üzere bütün İcra Vekilleri salondaydılar. Kürsüye Rauf Bey çıktı ve şu izahatı verdi:

– Efendim, dün akşam geç vakit, hilâfet makamında bulunan Vahidettin Efendi'nin firar ettiğine dair bir haber aldık. Yeni bir vaziyet tahassül etmiştir. Bu vaziyetin bir neticeye iktiranı tabii heyeti âliyenizce bir müzakere cereyanı suretiyle olacaktır. Ancak bu hususta muhaberat hafi olması dolayısıyla biz alenî okumakta mahzur gördük. Tensip buyurursanız, bu bapta malûmatı hafi olarak arz edelim.

Dedi. Reisisani Adnan Bey, reye koydu ve müzakerelerin gizli celsede yapılmasına karar verildi.

Mebuslardan mühim bir kısmı bu tarihî celsede söz almak istiyorlar ve bunun için sabırsızlanıyorlardı.

Hafi celsede riyaset makamını yine rahmetli ve aziz arkadaşım Doktor Adnan Bey işgal ediyordu. Meclise, çok heyecanlı bir hava hâkimdi, daha hükûmet adına izahat verilmeden evvel:

– Söz isteriz,

Sesleri yükseliyordu. Mebus hoca efendilerin, uzun uzun beyanatta bulunacakları anlaşılıyordu. Bir kısmı ellerinde kâğıt kalem bir şeyler not ediyorlar, hazırlık yapıyorlardı.

Rauf Bey, elinde bir dosya olduğu halde kürsüye geldi. Refet Paşa'dan gelen telgrafları, General Harington'un beyanatını, Refet Paşa'ya verilen talimatı ve Abdülmecit Efendi'nin verdiği senedi okudu. Sabah İcra Vekilleri heyetinde yapılan müzakereleri kısaca izah etti. İttihaz edilecek kararın ancak müzakereler neticesinde tesbit edileceğini hatırlattı ve ezcümle dedi ki:

– Efendiler, hilâfet makamını işgal eden zatın şimdiye kadar bizce malûm ve muhakkak olan bir hiyaneti vardır. Sévres Muahedesini tasdik etmekle Türkiye'nin idamını kabul etmiştir. Bu sefer yine İslâmın en kuvvetli düşmanı olan İngilizlere halife unvanıyla müracaat ve iltica eylemiştir. Bu hareketini bütün İslâm âlemine ihanet olması şeklinde kabul edebiliriz. Türkiyemiz için ve necip milletimiz için ve âlemi İslâm için zehirli ve mühlik bir insan olan Vahidettin'in firarından sonra münhal kalan İmamet-i İslâmiyeye bir zatın intihabı zaruridir.

Efendiler, malûmu âlinizdir ki, necip milletimiz alemdarı İslâm olarak hilâfet makamını sinesi ile her türlü tehacüme ve mehalike karşı muhafaza etmiştir. Bununla iftihar eden bir millettir. Böyle hiyanetler ve suikastler Hakkın inayeti ile hiç bir veçhile müessir olamayacaktır. Bu itibarla herşeyden evvel münhal kalan bu mevkii bir halife intihabı suretiyle inhilâlden kurtarmak zarureti lüzumunu heyeti âliyenize arzederim.

Rauf Bey, bundan sonra İcra Vekilleri Heyeti azalarından bazı arkadaşlarının, halifenin Anadolu'ya naklini ileri sürdüklerini kendisinin bunu mahzurlu gördüğünü, ekseriyetin İstanbul'da kalması cihetini iltizam ettiğini söyledi. Mersin Mebusu Selâhattin Bey hükûmetin kimi intihap ettiğini sordu. Rauf Bey, intihap hakkının Meclis-i Âliye ait olduğunu işaret eyledi. Selâhattin Bey'in ısrarı üzerine:

– Kanaatimi soruyorsanız, her şeyin ehveni olmak üzere ve her şeyden evvel zemin ve zamana da muvafık Abdülmecit Efendi'nin intihabı ile birçok mahzurların mündefi olacağı kanaatindeyim.

Dedi. Çankırı Mebusu Tevfik Efendi, meşihat makamının bir fetvası ile hilâfetin nez'i lüzumlu olduğu mütalâasını ileri sürdü.

– Şer'ie Vekâletinden hilâfetin Vahidettin Efendi'den nez'i hakkında bir fetva alınmış mıdır?

Diye sordu. Rauf Bey, Şer'ie Vekili Vehbi Efendi'nin hükûmetin sabahki içtimaina iştirak ettiğini ve ekseriyetin reyine katıldığını, bir halifenin intihabı lüzumuna işaret eylediğini cevaben bildirdi. Tevfik Efendi, bunu kâfi görmedi. İllâ fetva yazılmalıdır, dedi. Şer'ie Vekili Vehbi Efendi kürsüye geldi.

– Hilâfet makamında bulunan bir adam, yabancı bir düşmanın himayesine iltica ederek fiilen hilâfetten feragat etmiştir. Binaenaleyh ikinci bir halifenin intihabı Müslimin üzerine vaciptir. Meclis-i Âliniz buna memurdur. Fitne ve fesada bais olmaması için her şeyden evvel bunu intihap etmeli.

Vehbi Efendi, Anadolu'nun, İstanbul'un ve bütün İslâm âleminin gözlerini Meclise dikmiş ne yapacaklar diye beklediğini ve fetva istenmesinin doğru olduğunu söyledi ve hazırlanan fetvayı okutmak üzere kâtime verdi.

Gazi Paşa yerinden müdahale ederek:

– Bugün yaptığımız bu iş kanun, yarın bir teamül olacaktır. Binaenaleyh makamı ifta makamı âlinizdir. Bu o makamdan okunur, dedi.

Çankırı Mebusu Tevfik Efendi tekrar söz aldı. Fetvanın güzel yazılmış olmakla beraber eksik olduğunu, sarahaten «hal' edilmiştir.» ibaresinin muhakkak ilâvesini istedi. Ankara Mebusu Hoca Mustafa Efendi, intihap edilecek halifenin Ankara'ya veya Bursa'ya getirilmesini, bu suretle esaretten kurtulmuş olacağını işaret ederek:

– İstanbul'da bulunduğu halde, eğer İstanbul'da emniyet varsa, bizzat veya bilvasita intihabımızı yapar ve bildiririz.

Dedi. Fakat sonra halifenin İstanbul'da kalmasının menfaat ve mahzurlarını kendi nokta-i nazarına göre saydı. İntihap edilecek zâtın

her halde Ankara'ya getirilmesini istedi. Fetvanın yazılış şekli hakkında münakaşalar oldu. Erzurum mebusu Salih Efendi, Lâzistan Mebusu Osman Bey, Amasya Mebusu Ömer Lütü Bey fetvanın şer'iyeye encüminde tetkikini istedi.

– Fetva orada görüşülürken, biz de burada yeni intihap hakkında müzakerelerimize devam ederiz.

Dedi. Kırşehir Mebusu Müfid Efendi, fetvanın Şer'iyeye encüminde tetkik edilemeyeceğini, yalnız fetvada hal sebebi kabul edildiği halde hal kelimesinin girmediğini bunun yazılması lâzım geldiğini söyledi. Gazi Paşa, Encüminde değil, burada tetkikinin lüzumuna işaret etti. Şer'iyeye vekili söz aldı:

– Makam-ı hilâfette bulunan adam firar etmiştir, meydanda yoktur. Bunun fiilen feragat ettiği malûm ve sabittir. Çünkü makamını terk etmiştir. Fetvada fiilen terkettiği zikrolunmuştur. Fakat madem ki, o kelimenin konulmasında ısrar ediliyor, ben razıyım.

Reis Adnan Bey, Ömer Lütü Bey'in teklifini reye koydu. Fetvanın Şer'iyeye Encüminine gönderilmesine karar verildi. Müzakereler devam ediyordu. Lâzistan Mebusu Osman Bey, intihap edilecek halifenin entrika, dolap ve dalavere merkezi haline gelmiş olan İstanbul'da kalmasını doğru bulmadı.

– Arkadaşlar, dedi, bunu kabul etmiyelim. Halife yanımıza gel-sin, yanımızda bulunsun, yalnız bırakmıyalım.

İzmir Mebusu Sırrı Bey de bir konuşma yaparak bu fikre iştirak etti. Halifenin İstanbul'da esaret altında kalamıyacağını belirtti. Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey de aynı mütalâada bulundu. Ezcümle dedi ki:

– Halife buraya gelmeli, Büyük Millet Meclisinin kanunlarına, şeriat hükümlerine yemin etmelidir. Bu kürsüden yemin etmesi kat'iyen lâzımdır. Halifenin İstanbul'dan ayrılması ile İstanbul'un hilâfet merkezi olması sarsılmaz. Çünkü emaneti mukaddese nerede ise makam-ı hilâfet orasıdır. Biz emaneti mukaddeseyi değil, halifeyi getiriyoruz. Bir halife esaret altında kalamaz, esir bir muhitte yaşyamaz.

Kütahya Mebusu Ragıp Bey, hilâfet makamı esarete bulundukça hilâfet meselesinin bir müddet muallâkta kalmasında mahzur olmadığını söyledi.

Bu sözler, gürültülere sebep oldu. Şimdi adını pek hatırlıyamadığım bir mebus;

– Namaz ne olacak, namaz!

Diye avaz avaz bağıyordu. Ragıp Bey, sözlerine güçlkle devam edebildi. 1 Kasım tarihinde ilân edilen beyannamede «Makamı hilâfete Osmanlı hanedanından erşet ve eslâh olan Büyük Millet Meclisi tarafından intihap edilecektir.» denildiğini, fakat bugün o hanedanın bir tanesini dahi tanımadığını söyledi. Bu sözler de gürültülerle karşılandı.

Mersin Mebusu Salâhattin Bey, biat meselesi üzerinde durdu. Hükûmetin derhal telgraf hatlarını keserek ve hiç kimseyi dışarıya çıkarmıyarak İstanbul'daki mümessilimiz vasıtasıyla halifenin emin ve hâkim olduğumuz bir mıntakaya getirilmesi ve derhal hilâfetin ilan olunması mütalâasında bulundu:

– Meclis-i Millînin usulen ve şer'an biati zaruridir. Biatı müteakip halife de hüsnü hizmet edeceğine, âlem-i İslâma ve Türkiye hükûmetine hâdim olacağına yemin etmelidir.

Gaziantep Mebusu Yasin Bey, kendisinden evvel konuşan arkadaşların fikrinde olmadığını ve İstanbul'da kalmasının zaruretini anlattı. Hattâ yemin etmek üzere halifenin muvakkaten gelip gitmesine de taraftar olmadığını söyledi.

– Biz burada intihap ederiz. İntihap biat demektir. Halifeyi buraya getirmekle makam-ı hilâfet olarak tanıdığımız İstanbul'un vaziyeti üzerinde sulh konferansında tesiri olacaktır. Halifenin her halde İstanbul'da kalması daha doğrudur.

Dedi. Müzakerelerin açılması üzerinden üç saatten fazla bir zaman geçmişti. Riyaset makamında bulunan Doktor Adnan Bey teneffüs için kısa bir fasıla verdi. Bundan faydalanarak Hüseyin Rauf Bey'le bazı mebuslara dair konuştum. Grup reisi sıfatıyla da mebus arkadaşların bir kaç ile temasta bulundum. İntihabın bir an evvel yapılması hususunda iknaa çalıştım.

Müzakerelerin en heyecanlı safhası

Celse tekrar açılınca ilk sözü Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey aldı ve Meclis havasının birden bire heyecanını arttırmasına sebep oldu.

Konuşması sırasında Gazi Paşa ile aralarında bazı münakaşalar cereyan etti. Yusuf Ziya Bey, Vahidettin'in, esaretin tazyik ve şiddeti altında ihanet ettiğini, esaret ve tazyik altında bulunan bir halifeyi şeriatın halife olarak tanımadığını, şimdi de aynı hataya düşülmemesini, İstanbul'un hâlen bir işgal mıntakası olduğunu söyleyerek dedi ki:

– Bilfiil hâkimiyetimiz altında bulunan bir mıntakada halifeyi intihap şarttır. Biat da şarttır. Biat tamam olmayınca intihap tamam olmaz.

Sonra İslâm tarihinden bazı misaller getirdi ve ortaya yeni bir mesele attı.

– İntihap edeceğimiz halifenin vazifesi nedir?

Diye sordu. İslâmiyetin, cumhur halk üzerine müesses bir mahkeme hâkimiyeti olduğunu ve esasının Şûra ile müdevver bulunduğunu işaret etti. Şûranın tabii reisinin halife olacağını belirtti ve gürlütüler arasında ezcümle şu sözleri söyledi:

– O Şûraya riyaset edecek zat, her halde halife olacak zattır. Halife, cismanî ve ruhanî sıfatları nefsinde cemedir, fakat müfiden cemedir. Onu takyid edecek mücerret Şûrayı ümmettir.

Yusuf Ziya Bey, umuru şer'îye ile alâkadar olan mebusların sükût etmemelerini, sükût ederlerse vebalin ruzu mahşerde boyunlarında olduğunu söyleyerek onları kürsüye davet etti. Halifenin salâhiyet ve vazifelerinin tayin edilmesi üzerinde tekrar tekrar durdu.

Yusuf Ziya Bey'den sonra kürsüye Mustafa Kemal Paşa çıktı. Heyecanlı idi. Her şeyden evvel firarî Vahidettini hal'etmenin, yerine yeni bir halife intihap eylemenin, keyfiyeti intihabın kendisine tebliğini, sonra da nerede oturacağı meselesinin ve bilâhare yeni halifenin salâhiyet derecesinin bahis mevzuu olabileceğini, fakat bugün hepsini birden halletmeğe imkân görmediğini belirtti ve ezcümle dedi ki:

– Bu Meclis, Türkiye milletinin Meclisidir, Türkiye halkının meclisidir. Bunun sıfat ve selâhiyeti yalnız Türkiye halkının ve devletinin hissiyatına, kararlarına aittir. Bu Meclis, kendisine, bütün İslâm âlemine şamil bir kudret veremez. Binaenaleyh, bu Meclisin riyasetinde bulunacak zatın da olsa olsa temsil edeceği şey, yalnız Türkiye'ye ait olabilir, bu mahdut bir şeydir. Halbuki makamı muallâyı hilâfet bütün âlem-i İ-

lâma şamil bir makamı mukaddestir. Türkiye devletinin ve halkının vazife-i diniye ve vicdaniyesi, diğer âlem-i İslâmın dahi aynı günün gelmesine kadar ve makamı muallâya mesnet olmaktır. Bütün kuvvetiyle, bütün kudretiyle onun kuvvetini, kudretini, şerefini bütün âlem-i İslâm nazarında ve gayri İslâm nazarında masun bulundurmaktır. Yoksa kendi mevcudiyetini halifenin yeddi iktidarına veremez ve vermeyecektir.

Gazi Paşa: Bu nazik bir meseledir...

Gazi, Yusuf Ziya Bey'in İslâm âleminde teşevvüş olduğuna dair bir sözüne cevap vererek bunun asla olmadığını, hal'e ve intihap meselelerine de temasla beyanatına şöyle devam etti:

– Fetva, firarî halife hakkında yapılacak muameleyi tesbit ediyor. İntihap olunacak halife hakkında da itiraf etmek mecburiyetindeyiz ki hasbelicap ve hasbelhâdisat muktazayı tarih olarak Osmanlı hanedanını kabul ve muhafaza etmek zaruretindeyiz. Bu ailenin içinde bizim aradığımız evsafı bulmak bugün için biraz müşküldür. Belki gençleri sureti mahsusada yetiştirdikten sonra evsaf ve sıfatı lâzimeyi haiz insanlara tesadüf edilebilir. Fakat bugün bu ciheti hakikaten tetkik ve tahlil edecek olursak pek müşkül vaziyette kalabiliriz.

İntihap meselesini çok dağdağsız yapmanın doğru olacağını da işaret eden Gazi Paşa, Halife Abdülmecit Efendi'nin şahsiyeti üzerinde de durmuştu.

Devamla:

– Abdülmecit Efendi bazı fenalıklar ve hatalar yapmıştır ve şahsı üzerinde Meclis-i Âliniz de birçok tenkidlerde bulunmuştur. Bunlara rağmen dün gece, Türkiye Büyük Millet Meclisinin mukarreratını ben kabul ediyorum. Diyor. Binaenaleyh mazharı sühulet olabilmek için bu zat üzerinde efkârı temerküz muvafık olur. Şimdi Halife olacak zatın İstanbul'da kalması ve buraya getirilmesi meselesi varki, bu nazik bir meseledir. Vakıa İstanbul henüz İtlâf kuvvetlerinin işgali altındadır. Onların tahtı tesirindedir. Fakat bu tesirin derecesi dün bugün değildir. Bugün biz İstanbul'da haizi tesir ve nüfuz olmağa başladık. Bunun âtisi nüfuz ve hâkimiyetin tesisine doğru gittiğine delâlet eder.

Gazi Paşa, buna misal olarak İngilizlerin İstanbul'da hâkim bulunmadıklarını veyahut hâkimiyetlerinin yakında zail olacağına kanaat getirerek ellerindeki avı beraber alıp kaçırmak istediklerini gösterdiğini, makam-ı hilâfetin İstanbul'dan başka bir yere naklinin günün hususî şartlarına uygun olmadığını, işgal kuvvetleri halifeyi hapsedmek ve yahut tanımak istememeleri takdirinde bu hareketlerinin aleyhimizde değil, lehimizde olduğunu, bizi âlemi İslâm nazarında takviye ve cihan nazarında mağdur göstereceğini belirtti ve ezcümle dedi ki:

– Bizim cihan nazarında en büyük kudret ve kuvvetimiz yeni şekil ve mahiyetimizdir. Hilâfet makamı tahtı esarete olabilir, halife İngilizlere iltica edebilir, onlarla beraber kaçabilir, her şeyi yapabilir, fakat Türkiye Büyük Millet Meclisinin idare tarzını, siyasetini ve kuvvetini sarsamazlar. Şöyle olacak, böyle olacak, halifeyi kaçıracağız diye telâş edecek değiliz. Biraz da bütün İslâm âlemi telâş etsin. Onlar da bizimle beraber çalışsınlar ki, makam-ı hilâfeti kurtaralım ve serbest olarak bütün cihana şamil bir halifeyi oraya oturtalım. Ancak bu suretle bize muavenette bulunurlarsa, biz de halifenin Anadolu'ya bugünlerde getirilmesi bahis mevzuu dahi olmamak lâzım gelir.

Gazi Paşa, murahaslarımızın sulh konferansına gittiğini, sulhün yapılacağından ümitvar olduğumuzu, binaenaleyh bundan başka ehemmiyetli bir hâdise olmayacağını söylemiş ve sözlerini şöyle bitirmişti:

– Türkiye halkı bilâ kaydı şart hâkimiyetine sahip olmuştur. Hâkimiyet, hiç bir şekilde, hiç bir mânâ ve delâlette iştirak kabul etmez. Halife olsun, unvanı ne olursa olsun bu milletin mukadderatına bir müşareket sahibi olamaz. Millet buna katiyen müsaade edemez. Bunu tekelif edecek hiç bir Milletvekili olduğuna kani değilim. Bütün harekâtımız, bütün mukadderatımız bu nokta-i nazardan olabilir. Başka türlü imkân kat'îsi yoktur.

Şer'îye Vekilinin konuşması

Mustafa Kemal Paşa'dan sonra kürsüye, Konya Mebusu ve Şer'îye Vekili Vehbi Efendi çıktı. Yusuf Ziya Bey'in ruhaniyet ve cismaniyet tâbirine takıldı. Bu tabirin İslâmiyette olmadığını hatırlattı. Hilâfetin vazifesi nedir? sualini cevaplandırdı ve dedi ki:

– İslâmiyette müstebit bir hükümet yoktur. Hükümeti İslâmiye tamamen meşrutadır. Fakat meşrutiyet, şeriatin ahkâmını icra suretiyle meşruttur. Ama bu olabildi mi olamadı mı? Evet suiistimaller oldu. Şeriate hiç yanaşmayanlar da oldu. Şeriat hükümlerinin haricine de çıkıldı. Fakat hilâfet makamında veyahut hükümdarlık makamında bulunan adamların bu vazifeyi ifa etmelerinden dolayı bu vazife kendilerinden sâkıt olmak lâzım gelir. Halife İslâmlara ait bir unvandır ve Kur'an ile sabittir. Hilâfetin mânası dünyayı vakti merhununa kadar imara çalışmaktır. Halife olan zat şer'i şerifin hükümlerini icraya memur olması lâzımdır. Hilâfet İslâmlara mahsus bir unvan dediğimin sebebi de budur. Çünkü İslâm riyasetinde bulunanlara halife deniyor. Bu da ahkâm-ı şer'iyeyi icra ile memurdur.

Vehbi Efendi, halifede bütün meziyetlerin aranması lâzım geldiğini işaretle sözlerine devam etti:

– Bu şartların ve meziyetlerin cem'ini bir şahısta bulmak imkânı var mıdır, yok mudur? Elcevap yoktur. Yok olunca ne oluyor? Şer'an her umuru ehline tevdi ile taksimi âmal kaidesine riayetle hilâfet makamında bulunur. Bizim hali hazırımıza gelince, evet biz bir halifeye biat ederiz. Bu Müslümanlar için vaciptir, lâzımdır, tehiri de caiz değildir. Bu halife de lâzım gelen vazife-i şer'iyesini Meclise terkeder. Meclis vasıtasıyla icra ettirebilir. Bunun için cümleden rica ederim, evvelâ intihap meselesini bitirelim, sonra sıfatlarını düşünelim.

Mecliste kopan fırtına

Evkaf ve Şer'îye Encümeni Reisi Ankara Mebusu Hoca Mustafa Efendi'nin riyasetinde toplanan encümen, Vehbi Efendi tarafından verilen fetvayı tetkik ve ufak bir tâdil ile Meclise iade etmişti. Reis, encümen mazbatasını reye koymuş ve kabul olunmuştu. Fakat mesele bununla bitmiş değildi. Halifenin Anadolu'ya gelip gelmemesi, İstanbul'da kaldığı takdirde şer'an gıyabında biatın caiz olup olmaması Mecliste âdeta bir fırtına koparmıştı. Gürültüler oluyor, hoca efendiler birbirlerine giriyorlar, her kafadan bir ses çıkıyor, kimin ne söylediği pek anlaşılıyordu.

Malatya Mebusu Lütfi Bey, patırdılar, gürültüler arasında:

– Bizim buradan intihap etmeğimiz şer’i şerife muvafık değildir.

Diye bağırıyor, Şer’iye Vekili Vehbi Efendi:

– Buradan şer’an biat caizdir.

Cevabını veriyor, nokta-i nazarını izaha çalışıyordu:

– Mağrip te olan bir adama maşrıkta bulunan herhangi bir Müslüman biat edebilir, biatte hiçbir mani yoktur.

Mersin Mebusu Selâhaddin Bey:

– İntihap şimdi yapılsın, fakat biat burada olsun.

Diyordu. Vehbi Efendi Selâhaddin Bey’e de cevap yetiştiriyordu:

– İntihap ile biat arasında fark yoktur. İntihap etmek demek, sen Müslimin üzerine imamsın demektir. Sen ona istersen intihap de, istersen başka bir tâbir yap, hepsi birdir.

Erzurum Mebusu Salih Hoca, nokta-i nazarını âyet-i kerime okuyup izaha gayret ediyor, hoca konuşurken bazı mebuslar uzun birer «âmin» çekiyorlardı. Diyarbakir Mebusu Hamdi Efendi ile Antalya Mebusu Rasih Hoca aralarında münakaşa ediyorlardı. Rasih Hoca intihap ile biat arasında farkı soruyor, Hamdi Efendi:

– Kütübü şer’iye biat demiyor. İmamın nasbı ve tayini vaciptir, deniyor. Biati de nereden çıkarmışlar?

Cevabını veriyordu. Şer’iye Vekili bu sırada kürsüden beyanatta bulunuyor, fakat herkes ayağa kalktığı için ve birbiriyle münakaşa ettikleri için sözlerinin hepsi anlaşılamiyordu. Vehbi Efendi sual yağmuru içinde kalıyordu. Nihayet:

– İşi uzatıyoruz, intihap ve biatte, yani biat olunacak zatın huzuru şart değildir.

Deyip kestirip attı. Fakat tekrar münakaşalar ve gürültüler devam etti. Mustafa Kemal Paşa şöyle bir hal sureti teklif etti:

– Heyeti celileniz halifeyi intihap eder ve bunun üzerine Meclis bir intihap karnamesi ortaya çıkarır ve bu kararname üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi filân zatı makamı hilâfete intihap ettiğine dair bir beyanname tertip eder. Aynı zamanda hilâfet makamına intihap edildiğini bütün âlem-i İslâma tebliğ edecek bir beyanname olacaktır. Her iki

beyanname dahi Meclis tarafından görüldükten sonra tesbit olunacaktır. Bu kararla beraber iki beyanname intihap olunan zata Meclisinizin tensip edeceği bir vasıta ile bildirilecektir. İntihap olunduğunu kendisi kabul ederse o beyanname imza ettirilecek ve âlem-i İslâma gidecektir. Aynı zamanda Büyük Millet Meclisinin beyannamesi de âlem-i İslâma gidecektir. Başka hiç bir muameleye lüzum yoktur.

Gazi Paşa’dan sonra, Reis Adnan Bey kifayeti müzakere takrirleri olduğunu haber verdi:

– Münasip görürseniz reye koyacağım.

Dedi. Karahisar-ı Sahip Mebusu Şükrü Efendi kifayeti müzakere takriri aleyhinde söz aldı. «Sadede geliniz», «Artık kâfi» sesleri ve gürültüler arasında tekrar esasa girmek istedi. İslâm tarihinden parçalar okudu. Gıyaben biat olamayacağını söyledi. Kitap böyle yazıyor, dedi.

Ankara Mebusu Hacı Mustafa Efendi, hiddetle yerinden fırlayarak kürsüye geldi. Şükrü Efendi’yi techil etti:

– Bu hoca yanlış bellemiş, dedi. Bizim orada hal ve akidde bulunacak üç beş mebusumuz vardır. Hocalardan bir tanesi alenen biat edecek olursa, onunla da halife olur. Ben bunun kitapta yerini gösteririm.

Gürültüler son haddini bulmuştu. Reis Adnan Bey müdahale etti:

– Susunuz efendiler, gürültü etmeyiniz. Herkes ayakta, rica ediyorum, yerinize oturunuz. Kifayeti müzakere takririni reye koyacağım. Müzakereyi kâfi görenler lütfen el kaldırsın. Müzakere kâfi görülmüştür.

Şükrü Efendi her ne kadar:

– Mesele mühimdir, müzakere nasıl kâfi olur?

Diye bağırıdıysa da Mustafa Kemal Paşa kendisini susturdu:

– Sus artık hoca efendi.

Muhaliflerin yeni hamlesi...

Sivas Mebusu Vasf Bey ve yedi arkadaşı Meclis Riyasetine aşağıdaki takriri vermişlerdi:

«Halifenin İstanbul’da ecnebi tazyiki altında kalarak ifayı vazifeye gayri muktedir bulunması mezahiri daidir. Binaenaleyh müntehap

halifenin burada biatı icra olunmak ve İstanbul ecnebi işgalinden kurtarıncaya kadar muvakkaten burada kalmak üzere Ankara'ya davetini ve gerek Büyük Millet Meclisi tarafından ve gerekse Anadolu'ya muvasalatı akabinde halife tarafından merkez-i mukaddesi hilâfet-i İslâmiye olan İstanbul'dan tebaüdü muavakkati esbabının beyannamelerle âlem-i İslâma ve cihan-ı medeniyete ilânını teklif eyleriz.»

Bu takriri Vasıf Bey'den başka Mersin Mebusu Selâhaddin, Erzurum Mebusu Süleyman Necati, Karahisar Mebusu Mehmet Şükrü, Lâzistan Mebusu Ziya Hurşit, Yozgat Mebusu Feyyaz Âli, İçel Mebusu Mehmet Şevki ve Sinop Mebusu Hakkı Hami Beyler ve Efendiler imzalamışlardı.

Onbeş imza ile verilen diğer bir takrir de şu idi:

«Hilâfet esaret kabul etmez. Halifenin her halde hâkimiyetimizin bilfiil müesses olduğu bir mıntakada bulunması ve binaberin tahlif ve biat için halifenin herhalde Anadolu'ya getirilmesi lâzımdır. Bu lüzumu teklif ve işbu takririmizin tayini esami ile reye vaz'ının teklif eyleriz»

Birinci takririn aşağı yukarı bir benzeri olan bu takriri de yukarıda isimlerini yazdığım mebuslar da imzalamışlardı.

Reis Adnan Bey, Halife intihap olunmadan evvel buraya gelip gitmesinin bahis edilmesinin doğru olamayacağını hatırlattı:

– Bu mantıkî olarak halife intihabından sonra halledilir. Bir kere halife mevcut olsun, ondan sonra mesele hallolunur. Şimdi intihap meselesini nasıl yapacağız, ne buyursunuz?

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey söz aldı. Heyet-i Vekile namına konuştu.

– Uzatmayalım, mesele çok naziktir, fesada son derece müsaittir. Her halde intihabın en kısa ve en müsbet şeklini düşünün.

Mersin Mebusu Selâhaddin Bey, kendisinin de imzaladığı takririn icabı icra edilmediği takdirde arkadaşlardan birçok kimsenin intihaba iştirak etmeyeceğini bir ihtimal olarak ileri sürdü ve mutlak reye konmasını istedi. Bunun üzerine Rauf Bey'le aralarında münakaşa oldu. Durumun çok nazik olduğunu bir kere daha hatırlattı. Bazı arkadaşların reye iştirak etmedikleri takdirde vebâli büyük olacağını söyledi. Se-

lâhittin Bey'le Rauf Bey arasında münakaşa devam ederken, Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Efendi ortaya yeni bir mesele attı:

– Meclis-i Âli halife intihabına malik değildir. Çünkü halife intihap etmek için kudreti padişahi ile olması lâzımdır. Ne vakit ki halife bir makamı dinî olmuştur. Bu meclis halifeyi intihap edemez ve hakkı yoktur.

•Rauf Bey'in konuşması

Takrir sahipleri ısrar ediyorlar, reye konmasını istiyorlardı. Rauf Bey aşağıdaki beyanatta bulundu:

– Burada herkes hürriyeti kelâma maliktir ve herkesin sözü muhteremdir. Fakat arkadaşlar biraz insaf lâzımdır. Hepinizin reyî ile intihap edilen şer'îye vekili efendi hazretleri izahatta bulundular, ulemayı saire arkadaşlarımız da beyanatta bulundu. Şimdi heyet-i celilenize tekrar ediyorum. Maslahatı ümmet bu işte müstaceliyeti emrettiğine benim kanaatim vardır. Bu işi bir an evvel neticeye iktiran ettirelim. Demin de arzettim. Zannederim ki, heyeti celilenin efkâr-ı umumiyesi de bu esas etrafında temerküz ediyor. Binaenaleyh Mecit Efendi hakkında beyanatta bulunuldu, bu nokta üzerinde biraz teemmül ettik.

Rauf Bey'den sonra, İçel Mebusu Sami Bey, Amasya Mebusu Ömer Lütfi Bey, Kırşehir Mebusu Müfit Efendi konuştu. Ömer Lütfi Bey, takririn tayini esami suretiyle reye konmasını istedi.

– Bu takrir reye konur, kazanırsa Meclisin kararıdır. Kazanmazsa ekalliyettedir, geri kalır. Ondandır intihabımızı müttefikan yaparız.

Dedi. Gazi Paşa oturduğu yerden buna cevap verdi:

– Müzakere mevzuu olan şey halifenin intihabı meselesidir. Halifenin buraya gelmesi meselesi ayrı bir meseledir. Binaenaleyh onun üzerine henüz müzakere cereyan etmiş değildir. Müzakere cereyan etmemiş bir mesele reye konamaz.

Halifenin Ankara'ya gelip gelmemesi ve bu meselelere dair olan onbeş imzalı takririn reye konup konmaması meselesi üzerinde daha bir hayli münakaşa oldu, Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey uzun bir konuşma yaptı. Takriri imzalayanlar, kendisini desteklediler. Riyaset makamını işgal eden Doktor Adnan Bey:

– Halife mevcut olmadan şurada burada olması müzakere nokta-i nazarından makul ve mantıkî değildir.

Diyerek yapılması lâzım gelen muameleyi şöylece izah etti:

– Şimdi intihap meselesini bahis mevzuu edelim: İntihap deyince, hepiniz biliyorsunuz ki, isimler okunur, reyler atılır. Bu alenî celsede tekrar edilecektir. Hafi celsede reyi iş'ârî ile yapalım, alenî celsede ise, hafi rey ile arzederiz. Başka türlü olmaz.

Yeniden münakaşa başladı. Adnan Bey Rauf Bey'e hitaben hükümet namına kimi teklif ettiğini sordu. Rauf Bey Abdülmecit Efendi'nin ismini söyledi. Adnan Bey reye koydu:

– Abdülmecit Efendi'yi teklif ediyorlar, celse alenîyeye geçince usulü veçhile intihap edilmek üzere Abdülmecit Efendinin makamı hilâfete isadını kabul edenler ellerini kaldırınsınlar.

Eller kalktı. Adnan Bey neticeyi bildirdi:

– Ekseriyeti azime ile intihap edilmiştir.

Hüseyin Rauf Bey, alenî celsede ne şekilde hareket edileceğine dair izahat verdi. Kendisi nokta-i nazarını izah edecek Şer'îye Vekili mütalâasını söyleyecek ve fetvayı okuyacak, ondan sonra intihap meselesine geçilecekti. Arzu eden zevat istediğini söyleyecekti.

Gizli celseden açık celseye

Şimdi alenî celseye geçiyorum, saat zevalden evvel altı raddele- rinde, Riyaset makamında yine Reisisani Doktor Adnan Bey var. Meclisin elektrikli havası devam ediyor. Kürsüye Rauf Bey geldi, Refet Paşa'dan alınan birinci ve ikinci telgrafla İngiliz Generali Harington'un beyannamesini okudu ve sonra şu beyanatta bulundu:

– Bu sabah Heyet-i Vekile arkadaşlarımla içtima ederek tetkik ettik. Telâkkimizi arzedeceğim. Tabii heyet-i celilece ittihaz olunacak karar pek hassas olan bu vaziyeti inşallah milletimizin saadeti nokta-i nazarından âlem-i İslâmın vifakı nokta-i nazarından ensep bir tarzda olacaktır. Beyannameye denilmiştir ki, «Vaziyet-i hazırada zât-ı şâhâne kendisini emniyette göremediğinden...» Evet vaziyeti hâzırada bir tebeddül vardır. Fakat bu tebeddül de İstanbul ahalisinin vicdanı millî ve

dinîsinden feveran eden his ile Türkiye Büyük Millet Meclisine iltihak etmeleri, hürriyet ve istiklâl talep etmeleridir. Demek ki Türkiye milletinin, İslâmın esasatından olan hürriyete mazhariyeti halife makamında bulunan zat için matlûp değilmiş, hürriyeti kendisi için muzır addetmiş, bilmem başka bir tebeddül görülüyor mu?

Arkadaşlar, senelerden beri istiklâl ve hürriyeti için çalışan milletimiz bu gayesine vasil olmak üzere iken bu zat tevahhuş ediyor ve maalesef Hilâfet-i İslâmiyeyi İngiliz himayesine terkedecek kadar tarihte vâki olmamış, azim bir hiyanet irtikâp ediyor. Aynı şahsiyet Sévres Muahedesini kabul etmek suretiyle aziz vatanın, Türk milletinin inkisamını kabul etmiştir. Sabur olan, mütevekkil olan, fakat istiklâl ve hürriyetini hiç bir vakit karşısındakine feda etmemiş ve etmeyecek olan milletimiz buna da tahammül etmiş, gayesine yürümüş ve tamamiyle muvaffak olmağa başladığı bir sırada aynı şahsiyet bu defa da hilâfeti uzmayı İslâmiyenin kendi nefesine münhasır olduğunu farzedecek kadar belâhat göstererek, İngilizlerin himayesine tevdi ettim, diyecek kadar cüret göstermiştir.

Efendiler, İslâm müstakil olarak yaşamıştır. Müstakil olacaktır. İstiklâlini hiç bir kuvvet ihlâl edemeyecektir. Bu hiç bir beşerin yeddi iktidarında değildir. Nerede kaldı ki asırlardan beri hanedan için, bu memleket için, bu vatan için kan döken bir millete ve bütün İslâmiyete ihaneti sabit olmuş, tahakkuk etmiş böyle bir şahsiyet tarafından ihlâl edilebil- sin. İşte efendiler, halife makamında bulunan şahsın ârı firarı irtikâp et- mesi yâni uhdesine mevdu olan vazifeyi terk ile düşman tarafına firar et- mesi cihetiyle hükümetimiz teemmülü neticesinde mevkii hilâfetin mün- hal olduğu kanaatine varmış ve yeni bir halifenin intihabının esasatı di- niyemiz ve selâmeti milliyemiz nokta-i nazarından tahtı vücutta oldu- ğunu görmüştür. Bu suretle nokta-i nazarımı arzettikten sonra sözü Şer'îye Vekili muhteremi Vehbi Efendi Hazretlerine terk ediyorum.

Şer'îye Vekilinin hal' fetvası

Şer'îye Vekili Vehbi Efendi kürsüye geldi ve şu kısa beyanatta bulundu:

– Heyet-i Vekile Reisi Beyefendi'nin beyanatu veçhile hilâfet un- vanını taşıyan zatın firarı tahakkuk etmiştir. Böyle Millet-i İslâmiyenin

reisi tanınan bir adamın ecnebi himayesi altına geçmesi ve bize düşman olan İngilizlerin vapuru ile firar etmesi İslâmiyet namına zül ve ardır. Binaenaleyh bu adam, fiilen hilâfet makamını terketmesi ile şer'an münhal addedilir. Yâni bugün şu saatte hilâfet makamı münhal olunca amme-i Müslimin üzerine bir imam intihabı ve biat edilmesi vaciptir. Binaenaleyh şer'an şu saatte üzerimize terettüp eden bir vücup vardır, o vücupu eda eylemekle mükellefiz. Onu eda bir halife intihap edilmekle hasıl olacağından makamı hilâfete bir halife intihap edilmesini teklif eylerim.

– Fetva isteriz!

Sesleri üzerine Şer'îye Vekili Vehbi Efendi:

– Evet, bir fetva yazılmıştır, okunsun!

Diyerek kâtibe fetvayı uzattı.

Firarı Vahidettin'in hal'ine dair olan fetva şudur:

«İmamülmüslimin olan Zeyd, düşmanın umum müslimin aleyhinde mucibi mahv olan tekâlifi şedidesini bilâ zaruretın kabul ile hukuk-u İslâmiyeyi müdafaadan aczini izhar ve Müsliminin müdafaai mücihadanelerine düşmana müvafakatle müsliminin ihlâl ve intikâsını mucip hareketa fi'len teşebbüs ve harekâtı ihtilâkâranede devam ve ısrar ve badehü ecnebî himayesine iltica ederek makam-ı hilâfeti terk ve firar ile hilâfetten bilfiil feragat etmekle şer'an münhal olur mu?

Elcevap: Allahü âlem bissevap olur.

Ketebehülfakir Mehmet Vehbi»

«Bu suretle hukuk ve menafii İslâmiyeyi siyaneten makamı hilâfete lâyıq bir zata erbabı hallü akd tarafından biat olunmak vacip olur mu?

Elcevap: Allahü âlem olur.

Ketebehülfakir Mehmet Vehbi»

Abdülmecit Efendi'nin Halife seçilmesi

Fetva okunduktan sonra reye konması bahis mevzuu olmuştu. Bunun üzerine Gazi Paşa yerinden kalkarak:

– Bu memleketi yıkmak için de fetvalar verilmiştir. Fetva behemhal Meclis-i Âli'nin reyine vazedilmelidir.

Diye müdahale etti. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, reye konmasını lüzumsuz gördü.

– Fetvayı şerife bizim reyimizden yüksektir. Madem ki fetva vardır, Vahidettin mahlûdur.

Dedi. Reis Doktor Adnan Bey reye koydu:

– Fetvayı şerife mucibince inhilâl kabul edenler, lütfen ellerini kaldırsınlar.

Bütün eller kalktı. İttifakla kabul edildi. Karar sürekli alkışlarla ilân olundu. Bilâhare yeni halife intihabına geçildi. Gizli reyle yapılan bu seçim sonunda Doktor Adnan Bey neticeyi ilân ederek şu izahatı verdi:

– Makam-ı hilâfet-i İslâmiye için vuku bulan intihapta reye iştirak eden yüz altmış iki zattır. Muamele tamamdır. Yüz kırk sekiz zat Abdülmecit Efendi Hazretlerine, iki zat Abdürrahim Efendi'ye, üç zat Selim Efendi'ye, dokuz zat da müstenkif olarak rey vermiştir. Binaenaleyh yüz kırk sekiz rey ile Abdülmecit Efendi hazretleri makam-ı muallâyı hilâfete intihap edilmiştir.

Sultan Abdülaziz'in küçük oğlu olan Abdülmecit Efendi, halife intihap edildiği tarihte elli üç yaşında idi. Rey alan diğer şehzadelere Selim ve Abdürrahim Efendiler Sultan İkinci Abdülhamid'in oğullarıdır.

Yeni halifenin takip edeceği hareket tarzı hakkında ve Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla 18 Kasım'da, yâni intihap yapıldığı gün Refet Paşa'ya şifreli bir telgrafla talimat verilmişti. Bu talimatta hülâsaten şöyle deniliyordu:

«Abdülmecit Efendi, Halife-i Müslimin unvanını kullanacaktır. Bu unvana başka sıfat ve kelime ilâve edilmeyecektir. Âlem-i İslâma iblâğ olunmak üzere ihzar edeceği bir beyanname, delâletinizle, evvelâ şifre olarak bildirilecektir. Tasvip olunduktan sonra tekrar şifre ile ve delâletinizle kendisine bildirilecek, ondan sonra neşrolunacaktır. Bu beyannamenin metnini başlıca şu noktalar teşkil edecektir:

a) Türkiye Büyük Millet Meclisinin kendisini hilâfete intihabından sarahaten beyanı memnuniyet olunacaktır.

b) Vahidettin Efendi'nin tarzı hareketi mufassalan takbih edilecektir.

c) Teşkilât-ı Esasiye Kanununun onuncu maddesine kadar olan mevadî muhteviyatı tarzı münasipte ve mühim mânâ ve müfady aynen zikredilmek suretiyle Türkiye devletinin ve Büyük Millet Meclisinin ve hükümetinin mahiyeti mahsusası ve usulü idaresinin Türkiye halkı ve bütün İslâm âlemi için enfa' ve evfak olduğu zikir ve tesbit kılınacaktır.

ç) Türkiye Millî Halk hükümetinin hüdumatı mesbuka ve mesail meşkûresinden takdirkârane bir lisan ile bahsolunacaktır.

d) İşbu beyannamede nikatı mesrudededen mâda, siyasî addedilebilecek bir nokta ve fikir dermeyan edilmeyecektir.»

Gazi Paşa'nın halifeyi tebriki

Mustafa Kemal Paşa, ertesini günü Abdülmecit Efendi'ye yine Refet Paşa vasıtasıyla fakat açık tel olarak hilâfet makamına intihap edildiğini bildirmiş ve kendisini tebrik etmişti. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey de iki gün sonra doğrudan doğruya halifeye tebriklerini ifade eden bir telgraf çekmişti. Gazi Paşa'nın telgrafı aynen şudur:

Hanedan-ı Âli Osman'dan Halife-i Müslimin
Abdülmecit Efendi Hazretlerine

Âmme-i Müslimin için mucibi mahvolan düşman tekâlifî şedidesini kabul ve Müsliminin müdafaa-i mücahedanelerinde düşmana muvafakatte beynelmüslimin ikarı şer ve fesat ve sefki dımaya fiilen teşebbüs ve bu harekâtında devamı ve ısrar ve binnihaye ecnebi himayesine tevdiî nefis ederek bir İngiliz gemisiyle makam ve makam-ı hilâfetten firar eden Vahidettin Efendi'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi Şer'îye Vekâletinden verilen fetva-yı şerife mucibince hal'ine Meclis Heyeti umumiyesinin 18 teşrinisani 1338 tarihinde münakit 140 ıncı içtimaının beşinci celsesinde müttefikan karar vermiştir.

Türkiye devletinin hâkimiyetini bilâ kaydı şart milletun uhdesinde mahfuz tutan Teşkilât-ı Esasiye Kanununa tevfikân icra kudreti ve teşri salâhiyeti kendisine mütecellî ve mütemerkiz bulunan milletun yegâne ve hakikî mümessillerinden mürekkep Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1

Teşrinisani 1338 tarihinde müttefikan kabul ettiği esbabı mucibe ve esat dahilinde Meclis-i Âlice 18 Teşrinisani 1338 tarihinde münakit celsede makamı muallâyı hilâfete intihap buyurmuş olduklarını hürmeti mahsusa ile zatî hazret-i hilâfetpenahilerine arz ederim. Türkiye Büyük Millet Meclisince âlem-i İslâma ve Türkiye halkına iblâğ olunmuştur.

İntihabı vakıın âlem-i İslâm için müteyemmen ve fuyuzat bahşolmasını eltafi ilâhiyeden tazarru ve niyaz ederim.

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Gazi Mustafa Kemal*

Hilâfet alayı, 24 Kasım Cuma günü İstanbul'da merasim icra edilecekti. Halifeye beyannameyi imza ettirmek ve biat merasimini ifa ettirmek üzere Meclis Heyeti Umumiyesinden kur'a ile onbeş mebus seçilmişti. Seçilenler şunlardı:

Cebelibereket Mebusu Rasim Bey, Karahisar-ı Şarkî Mebusu Mehmet Vasfi Efendi, Eskişehir Mebusu Halil İbrahim Efendi, Bursa Mebusu Doktor Emin Bey, Erzurum Mebusu durak Bey, Tokat Mebusu Hamdi Bey, Çankırı Mebusu Ziya Bey, Eskişehir Mebusu Eyüp Sabri Bey, Ankara Mebusu Hacı Mustafa Efendi, Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi, Yozgat Mebusu Feyyaz Âli Bey, Ardahan Mebusu Hilmi Bey, Erzincan Mebusu Hüseyin Bey, Sinop Mebusu Şerif Bey, Adana Mebusu Mehmet Efendi, Ardahan Mebusu Server Bey ve Amasya Mebusu Mehmet Ragıp Bey.

Şer'î şerif dairesinde biata Meclis tarafından memur edilen bu heyete riyaset divanından Kırşehir Mebusu Müfit, kâtiplerden Hakkı ve Atıf Beyler ve idare memurlarından Emir Paşa da iltihak etmişti. Heyete Kırşehir Mebusu Müfit Efendi riyaset edecekti.

İstanbul kumandanlığına tayin olunan Millî Müdafaa Vekâleti müsteşarı Salâhattin Adil Paşa ile mahiyeti de heyetle beraber gidecek ve 23 Kasımda İstanbul'da bulunacaklardı.

Abdülmecit Efendi'nin istedikleri

Millî hükümetin İstanbul mümessili Refet Paşa, her iki telgrafı da aldıktan sonra saraya gitmiş ve Abdülmecit Efendi ile konuşmuştu. Ye-

ni halifenin bazı ricaları vardı. Refet Paşa bunları Ankara'ya aynen bildirmişti. Meclis Reisi Gazi Paşa ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'e hitaben yazdığı «zata mahsus ve gayet aceledir» işaretli telgrafta Refet Paşa'ya aynen şöyle diyordu:

«1 – Makam-ı hilâfete inhitap olunduğları hakkında Meclis Riyasetinden keşide buyurulan telgrafnameyi bizzat Halife-i Müsliminin Abdülmecit Hazretlerine arz ve takdim eyledim. Cevapname-i hilâfetpenahi yarın sabah arz edilecektir.

2 – Zât-ı Hazreti Hilâfetpenahi Dolmabahçe Sarayında ikamet buyuracaklardır ve tebrik merasimi 21.11.1922'de mezkûr sarayda icra edilecektir.

3 – Zât-ı Hazreti Hilâfetpenahi imza balâsında Halife-i Müslimin ve Hâdimülharemeyn unvanının bulunulmasını ve Cuma selâmlığında iksa buyuracakları elbise hakkındaki mütalâanın istifşarını irade buyurdular. Cuma selâmlığında hıl'at ve Hazret-i Fatih'e ait şekilde bir sarık takılması mümkün ve muvafık olacağı mütalâasında bulunuyorlar. Bu husustaki mütalâanın bildirilmesini rica ederim.

4 – Âlem-i İslâma yazılacak beyannameyi verilen esasat daire-sinde ihzar ettirerek Zât-ı Hilâfetpenahiye okudum. Vahidettin Efendi'nin âlemi İslâma karşı vaziyeti fetvayı şerife ile taayyün etmiş olduğundan şimdiye kadar kendileri hakkında hüsnü muamelede bulunmaktan uzak kalan bu adam hakkında kendisine şimdi bir şey söylememesinin daha asilâne bir hareket olacağını, binaenaleyh Vahidettin Efendi'ye ait kısımların meskût geçilmesini maamafih selâmeti memleket aksi tarzı hareketi icap ettiriyorsa, bunun dahi yapılabileceğini irade buyurdular. Kendileri de sureti mahsusada bir beyanname hazırlamış olduklarından bu gece her ikisini tevhit ve telif edecekler ve yarın öğleden evvel bana göndereceklerdir. Beyanname-i Hilâfetpenahinin İstanbul gazetelerinde hini neşrinde Türkçesiyle beraber bir de Arapça suretinin neşrettirilmesindeki mütalâanın da istifşarını irade buyurdular. Bu husustaki mütalâanın iş'arını rica ederim.»

Abdülmecid'in Fatih özentisi

Refet Paşa'dan gelen telgrafı, Gazi Paşa bana da gösterdi ve gülererek:

– Ne dersin Paşam, Halife Hazretleri Fatih'in kılığına girmek istiyormuş, yakışır ya.

Dedi. Bu devirde o kıyafet ne kadar gülünç olacaktı.

– Daha gülünç olmak isterse, Yavuz Sultan Selim'in kıyafetini alsın.

Cevabını verdim. Şu insanlar ne gariptir. Tarihimizin en şanlı ve büyük kumandanlarından biri olan cennetmekân Fatih Sultan Mehmet Han nerede, bizim Halife Abdülmecit Efendi nerede idi? Bu satırları yazarken aklıma Sultan Reşad'a dair bir hikâye geldi. Kim anlattı, şimdi pek hatırlıyamıyorum, Sultan Reşat merhum, şehzadelğinde pederi Sultan Abdülmecit Han'ı İhlamur köşkü kapısında karşılarken altında ki at ürkerek iki ayak üzerine şaha kalkmış. Bunu gören Padişah, arabasından başını çıkararak:

– Yavuz Sultan Selim misin?

Demiş. Yalnız Sultan Selim nerede, Sultan Reşat nerede?

Gazi Paşa imzasıyla, Refet Paşa'ya verilen yeni talimatta Abdülmecit Efendi'nin Halife-i Müslimin unvanıyla beraber Hâdimülharemeynişşerifeyn tâbirini de istimal edebileceği, Cuma selâmlığında Fatih'in kıyafetine girmesinin gayri tabii olduğunu, redingot veya İstanbul giyeceği, askerî üniformasının ise katiyyen bahis mevzuu olamayacağı bildirilmişti.

Beyanname, Vahidettin'in adı zikrolunmadan sabık halifenin şahsiyeti maneviyesinden ve zamanında düşülen derekeden muhakkak surette bahsedilecekti. İleride görüleceği gibi Abdülmecit Efendi, kendi kendine bazı unvanları kullanmak istemiş ve hattâ kullanmıştır.

İstanbul'da bir hilâfet alayı

Bu fasla nihayet vermeden evvel, hilâfet alayından, halifeye emanatı mukaddesenin tesliminden, Türkiye Büyük Millet Meclisi heyetinden, ilk cuma selâmlığından ve Abdülmecit Efendi'nin Meclis Riyasetine çektiği teşekkür telgrafı ile İslâm âlemine neşrettiği beyanname bahsetmek istiyorum.

Abdülmecit Efendi, sabah saat on raddelerinde Beşiktaş sarayından çıkmış, dört atlı bir arabaya rakip olmuştu. Refet Paşa da aynı arabada ve halifenin karşısında oturuyordu. Arabanın önünde ve arkasında maiyet süvari bölüğü vardı. İki tarafında da yaver Beyler at üzerinde yer almışlardı. Hilâfet alayı bu suretle Beşiktaş'tan hareket etmişti. Dolmabahçe, Tophane, Galata Köprüsü, Salkımsöğüt ve Park tarikiyle Topkapı Sarayı'na gelinmişti. Yeni halifeyi görmek isteyen halk yollara dökülmüş, Müslüman dükkanları kapanmış, yol güzergâhında mektepliler ve her türlü cemiyete mensup kimseler sıralanmışlar ve tezahürat yapmışlardı.

Halife ile Refet Paşa'yı sarayın üçüncü kapısında hazine kethüdası Refik Bey, İstanbul Vali Vekili Esat Bey, Merkez kumandanı ve polis müdürü vekili karşılamışlardı. Bir askerî kıta selâm resmini ifa etmişti.

Abdülmecit Efendi, bir müddet Bağdad kasrında istirahat etmiş, Kırşehir Mebusu Müfid Efendi riyasetindeki Büyük Millet Meclisi heyeti teşrifat müdürü umumisi delâletle kasma alınmıştı. Refet Paşa mebusları halifeye takdim etmişti.

Müfid Efendi, kırmızı atlas kese içinde bulunan intihap mazbatasını halifeye vermiş ve kısa bir hitabede bulunmuştu. Müfid Efendi, teşriî ve icraî kuvvetleri nefsinde toplayan Büyük Millet Meclisinin bütün Müslümanların en âli ve mukaddes tanıdıkları makamı muallâyı hilâfete Abdülmecit Efendi'yi intihap etmekte pek büyük bir isabet gösterdiğini ve bütün İslâm âleminin de hilâfet makamına karşı göstermiş oldukları teveccüh ve muhabbetin takviye edilmiş bulunacağını söylemişti.

Abdülmecit Efendi, bu hitabeye cevap vererek, bu makamı muallâyı Cenab-ı Hakkın lûtf ve keremi ile Peygamberimizin ruhanîyetine sığınarak kabul ettiğini ve onu şimdye kadar bulunduğu mevkiî muallâdan daha yükseklerde görmek istediğini ve bunun için her saat, her dakika hayatını feda edercesine çalışacağını, Türk milletinin bunun alem-darı olacağını, mazisi şerefli ve parlak olan Türk milletinin istikbalde dahi bu vazifeyi muhafaza ederek bütün İslâm âleminin terakki ve tealisini temin edeceğini belirtmişti. Sözlerini dualarla bitirmişti.

Hırka-i Saadet dairesinde

Halife, beraberinde Refet Paşa ve Büyük Millet Meclisi heyeti olduğu halde Hırka-i Saadet dairesine gelmişti. Emanat-ı mukaddese bu dairede bulunuyordu. Burada Kırşehir Mebusu Müfid Efendi ikinci bir hitabede bulunmuş ve aynen şöyle demişti:

– Zât-ı hilâfetpenahımız efedimiz, emanat-ı mukaddesenin muhafazası makamı muallâyı hilâfete aittir. Geçenlerde vukubulan hâdisе dolayısıyla emanatı mukaddesemiz zapt ve tahrir edilerek temhir edilmiştir. Bu mevkiî muallâyı zât-ı hilâfetpenahilerinin intihabı dolayısıyla, bu emanatı mukaddeseyi sahibi olan zatı Hazreti Hilâfetpenahilerine takdim ediyor ve Büyük Millet Meclisi namına hüsnü muhafazasını rica ve yine Millet Meclisi namına bu emanatı mukaddesenin anahtarlarını takdim etmekle kesbi şeref eyleriz.

Bu sırada Refet Paşa ve mebuslar da yanında, şehzadeler ve bazı rical de hazır bulunuyordu. Hatırlardadır ki, Refet Paşa, Vahidettin'in firarının ertesi günü, İngilizler tarafından her hangi bir suretle alınması ihtimaline karşı emanatı mukaddeseyi emin bir mahalle kaldırmak istemiş, fakat Gazi Paşa ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, Paşa'ya aynı gün verdikleri talimat ile buna lüzum olmadığını bildirmişlerdi. Ancak hırka-i saadet dairesinde muhafazası için sıkı askerî tedbirler alınmıştı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi heyeti reisi Kırşehir Mebusu Müfid Efendi'nin kısa hitabesini müteakip, Halife Abdülmecit Efendi, Emanatı Mukaddesenin adedi hakkında İstanbul Kumandanlığınca tanzim edilen mazbata ve anahtarları havi zarfı yırtmış, Emanat-ı Mukaddesenin içinde bulunduğu Sultan Aziz tarafından yaptırılmış büyük ve altın çekmeceyi bizzat açmıştı. Bu suretle tesellüm muamele ve merasimi başlamıştı. Merasimin hitamını müteakip, bu ve diğer mahfazalar mühürlenmişti.

Biat merasimi ve Cuma selâmlığı

Hırka-i Saadetin ziyaretinden sonra evvelâ mebuslar daireden çıkmışlar ve Topkapı Sarayı'nın Akağalar kapısında kurulan meşhur tahtın etrafına dizilmişlerdi. Biat merasimine ricali ilmiye, mülkiye, askeriye, adliye, diplomatlar vesair zevat davet edilmişlerdi. Yerli ve ya-

bancı gazeteciler, foto muhabirleri ve sinemacılar yerlerini almışlardı. Tahtın etrafında eski devrin birçok ricali de göze çarpıyordu. Sarayın iç kapısı ile dış kapısı arasında maiyet piyade bölümü, biraz ileride de jandarma kıtası ihtiram vaziyetinde duruyordu. Sarayın dış kapısında ise mızraklı süvari bölümü bekliyordu.

Bir müddet sonra Halife, yanında Osman Fuat, Ömer Faruk, Abdülhalim, Selim, Aziz ve Tevhid Efendiler adlarındaki şehzadeler olduğu halde gelmiş taht önünde durmuştu. Nakibül eşraf Muhtar Bey'in okuduğu hilâfet duası ayakta dinlenmişti. Bunu müteakip tebrikât başlamıştı. Evvelâ Osmanlı Hanedanı azası, sonra Büyük Millet Meclisi heyeti reisi Müfit Efendi ve mebuslar, tebriklerde bulunmuşlardı. Bunu sırasıyla askerî ve mülkî erkân takip etmişti.

Bu merasim de böylece nihayet bulduktan sonra, tahtın önüne getirilen mutantan dört atlı saltanat arabasına evvelâ Halife binmiş ve bilâhare Refet Paşa'yı da davet etmişti. Refet Paşa halifenin karşısına oturmuştu.

Alay, öğleden evvel saat onbir raddelerinde Topkapı Sarayı'ndan hareket etmişti. En önünde otomobillerde bulunan yaverler yol alıyorlardı. Bunları maiyet süvari bölümü ve alayı teşkil eden arabalar takip ediyordu. Arabaların sayısı on üçtü. Arabalardan sonra Harbiye Mektebi talebesi ve maiyet süvari bölümü ve nihayet dört atlı hilâfet arabası geliyordu. Mızraklı süvariler, hilâfet arabasının önünde yer almışlardı. Şehzade arabaları arkada idi.

Topkapı Sarayı'ndan Fatih'e kadar caddeler bayraklarla donatılmıştı. Yukarıda kısaca hülâsa ettiğim merasim haberleri Ankara'ya geldiği zaman bazı muhafazakâr mebuslar memnun olmuşlardı. Bir kısım milletvekilleri ise endişe etmişler ve endişelerini de açıklayarak:

– Bu bir nevi saltanat alayına dönmüş.

Demişlerdi. Bunun dedikoduları birkaç gün sürmüştü.

Halife, Fatih Camii avlusunda bandonun çaldığı İstiklâl Marşı ile karşılanmıştı. Marşın hitamını müteakip Abdülmecid Efendi, beraberinde hanedan âzası, Refet Paşa, Büyük Millet Meclisi heyeti ve sair zevat olduğu halde mahfile dahil olmuş, fakat burada fazla kalmıyarak

hususî merdivenle camiin içine girmiş, mihrabın sağ tarafında ve birinci safta ahzı mevki etmişti.

Kırşehir Mebusu Müfid Efendi, İstanbul'da ilk defa olarak burada Türkçe hutbe okumuş:

– Azamet ve celâl sahibi olan Cenab-ı Allah'a şükürler olsun ki, Türk milleti necibesini ve binnetice âmme-i Müslimini mahvetmek isteyenlere karşı milletimizin izzet zaferini ve düşmanlarımızın kahr ve tedmirini takdir buyurmuştur. Kendilerine karşı mütecaviz olanların tecavüzlerine def' hususunda sabır ve metanet gösterenleri Cenab-ı Hak'ın mağfiret ve kâffe-i emellerine mazhar buyuracağı muhakkaktır.

Diye başlayan bu hutbe derin bir alâka ve heyecanla dinlenmişti.

Cuma namazı çok kalabalık bir cemaatle eda edilmiş, sonra Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim'in türbeleri ziyaret olunmuştu.

Halifenin teşekkürü ve Beyannamesi

Halife Abdülmecid Efendi, Refet Paşa vasıtasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine aşağıdaki telgrafi göndermişti:

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Âmme-i Müslimin için mucibi mahv olan düşman tekâlifi şedidesini kabul ve müsliminin müdafaa-i mücâhidânelerinde düşmana muvafakatle beynelmüslimin ika'ı şer ve fesad ve şefki damâya fiilen teşebbüs ve bu harekâtında devam ve ısrar eden Vahideddin Efendi'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi Şer'iyeye Vekâletinden verilen fetvâ-i şerife mucibince hal'ine, Meclis heyeti umumiyesinin 18 Teşrinisâni 1338 tarihinde mün'akid yüz kırkinci içtimâının beşinci celsesinde müttefikan karar verdiği beyanı ile ve Türkiye Devletinin hâkimiyetini bilâ kayd ve şart milletin uhdesinde mahfuz tutan Teşkilât-ı Esasiye Kanununa tevfikân İcrâ kudreti ve Teşri salâhiyeti kendisinde münceli ve mütemerkiz bulunan milletin yegâne ve hakikî mümessillerinden mürekkeb Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1 Teşrinisâni 1338 tarihinden müttefikan kabul ettiği esbâbı mucibe ve esâsat dâiresinde Meclis-i Âlice 18 Teşrinisâni 1338 tarihinde mün'akid celsede makam-ı muallâyı hilâfete intihap olduğumun derciyle keyfiyetin Türkiye Büyük Millet Meclisince âlem-i İslâm ve Türkiye hal-

kına iblâğ olunduğunu müş'ir 18 Teşrinisâni 1338 tarihli telgrafname-i sâ-milerini mahzuziyetle aldım.

Meclis-i Âlice bu suretle hakkımda ibraz olunan nişâne-i hümet ve muhabbetten dolayı hâssaten müftehir ve müteşekkirim. Hırcân ey-lediğim bu vediatullâhı menâfi-i âliye-i İslâmiyyeye bihakkın hizmet su-retiyle hüsnü muhafazaya muvaffakiyetimi ve âlem-i İslâmın dâima mazharı tevfiât-ı Sübhâniye olmasını bârigâh-ı ehadiyyetten tezarru ve niyaz eylerim.

4 Rebiülâhir 1341

*Halife-i Müslimin ve
Hadimülharemeynişşerifeyn
Abdülmeccid bin Abdülâziz Han*

Bu teşekkür telgrafı verilen bir tkrir üzerine Büyük Millet Mec-lisinde okunurken ayakta dinlenmiş ve alkışlanmıştır.

Abdülmeccid Efendi, yine Refet Paşa vasıtasıyla Büyük Millet Meclisi Riyâsetine gönderdiği İslâm âlemine hitap eden beyanname aynen şudur:

Beyanname-i Hilâfetpenâhi

Allah-ü-azîmüştânın irâde-i sübhâniyesiyle inâyeti kudsiyye-i rab-bâniye ve ruhâniyyeti celile-i nebeviyyeye dehâlet ederek muamelâtı nâse ve ihtiyacı zemana muvafık mukarreratı musibesıyla üç buçuk seneden beri rüşd ve kiyasetini isbat ve hakimiyetini tekit eden Türkiye Büyük Millet Meclisinin intihap ve müzaheretine bilistinad makamı mu-allâyı hilâfet-i İslâmiyyeyi maattâzim işgal ediyorum.

Cenab-ı Hakkın inâyet ve sıyâneti peygamberi zîşân efendimizin imdad ve ruhâniyeti ve gazâ erleriyle din fedâilerinin gayret ve şecaâti sayesinde ümmeti mübeşşire-i Muhammediyye hakkında ehiyren teceli eden muzafferiyâtı müşâşaa ve huda pesendânenen dolayı kemâli hu-zu ve huşu ile secde-i şükrâna kapanarak asırlardan beri hilâfet-i celile-i İslâmiyyenin hâdim ve müdâfii olmakla müftehir ve mübâhi bulunan Türk milleti necibesinin ve hânedânı Osmâninin himemâti fedakârane-sini tebcilen âlem-i İslâmın haklarından daima ve bilhassa şu son elem ve imtihan devresinde bir an ibraz ve ibzalinden fâriğ olmadığı müzâhe-

reti ulviyye-i uhuvvetkârâneyi bir hissi âmik ve iftihar ve mahmedetle yâd ve tizkâr ve ulüvvikader cenâbiyle mütenâsiben ve her bâr müteza-yiden nâili rif'at ve seâdet olmasını eltâfi celile-i samedâniyeden tezarru ve niyaz eylerim.

Ümmeti muazzami İslâmiyyenin gaye-i âmâli kelâmı kudsiyet itti-sâmı ilâhinin ve şeriatı garrayı Ahmediyyenin ebnâyı beşere vaad ve tebşir buyurdıkları tekemmülâtı dünyeviyye ve füyuzâtı mâneviyyenin esbâbı tecellisine müttehiden bezli makderetten ibarettir. Bu itibar ile makam-ı muallâyı hilâfetin mahzâ vediatullah olan vazife-i ulviyye-i imâ-met ve delâletini hakkiyle iyfa edebilmek ve uğruna bütün ömrümün mu-hassala-i istihzârat ve mesâisini vakfettiğim hizmeti celile-i İslâmiyyeye alâkaderülüstîta muvaffak olabilmek için cümhuru müslimîn ve ulemâyı dini mübinin irşadı meşveret ve inzimâmı muâvenetine hâssaten arzı if-tikar ve müracaat ederim.

Hemen cenâb-ı Kadiri mutlak cümlemizi tevfiâtı rabbâniyesine mazhar ve sulhu müsâleme cihânın ve refâhiyet ve saâdeti umumiyye-nin idrakiyle kâmyab ve müyesser buyursun âmin.

Dârülhilâfetülaliyye, 4 Rebiulâhir 1341

*Halife-i Müslimin ve
Hâdimülharemeynişşerifeyn
Abdülmeccid bin Abdülâziz Han*

Abdülmeccid Efendi verilen tâlimata riâyet etmemiş «Abdülmeccid bin Abdülâziz Han» olarak imza atmaktan kendisini alıkoyamamıştı.

Lozan Konferansı

Konferans heyeti nasıl seçildi?...

Sultan Vahidettin'in firarı ve Hilâfet makamına Abdülmecit Efendi'nin intihabı meseleleri devam ederken Lozan Sulh Konferansı da çalışmalarına başlamış bulunuyordu. Bu konferans ve neticesini bir fasıl halinde toplayıp yazmak imkânını göremedim, çünkü dokuz on ay sürmüş ve fasıllarla uğraşmış olan bu devre zarfında dahilde ve hariçte bir çok mühim hâdiseler vuku bulmuş ve hâdiselerin konferansın cereyanı üzerinde tesiri ve alâkası olmuştu. İşte bu yüzden konferansı mücerret bir fasıl olarak bir araya toplamaktan ise vukuatın cereyanlarına göre tafsilâtını gruplaştırmayı vuzuh itibariyle daha münasip buldum.

27 Ekimde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetine verilen notada aynen şu satırlar vardı: «İngiltere, Fransa ve İtalya hükûmetleri, Ankara hükûmetine gönderdikleri 23 Eylül tarihli notalarına zeyil ve bu hükûmetin 4 Ekim 1922 tarihli notasına cevap olarak, Şarktaki harbe nihayet verecek bir sulh muahedesi akdi maksadiyle 13 Kasımda müzakereye başlamak üzere Ankara Büyük Millet Meclisi hükûmetini Lozan'a murahaslarını göndermeğe davet etmekle şereflenirler. Murahasların tam salâhiyetli olması, fakat miktarca ikiyi geçmemesi İngiltere, Fransa ve İtalya hükûmetleri arasında kararlaştırılmıştır.»

Bu notanın bir sureti İstanbul'daki Tevfik Paşa hükûmetine de verilmiş ve Bâbîâlî murahasları da çağırılmıştı. Bunun üzerine tafsilâtını evvelce yazdığımız hâdiseler cereyan etmiş, Tevfik Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya ve Büyük Millet Meclisine telgraf çekerek konferansta beraberce hareket edebilmek için temasa geçilmesine dair yaptığı müracaatlar sonunda mesele âcil bir mahiyet almış, tereddide uğrayan saltanat müessesesi 1 Kasımda ilga edilmiş, 4 Kasımda Bâbîâlî tarihe karışmış ve İstanbul'da Millî hâkimiyet idaresi kurulmuştu. Kon-

feransa artık yalnız Türkiye'nin hakikî mümessili Büyük Millet Meclisi hükümeti murahhasları gidecekti.

2 Kasımda Büyük Millet Meclisinde murahhas heyeti intihabı yapıldı. Yeni Hariciye Vekili İsmet Paşa, ittifakla murahhas heyeti Reisi seçildi. Hasan Bey yüz elli iki, Sıhhiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey de yüz yirmi iki reyyle murahhas intihap olundular. Kürsüye çıkan İsmet Paşa, ezcümle şöyle dedi:

– Meclis-i Âlinizin hakkımda tezahür eden itimat ve teveccühüne teşekkür ederim. Bu itimat ve teveccühe istinaden sulh konferansında millî isteklerimizin müdafaa ve istihsaline son derece çalışılacağı tabiidir. Esasen millî istiklâlimiz meşru ve cihana malûmdur. Konferansta murahhaslarımızın hattı hareketi Meclis-i Âlinizce şimdide kadar kabul edilen muahedelerle Misak-ı Millîden mülhem olacaktır.

Murahhas heyetine mütehassıslar, müşavirler ve kâtipler de tayin ve terfik edilmişti. Her iki devrede murahhas heyetinin beraberinde bulunan zevat şunlardır:

Müşavirler: Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri Münir Bey (*Büyükelçi Erteğün*), Eski Nafia Müsteşarı Muhtar Bey (*Eski Nafia Vekili ve Trabzon Mebusu*), Burdur Mebusu Veli Bey (*Profesör Saltık*), Diyarbakır Mebusu Zühtü Bey (*Tigrel*), Adana Mebusu Zekâi Bey (*Büyükelçi Apaydın*) İzmir Mebusu Mahmut Celâl Bey (*Cumhurreisi Bayar*), Maliye Teftiş Heyeti Reisi Şefik Bey, Evkaf Hukuk Müşaviri Seniyüddin Bey, Bahriye Kaymakamı Şevket Bey, Erkân-ı Harp Kaymakamı Tevfik Bey, Adliye Müsteşarı Tahir Bey, Hariciye Vekâleti Hukuk Müşavirlerinden Nusret Bey (*Profesör Metya*), Hariciye Vekâleti Siyasî İşler Müdürü Hikmet Bey (*Bayur*), Darülfünun Müderrislerinden Zühtü Bey, Maliye Vekâleti Muhasebat Umum Müdürü Fuat Bey (*Ağralı*), eski Nâzırlardan Mustafa Şeref Bey (*Özkan*), Mülkiye Müfettişi Şükrü Kaya Bey (*Eski Dahili Vekili Şükrü Kaya*), Hilâli Ahmer İkinci Reisi Hâmit Bey (*Hasancan*), eski Maliye Nâzırlarından Cavit Bey, Mühendis Mektebi Fransızca Muallimi Naum Efendi, Adliye Vekâleti Mezheb İşleri Müdürü Baha Bey.

Matbuat Müşaviri: Muharrir Ruşen Eşref Bey (*eski Büyükelçi Ünaydın*) Darülfünun müderrislerinden Yahya Kemal Bey (*Beyatlı*)

Umumî kâtip ve müşavir: Mülga Şûra-yı Devlet âzası Reşit Safet Bey (*Atabinen*).

Mütercim: Robert Kollej İkinci Müdürü Hüseyin Bey,

Ayrıca kâtip ve yâverler de vardı. Rahmetli Büyükelçi Âli Türk geldi, Büyükelçi Cevat Açıkalm, o zaman süvari binbaşısı olan Atıf Esenbel bunlar arasında idi. İkinci devrede umumî kâtip ve müşavirliğe Tevfik Kâmil Bey getirilmişti. Türk murahhas heyeti 5 Kasımda Ankara'dan hareket etmiş ve merasimle uğurlanmıştı.

Konferanstan evvel Avrupa'nın siyasî vaziyeti

Konferans müzakerelerine geçmeden evvel Avrupa'daki siyasî vaziyeti ve bu vaziyetin bizim üzerimizdeki tesirlerini kısaca hülâsa etmeği faydalı buluyorum. Bu suretle konferansın mahiyeti daha iyi anlaşılabilir olacaktır.

Birinci Dünya Harbi nihayete erdikten sonra Amerika Birleşik Devletlerinin Avrupa politika âleminden çekilerek kendi an'anevî siyasetine dönmesi, Alman donanmasının İngiltere'de Scapa Flow Körfezinde intiharı ve Rusya'da Bolşevik ihtilâlinin henüz istikrar bulamaması gibi pek mühim hâdiseler ve Fransa'dan gayri büyük devletlerin siyaset âleminden çekilmesi siyaset meydanını, İngilizlerin cihan emperyalizminin hâkimiyetine bırakmıştı. İstedikleri gibi hareket fırsatını bulan İngilizler, her meselede baş rolü almışlardı. İngiltere, Fransa'yı ne Almanya'ya karşı temin edebilmiş ve ne de sair meselelerde ona yardım etmişti. Bu yüzden Fransızlar, bütün askerî kuvvetlerini silâh altında tutmağa mecbur olmuşlardı. Diğer taraftan İngiliz emperyalizmi, o tarihlerde Hindistan yolunun temin ve muhafazasından ziyade deniz hâkimiyeti mevzuunda derhal huylanmağa başlamıştı. Fransızların denizaltı ve fazla miktarda tayyare yapmasını da bundan dolayı istemiyordu.

Lloyd George'un, Alman ve Sovyetlere mütemayil olan İngiliz sol cenah partilerini yâni amele ve liberal partilerini memnun etmek için Ruslara ve Almanlara karşı başladığı dostane siyasetin gizli ve açık bir mânâsı daha vardı. Bu mânâ, yine Fransızların aleyhinde idi. Lloyd George Fransa'ya bu suretle tesir yaparak, onun deniz kuvvetlerini takviyesine mâni olmağa çalışıyordu. Tazyik bu kadarla bitmiyordu. Suri-

ye'deki Arap Reislerini Fransızlar aleyhine kullanarak takriben seksen bin kişilik Fransız ordusundan ayırtarak, mandaları Fransa'ya verilmiş olan Suriye'de kullanmağa mecbur bırakmıştı. İngilizlerin Ortaşarkta-ki siyasetleri, müttefikleri Fransa'yı doğrudan doğruya tehdit eder bir mahiyet almıştı.

Netice itibariyle Fransa'yı zayıf düşürmek, bir çok meseleler icat ederek onu her tarafta meşgul etmek yolunu aramış ve bulmuştu. Bu arada Fransa'nın düşman bulunduğu Sovyetlerle de bir ticaret muahedesi akdetmişti.

Bu durum karşısında Fransızlar da bazı teşebbüslere geçmek lüzumunu duymuşlardı. Ankara'daki Millî Türk hükümetini tanıyarak bir anlaşma yapmışlar ve başka yerlerde kullanmak üzere aradan mühim kuvvetleri çekmişlerdi. Fransızların Türklerle olan bu itilâfı İngiltere'yi daha çok aleyhine çevirmişti.

Fransızlar, şu mütalâayı ileri sürüyorlardı: İngilizler, Bolşeviklerle anlaşmak suretiyle umumî sulh plânını esasından ihlâl etmişlerdi. Çünkü Ruslar, yeni ihtilâl rejimlerini bütün Hıristiyanlık âlemine kabul ettirmek istiyor. Halbuki Türklerin böyle bir iddiaları yoktur. Türkler, hürriyet ve istiklâllerini kazanmak için mücadele ediyorlar. Türklerle anlaşmamız bize faydalar sağladı. Mühim kuvvetlerimiz serbest kalacak, bu suretle emniyetimizi Avrupa'da temin etmek istemiyen İngilizlerin yerine kendi emniyet ve müdafaamızı bizzat temin etmiş olacağız.

Venizelos ve Lloyd George ne istiyor

İngiltere ile Fransa arasındaki ihtilâflar had bir safhaya girmeğe başlayınca Yunan politikacısı Venizelos ortaya çıkmış ve iki devlet arasında bir itilâf zemini arayıp bulmağa çalışmıştı. Fakat buna muvaffak olamamıştı. Lloyd George, yaklaşmakta olan seçimlerde bir başarı sağlayabilmek için Rus ve Almanlarla yaptığı anlaşmalardan fedakârlık yapmamış, Fransa da, Türklerle olan anlaşmasından vazgeçmemişti. Bu suretle aradaki ihtilâf devam etmişti.

Fransız Başvekili Aristidi Briand Lloyd George'den evvel sükût etmiş. Onu istihlâf eden Poincaré de ihtilâfı son haddine kadar götürmekten çekinmemişti.

Poincaré zamanında Lloyd George, bir Fransız-İngiliz anlaşmasında şunları elde etmek istemişti: Bu ittifakla Fransa tarafsız bir hale sokulacak, kontrol altına girecek ve mümkün mertebe silâhtan tecrit olunacaktı. Eğer Almanya, Fransa'nın bir tecavüzüne maruz kalırsa, kendisini müdafaa edecek kadar bir kuvvete sahip olacak, aksine olarak eğer Almanya, Fransa'ya tecavüze kalkışırsa, Fransa'ya askerî yardımda bulunacaktı.

İngiltere bu üç taraflı ittifakta üç istifade düşünmüştü. Birincisi: Almanya-Fransa münasebetlerinde hakemlik yapacaktı. İkincisi: Lloyd George -sol cenah partilerinin sulh perver ve Alman taraftarlığı politikalarına hoş görünerek gelecek intihapta mevkiini muhafaza edecekti. Üçüncüsü ise, Fransa-Almanya ihtilâfı ortadan kalktığı takdirde Avrupa siyasetine girmesi mümkün olacaktı. Amerika Cumhurbaşkanı'nın, toplanacak olan Cenevre Konferansına ancak Bolşevik ve Fransız ordularının azaltılması halinde geleceğini beyan etmesi, üçüncü madde de izah edilen fikri kuvvetlendiriyordu.

Amerika'nın tavrı ve Avrupa

Avrupa hâdiseleri karşısında Amerika'nın takındığı tavrı da şöylece izah etmek mümkündür. Amerikan kongresi, o tarihlerde eski müttefiklerin harp borçlarını yirmi beş sene ödeyebilmeleri için hükümetin teşebbüse geçmesi hakkında bir tahrir kabul etmişti. Amerikan gazeteleri, Pirene ile Volga arasındaki Amerika'ya boçlu bulunan eski müttefiklerle eski düşmanları ve tarafsızları bir araya getirerek on ikiye çıkarmışlar ve bunların borçlarının yekûnunun da yedi milyon dolara baliğ olduğunu yazmışlardı. Aynı gazeteler, kongre azalarının hissiyatına tercüman olarak:

«Halbuki bu devletler, borçlarını ödeyecek yerde elde ettikleri paraları büyük orduların teşkiline ve onları silâh altında tutmağa sarfediyorlar, Fransa gibi dünyanın en büyük ordusuna sahip olan bir memleket, fakir Almanya'yı mahvetmekten başka bir şey düşünmüyorlar ve fena bir misal gösteriyorlar.» diyorlardı.

Cenevre Konferansı

Büyük zaferimize takaddüm eden aylarda toplanan Cenevre Konferansı da Birinci Cihan Harbi sonrası siyasî tarihinde mühim bir yer işgal eder.

1922 yılı Nisan ayında toplanacak olan Cenevre Konferansı hakkında Fransızlar şöyle söylüyorlardı: «Harpten mütevellit enkazı kaldırmağı ve tahribatı tamir ve kalkınmayı temin etmeğı; mütehassısları tahripten başka bir şeyi bilmeyen Ruslarla Almanları Cenevre'ye çağırarak dünyanın kalkınmasını müzakere etmeğı tercih eyleriz. Kabul edilen muahedelerin dokunulmazlığını teminden başka Cenevre konferansında bir şey düşünmeyiz.»

Otuz dört devlet mümessillerinin toplandığı Cenevre Konferansı na İngiltere ve Fransa herhangi bir anlaşmaya varmadan gitmişlerdi.

Konferansın birinci celsesinden bir kaç gün sonra, Almanlarla Rusların müteakilen borçlarını ilga eden, Almanya'nın Rusya'yı resmen tanımaması ve iki memleketin iktisadî bakımdan teşkilatlanmasını temin eyliyen bir muahedenin 16 Nisan'da Rapallo'da imzaladıkları haberi Cenverede bomba gibi patlamıştı. Bu haber, Cenevre Konferansı iflâsa kadar götürmüş ve işlerin telâfisi imkânsız bir felâkete doğru uzayıp gideceğini göstermişti.

Cenevre Konferansı'nın, gûya dünya sulhüne bir yol açacağı sırada Rapollo Muahedesı dünyayı ikiye bölmüştü. Almanya ve Rusya hattâ İngiltere de Fransa'nın yalnız başına bırakılmasını istemişti. Rusya dünya ihtilâli, Almanya ise intikam dâvası peşisıra gidiyorlardı.

Bu yeni vaziyet karşısında Poincaré, Almanya-Rusya anlaşmasından endişe duymakta olan devletleri etrafına toplamıştı. Küçük antant Fransa'nın bu siyasetine katılmış, İtalya da Birleşik Amerika'da Fransa'nın yeni siyasetine karşı bir temayül ve itimat uyanmıştı. İngiltere'de ise, Lloyd George'un şiddetli Fransa aleyhtarlığı faaliyeti kendi aleyhine dönmüştü. İngiltere'nin muhafazakâr gazeteleri lisanlarını değiştirmişlerdi.

İngiltere-Fransa İhtilâfı ve Türkiye

Cenevre Konferansı, İngiltere ile Fransa'yı birbirinden büsbütün ayırmak suretiyle sona ermişti. Aralarındaki ihtilâf o kadar artmıştı ki Kral Konstantin'in İstanbul'un bilfiil işgali hakkındaki kararına Lloyd George taraftar olmuş, fakat Poincaré, Yunan kuvvetlerinin İstanbul üzerine ilerlemesi halinde derhal kuvvetle ve şiddetle mukabele edileceğini bildirmek suretiyle Yunan Kralının bu teşebbüsüne mâni olmuştu.

İşte Fransa ile İngiltere arasındaki münasebetlerin bu derece gergin olduğu bir zamanda Anadolu'daki maceraperest Yunan istilâ ordusu tarafımızdan mağlûp ve perişan edilmişti. Türk zaferinin Lloyd George ile Lord Curzon üzerindeki tesirleri başka başka olmuştu. Lloyd George'un teessürü fazla Yunan taraftarı ve Fransız aleyhtarı olduğu içindi. İngiliz emperyalizminin hakikî bir mümessili olan Lord Curzon, İngiliz emperyalist siyasetinin zedelendiğinden dolayı müteessirdi.

Birinci Cihan Harbi sonrası Avrupa'nın siyasî durumunu çizmeğe, İngiltere ve Fransa arasındaki ihtilâfı belirtmeğe çalıştım. Bundan maksadım, Lozan Konferansına ne gibi şartlar altında gittiğimizi izah etmektir. Diğer mühim bir iki hâdiseye temas ederek Lozan Konferansına geçeceğim.

1922 yılı Eylül ayının 16 ncı günü vuku bulan bir kabine içtimaından sonra Lloyd George Boğazların millî Türk ordularına karşı müdafaa edilerek İstanbul'a girmelerine mâni olmak için İngiliz takviye kıtalarının oraya gitmeleri emrini vermişti. Bundan haberdar olan Poincaré, kendisine haber verilmeden alınan bu kararı tasvip etmemekle kalmamış, derhal Çanakkale'de İngilizlerle beraber bulunan Fransız kıtalarının Boğazın Şark sahillerine çekilmesi emrini vermişti.

İngiliz kıtaları Çanakkale'de yalnız kalınca, Lord Curzon, soluğu Paris'de almıştı. Lord Curzon, yalnız bırakılmış olmalarından acı acı şikâyet etmişti. Poincaré, neticesi yeni bir harbe müncer olacak böyle bir karara iştirak mesuliyetini üzerine alamıyacağı cevabını vermişti. Lord Curzon, sukutu hayale uğramış ve Fransızlara karşı sert muamelesini değiştirmek zorunda kalmıştı.

Çanakkale hâdisesinin hakikî bir kurbanı

Çanakkale hâdisesinin hakikî kurbanı hiç şüphesiz Lloyd George olmuştur. Ankara hükûmetinin 6 Ekinde Trakya'nın Yunanlılar tarafından derhal tahliye edilmediği halde ordularını Çanakkale'ye yürüteceğini bildirmesi üzerine, Lord Curzon tekrar ve alelacele Paris'i boylamıştı. Poincaré ile Türkiye'nin durumunu müzakere etmişti. Bu müzakereler sonunda Yunanlıların Trakya'yı boşaltmalarından başka çare olmadığı kabul edilmişti. Bundan başka biri Türkiye ile sulh akdetmek, diğeri Boğazlar rejimini kararlaştırmak üzere iki konferansın toplanmasında Lord Curzon ile Poincaré mutabık kalmışlardı. Bu mutabakat neticesinde Londra'da Poincaré'nin prestiji çoğalmış ve ona arabuluculuk fırsatı verilmişti. Bu sayede mevzileştirilmesi belki de mümkün olmayacak yeni bir harp riskinden İngiltere uzaklaştırılmıştı.

Aynı günlerde Muhafazakâr Partinin Reisi bulunan Bonar Law, Times Gazetesi'ne göndermiş olduğu bir mektupla Lloyd George'un yerine kendi namzetliğini bildirirken: «Britanya İmparatorluğu, her devletten fazla Müslüman nüfusunu ihtiva ettiğinden Türklere karşı haksız ve düşman vaziyeti alamaz.» demişti.

19 Teşrinievvelde Lord Curzon istifasını vermiş, Bonar Law, partisinin bir içtimasında coalition kabinesinin hayatına son verilmesi kararlaştırıldığını bildirmesi üzerine Lloyd George de istifa etmişti. 15 Kasım seçimleri Muhafazakâr Partisini iktidara getirmiş ve Bonar Law yeni kabineyi kurmuştu. Bu hükûmete Lord Curzon tekrar Hariciye Nazırı olarak girmişti.

Netice: Şimdiye kadar ana hatlarını çizmeğe çalıştığım Lozan Konferansından evvelki durum aşağı yukarı böyle idi. Bundan anlaşılacağı üzere, Türk sulhü ile pek yakından alakadar olan Fransa ile İngiltere arasında yılların biriktirdiği esaslı ihtilâflar vardı ve bunlar henüz halledilmemişti. Fransa'nın lehimizde, İngiltere'nin ise aleyhimizde bir siyaset takip ettikleri belli oluyordu. Büyük Türk zaferi ile Yunan dostu olan Lloyd George'un yerine Bonar Law'ın Başvekâlete gelmesiyle lehimize dönmüş bir İngiliz politikasının derhal başlamasına ihtimal verilemezdi. Çünkü evvelce de tebarüz ettirdiğimiz gibi imparatorluk emperyalist siyasetinin hakikî mümessili olan Lord Curzon tekrar İngiliz hariciyesinin başına geçmişti.

İtalya'nın, Türkiye'ye karşı olan siyasetinde ekseriya Fransa'yı takip ettiği anlaşılıyordu. Meselâ Fransız kıtaları Çanakkale'de İngiliz kuvvetlerini yalnız bırakırken İtalyanlar da aynen Fransızlar gibi hareket etmişlerdi. Amerika Birleşik Devletlerinin, Almanya'nın ve Rusya'nın Türkiye sulhünde mühim bir rol oynamacaklarına ihtimal vermiyordu. Balkan devletlerinden en ziyade Yugoslavya İngiliz siyasetini il-tizam edecekti.

Netice olarak menfaatimiz, Fransa ile İngiltere'nin sulh konferansında birleşmemesinde ve müttehit bir cephe teşkil etmemesindeydi. Murahhaslarımızın en mühim ve birinci vazifesi bunu temine çalışmak olacaktı.

Türk murahhas heyeti Lozan'da

İsmet Paşa riyasetindeki Türk murahhas heyeti 11 Kasım'da, yani konferansın mukarrer olan inikat tarihinden iki gün evvel Lozan'a gelmişti. Karşılıklı olarak bulunan Fransız konsolosunu, tren Lozan istasyonunda durunca vagona çıkarak konferansın 20 Kasım'a tehir edildiğini, Fransa hükûmetinin, bundan istifade ederek seyahatini Paris'e kadar uzatmasını İsmet Paşa'dan rica ve iltimas ettiğini söylemişti. İsmet Paşa, nazikâne davete teşekkür etmiş, şimdilik Lozan'da kalmak istediğini, fakat ilk fırsatta Paris'e gideceğini cevaben bildirmişti.

Türk murahhas heyeti Türk ve Müslüman talebelerin alkışları arasında Lozan Palas Oteline inmiş, kâtib-i umumî ve müşavirler başka bir otele yerleşmişlerdi. Henüz diğer devletlerin murahhasları ortalarda yoktu. Bu tehirin İngilizlerden geldiği sanılıyordu. Çünkü İngiltere'de intihap vardı. Lord Curzon kat'î neticeyi almadan Londra'dan ayrılmak istemiyordu. Fakat bu zahiri bir sebepti. İngilizler, Fransa'yı da arkalarından sürüklemek için gayret sarfı ile meşguldüler.

Fransız matbuatının ve hükûmetinin lehimizde olmasına rağmen İngiliz emperyalizmi her konferans arifesinde olduğu gibi havayı bulandırmaktan ve aleyhimizde propaganda yapmaktan geri kalmıyor ve bunda kısmen de muvaffak oluyordu. İngilizler, propagandalarını iki mühim nokta etrafında toplamışlardı: Bizi Yugoslavya aleyhtarlığı ve tekrar tehcir ile itham ediyorlardı. Bu iki mevzu ele alınarak çirkin, her

insafî kalb ve vicdanın nefret edeceği yalanlarla sıvanmış neşriyata hız vermişlerdi. Gûya millî hükümet, Anadolu'da bulunan ve Müslüman olmayan unsurları cebren çıkarmağa başlamış ve müfrit milliyetperverlik mesleğini ele alarak İslâm ve Türkten başka hiçbir kimsenin memleketimizde yaşamamasına karar vermiştir. Diğer taraftan memleketimizde bulunan Amerika tedris müesseseleri ve eytamhaneleri kapatılarak eytamın ve tedris heyetinin ve diğer mensupların zorla dışarıya atıldığını işaa etmişlerdi.

Hemen şunu ilâve etmeliyim ki, bu sıralarda içimizde yaşamış olan hakikî Amerikalî müşahitler, bu âdî yalanları tekzip etmekte gecikmemişlerdi. Amerikan resmî mahafili de bu yalanlara inanmamış ve aldanmamıştı. Bu propagandaların menşei, harp icabı olarak memleket girip çıkanlar hakkında ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin kayıtsız ve şartsız Türkiye halkının hemen hepsine teşmil edilen kayıtlardan başka bir şey değildi. Mudanya Konferansı'ndan sonra da harice çıkmamak memnuniyeti esasen kaldırılmıştı. İngiliz emperyalistleri, bir harp zamanında hükümetin çok meşru olan bu kararını İslâmın Yugoslavya'ya karşı bir hareketi veya Türk milletinin, diğer milletleri memleketlerinde yaşatmamağa karar verdiği şeklinde ilân edecek kadar ileri gitmişlerdi.

İngiliz emperyalizminin tesirleri

İngiliz emperyalizminin mümessilleri, millî hareketimizin son derece lehinde olan Fransız matbuatını da aleyhimize çevirmeği ihmal etmemişlerdi. Bu propagandanın şekli de şöyle idi: Gûya büyük zaferimiz, millî efkârımızı tehyiç ederek ve hükümetimizi sükûnet fikrinden mahrum bırakarak dahilde bulunan ve Türkiye'ye ait olmayan her müesseseyi yıkmak kararını verdirmiştir. Bu meyanda Fransız tedris müesseselerini de kapatacaktır.

Halbuki, ecnebî tedris müesseseleri hakkındaki kararımız, bunları muhafaza etmekle beraber resmî teftiş altında bulundurmak ve Türk tarih ve coğrafyasını bunların da tedrisat programlarına sokmaktan ibaretti. Bu da bizim en tabii hakkımızdı.

Lord Curzon, emperyalizm siyasetine Balkan Devletlerini de katmağı unutmamıştı. Antant devletlerini Türkiye sulhü meselesinde ken-

di tarafına kazanırken, Balkan hükümetlerini de aynen kendi tarafına çekmek istemişti. Bunları hep beraber avlamak için aralarında münazi-ünfih olan meseleleri hal ve onları tatmin edecek şekiller bulmuştu. Bulgaristan'a Adalar Denizinde bir mahreç, Yugoslavya'ya Selânik'te bazı tâvizat ve Yunanistan'a da Garbî Trakya'yı vermek suretiyle konferansta müşterek bir siyaset takibi imkanını istihsal etmişti.

Bu siyasetin emareleri konferans müzakereleri esnasında tamamen sezilmiştir.

Basit ve beceriksiz olan haricî teşkilâtımız, Avrupa ile sulh yapmağa çabaladığımız bir zamanda, aleyhimizde onları lehimize çevirmek şöyle dursun hakikî ve lehimize olan dostlarımızı bile muhafaza edemiyerek düşmanlarımıza kaptıracak kadar âciz ve hareketsiz kalmıştı. O tarihlerde haricî teşkilâtımız hakikaten zayıftı. Esasında pek parlak ve mükemmel olmakla beraber tecrübeleri inkâr edilemeyecek Osmanlı hariciyesi, millî hükümetin teşkilâtına katılmak arzusunu göstermemişti.

Hariciyemizin müsbet bir faaliyet gösterememesinden dolayı Mudanya askerî konferansında Fransız dostluğundan gördüğümüz yardımı Lozan Konferansında görememiştik. İhtilâf halinde bulunan Balkanların aleyhimizde birleşmelerine mâni olamamıştık. İngiliz emperyalizmi ve onun mümessili olan Lord Curzon, konferans başlamadan evvel ve başladıktan sonra insiyatifi eline almıştı.

İsmet Paşa'nın notası

Lozan Konferansı arifesinde bizim için pek de iyi olmıyan hava-yı ve hariciyemizin beceriksizliğini böylece hülâsa ettikten sonra şimdî murahhas heyetimizin faaliyet ve temaslarına geçebiliriz.

11 Kasımda Lozan'a inen Türk murahhas heyeti, diğer devlet murahhaslarının henüz gelmediklerini görmüş, İsmet Paşa, müttefik devletler Hariciye Nâzırlarına aşağıdaki notayı göndermişti:

«Sulh Konferansının içtimaı hakkında, konferansa Fransa, İngiltere ve İtalya hükümetleri tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine resmen yapılan davet ve bu hususta alınıp verilen notalar üzerine konferansın açılma tarihi 13 Kasım olarak kat'î surette kararlaştır-

ğî cihetle, Lozan'a muvasalat eden Türk murahhas heyetinin sureti müşterekede takarrür eden yukarıda yazılı tarihte müzakerata girişmeğe hazır olduğunu zatı asilânelerine tebliğ ile kesbi şeref eylerim. Sulhün tehiri Türk milleti için büyüklüğü takdir edilemeyecek fedakârlıkları ve zahmetleri uzatacak ve bertaraf edilmesi münhasıran bizim iyi niyetimize bağlı olmayan beklenmedik neticeler doğuracak bir mahiyette olduğunu benimle birlikte zatı asilâneleri de takdir edecektir. Bu cihetle cihan sulhünün menfaati namına konferansın çabuk toplanması için beslediğim en hararetili temennileri zatı asilânelerine tebliğ ve yüksek saygılarımın teminine musaraat ederim.»

İsmet Paşa Paris'te

Sulh Konferansının 20 Kasım'da toplanacağı tahakkuk ettikten sonra İsmet Paşa, Fransız hükümetinin davetine icabet etmek üzere beraberinde Münir, Tevfik ve yaveri Atıf Beyler olduğu halde Paris'e hareket etmişti. Fransız başşehrine vardığı gün kendisini ziyaret eden Gazi Paşa'nın şahsî dostu Franclin Bouillon, Fransız Başvekili Poincaré ile temas ve mülâkatını hazırlamıştı. İsmet Paşa ertesi günü Poincaré ile görüşmüştü. Bu ve bundan sonraki mülâkatta, Lozan'da cereyan edecek müzakerelerin bir tarafın diğer tarafa teklifi ile ve imlâ şeklinde değil, müsavi haklar tarzında ve müzakere halinde cereyan edeceğine kanaat getirmişti. Bundan başka, İsmet Paşa, dâvamızı bidayetinden itibaren ve herkesten evvel hakkıyla görmüş ve bundan sonra da derece derece göstermek suretiyle müdafaa etmiş olan Fransız matbuatına nokta-i nazarımızı, bir kere daha izah ve bu matbuat vasıtasıyla medenî cihana vuzuh ve bütün tafsilâtiyle anlatmak imkânını bulmuştu.

İsmet Paşa'nın Fransa temasları çok faydalı olmuştu. Poincaré'den başka yine Franclin Bouillon delâletiyle Fransız Harbiye Nâzırı Paul Painlevé ile tanışmış ve görüşmüştü.

Paşa Grillon Otelinde Londra'da neşredilen «Muslim Standard» Gazetesi Müdürü Abdulkayyum Malik Efendi'yi 17 Kasım'da kabul ederek kendisine mühim bir beyanat vermişti.

Yeni Türkiye devletinin ne gibi şartlar altında doğduğunu, saltanat idaresinden nasıl kurtulduğunu, bu değişmenin İslâm dininin ve Hi-

lâfet-i İslâmiyenin yüksek menfaatlerinin aleyhinde olmadığını izah etmiş ve değişmenin faydalarını şöylece anlatmıştır:

«Bu değişmeden gelen ilk kazancı tarif etmezden evvel size şunu söyleyeyim ki Arabistan halkı da milliyet hissi denilen tarihî varlığını aklına getirip uyanmıştır. Biz böyle uyanma ve gelişmeyi takdir ederiz. Bir birlik olduğunu duyup harekete gelmek isteyen ve bunun için kendi hal ve istikbalini kendi ellerinde tutup yaşamak yolunda ilerlemeğe kabiliyet ve kudret gösteren bir milleti, biz, kim olursa olsun takdir ederiz. Biz onlara: «Ceziretülarap bizimdir, siz hilâfet makamını muhafaza edenlere baş eğmekte devam etmeğe mecbursunuz» dersek, ne onlar razı olurlar, ne de düşmanlarımız. Biz dünyaya karşı temiz el ile ve temiz yürekle görünmek istedik. Mazinin siyasî an'anelerini yaşatmağa çalışsak hilâfet bahanesiyle Türk olmayan milletler üzerinde eski tahakkümlerini idame etmek istiyorlar diyeceklerdir.

Biz yeni rejimi öyle esaslar üzerine kurduk ki, hakkımızda yapılması melhuz isnatları kökünden çıkarıp atar. Benim kanaatim şudur ki, birbirinin millî hürriyetlerine mutlak surette karşılıklı riayet yolu tutulursa, kuvvetli bir Müslüman milletinin o kadar kuvvetli olmayan başka bir millete tahakküm etmesi yolundan ziyade Müslüman milletler arasında ihtiyarî ve basiretli bir birlik temin edilir.»

İsmet Paşa aynı beyanatında, Türk milletinin hükmü altında bulunan bütün Müslümanların hürriyetlerini müdafaa ve muhafaza ettiklerini işaretle şöyle demiştir:

«Siz ve sizin vasıtanızla bütün Müslümanlara şunu söyleyeyim ki, biz eskisi gibi serbest bir İslâm devletinin bütünlüğüne sarsılmaz bir itikat ile bağlı kalacağımız gibi bunu yalnız söylemekle iktifa etmiyerek ileride bir tehlike ile karşılaştığımız vakit bunu kanımızla müdafaa hazır bulunuyoruz. Türk milleti İslâmiyetin kolu ve kılıcıdır.»

İsmet Paşa, düşmanlarımızın çıkardıkları şayialara ve propandalara inanılmamasını ısrarla söylemiş, sözü hilâfet makamına getirerek demiştir ki:

«Artık hilâfet makamının dinî olmayan maksat ve menfaatlerle kullanılmasına razı olmayacağız. Türk milleti yeni Kanun-u Esâsîsini müdafaa etmek mes'uliyetini almış olduğundan tabii olarak bekler ki, dün-

yanın bütün İslâm âlemine söyleyiniz ki, bu millî karar ve taahhütte ne bir şahsî menfaat, ne bir siyasî ihtiras ve ne de şahsî bir maksat gizlidir.

Milletin, Sultanın hilâfet makamını müessir bir surette işgal etmesine müsaade etmediğine dair olan tenkidleri de cevaplandırmıştır:

«Türkiye Kanun-u Esâsîsi, hilâfetin yâni hür ve müstakil bir İslâm devletinin menfaatlerini yürütmeğe çalışacak ellere bütün müdafaa iktidarını vereceğini söylüyor. Bu halde hilâfeti maddî desteksiz nasıl bırakmış oluruz. Türkiye hilâfeti tutup duruyor. Hilâfet Türk milletine veditir, emanettir. Türk milleti hür ve müstakildir. Bunun için hilâfet de taarruzdan masun ve iktidara maliktir.»

İsmet Paşa hilâfet makamının istikbaline dair de şu cümleleri sarfetmiştir:

«Hilâfetin bütün evsafı mahfuz ve emindir. Biz yaşadıkça kanımızın son damlasına kadar hilâfeti tutup yaşatacağız. Fakat, tek bir adamın şahsî malı olmasına asla müsaade edemeyiz. İşte Türk milletinin kararı budur.»

Paşa, beyanatını şu sözlerle bitirmiştir: «Böz öyle hissediyoruz ki, hilâfet, bugün dahi Müslümanlar arasında daha büyük bir anlaşma ve yardımlaşma kaynağıdır. Yeryüzündeki din kardeşlerimizin bu sözlerimi dikkatle okumalarını isteriz ve mihnetli günlerimizde onların devamlı müzaheretlerine intizar etmekte olduğumuzu düşünerek bizi haklı görmelerini bekleriz. Bizim güç işlerimiz daha bitmemiştir. Sizin dert ortaklığınıza müzaheret ve manevî kuvvetinize muhtacız. Biz büyük İslâm âleminin azasındanız. Bizi takviye ve teşci etmenizle ve İslâmiyete yaptığımız âcizane hizmeti takdir eylemenizle, bizim İslâmın hürriyet ve istiklâlinin müdafii sayılmağa lâyık olduğumuzu isbat ettiniz. Türk bu mütevazi ve asîl vazifeden dolayı iftihar eder. Bizim kanaatimiz şudur ki: Hilâfet hakkı Türk milletinde mahfuzdur.»

Muslim Standart Gazetesi'nde çıkan bu beyanat İslâm âleminde akisler yapmıştı. İsmet Paşa Paris'teki temaslarını tamamladıktan sonra Lozan'a döndü ve burada Vahidettin'in memleketten firar ettiği haberini aldı.

İsmet Paşa'nın Ankara'ya gönderdiği malûmat

Başmuraahhasımız İsmet Paşa, Lozan'a döndükten sonra Paris'teki temaslarından konferansta her halde haklarımızın sükûnetle dinleneceğini ve müzakerelerin mutad olan malûm tarzından fazla bir maniaya tesadüf etmeyeceğini anlamış olduğunu Ankara'ya bildirmişti. Bu temaslarda bilhassa şu nokta sarahatle kendisine ihsas edilmişti. Ekalliyetlerin mübadelesi hakkındaki nokta-i nazarımız arzumuza muvafık olarak hallolunabilecekti. Bu husus İsmet Paşa'ya şayan-ı hürmet bir menbada verilmişti.

Lord Curzon'un Londra'dan ayrılarak Paris'e gelmesi ve burada Poincaré ile görüşmesi neticesinde yayınlanan bir ajans haberi çok şayan-ı dikkatti. Ajans telgrafına göre, Paris'te yapılan konuşmalara Türkiye ile sulhün tanzimine dair hazırlanan İngiliz muhtırası üzerinde başlanmıştı. Hudutlar, Boğazlar, Türk ordusunun tahdidi, Boğazların silâhtan tecridi, kapitülasyonlar hakkında itilâfa varılmıştı. Türklere yapılacak teklifler tesbit olunmuştu. Fakat gizli tutuluyordu.

Konferansa iştirak edecek devletlerin muraahhasları, 19 Kasım akşamına kadar Lozan'a gelmiş bulunuyorlardı. İtalyan Başvekili Mussolini de gelenler arasında idi. Akşam üzeri Lord Curzon ile Poincaré'nin hususî bir trenle ve beraberce Lozan'a muvasalatları dikkat nazarını çekmişti. Çanakkale hâdisesinden sonra Türkiye sulhü hakkında İngiliz ve Fransız görüşleri yekdiğerine biraz daha yaklaşmıştı. Konferansa Lord Curzon riyaset edecekti.

Poincaré Lozan'a geldiği günün gecesi, Fransız gazetecilerini kabul ederek resmî mahiyette bir tebliğ verdi. Tebliğde, müttefikler arasında bütün meselelerin dostça ve müsavat üzerine halli hususunda anlaşmış olduğu bildiriliyordu. Alınan kararların gizli olduğunu ihsas eden Fransız Başvekili gazetecilere ayrıca beyanatta bulunmaktan çekindi.

Ertesi günü, yâni 20 Kasım 1922 sabahı. Poincaré, Lord Curzon ve Mossolini Beau Rivage Otelinde toplandılar ve görüştüler. Bu toplantıda varılan neticeler gizli tutuldu. Fakat sızan haberler, İngiltere, Fransa ve İtalyan Nazırlarının esasta anlaşmış olduklarını gösteriyordu. Ancak teferrüatta birlik ve beraberlik temin edememişlerdi.

Bu haberlerin ne dereceye kadar doğru olduğunu müzakereler gösterecekti.

Türk heyetinin takip edeceği usul

Konferansın küşadını ve müzakerelerini yazmadan evvel, murahas heyetimizin takip ettiği usulü de kısaca belirtmek isterim. Murahhaslarımız, her meseleyi iptidadan müzakere ve kat'î surette halledip imzaladıktan sonra diğer meselelere geçmek değil, bilâkis her mesele hakkında iki tarafın fikir ve nokta-i nazarlarının anlaşılmasına çalışacaktı ve netice itibariyle nerelere varmanın mümkün olacağını araştıracaktı. Bunlar uzun uzadıya müzakere edildikten sonra netice üzerinde eğer bir şey istihsal edilmiş ise, bu cihet bırakılıp diğer meselelere geçilecekti. Bu suretle sulhün umumî müzakerelerine temas edilmiş olacaktı. İki tarafın varabileceği durum kat'î surette taayyün ettikten sonra bunun heyet-i umumîyesi bir sulh projesi haline gelecekti. Eğer kat'î surette bir şey kabul edilmemiş ise bir sulh projesi meydana getirilecekti. Bunun üzerinde kat'î müzakereler cereyan ederek sulh dâvası bir neticeye bağlanacaktı.

İsviçre'nin küçük, fakat mühim bir kültür merkezi olan Lozan şehri, konferans münasebetiyle çok kalabalık ve hareketli bir manzara arz ediyordu. Sayıları oldukça kabarık murahhas heyetleri ve maiyetlerinden başka dünyanın her tarafından gazete ve ajans muharrirleri gelmişti. İsviçre'de ve Fransa'da bulunan bütün Türk talebe ve kolonisi de Lozan'da bulunuyordu. İkdam sahibi Ahmet Cevdet merhum, Vakit Gazetesi muharriri Ahmet Şükrü Bey ve Tanin Gazetesi sahip ve başmuharriri Hüseyin Cahit Bey de konferansı gazeteleri namına devamlı olarak takip etmek üzere Lozan'a gelmişlerdi.

Konferansın açılışı

1922 yılı Kasım ayının 20 nci Salı günü Lozan Sulh Konferansı Mont Benon Gazinosunda öğleden sonra saat üç buçukta küşad edildi. Konferans salonu delegelerle dolmuştu. İsviçre'nin ileri gelen şahsiyetleri, kordiplomatik ve çok kalabalık matbuat mümessilleri hazır bulunuyorlardı. Halk Gazinosunun kapısında ve civarında toplanmıştı. İsmet Paşa salona İngiltere Hariciye Nâzırı Lord Curzon ile beraber girmişti.

Saat dörtte, İsviçre Konfederasyonu Reisi Hab, içeriye girdiği zaman, bütün salon ayağa kalkmıştı. Konferansın açılış törenine riyaset

edecek olan Mösyö Hab, kendisi için hazırlanan koltuğa oturduktan sonra kısa bir açılış nutku söyledi. Sözlerine İsviçre Federal Heyeti namına hararetili ve samimî bir surette beyanı hoşamede ettikten ve murahhasları selâmladıktan sonra, konferansın İsviçre'de yapılmasından dolayı duyduğu sevinci belirtti. Konferansın hayırlı bir neticeye varmasını temenni etti. Ve sözlerini:

– Yer yüzünde iyi niyetli kimselere selâm!

Diye bitirdi. Alkışlarla karşılanan bu nutuktan sonra İngiltere Hariciye Nâzırı Lord Curzon kürsüye çıktı. İsviçre Konfederasyon Reisi Hab'a teşekkür etti. Bu konferansın İsviçre gibi tarafsız bir memlekette yapılmasının sulhün akdini kolaylaştırmak bakımından hayra alâmet olduğunu söyledi. Harbin facialarından bahsederek artık bunların unutulması gerektiğini beyan etti ve dedi ki:

– Eğer murahhasların hepsi aynı uzlaştırıcı ruh ile çalışırsa, masa üzerine gelecek her meseleyi halletmek ve sulhü yapmak arzusu ile mütehassis bulunurlarsa, gayeye varmak kolaylaşacaktır.

İsmet Paşa'nın nutku

Lord Curzon'dan sonra, kürsüye İsmet Paşa çıktı ve aşağıdaki nutku söyledi:

– Dört seneden ziyadedir, Wilson esas ve imanı üzerine kurulmuş bir mütareke, Osmanlı İmparatorluğu'nun girişmiş olduğu muhasebatı, resmî surette tatil etmişti. Sulhün nimetlerinden daima mahrum kalan Türk milleti, o tarihten beri hak ve adalet istihsalı için yaptığı mükerrer sulh teşebbüslerinin kifayetsizliğini ve faydasızlığını idrak ederek ve artık hiç bir kurtuluş ümidi kalmadığını anlıyarak, varlığını korumağa ve maddî manevî kendi vasıtalarıyla istiklâlini sağlamağa muvaffak oldu. Bu yolda birçok ıstıraplara katlandı. Hadsiz hesapsız fedakârlıklara rıza gösterdi.

Hür milletler, bu hale teveccühli bir gözle şahit olmuşlardır. Her yaşta ve her mevkideki Türkler, kadın ve çocuk, bu müdafaa harbine iştirak ettiler. 1918 tarihinden sonra Türk milletinin maruz kaldığı sonsuz hücumları ve ıstırapları, burada hatırlatmaktan kendimi alamıyo-

rum. Gerek bu hücumları ve ıstırapları ve hiç bir askerî mecburiyet olmaksızın, Türkiye topraklarının en zengin ve en mamur kısımlarında münhasıran mahvetmek ve yıkmak fikriyle muntazam yapılmış tahribatı, hiç bir veçhile mazur göstermek kabil değildir.

Hâlâ bu dakikada bile, bir milyondan ziyade masum Türk'ün Küçük Asya ovalarında ve yaylalarında, evsiz ve ekmeksiz, serseri gibi dolaştıklarını da hatırlatmak isterim. Türk milleti bu insan takatı üstündeki fedakârlıklara katlanmak suretiyle, medenî insanlık arasında derin bir hayat kuvvetine malik milletlere has olan mevcudiyet ve istiklâl hakkı ile, sulh ve sükûna çalışmak unsuru olmak üzere büyük bir mevki kazanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin kat'î gayesi, bu mevki muhafaza ve tahkim etmekten ibarettir. Son senelerin hâdiseleri beşeriyetin vicdanında umumî sulh ve sükûnun devletler arasından birbirlerinin haklarına ve hürriyetlerine saygı gösterilmedikçe gerçekleşmeyeceği hakikatini bir akide haline koyduğu cihetle, bu vakaların hatırası istikbal için bir sulh ve sükûn teminatı teşkil edeceğini ümit eylerim.

Tasavvuru kabil olan azamî derecede hüsnüniyetle mütehasis bulunan Türk heyeti murahhasının, sair murahhaslarda da aynı veçhile bir hüsnüniyete tesadüf edeceği ve bu suretle konferans mesaisinin memnuniyet bahş bir neticeye iktiran edeceği ümidini besliyorum.

Reis Efendi, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti namına, İsviçre Cumhuriyetine, konferansımızın burada toplanmasını kabul etmek suretiyle lütfen göstermiş olduğunuz misafirperverlikten dolayı teşekkür ederek sözlerime nihayet vereceğim. Tarihi şanlı ve necip bir milletin kendi istiklâline ne kadar büyük bir kıymet atfettiğini inkâr edemez bir surette gösteren bu memleketin, konferansa toplanma yeri olarak intihap edilmesinden dolayı kendimi tebrike şayan görüyorum.»

Türk Başmurahhası İsmet Paşa'nın konferansın açılış töreninde nutuk söylemek için ısrar etmesi ve nihayet Lord Curzon'dan sonra, kürsüye çıkarak oldukça sert bir lisan ile kaleme alınan hitabesini irad eylemesi, murahhaslar üzerinde iyi bir tesir bırakmamıştı. Sırf küşad merasimi için Lozan'a gelmiş olan Fransız Başvekili Poincaré ile İtalyan Başvekili ve Diktatörü Mussolini de pek memnun kalmamışlardı. «Türkler cihan sulhünü ihlâl eder. Onlara söz anlatmak mümkün değil-

dir.» tarzında çıkarılan menfi propagandalara bu sebeple hak veren bazı kimseler de çıkmıştı. Fransız müşahitler, bu hitabenin aleyhimizde bir hava yaratmış olduğunu söylemekte tereddüt etmemişlerdi. Bu durumdaki en çok Lord Curzon faydalanmıştı.

Eğer İsmet Paşa, merasim sırasında muhakkak söz almak lüzumunu duymuş ise, konfederasyon reisi Hab'a ve İsviçre milletinin gösterdiği misafirperverliğe teşekkürle iktifa eder, o hakkın ve hakikatin ifadesi olan sözlerini ve misallerini müzakereler sırasında aynen söyleyebilirdi. Meselâ, birinci oturumda Lord Curzon'un her târizine yaptığı itirazlar yerine bu hitabeyi okur ve müessir olurdu. Burada bir mütalâa olarak bildirdiğim hareket tarzının lisanları, âdetleri ve hileleri bilinmeyen bir muhitte kolayca tatbik edilemeyeceği de muhakkaktır.

Birinci oturum

Konferansın birinci toplantısı, 21 Kasım Çarşamba günü öğleden evvel saat 11'de Château d'ouchy Otelinin büyük salonunda yapılmıştı. Bu toplantıya İngiltere Hariciye Nâzırı Lord Curzon riyaset ediyordu. Müzakere açıldıktan sonra birçok Türk itirazı kabul edilmedi, bunlar arasında bizim için pek mühim olanları da vardı.

Meselâ belli başlı komisyonlardan birinin reisliğini istemiştik. Lord Curzon bunun davet sahibi devletlerin murahhaslarına verileceğini söyledi. Bir Türk murahhasının kâtibi umumî yardımcılığına getirilmesi için yaptığımız müracaat reddolundu. Türk murahhaslarının adedinin ikiden üçe çıkarılmasını istedik. O da aynı âkibete uğradı. Konferansa davet olunan delegelerden başkalarının toplantılara gelmemesini ileri sürdük, nazar-ı itibare alınmadı. Lord Curzon yalnız Boğazlar meselesi görüşüleceği zaman Gürcistan ve Ukrayna mümessillerinin dinlenilmesi teklifine razı oldu.

Yabancı ve tarafsız müşahitler, murahhas heyetimize, muzaffer bir milletin temsilcilerine lâyık olan muamelenin yapıldığını, eski husumetin hemen hemen aynı kuvvetle kendisini belli etmeğe başladığını söylemişlerdi.

Türk murahhas heyetinin içinde bulunduğu şartlar güçtü. Bizim murahhaslarımıza hakikaten ehemmiyet verilmek istenmiyordu, halbu-

ki konferans başlamadan evvel Başmurahtamızın Paris'te ve Lozan'da edindiği iyi intibalar, konferansta yaratılan havanın büsbütün aksine olmuştu. Bu değişen havanın en mühim sebebi Lord Curzon'un bulunuşu ve konferansa bizzat riyaset edişu idi. Daha evvel de tebarüz ettirdiğim gibi bu zat, İngiliz emperyalist siyasetini tatbik edicilerin başında geliyordu. Yakın Şark siyasetinin entrikalarını ve hususiyetlerini çok iyi biliyordu.

Lord Curzon, arkalarında muzaffer ordular bekliyen mümessillerimizi konferans salonunda şaşırtmak ve onlara tazyik yapmak, şiddet göstermek suretiyle Yunan ordusuyla elde edemediği muvaffakiyeti bu yeni taktik ile elde etmek istiyordu.

Bizim murahtalarımıza gelince, Avrupa konferanslarının asırlardan beri inceliklerine, dessaslıklarına ve lisan oyunlarına vukufsuzluğu ve ecnebî lisanlarına yeter derecede aşına olmamaları Hindistan'ın bu eski ve azametli valisinin oyunlarına fırsat veriyordu.

Komisyonlar ve reisleri

Nizamnamenin beşinci maddesine göre, konferansta görüşülecek bütün meselelerin tetkiki, üç ana komisyona bırakılmıştı.

1) Topraklara, askerliğe ve Boğazlara ait işler komisyonu. Bu komisyona İngiltere Hariciye Nâzırı Lord Curzon riyaset edecekti.

2) Türkiye'de ekalliyetlerin tâbi olacağı usul komisyonu. Bu komisyona İtalya başmurahtası Marquis Garroni riyaset edecekti. Garro-ni Krallık İtalyasının yetiştirdiği diplomatlardan biri idi. Türkiye'de elçilik etmişti.

3) Malî, iktisadî ve hukukî meseleler komisyonu. Fransız başmurahtası Mösyö Camille Barère de bu komisyona riyaset edecekti.

Esas komisyonlar, bazı tâli komisyonlar da teşkil etmişti. Maalesef bu komisyonlardan hiç birinde bize bir mevki verilmemiş ve yalnız dinlenmiştik.

İsmet Paşa - Lord Curzon mülâkâtı

Konferansın 28 Kasım tarihine kadar olan müzakereleri Garp hudutlarımızla arazi meseleleri etrafında toplanmıştı. Bu müzakereler başlamadan evvel İsmet Paşa, İngiltere Hariciye Nâzırı Lord Curzon'u hususî olarak ziyaret etmişti. Tahribat hakkındaki nokta-i nazarımızı ve iddialarımızı kendisine anlatmıştı. Lord Curzon'un bu mevzu ile alâkalı mütekebil iddiaları tarafsız bir şekilde dinleyeceklerine dair sarih bir ifadesine şahit olmuştu. Mevcut ahidlere mugayir olarak vatanımızın en zengin kısımlarına çıkan ve bilâhare mağlûben buralarını terke mecbur olan Yunanlıların iras eyledikleri tahribat tahminlerin çok fevkindeydi.

Bu mülâkatta Musul meselesi de bahis mevzuu olmuştu. Tabiatıyla mükâleme şeklinde geçen ve tamamıyla hususî olan bu konuşmaların resmî bir mahiyet taşımadığı da aşikârdı.

Musul vilâyeti bize göre, misâk-ı millî hudutları içindeydi. Binaenaleyh hiçbir suretle diğer bir devlete terkedilemezdi. Umumî şartları ticarete serbestiden başka bir şey olamazdı. Halbuki Lord Curzon'a göre, Musul meselesi gaz madenleri demekti. Bir memlekette servet menbalarından istifade, o memleketin o kısmını zapt ve işgal eylemek demekti. İstiklâlî için harbedip muvaffak olan Türk milleti ve memleketi, kendisini istismar ettirecek bir duruma sokamazdı.

Lord Curzon, Musul meselesine dair olan ve İsmet Paşa ile aralarında geçen mükâlemeyi tahrif etmiş ve yazdığı bir yazıda da şöyle demişti:

«Türkler, müzakerelerin başında Musul petrollerinden sadece bir hisse istedikleri halde, daha sonraları bütün vilâyet üzerinde hak iddia etmek yoluna gitmişlerdi. Böyle bir hak tanındığı takdirde İngiliz, Fransız ve Amerikan menfaatleri baltalanmış olacaktır.»

Trakya hududu ve Venizelos

Fransız Generali Veygand'ın riyasetinde teşekkül eden tâli komisyonun hazırladığı rapor, topraklara ve askerliğe ait işler komisyonuna verilmişti. Bu raporda, Türk-Yunan hududu ile konferans tarafından çizilecek olan Garbî ve Şarkî Trakya hudutlarının her iki tarafında otuzar kilo-

metre genişliğinde bir sahanın gayri askerî bir mıntaka haline getirileceği ve Neuily muahedesine dahil devletler tarafından Bulgaristan'a verilmiş olan bir sözü yerine getirmek üzere Dedeağaç'ta bir serbest liman tesis olunacağı, hem bu liman ve hem de demiryolunun milletlerarası bir komisyon tarafından idare edileceği bildiriliyordu. Ayrıca, tâlî bir komisyon gayri askerî bir sahayı kontrol ve teftiş edeceği ilâve olunuyordu.

Topraklara ve askerliğe ait işler komisyonu, General Veygand'ın raporunu ve Garbî ve Şarkî Trakya arasında da 1915'de Bulgarlara verdiğimiz hududu kabul etmişti. Yani Edirne civarında ve Meriç'in batısındaki Karaağaç ve istasyonu Garbî Trakya'ya bırakılacaktı.

Türk murahhas heyeti, taleplerimizi aşağıdaki şekilde müdafaa etmişti: Şarkî Trakya da 1913 hududu yani Karaağaç Şarkî Trakya'da kalacak ve Meriç nehri üzerinde hudut sağ sahil yerine sol sahil olacaktır. Garbî Trakya hakkında plebisit yapılması lâzımdı. İleride samimî ve müteakabil menfaatler esasına dayanan dostluk tesis emelinde idik. Bulgar komşumuza millî ve iktisadî hayatlarının serbestçe inkişafını temin edeceği bir mahrecin verilmesine muarız değildik.

Bulgar Başvekili Stanbuliski, kendisine tercümanlık eden Matmazel Stanciof vasıtasıyla Dedeağaç'ın Bulgar hâkimiyeti altında kalmasını veyahut burada Dantzig'de olduğu gibi serbest bir transit limanını olmasını ve Garbî Trakya'nın müttefiklerin himayesi altında tarafsız kalmasını istemişti.

Stanbuliski, Türk murahhas heyetinin iyi niyetlerinden faydalanmasını ve hem de Matmazel Stanciof'un lisan ve siyasî kudretine güvenmesini bilerek taleplerini biraz daha ileriye götürmüştü. Türk başmurahasının, Bulgar başmurahasına göstermiş olduğu cemilekâr ve himayekâr muamele ve Stanbuliski'nin talepleri, Yunan başmurahası Venizelos'un ateşli bir nutuk söylemesine ve hitabet kudretini göstermesine vesile olmuştu.

Venizelos, dikkatle dinlenen nutkunda, Türkiye ile Yunanistan arasındaki harbe katılmamış olan bir memlekete daha fazla imtiyazlar tanınmayacağını ileri sürmüştü, Bulgarlara ancak ticaret serbestisi verilebileceğini ifade etmişti. Yugoslav murahhası da Venizelos'u desteklemişti. Romanya murahhası Yugoslav ve Yunan delegelerinin nokta-i nazarlarını teyit etmişti. Çok zeki bir kadın olan Matmazel Stanciof:

– Yunanistan bir sürü limana sahiptir. Bulgaristan'ın Karadeniz'de sadece iki üç limandan başka bir şeyi yoktur.

Demişti. Venizelos buna derhal şu cevabı vermişti:

– Allah Yunanistan'ı deniz ortasına koymuş ise, bu benim kabahatim mi?

Bu sözlere Bulgarlar da dahil olmak üzere herkes kakhaha ile gülmüştü.

Venizelos ile Matmazel Stanciof'un yapmış oldukları karşılıklı nüktelerden ve yaratılan yumuşak havadan faydalanmasını bilen Lord Curzon, Yunanistan ve Bulgaristan'ı kastederek:

– Bu kardeşçe kucaklaşmalardan sonra, demişti. Celseyi kapatabiliriz.

Türk tezi ve mukabil tezler

Aynı meselenin müzakeresi için tekrar içtima edildiği zaman Lord Curzon, 1915 senesinde Bulgarlara ihtiyarımızla arazi terkettiğimizi ve notalarımızda daima Edirne ve Meriç'ten bahseylediğimizi söylemiş ve devletlerin bu hususta müttehit olduklarını ileri sürmüştü.

Biz, yâni Türk murahhas heyeti, Bulgarlara 1915'de ihtiyarımızla vermek istediğimiz arazinin Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmediğini bildirmiş:

– Notalarımızda Meriç ve Edirne bahsi, Mudanya mukavelesi ile Yunan ordusu, mülkî ve askerî memurlarının hangi hattın arkasına çekileceği ifade maksadıyla kullanılan bir tâbirdir.

Demiştik. Mudanya mukavelenamesi de sulh müzakerelerinin devam ettiği müddetçe ve hitamına kadar muteberdi. Bu tâbirler bizi hiç bir veçhile kayıt altına alacak ve meşru taleplerimizi iddiada zaafımızı mucip olacak veyahut hakkımızdan sarf-ı nazar ettiğimizi gösterecek bir hukukî kayıt değildi.

Lord Curzon'u, bilâhare Fransa ve İtalya murahhasları da teyit etmişlerdi. Onlara göre, Türkiye'nin Trakya'daki hududu, Meriç nehri olacak, Edirne şimalinde bir noktadan başlayarak ve Meriç'in iki tara-

finda yirmi otuz kilometrelik gayri askerî bir mıntaka yapılacak ve Cesrî Mustafapaşa - Dedeâğaç şimendiferi Milletlerarası bir idare altına girecek ve Garbî Trakya Yunanistan'da kalacaktı. Gayri askerî mıntaka Türk - Bulgar hududuna da teşmil edilecekti.

İsmet Paşa'nın beyanâtı

Türk başdelegesi İsmet Paşa, Lord Curzon, Venizelos ve Yugoslav ve Bulgar murahhaslarına cevap verdi. Sözlerini isbat edecek vesikalar da gösterdi. İsmet Paşa, beyanâtı esasında şu meselleri ele almıştı. Yunanistan mutaarrızdır, sulhü tehir etmiştir. Bundan dolayı da mes'uldür. Garbî Trakya'nın mukadderatı Nuilly Muahdesiyle açık bırakılmıştır. Yâni sarahatle Türkiye sulhüne tâlik edilmiştir. Mukadderatı burada tayin olunması lâzımdır. Şarkî Trakya hududu 1913 hududu olmalıdır. Teati edilen notalar tahliye meseleleriyle âlakadar olduğu cihetle hudut meselelerinde görüşümüzü ihlâl edemez. Bulgarlara bir mahreç verilmesine Türkiye taraftardır. Garbî ve Şarkî Trakya arasında tarafsız mıntaka, Dedeâğaç limanı ve şimendiferlerden Bulgarların faydalanması hususları komisyonda tetkik edilmelidir.

Lord Curzon:

- Tarafsız mıntakadan maksat, gayri askerî hale getirilmiş bir mıntaka mıdır?

Diye sordu. İsmet Paşa, keyfiyetin komisyonda tekrar tetkikini talep etti ve Paşa'nın talebi üzerine bu meselelerin başı başına tetkiki için ayrıca bir komisyon teşkil olundu. Bu komisyon, Karadeniz'den Adalar denizine kadar hududun iki tarafında 35-40 kilometrelik bir mıntakanın gayri askerî bir hale konması teklifinde bulundu. Bu mıntakanın jandarma kuvvetiyle teslihatını da derpiş etti. Gayri askerî mıntakanın tarafsız mıntaka olması hakkındaki teklifimize temayül göstermedi.

Karşı tarafın teklifi, Karadeniz'den Adalar denizine kadar 30-40 kilometrelik bir şeridin gayri askerî bir hale konulması ve bunun Dedeâğaç şimendiferini işletecek olan Milletlerarası bir komisyon tarafından murakabe edilmesinden ibaretti. Biz bu şeridin yalnız gayri askerî değil, tamamen tarafsız bir koridor olmasını istemiştik ve bu suretle sulhpervverliğimizi de göstermiştik.

Büyük Millet Meclisinin heyecanı

Lozan'da Trakya'daki hudutlarımızdan başlayan müzakerelerin neticesi Ankara'da heyecanla karşılanmıştı. Murahhas heyetimiz, sulh müzakerelerine dair şunları bildirmişti:

Garbî Trakya ile Şarkî Trakya arasında bize hudut olarak Meriç nehrinin sağ sahili gösterilmiştir. Karaağaç elimizden alınmak istenmektedir. Meriç'in her iki tarafından 30-40 kilometrelik arazi gayri askerî mıntaka addedilerek Milletlerarası kontrole tâbi tutulması ileri sürülmektedir.

Meclis, bu malûmat üzerine âdeta feveran etmişti. Mebuslar, heyecanlı hitabelerde bulunuyorlar ve diyorlardı ki:

- Edirne'nin Türk olduğunu kabul ettikten sonra Karaağaç'ı vermeyiz demek, Edirne'yi iktisaden mahvedeceğiz demektir. Biz yaşamak için çalışıyoruz. Kapalı şekiller içinde boğulmak istemiyoruz. Evimizin kapısını taşla ördürmeyeceğiz. Edirne Türk olduğu kadar Karaağaç da Türk'tür. Binaenaleyh kimseye verilemez. Garbî Trakya meselesinde dâvamız haktır. Garbî Trakya'nın mukadderatının hallini Türk sulhüne kendileri tâlik etmişti. Biz, cihan medeniyetinin talep ettiği reyîâm usulünün burada tatbikini istiyoruz.

Yusuf Ziya Bey'in hitabesi

Bu arada Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in bütün Meclis tarafından hararetle tasvip edilen beyanatından bazı mühim kısımlarını nakledecek olursam, o günlerin havasını daha iyi belirtebilirim. Ziya Bey ez-cümle şöyle demişti:

- İngiliz siyasileri, Gladstone mektebinin bugünkü şakirtleri hâlâ Lloyd George'ların muzmeratını, hâlâ kanlı emellerini kullanıyorlar. İngiliz siyasetini eğri büğrü yollarla kanlı ve muzlim bir hedefe sevk ediyorlar. Yükselen insaniyet sadasına kulaklarını kapamış ve dünya Osmanlılarla bugünkü genç Türkiye'yi birbirinden farkedemeyecek kör gözle ve ağızlarında bomba olarak Lozan Konferansı kapısında bulunuyorlar. Lord Curzonlar, muttasıl Türkiye'ye karşı alınacak müttehit cepheden bahsedede Lozan'a geliyorlar. İstiklâli için kan döken İtal-

yanlara telkin etsinler. İstiyorlar ki insanlığı ve kalpleri insanlıkla çarpan siyasîleri ve yine insanî emellerle meşbû olarak ilk defa Lozan Konferansına koşan Türkiye murahhaslarına karşı müttehit bir cephe halinde çıkarsınlar. Zannedersem, Lozan Konferansında İngiliz siyaseti siyah bir örtü ile kaplanmıştı.

Yusuf Ziya Bey sözlerine şöyle devam etmişti:

– Bu çehre karşısında yapılacak bir şey var ki, bütün beşeriyete, beşeriyetin münsif ve hakperest evlâtlarına bağırarak ve haykırmak lâzımdır. Bugünkü Türkiye'nin ruhu, halâskâr kalbi sulh için, bütün beşeriyetin huzur ve sükûnu için çarpıyor. Bugün cihanda Osmanlı hükûmetinin resmî tetfin âyininin dönen genç ve dinç bir Türkiye vardır. Onların sadası karşısında, sa'ra nöbetine tutulmuş gibi titreyen bir Osmanlı hükûmeti yoktur. Hakkını arayan ve yalnız beşeriyeti, adalet esasları üzerinde yaşatmak isteyen genç, dinç ve zinde bir Türkiye vardır.

.. Her halde insanî emellerle meşbu olarak sulh konferansına giden Türkiye murahhasları elleri boş dönmemelidir. Elleri boş dönecek olursa, bütün cihan, bütün beşeriyet ve bütün medeniyet yeniden bir kan akıbetine atılacak, yeniden bütün beşeriyet müşterek kanlı âkıbet içinde boğulacaktır.

Türkiye'nin sulh için yalvaran murahhasları elleri boş olarak dönecek olursa, Avrupa siyasilerinin imzalarıyla imzalanmış Avrupa milleti namına bir senet getirecektir ki, o senedin münderecatı bütün beşeriyet yekdiğerini boğsun, mes'uliyeti biz kabul ederiz»den ibaret olacaktır. O vakit bizzarur Şark ve bütün şarkın müttehit milletleri kıyam edecek ve bizzarur beşeriyet yekdiğerini boğmak âkıbetine doğru gidecektir.

Yusuf Ziya Bey, heyecanla dinlenen, alkışlanan ve tasvip edilen hitabesini şöyle bitirmişti:

– Bütün İslâm âlemine işittirmek, beşeriyete işittirmek bizim için bir borç ve vazifedir. Çünkü beşeriyetin âfisi, bu sedayı işitmeğe bağlıdır.

Herhangi bir anlaşmaya varılamamıştı

Lozan Konferansı içtımının yirmi altıncı günü 16 Aralık 1922 tarihine tesadüf etmişti. Henüz müsbet, kat'î ve taayyün etmiş birşekil

yoktu. Çünkü gerek murahhas heyetimiz ve gerekse diğer devletlere mensup murahhaslar, anlaşmaya varamamışlar, her hangi bir madde üzerinde netice alamamışlardı. Konferansta Trakya hudutlarından başlanarak sıra ile Adalar, Adlı, Malî, İktisadî meseleler ve kapitülasyonlar müzakere ve münakaşa mevzuu olmuştu. Bundan sonra Düyun-u Umumiye, tamirat ve Boğazlar meselesi, ekalliyetler meselesi hararetili bir safhaya girmişti. Fakat bunlardan hiç birisi karara bağlanamamıştı.

Hürriyet ve istiklâlimiz için elzem olan ve pek mütevazı şartlarımızı ihtiva eden Misak-ı Millîmizi bütün cihana ilân ettiğimiz halde, murahhaslarımız yirmi altı günden beri bunun izahı ile meşguldü. Denilebilir ki, karşımızdakiler, bir müdafaa cephesini yoklar gibi cephemizi her noktadan yoklamış ve zorlamışlardı. Türk murahhas heyeti, sabır ve sükûn, fakat vekar ve sebat ile haklı dâvamızı müdafaa etmişlerdi.

Oniki adayı hallolunmuş bir mesele gibi telâkki eden bazı kimseler vardı. Bazı adaları gayri askerî bir bölge olarak mütalâa eden bir zümre de eksik değildi. Boğaza civar olan adaların Boğazlar meselesi ile beraber müzakeresine taraftar murahhaslarımız da mevcuttu. Adalar meselesi böylece muallâkta bırakıldıktan sonra Adlı, İktisadî, Malî ve kapitülasyonlar meselelerine temas eden müttefik devletlerle müşarikleri ve konferansta bulunan diğer murahhaslar, Adlı kapitülasyonlarda bazı teminat istemişler ve Kanun-u Medeni'de tadilât mahiyetinde bazı teklifler yapmışlardı. Bunlar da bir neticeye bağlanmadan olduğu gibi kalmıştı.

İktisadî, Malî ve kapitülasyonlar meselelerinde karşı taraf el'an Türk milletinin sadece kapitülasyonun ismine itiraz ettiği zehabına inanacak kadar safdil görünmüşlerdi ve yahut öyle görünmeği politikalarına daha uygun bulmuşlardı.

Kayıtsız şartsız istiklâlini temine çalışan Türk milleti, bunu temin edecek olan bir sulh konferansına gitmiş olduğuna inanmıştı. Halbuki kapitülasyonlar, istiklâlimize engel, terakki yollarında yürümemize mâni idi. Biz, kapitülasyonun ismine değil, hükümlerinin tatbikine muarız kalmış ve ilga etmiştik. Bunlara rağmen gümrüklerimize kayıtlar koymak ve bazı tekliflerimize de müddet tayini gibi bir takım teklifler yapmışlardı ki bunların da mahiyeti kapitülasyonlardan başka bir şey değildi. Bu teklifler, Türk murahhas heyeti tarafından tasvip olunma-

yınca, müzakerelere fasıla veriliyor ve sonra tekrar başlıyordu. Yalnız Düyûn-u Umumiyeimizin millî hududumuz haricinde ve imparatorluktan ayrılması halinde başlı başına yaşamak kudretini gösterecek olan diğer milletlere varidat nisbetinde tevzii esası kabul edilmişti. Fakat biz, manda altında bizden ayrılmaz hükümetler tasavvur etmiştik.

Tamirat ve Boğazlar meselesi

Tamirat meselesinde, müttefikler, murahasalarımıza memleketimizde bulundurdıkları askerî kıtaların masrafları olmak üzere «işgal mesarifi» adı altında mühim bir para istemişlerdi. Hiç bir ahde mukarin olmayan bu gibi işgallerin millet tarafından asla kabul edilmeyeceğini bilen murahasalarımız bu bahse yanaşmamışlar ve kabul etmemişlerdi. Yunanlıların gerek taarruzlarında ve gerekse mağlûbiyetlerinde zengin memleketimizde yapmış oldukları tahribatın, kendileri tarafından yapılmış olduğunu itiraf mecburiyetinde kalmışlardı. Fakat bu mühim mevzuda da bir karara varılmış değildi.

Boğazlar meselesi bahis mevzuu olduğu vakit, Misak-ı Millîmizin kabul edilen esas, Boğazlardan deniz münakalâtının serbestisini tasvip, buna mukabil hilâfet merkezi İstanbul'un emniyeti ile sıkı bir surette irtibatı bulunan Marmara'nın emniyetini talep etmek olmuştu. İtilâf devletleri, ticaret gemilerinin harpte ve sulhte hiç bir kayda tâbi tutulmadan, harp gemilerinin ise Türkiye'nin tarafsız olduğu bir zamanda (*Harp halinde bazı şartlara tâbi olarak*) serbestçe Boğazlardan geçmesini talep etmişlerdi.

Bulgaristan, Karadeniz'in gayri askerî bir hale ifrağını ve Boğazlarda Tuna'da olduğu gibi seyrüseferin temini için bir komisyonun bulunmasını istemişti. Romanya, bu fikri desteklemekle beraber, gemilerin Boğazdan serbestçe geçmesini ve Boğazlarda İtilâf kuvvetlerinin bulunmasını ileri sürmüştü.

Moskova muahedesiyle aramızda dostluk teessüs eden ve bu muahedenin hükümleri mucibince Boğazlar hakkında kararlar ittihaz edecek bir konferansa iştirak hakkını haiz olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan murahasaları, Boğazların umumî harpten evvelki duruma ircatını istemişlerdi.

Hüseyin Rauf Bey'in beyanatı

Lozan Konferansı'nın yirmi altı günlük mesâî neticesini yukarıda hülâsa etmiştim. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'in bu hususta Büyük Millet Meclisi kürsüsünden verdiği beyanattan bazı mühim kısımlarını nakledersem, durum çok daha iyi anlaşılacaktır. İstanbul'un yalnız bir devlet merkezi değil, aynı zamanda hilâfet merkezi de olduğunu, üçyüz milyonu müteceviz Müslümanın da merkezi teveccühü bulunduğunu hatırlatan Rauf Bey şöyle demişti:

– İstanbul'un emniyeti hilâfetin istiklâli meselesidir. Makarın hilâfet taarruzdan masun olmalıdır. İstanbul'un ve Marmara Denizi'nin masuniyeti bahis mevzuu olurken karşımızda bulunan muhaliflerimizin, bizimle anlaşmak isteyen müttefiklerin bu noktayı kemal-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate almaları lâzımdır. Yani Misak-ı Millîmizin mutlak olarak ifadesinden başka bir şey değildir.

Birinci Cihan Harbi mütarekenamesinde İstanbul'un işgal edileceğine dair hiç bir sarîh kayıt olmadığını, müttefiklerin ahde sadakat göstermediklerini, Boğazlar açıldıktan sonra İtilâf donanmasının İstanbul limanına demir attığını, muhalefete uğramıyacaklarını anladıkları anda şehri işgal ettiklerini hatırlatarak:

– Bizim endişemiz bu noktadadır. Bunda haklıyız. Çünkü pek yakın ve elim bir tecrübeye istinat ediyor. Boğazlar meselesini düşünürken bu nokta-i nazarı her zaman gözönünde bulundurmak mecburiyetindeyiz. Lozan Konferansında iki zıt fikir cereyanı vardır. Bu iki muhalif fikir, birbirine el'an yaklaşmamıştır. Takarrübü için çok müşkülât olduğuna kaniim. Çünkü mesele esasından anlaşılammıştır. Tarafların takarrübü sulhü intaç edecektir. Zihniyet farklarını ifade etmek lâzım gelirse, birisi mukabil tarafın zihniyetidir ki, hükümetimizi ve milletimizi Mondros mütarekesi akteildiği zamanki vaziyetimiz nokta-i nazarıdan muhakeme ediyorlar. Diğeri bizim nokta-i nazarıdır ki, biz de Mudanya Mukavelenamesi noktasından vaziyeti muhakeme ediyoruz. Bugün Mondros Mukavelenamesini mevcut addetmek fahiş hata olur. Milletimiz o zaman o mukaveleye fartı sadakat göstermiştir. Her ahdinde olduğu gibi mahzurlarına rağmen hürmet ve riayet göstermiştir. Fakat İtilâf devletleri sarîh olarak mütarekeyi ihlâl etmiştir.

Demiş ve İtilâf devletlerinin Mondros Mütarekesini nasıl ihlâl ettiklerini madde sıralamış ve sözü tekrar Lozan Konferansı çalışmalarına getirerek beyanatına devam etmiştir:

– Sulh konferansının içtimainın 26 ncı gününü idrâk ediyoruz. Zaman geçiyor, müzakerat uzuyor. Bu meyanda Mudanya Mukavelesi ile İstanbul'da hasıl olan ve pek tabîî olmıyan bir vaziyet vardır. Bir taraftan her fedakârlık mukabilinde öz vatani istirdat etmek arzu ve gâyesiyle çarpan kalplerden, göğüslerinden mürekkep ordu ana yurduna gözünü dikmiş bakıyor ve her gün dâvasının kabul edilip emeline kavuşacağını bekliyor. Diğer taraftan İstanbul'da vücutlarını Mudanya Mukavelenemesiyle kabul ettiğimiz ecnebî kıtaatı askeriyyesi bulunuyor. Burada bu vaziyetin nezaketinden istifade etmek isteyen başka insanlar da mevcut olduğunu farzedelim. Biz ne kadar ahdimize sadık olursak olalım, ne kadar sulhperver olursak olalım, bir tarafın sadakati ve hüsnüniyeti meselenin hüsnü intacına kâfi değildir. Diğer tarafın da aynı hisse merbut olması lâzımdır. Maatteessüf zikre mecburum ki, bazı müfsitler, bizim sulh arzumuz mümanaatla gûya kendi istikballerini temin edebilecekleri mülâhazası ile kolaylıkla bu iki kuvvet arasına nifak sokabilirler. Vaziyet şayanı arzu olmayan bir şekle inkılâp edebilir. Hükûmetin endişe ettiği nokta budur. Bunun için de bir an evvel müzakerelerin neticelenmesini arzu ediyoruz. Bu nokta-i nazardan da konferansın uzayıp gitmesine taraftar değiliz. Bu maruzatımı müeyyid bir hâdiseyi arzetmek istiyorum. Mudanya Mukavelenemesinde Çanakkale şehrinde konferansın netice-i kararına kadar vücutlarını kabul ettiğimiz bir İngiliz askerî müfrezesi vardır. Mukavele mucibince kuvvetlerini tezyit etmiyecekti. Geçenlerde bu kuvvete aslen Ermeni olan bir takım insanlar amele namı altında iltihak ettirilmişti. Çanakkale'ye gelen bu Ermeniler Çanakkale şehrinde muhadderatı İslâmiyeye tecavüz etmişlerdir. Vaziyetin ne kadar hassas ve nazik olduğunu nazarı dikkatinize arz ederim. Buna cesaret edenler hükûmetimiz tarafından tevkif edilmiş ve fakat İngiliz kuvvetleri kumandanı bunları kendi adamları olmak üzere himayeye teşebbüs etmiştir. Tabîî hükûmet vazifesini yapıyor ve yapacaktır.

İstanbul'daki ekalliyetler meselesi

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey İstanbul'daki ekalliyetler meselesine de şöyle temas etmişti:

– Ekalliyetler hakkında müzakereler cereyan ediyor, müttefikler namına söz söyleyen İngiliz Hariciye Nâzırı Lord Curzon, Ermenilere bir yurt tayini meselesinden başlayarak diğer ekalliyetler hakkında da bazı nokta-i nazarlar serdetmektedir. Henüz mahalli tayin etmemişlerdir. Ancak bizim bildiğimiz dost bir Ermenistan vardır. Akdettiğimiz muahedelerle hudutları muayyendir. O Ermenistanla dostuz ve muahedelerimize sadıkız. Bilhassa İstanbul'daki ekalliyetler üzerinde tevakuf edilmişti. İstanbul'daki Rumlar hakkında müzakere cereyan etmiş ve müttefik devletler İstanbul Rumlarının millî iktisadiyatımıza muavenetleri nokta-i nazardan hayırhahane düşünerek İstanbul'daki bekalarını muvafık görmüşlerdir. Bizim murahaslarımız ise, onların diğer Rumlar gibi esas itibariyle kabul edildiği anlaşılın mübadeleye tâbi tutulmalarını teklif etmişlerdir. Bu meyanda Garbî Trakya İslâmlarının mübadelesini mukabil taraf teklif etmiş ve şüphesiz aynı zamanda Garbî Trakya'daki Müslüman Türklerinin de ekseriyeti kahireyi teşkil etmiş olduğu noktadan zuhul eylemiştir. Ekalliyet meselesinde henüz kesbi katiyet etmiş bir şekil mevcut değildir.

Türk'ün azmini, cesaretini ve sulh arzusunu samimiyetle ifade eden, aynı zamanda garba bir ihtar mahiyeti de taşıyan ve bazı mühim meseleleri içine alan Hüseyin Rauf Bey'in nutkunun son parçasını aynen aşağıya almak istiyorum.

Hüseyin Rauf Bey diyor ki:

– Konferans müzakeratını bir cümle ile telhise çalışacak olursam, diyeceğim ki, vaziyet müşküldür. Meseleler çok karışıktır. Bugünden neticenin isabetle tahmini imkânı yoktur. Fakat bizim tahminimiz arzumuz ve kalplerimizdeki samimî duygu, hakikî sulhtür. Konferansın sulh ile nihayet bulacağına ümidimiz kuvvetlidir.

Medeniyetin ihtira ettiği en son vesait karşı yalın göğüs ile karşı koymuş ve İzmir harekâtını şerefli bir surette başarmış olan ordumuzun teçhizatı iki misli olmak üzere emrinizi ifaya hazırdırlar (Yaşasın sesleri, alkışlar) onu sevk ve idare eden büyük kumandanların imanı,

aşkı millisi, Meclisin amaline farı hamiyet ve riayeti bilfiil sabit olmuştur. (*Şiddetli alkışlar*) Biz sulh istiyoruz. Sulhteki arzumuz çok yüksektir ve şüphe götürmez. Fakat hiç bir zaman, hiç bir şey bahasına istiklâlimizi vermeyeceğiz. Sulh konferansına iştirak ederken heyet-i âliyenizden istikametini alan hükûmetinizde bir fikri mahsus vardır. Bu fikrin bugün de hükûmetinizde cüz'î tezelzüle uğramadığını heyet-i âliyenize arzetmeği muvafık görüyorum. Harb-i Umumî nihayetinde ve mütareke devresinde malûm olan tarzda tahribatı memleketimiz hakkında, milletimiz hakkında düşünen Düvel-i İtilâfiye rüesayı hükûmetinden bir Clemenceau, bir Lloyd George vardı. Müttefikler arasında Türkiye'nin metalibatinın hak ve hakikat olduğunu süratle gören Fransız efkârı umumiyesi muvacehesinde bazı vekayii sairenin de inzıamı ile Clemenceau terki mevkie mecbur oldu. Lloyd George memleketimizi nüfuz mıntakalarına taksim, milletimizi ana yurdundan ayırmağa azmetmiş ve bunun mümkünülicra olduğunu sanmıştı. Lloyd George de hâdisatı ahirenin tecelliyatı bahiresi karşısında terki mevkie mecbur olmuştu. İtalya ise, öteden beri müttefikleriyle beraber hareket ediyor. Artık bütün cihan anlamış olmalıdır ki, bizi dahilen inhilâl'e uğratmak imkânı ve ihtimali yoktur.

Biz zannediyorduk ve bugün dahi ufak bir tadilât ile zannetmekte devam ediyoruz ki, artık bunu karşımızdakiler anlamışlardır. Dahilî inhilâl projesinde muvaffak olamayınca vekâletlerini Yunan hükûmetine tevdi ettiler ve dediler ki: Git bizim kararlarımızı tatbik et. Türkiye'yi inhilâl ettir. Arazisini taksim edeceğiz. Size şu ve şu, size de hizmetinize mukabil bir ivaz olarak şurası verilecektir. Yunanlılar İngilizlerin de kendilerine tevdi ettiği vekâletin tesiriyle, Anadolumuzu hurdaşaş ettiler, tahrip ettiler. En zengin memleketimizi ve mamur noktalarını bilâ sebep ihrak ettiler. Dındaş ve vatandaşlarımız üzerindeki tecavüzat beşeriyeti ikrah ve nefret ettirecek derecenin çok yüksekindedir. Bu vazifeyi nasıl ifa ettikleri de bugün cihanca taayyün etmiştir. Maruzu rüesayı hükûmetin nasıl sükût etmiş olduğu, bu suretle bundan evvelki hükûmetlerin de zihniyetinin iflâs etmiş olduğunu cihanca artık malûm bulunmuş olmalıdır. Bu hakayiki umumiye karşısında biz Garp milletlerinden bihakkın intizar ediyoruz. Sulhümüzü bir an evvel tacil etmelidirler. İstedğimiz hakkımızdır. Müstakil yaşayabilmek için

asgarî hakkımızdır. Bunun üzerinde sözlerle, cümlelerle vakit kaybetmekte tehlike vardır. Ve beşeriyetin bu işe muvafakat etmeyeceğine kanaatimiz vardır. Eğer sulh tehhür ederse ve tehlikeye düşerse Allah ve cihan şahittir ki ona Türkler sebep olmamıştır. Biz istiklâlimizin muhafazasını müdafaa ediyoruz ve edeceğiz. Hakkımızdan başka bir şey istemiyoruz. Bu dünyada sair milletlerden aşağı görünmeği kabul etmiyoruz ve etmeyeceğiz. Müsavat istiyoruz. Bizi kendileriyle müsavi görenlerin bizim yanımızda en yüksek mevkii ihtiramı vardır. Bizi kendilerinden bir parmak aşağı görenlere bizim itimadımız yoktur. Ve herkesinkinden fazla hiç bir şey istemiyoruz.

Konferansta müttefik devletlerin murahhaslarını teşkil eden Lord Curzon, Mösyö Barrère ve Garroni imzalarıyla reisimiz Gazi Paşa hazretlerine bir telgrafname gelmişti. Bu telgrafnamede şerefli bir sulh akdi için Lozanda üç haftadan beri uğraşılıyor. Şu sırada İstanbul'un vaziyeti hazırasını tebdil etmekten bir fayda memul değildir. Bu vaziyetimizi işkâl edebilir. Bunun için rica ederiz ehemmiyeti mahsusa ile telâkki buyurun denmiş ve böyle bir hâdiseye mahal kalmasın ricasında bulunulmuştu. Gazi Paşa bu telgrafa kendileri re'sen cevap vermediler. Usulen hükûmete tevdi ettiler. Hükûmet tetkik etti. İstanbul vaziyetini bir daha tetkik ettik ve hakikaten şayanı kabul olmıyan bir hâdiseye gördük. Fakat İtilâf devletlerince değil biz, Türklerce şayanı kabul ve tecviz olmıyan bir hâdiseye şahit olduk o da el'an İstanbul'da Yunan mümessili siyasisinin ve konsolosunun sancak çekerek ifayı vazifeye devam etmesidir. Biz tetkikata vaziyet ettiğimiz anda, bu şekli gördük ve hükûmetiniz cevaben İstanbul'da Mudanya Mukavelenamesi mucibince sulh konferansı neticesine kadar vücutları kabul edilen Kuvva-yı İtilâfiyenin vaziyetlerini tebdil yolunda hiç bir hâdiseye olmadığını anladık. Fakat buna mukabil izzet-i nefsi millimizi cerihadar edecek olan ve Hukuku Düvele katiyen muhalif bulunan Yunan konsolosunun ve memurlarının hâlâ İstanbul'da bulunmasına beyanı hayret ettiğimizi bildirmiş ve kemal-i ehemmiyetle nazarlarını bu hususa celbetmişiz.

Yunan fevkalâde mümessili iade edilmiştir.

Sulh konferansı başlıyalı bir buçuk ay olmuştu. Bütün meseleler birer birer konuşulmuş, fakat hiç bir netice alınamamıştı. Konferansa riyaset eden Lord Curzon, Türk Başmurahtasının kâfi derecede salâhi-

yetli olmadığından, her mevzu ya Ankara'dan istizan etmek veya me-sai arkadaşlarıyla uzun uzadıya müzakerelerde bulunmak suretiyle sul-hü geciktirdiğini ileriye sürmüş ve şikâyet etmişti. Hattâ, murahhas aza Hasan (*Saka*) Bey'in Ankara'ya kadar gönderilmiş olmasını da, iddiasını teyit eder mahiyette göstermişti.

Lord Curzon'un, bu ve buna benzer taktiklerle Misak-ı Millîye dayanan siyasetimizi, İsmet Paşa'dan alacağı acele kararlarla zayıflatmağa çalışmak istediği de sezilmemiş değildi.

Başmurahtığımız İsmet Paşa diğer milletlerin murahhasları gibi salâhiyettardı. Aynı zamanda Büyük Millet Meclisinin ve hükûmetinin de itimadını haiz bulunuyordu. Diğer murahhaslardan farkı, onlar gibi pazarlık yapmamasında idi. Paşa, meşru hakkımızın müdafaası ve istihsali ile mükellef tutulmuştu. Onlar gibi bir mevzu üzerinde pazarlık yapamaz, ne koparabilirsem kârdır, diyemezdi.

İsmet Paşa'nın telgrafı

İsmet Paşa'nın İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'e çektiği 22 Aralık 1922 tarih ve 125 numaralı şifreli telgrafı, konferans esnasında maruz kaldığı müşkülâtın derecesini anlatmağa kâfi gelecektir. İsmet Paşa diyor ki:

«Malî işlerimiz iyi değildir. Düşmanın metalibi çoktur. Adamları son derece kuvvetli mütehassıs, musir ve muknidir. Hükûmetten aldığımız talimatın bazısı mütehassısların söylediğine göre, mümkünilicra değildir. Ben memleketin bütün maliyecilerini etrafıma topladım. Aralarında ittihadı efkâr olmuyor. Bu zıt ahval tahtında murahhas Hasan Bey ahvali bir defa Ankara'ya şahsen anlatmağa lüzumu kat'î görüyor. Mezuniyet isterim.»

Hükûmetçe verilen müsaade ve mezuniyet üzerine murahhas Hasan Bey Lozan'dan Ankara'ya geldi. Büyük Millet Meclisi'nin 1923 yılı Ocak ayının birinci Pazartesi günü celsesinde konferansın mesaisi hakkında uzun izahat verdi. Beyanatının ana hatları şunlardır:

Müttefikler, Garb hududumuzun kat'î surette Meriç olmasını istiyorlardı. Karaağaç terkedilecek, yerine Edirne'ye daha yakın bir yerde istasyon yapılacak kadar arazi parçası bırakılacaktı. Bu hudutta 20-

30 kilometrelik bir mıntakanın her iki tarafı da gayri askerî bir hale konacaktı. Dedeagaç şimendiferlerinin bütün memleketler arasında sey-yanen teessüs edecek bir idare altına alınarak bir komisyon tarafından idare olunacaktı. Bulgaristan'a Adalar denizinde verilmesi istenen mahreç meselesi dolayısıyla bilhassa bu şimendifer hattının serbestisi cihetine gidilecekti.

Müttefiklerin yukarıda hülûsa edilen fikirlerine karşı, bizim taleplerimiz de şunlardı: Birinci Cihan Harbi içinde ve 1915'de Bulgarlara verdiğimiz ve fakat Meclis-i Millî tarafından kabul ve tasdik edilmeyen araziye dahi ilâve edecek olan 1913 hududu esastı.

Garbî Trakya'nın plebisit yoluyla hallinde büyük müşkülâta uğramıştık. Balkan devletlerinden bazıları İtilâf devletlerine katılarak plebisiti reddetmişlerdi. Bilhassa Yugoslavya Garbî Trakya'nın muhtariyet şeklinde idare edilmesine rıza göstermemişti. Çünkü Yugoslavya'ya göre, Garbî Trakya'nın muhtariyeti veyahut şu ve bu şekilde Yunanistan'dan ayrılması günün birinde Bulgarların eline geçmesi mânasını tazammun edecekti. Bulgarların büyüyüp genişlemesini Yugoslavlar kat'iyen istemiyorlardı.

Lozan Konferansında vesikalara geniş yer verdiğim görülmektedir. Bundan maksadım, zabıt ceridelerinde ve sayıları pek mahdut ellerde ve müesseselerde bulunan o devrin gazete koleksiyonlarında kalmış olan vesikaları ortaya koymaktır.

Boğazlar meselesi henüz kat'î bir surette halledilmiş değildi. Boğazlar meselesi görüşülürken müzakerelere Ruslar da katılmışlardı. Gürültülü ve heyecanlı sahneler olmuştu. Biz, misak-ı millîmizin müsaade ettiği şekilde Boğazlarda mevcut olan eski rejimin değiştirilmesine muvafakat etmiştik. Yani serbest mürura rıza göstermiştik.

Varılan neticeye göre, Çanakkale Boğazı ile Gelibolu tarafından muayyen bir noktadan başlayacak olan hudutlar dahilindeki mıntakalar gayri askerî bir hale getirilecekti. Bu mıntakalarda sabit gibi bir komisyon Boğazlardan serbest geçme kaidesine nezaret edecekti. Komisyon gayri askerî mıntakayı kontrole selâhiyettar değildi. Gayri askerî mıntakada asker bulundurulmıyacaktı. Ancak Gelibolu Yarımadası'nda takriben dört bin jandarma ve İstanbul'da oniki bin, yani takriben bir kolorduluk kuvvetimiz bulunabilecekti.

Harp gemileri hakkında serbest geçiş hakkı mutlak değildi. Kabul edilen esaslara göre, her memleketin Boğazlardan geçirebileceği harp gemilerinin âzamî haddi, Karadeniz'in en büyük deniz kuvvetine malik olan devletin deniz kuvvetinden üstün olamayacaktı. Daha bazı kayıtlar da vardı.

Türkiye tarafsız olduğu zaman, tarafsız devletlerin gemilerine geçme hakkı verilecekti. Türkiye harp halinde ise hali harpte bulunduğu devletlerin harp ve ticaret gemilerini, tayyare vesairelerini Boğazlardan geçirmemek için bütün tedbirleri alabilecekti. Müttefikler böylece Boğazların emniyet meselelerini kendilerince halletmişlerdi. Fakat biz, her türlü tecavüzün bütün âkid devletlerce müçtemian ve müştereken teminat altına alınmasını ve bu hususun tekeffül edilmesini istemiştik. Bunun üzerine müştereken siyasî teminat vermeğe hazır olduklarını bildirmişlerdi. Buraya kadar olan hal suretinde misak-ı millîye muhalif bir karar olmadığı hususunda murahhas heyeti hemfikir bulunuyordu.

Musul ve ekalliyetler meselesi

Hususî temaslardan sonra İngilizler, bize bir nota vererek ve bir takım sebepler göstererek Musul'un Irak'ın bir cüz'ü olduğunu ileri sürmüşler ve Irak'la beraber kalması üzerinde ısrar etmişlerdi. Biz de verdiğimiz hususî bir muhtıra ile Musul'un Türkiye'nin hâkimiyeti altında kalmasını istemiştik. Hasan Bey'e göre Musul hakkında nasıl bir neticeye varılacağı henüz malûm değildi. Fakat müttefiklerin Musul'u bize bırakmayacakları anlaşılıyordu.

İkinci komisyona ait en mühim meselelerden biri ekalliyetlerdi. Biz ekalliyet tâbirini yalnızca gayri müslim azınlığı olarak mütalâa etmiştik. Onlar ise, ırk ve lisan ayrılığı olan diğer toplulukları da ekalliyetler çerçevesi içine almışlardı. Fakat ısrarımız üzerine bilâhare bundan vazgeçmişler, tam bizim mütalâamıza iştirak etmişlerdi.

Türkiye'deki Rumların diğer memleketlerdeki Müslümanlarla mübadelesini konferansın açılmasından evvel onlar istemişlerdi. Biz de bu teşebbüsü esas itibarıyla kabul etmiştik. Bilâhare Venizelos bu fikirden vazgeçmesini ileri sürmüştü. Fakat bu itirazı nazarı dikkate alınmamış, reddolunmuştu. Yalnız İstanbul'daki belediye hudutları dahilinde bulunan İstanbul Rumlarının kalmasına muvafakat edilmişti.

Patrik meselesine gelince: Patrik'in İstanbul'da ipkasına kat'î söz vermemiştik. Eğer kalmağa muvaffak olursa, artık eski teşkilât vesaire ile değil, alelâde bir Rum papazı olarak kalacaktı. Mezhep imtiyazı ortadan kalkınca, bunların umuru diniyeleri, nikâh ve neseb meseleleri vardı ki, medenî kanunlara tebean halli lâzımgelenecekti. Buna göre, kanunlarımızı ikmal etmek zarureti ortaya çıkıyordu.

Karşı tarafın en çok ısrar edecekleri meselelerden birisi de Türkiye'de kalacak olan ekalliyetlerin askerliği meselesiydi. Bunu sureti katiyede reddedecektik. Museviler de gayri müslim ekalliyetler meyanına dahil edilmişti. Ermeni yurdu meselesi ise tamamiyle reddolunmuştu.

Ecnebilerin hukukî ve Adlî vaziyetleri mütalâa edildiği zaman, Garp devletlerinin bu hususta aralarında tanımış oldukları haklardan başka bir şey veremeyeceğimizi bildirmiştik. Müttefikler, üç noktada Adliyemizin angaje edeceği ecnebî hâkimlerin bizim hâkimlerden kurulacak mahkemeler teşkilini ve ecnebilerin bu mahkemelerde yargılanmasını istemişlerdi. Bu taleplerini reddetmiştik.

Memleketimiz dahilinde tatbik edilen malî vergilerden gayri ecnebilere bir vergi tatbik edilmemesi için bizden teminat istemişlerdi.

Diğer bazı meseleler

Karada ve denizde hiç bir suretle tahdidat meselesi bahis mevzuu değildi. Bununla beraber İstanbul'da yalnız bir kolordu Garp mıntakamızda yalnız Jandarma ve Trakya'da da bir kolordu bulundurabilecektik. Denizde, denizaltı da dahil olduğu halde hiç bir tahdit olmayacaktır. Gayri askerî Boğazlar mıntakasında askerî tersane vesaire yapabilecektik.

Düyûn-u Umumiye'de varılan netice, Balkan Harbi ve cihan harbinde Türkiye'den ayrılan memleketlere, Osmanlı İmparatorluğunun Düyûn-u Umumiyesini varidat nisbeti esasına göre taksim etmek ve Türkiye'nin, diğer memleketlere isabet eden hisselerden hiç bir suretle mes'uliyeti kalmamak ve her memleketin kendi hissesini satın almak veyahut diğer bir şekli ile itfa edebilmek tarzında bir tesviyeyi düyûn muamelesi olacaktır.

Tediye meselesine gelince istikraz mukavelelerindeki sarahat mucibince alacakların arzu ettikleri mahallerin parasının farkına göre tediye yapılacaktır. Bu teklifi en kat'î bir ifade ile reddetmiştik. Çünkü paramız altın oluncaya veyahut o memleketlerin parasına müsavi bir hadde gelinceye kadar tediyeler yedi misli tezayüd edecekti. Biz borcumuzu frank üzerinden ödemeği teklif etmiştik.

Mondros Mukavelesinde sanki kendilerinde bir işgal hakkı varmış gibi bu işgal masrafını bize yüklemek istemişlerdi. Evvelâ altmış milyon lira istemişler, sonra otuz milyona kadar inmişlerdi. Bu tekliflerin cümlesini reddetmiştik. İşgal yüzünden gördüğümüz hasarat, zarar ve mahrumiyetten dolayı bizim milyarlar istemek durumunda olduğumuzu tahiren ve şifahen bildirmiştik. Bu meseleye en çok İngiltere alâka göstermişti. Bunun bir çok sebepleri vardı.

Birinci tertip evrakı nakdiyenin karşılığı olmak üzere Düyûn-ı Umumiye namına Avusturya Bankasına mevdû beş küsur milyon altın vardı. Bu altınları cebren almışlardı. Bu paranın üzerine yatmak istiyorlardı. İsrarlarının birinci amili bu idi. İkincisi ise, satın aldığımız halde harpten evvel gaspedilen harp gemilerimizden dolayı yedi milyona yakın İngiliz lirası istiyorduk. Gasp ettikleri bu altınlarla bu alacağımızı mahsup etmeği düşünüyorlardı. Üçüncüsü ise, şahsî tazminat ve tamirat meseleleri idi.

Tamirat meselesinde itilâf devletlerinin nokta-i nazarı ne biz Yunanlılardan ve ne de Yunanlılar bizden bir şey istememeli idi. Bu pek haksız bir teklifti. Müstevli Yunan ordusu Anadolu'yu bir harabeye çevirmişti. Türk murahhas heyeti hakkımızdan asla vazgeçmiyeceğimizi kat'î bir ifade ile bildirmiş ve dört milyar altın frank istemişti.

Yunanlılar da, işgal masrafını, birçok tebaasının emval ve emlâkinin zayı olduğunu, Yunanistan'a hicret, Rumları yerleştirmek, yediriçirmek için milyonlarda para sarfetmek mecburiyetinde kaldıklarını ileri sürerek mukabil bir teklif yapmışlardı.

Murahhas heyetimizin nokta-i nazarı şu idi: Eğer karşımızdakiler talep ettiğimiz parayı vermezlerse biz de Avrupa borçlarını vermiyecektik.

Gümrükler meselesinde, murahhas heyetimiz, kapitülâsyonların ilgasını havi olan maddeyi sulh muahedesine koymak, mütebaki maddeleri bir ticaret mukavelesi halinde aynı zamanda devletlerle münferiden imza ve teati etmek tezini müdafaa ediyordu.

İtilâf devletleri, Musul, Adalar ve cenup hudud meselelerini konferansta hiç bir suretle bahış mevzuu etmiyerek evvelâ aralarında bir ittifak yapmak istemişlerdi. Fransa'nın, bu ittifaka girebilmesi için Ankara itilâfının mevcut olup olmadığını murahhas heyetimize sorması üzerine tarafımızdan itilâfa ait mukavelelerin mevcut olduğu cevabı verilmişti. Bunun üzerine her üç meselede de teşkil edilmek istenen cephe ittihadı bozulmuştu.

Hasan Bey'in verdiği izahat burada nihayet buluyordu.

Hasan Bey'in uzun beyanatından sonra Meclis müzakereleri çok hararetle bir safhaya girmişti. Birçok mebus söz alarak konferans müzakerelerinin neticesinden memnun olmadıklarını söylemişler, zaman zaman murahhas heyetini ve hükümeti şiddetli tendit etmişlerdi. Sık sık kürsüye çıkmak mecburiyetinde kalan İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Hariciye Vekâleti Vekili Rauf Bey, sarîh ve mukni cevaplarla onları teskinine muvaffak olmuştu. Neticede hükümetin murahhas heyeti reisi İsmet Paşa'ya madde madde vereceği kat'î talimat üzerinde Meclis ile hükümet arasında bir mutabakata varılmıştı.

Murahhas heyetimize verilen talimat

Hüseyin Rauf Bey'in imzasıyla ve «Zâta mahsus» kaydı ile İsmet Paşa'ya aşağıdaki telgraf çekilmişti:

«Hasan Bey'in vürudu üzerine mesaili muhtelif bir daha tetkik olundu. Bunlardan birinci derece-i ehemmiyette ayrılmış olanların, milletin istiklâli ve menafii hayatiyesi icabı olarak behemehal istihsali lâzım geldiğine ve ikinci derece-i ehemmiyette tefrik olanların dahi menafii milliye, mümkün mertebe müdafa olunarak neticede bir zemin itilâfa isâl edilmesi mümkün olduğuna İcra Vekilleri heyetince karar verilmiştir.

Behemehal istihsali matlûp olan mesail hakkında muvaffakiyeti matlûbe temin buyurulduğu takdirde netice-i kat'iyeden malûmat ita

buyurulmasını rica, muvaffakiyeti devletlerini umum rüfeka ile birlik-te temenni eylerim efendim.»

Aynı zamanda hükûmet tarafından murahhas heyetimize aşağıdaki talimat verilmişti:

Birinci madde – Berlin Kongresi ile ayrılan memleketlerin hissesine düşecek Düyûn-u Umumiyenin taksimi. (*İkinci derecede ehemmiyettedir.*)

İkinci madde – Düyûn-u Umumiye idaresinin mahfuz kalacağına dair beyanname (*İkinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Üçüncü madde – 1914 düyûnu mu veya 1918 düyûnu mu taksim olunacaktır? (*Birinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Dördüncü madde – Ayrılan memleketlere isabet edecek düyûnün 1918'den mi, yoksa 1920'den mi itibaren faizinin ve re'sülmal imhasının işliyeceğinin tayini meselesi. (*İkinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Beşinci madde – İlk tertip evrakı nakdiyenin karşılığı olan altı milyon altının istihsalı meselesi (*İkinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Altıncı madde – Ef'ali harbiyeden dolayı tazminatı şahsiyenin bir taraflı ve kendi lehlerinde olmasındaki talepleri. Sulh akdine kadar tazminatın iki taraflı olması şartıyla mütarekeye kadar olan tazminat yalnız bir taraflı kabul olunabilir. (*Bu sureti iddiamız birinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Yedinci madde – Balâdaki madde kabul olunduğu takdirde vâki tazminat hakkında müddeiyatın hakem heyeti marifetiyle tetkiki şayanı kabuldür.

Sekizinci madde – İşgal masraflarının reddi. (*Birinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Dokuzuncu madde – Harpten evvelki imtiyazlara riayet edeceğimize dair bir maddenin derci meselesinin muahede ile alâkası olmadığından reddolunacaktır. (*Birinci derece-i ehemmiyettedir. Şirketlerle müzakereye hükûmet âmadedir.*)

Onuncu madde – Harpten evvel memleketimizde mevcut Alman şirketlerinin tasfiyesi meselesinde nokta-i nazarımız şudur:

Bu şirketlerin hukuk ve menfaatlerinin imtiyaznamelerdeki taahhütlerin baki olması ve devir muamelesinden nâşi şirketlerin sahibi aslilerine karşı devletin hiç bir türlü tazminatı nakdiye itasına mecbur kalmaması şartı ile itilâf devletlerine devrine muhalefet etmiyeceğiz. Tasfiye muamelesi neticesinde şirketlerin tevhide ve saire gibi muamelâtı, hükûmet alâkadarları ile ayrıca görüşmeğe âmadedir. (*İkinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Onbirinci madde – 16 Mart 1336 tarihinden sonra İstanbul hükûmeti ile akteyledikleri mukaveleleri tanımak meselesi. Bu meselenin muahedeye derci katıyen kabul olunmaması. (*Birinci derece-i ehemmiyettedir*) aktolunan mukavelelerin alâkadarları ile görüşmek meselesi (*İkinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Onikinci madde – Gümrük tarifeleri meselesi. Kapitülasyonlardan mütevellit Gümrük usulünün ilga olunduğuna dair maddenin muahedeye girmesi lâzımdır. Ve birinci derecede hâizi ehemmiyettir. El-yevm mevcut tarifelerimiz muayyen bir müddetle mer'iyetinin muahedeye derci reddolunacaktır. (*Birinci derecede haizi ehemmiyettir.*) Ticaret mukavelesi akdi suretiyle görüşülebilir.

Onüçüncü madde – Mülkiyeti edebiyeye meselesi, adem-i kabulü için çalışılması, maamafih derece-i saniyede haizi ehemmiyettir.

Öndördüncü madde – Tebaai ecnebiyenin memleketimizde kendi tebaamızdan farklı muamele görmeyecekleri maddesi mütekebil olmak şartı ile şâyânı kabuldür. (*Muâmele-i mütekebilinin kabul ettirilmesi birinci derecede hâizi ehemmiyettir.*)

Onbeşinci madde – Ecnebî hâkimlerin bulunacağı bir mahkemeyi memleketimizde kabul edemeyiz. (*Birinci derecede ehemmiyettedir.*)

Onaltıncı madde – Ekalliyet meselesi. Ekalliyetler için ayrı bir murakabe kabul edemeyiz. Gayri müslimlerin askerlikten istisnası olsa şayanı kabul değildir. (*Birinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Onyedinci madde – Patrik meselesinin muahedeye girmesi şâyânı kabul değildir. Dahilî umurumuzdandır. Serbestii edyânı evvelce olduğu gibi kabul etmekteyiz.

Onsekizinci madde – Karaağacın alınması için son derece ısrar olunmalıdır. (*Birinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Ondokuzuncu madde – İstanbul ve Marmara'nın emniyeti, yâni Boğazlar meselesi. Teminatın istihali (*Birinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Yirminci madde – Musul meselesi. Birinci derecede haizi ehemmiyettir.

Yirmibirinci madde – Şehir ve kasabalar haricinde ecnebî eşhası maneviyesine arazi üzerinde hakkı temellük tanınmıyacaktır. Eşhası münferidenin arazii cesime sahibi olması dahi hükûmetin mezuniyetine mütevakıf olacaktır. (*Birinci derece-i ehemmiyettedir.*)

Yirmiikinci madde – Yunanlılardan tamirat masraflarının istihali meselesi birinci derece-i ehemmiyettedir.

Mecliste muhafazakâr - İnkılâpçı kavgası

Lozan Konferansı'nın yeni safhasına ve bu safhayı takip eden inkıta devresine geçmeden evvel konferansın küşadından 1923 yılı ocak ayı ortalarına kadar geçmiş olan bazı hâdiseleri de kısaca anlatmak isterim. Saltanatın ilgasından ve hilâfet makamına Büyük Millet Meclisi tarafından Abdülmecid Efendi'nin intihabından sonra memlekette inkılâpçılarla muhafazakârlar arasında dahilî bir ihtilâf başgöstermişti. İnkılâpçılar, muhafazakârların irticaa doğru kaydıklarından, muhafazakârlar da inkılâpçıların ne yapacaklarını bilmediklerinden şikâyet ediyorlardı. İçin için başlayan bu ihtilâf nihayet Büyük Millet Meclisine de intikal etmişti.

Sulh meselesi henüz halledilmeden bu ihtilâfın gerek Meclis ve gerekse memleket dahilinde sürüp gitmesi düşmanlarımızın lehinde bir hareket olacaktı. Hâdiseleri çok yakından takip eden hükûmet ve Meclis mehafili böyle bir ihtilâfın kökleşmemesine çalışmış, tehlikeli bir mahiyet almadan evvel önleyici çareler ve tedbirler arayıp bulmuştu.

Buna dair şu misali vermek mümkündür. Muğla Mebusu Yunus Nadi Bey'in idaresinde Ankara'dan çıkan «Yeni Gün» Gazetesi'nin 26 Kasım 1922 tarihli nüshasında Meclisteki Muhafazakâr gruba şiddetli bir hücum yapılmıştı. Bu neşriyat yeni bir hâdisenin çıkmasına sebep olmuştu. Fakat çok ihtiyatlı bulunan Meclis ekseriyeti her iki tarafın vermiş olduğu tavrı müzakere mevzuu yapmadan riyaset divanına

havale ettirmiş ve bu suretle Mecliste şiddetli müzakere ve münakaşaların önüne geçilmişti.

Yirmidört imzalı tahrir

Mersin Mebusu Selâhattin Bey ve yirmiüç arkadaşının verdiği tahrir aynen şöyle idi:

«Yeni Gün Gazetesi'nin 26 Teşrinisani 338 tarihli nüshasında «yeni bir cidal devri» serlevhalı bir başkamalede Meclis-i Âlide bir cidal devri açıldığına Büyük Millet Meclisinin görülmesiyle müvekkel olduğu işleri gördükçe hakikaten Büyük Millet Meclisi olduğuna ve fakat salâhiyet ve kudretlerinin menbaini unutarak tahakküm devresine geçmek isterlerse, mevcudiyetleri esasen bir şekilden ibaret olarak şekle maksur olmağa mahkûm olduğuna, bu işte hürriyet ve serbestî olmadığını milletin emrettiğine, Büyük Millet Meclisi âzasından bulunsa bile serbestî fikir olmadığına, onların kanları içinde boğulacağına ve kalfaları kesileceğine dair altı işaretli satırlar görüldü.

Makale sahibi, bazı efkârın müdafii olabileceğine nazaran efkârına hürmet, lâzime-i serbestî ve hürriyettir. Fakat Meclis-i Millîde yeni bir safha-i cidal açıldığında, Meclis-i Millînin mevcudiyeti esasen şekilden ibaret olarak şekle maksur olmağa mahkûmiyetine, bu işte hürriyet ve serbestî olmadığını milletin emrettiğine dair ifadat, Meclis-i Âlinin haysiyet ve şerefine ve kürsii milletin tahakküm, istibdat ve tehdit altında olduğuna ve kimsenin kanaatlerini ve fikrini söylemesine müsaade edilmeyeceğine ve inkılâp uğruna yapılan kanlı safhaların tekerrür edeceğine dair taarruzattan ibaret olmadığına ve sulh müzakereleri esnasında yapılan bu neşriyat Meclisin vaz'ı meşrû ve hakikisi hakkında şüphe ve tereddüt uyandırabilmesi ihtimaline nazaran ne vaz'an, ne siyaseten ve ne de nezaheten kabili tecviz görülebilecek mahiyette olmadığından riyaset divanınca muktezayı kanun ve haysiyetin ifası ve icra riyasetine tevdi keyfiyet edilmesini teklif ederiz.

Yirmi dört imzalı olan bu tahrir 27 Kasım'da verilmişti.

Aynı gün, Muğla Mebusu Yunus Nadi Bey de Riyaset makamına aşağıdaki tahriri vermişti:

«Bazı arkadaşların Yeni Gün'ün dünkü nüshasında münderiç bir makaleden bahisle ve mezkûr makaleyi tahrifen telhis etmek suretiyle makam-ı riyasete bir takrir vermiş olduklarını istihbar ettim. Riyaseti celilenin meçhulü değildir ki matbuat kanun dairesinde serbesttir. Eğer matbuatta hilâf-ı kanun neşriyat vukubulursa, bunu alelusul devair ve mehakimi aidesi takip etmek lâzım gelir. Şu esasa binaen mevzuubahis takririn heyeti umumiyeye arzına mahal olmadığı, olsa olsa hukuku umumiyeye ait bir ihbarname mahiyeti ile İcra Vekilleri heyetine tevdi ile iktifa zarurî bulunduğunu arzeylerim efendim.»

Yeni Seçim Kanunu ve 1922 Yılı Sonu Olayları

Gazi Paşa'ya kurulan pusu

Büyük Millet Meclisinin 2 Aralık tarihli celsesi açıldığı zaman normal olmayan bir hâdisle ile karşılaşmıştık. İntihabı Mebusan Lâyiha-i Kanuniyesinin tadili hakkındaki teklifin müzakereye şayan olduğuna dair lâyiha encümeninin mazbatası riyaset tarafından havale edildiği sırada İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey'le Isparta Mebusu Hüseyin Hüsnü Efendi usulden olmadığı halde mezkûr mazbatanın okunmasını teklif etmişlerdi. Riyaset makamında bulunan Doktor Adnan Bey:

– Bu kanun teklifinin okunmadan encümene havalesi taamüldendir.

Dediği zaman, Gazi Paşa söz isteyerek birden bire kürsüye çıkmıştı. Hâdiseyi daha iyi izah edebilmek için Mustafa Kemal Paşa'nın Meclisteki beyanatını aynen nakletmek isterim.

Gazi Paşa, aşağıdaki beyanatta bulunmuştur:

– Bu kanun teklifi bir maksadı mahsusla doğruca şahsıma taallük ettiğinden bir kaç kelime ile fikrimi arz etmek istiyorum. Erzurum Mebusu Süleyman Necati, Mersin Mebusu Selâhattin ve Canik Mebusu Emin Beyler tarafından teklif olunan kanun lâyihası doğrudan doğruya benim şahsıma, vatandaşlık hukukundan ıskat etmek nokta-i nazarına matuftur. Ondördüncü maddede yazılı olan satırları gözden geçirecek olursanız orada deniliyor ki:

«Büyük Millet Meclisine aza intihap olunabilmek için Türkiye'nin bugünkü hudutları dahilindeki mahaller ahalisinden olmak meşruttur. Ondan sonra muhacir gelenlerden Türk ve Kürtler tarihi iskânlarından itibaren beş sene mürür etmiş ise intihap olunabilirler.»

Maalesef mahallî tevellüdüm bugünkü hudutlar haricinde kalmış bulunuyor. Herhangi bir daire-i intihabiyenin beş sene mütemekkini dahi değilim. Mahalli tevellüdüm bugünkü hudud-u millimiz haricinde kalmıştır. Fakat bu böyle ise bunda benim katiyen bir kast ve kabahatim yoktur (*Hâşâ Paşa Hazretleri sesleri*) bunun sebebi bütün memleketimizi mahv ve muzmahil etmek isteyen düşmanların harekâtında muvaffak olmaktan kısmen menedilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar tamamen maksatlarına muvaffak olmuş olsalardı, Allah muhafaza etsin bu teklifi imzalamış olan efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi. Bundan başka bu maddenin talep ettiği şartı haiz bulunmuyorsam, yani beş sene mütemadiyen bir daire-i intihabiyede sakin olamamış isem, o da bu vatana ifa ettiğim hizmetler yüzündendir. Eğer bu maddenin talep ettiği şartı ihraza çalışsaydım. İstanbul'u kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalar'daki müdafaatımı yapmamaklığım lâzım gelirdi. Eğer ben bir yerde beş sene oturmağa mahkûm olsaydım, Bitlis ve Muş'u aldıktan sonra Diyarıbekir istikametinde tevessü eden düşmanın karşısına çıkmamaklığım Bitlis ve Muş'u kurtarmaktan ibaret olan bu vazife-i vataniyemi yapmamaklığım lâzım gelirdi. Talep ettikleri şeraiti ihraz etmek isteseydim, Suriye'yi tahliye eden orduların enkazından Halep'te bir ordu teşkil ederek düşmana karşı müdafaat etmemekliğim lâzım gelirdi. Ondan sonraki mesaim cümlelerin malûmudur.

Hiç bir yerde beş sene oturmayacak kadar mesai sarfetmiş bulunuyorum, ben zannediyordum ki bu hizmetlerden dolayı milletin hamiyet ve teveccühüne mazharım. Binaenaleyh bu teveccühata mukabil vatandaşlık hukukundan ıskata maruz kalacağımı asla hatıra getirmezdim. Teklifi imza eden efendilere söylüyorum, bilmek istiyorum, bu efendiler daire-i intihabiyeleri halkının ciddî olarak fikir ve hislerine tercüman mıdırlar?

Mebus olmak itibariyle tabîî şamil bir sıfatı cami bulunuyorlar. Bu itibarla millet bu efendilerle hemfikir midirler? (*Katıyen sesleri*) Beni vatandaşlık hukukundan ıskat etmek salâhiyeti bu efendilere neden verilmiştir. Bu kürsüden resmen heyet-i âliyenize ve bu efendilerin daire-i intihabiyeleri halkına ve bütün millete soruyorum ve cevap istiyorum.

Hüseyin Avni Bey'in konuşması

Mersin Mebusu Selâhattin, Canik Mebusu Emin ve Erzurum Mebusu Süleyman Necati Beylerin imzaladıkları seçim kanunu tasarısı Reis tarafından lâyiha encümenine havalesi sırasında Gazi Paşa'nın birden bire kürsüye çıkarak söylediği çok heyecanlı sözler, Mecliste lâ-yık olduğu alâka ile karşılanmıştır. Gazi Paşa'dan sonra kürsüye ikinci grup liderlerinden ve Meclis Reis Vekillerinden Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey çıkarak ezcümle şu beyanatta bulunmuştu:

– Ortada bir teklif-i kanunî vardır. Her fikir muhterem ve mübec-celdir. Herkes memleketin selâmet ve saadeti için arzu ettiğini teklif eder ve serbesttir. Esasen teklif-i kanuniyeler hemen katıyetle kabul edilmiş mahiyette olmadığından Paşa Hazretlerinin bu işten istisna ve zatlarını vatandaşlık hukukundan ıskat edecek bir mâna telâkki buyurmalarına hayret ediyorum. Türk milleti, Paşa Hazretlerini kendilerinin timsali yaptıktan sonra paşanın vatani her yer ve herkesin kalbidir. Fakat Paşa Hazretleri de bu kalplere hürmet etmelidir ki Türkiye'de artık Arnavut mebus, Arap mebus bulunmayacaktır (*Hay hay sesleri alkışlar*) Paşam! Vatandaşlıkta başkalarına kıyas ederseniz bu hususta affınıza mağruren arz ediyorum ki, yanlış düşünüyorsunuz. Size, kalbimize girmiş, tarihi temsil etmek mevkiinde dururken başkalarının bir menfaati için şahsî devletlerini ileri sürmeleri menafii memleket ile kabili telif görmüyoruz.

Gazi Paşa oturduğu yerden:

– Hüseyin Avni Bey! Madde sarihtir. Tefsire hacet yoktur.

Demişti. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey sözlerine devam etmişti:

– Paşa Hazretleri şahsınız bunun içine girmemiştir ve giremez! Onlarda da o telâkki yoktur. (*Şiddetli alkışlar*) yalnız burada bir şey vardır. Şahsî devletlerini ileri sürerek diğerlerinin bundan istifade etmesine imkân yoktur. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri kimse ile mukayese edilemez. Teklifi kanuniler usulü dairesinde encümene gider. Encümen kararını verir. Eğer Mustafa Kemal Paşa'yı Meclis feda ederse, o da feda olsun. Söz Meclisindir. Yoksa üç beş arkadaşımızın hüsnüniyetle ve gayet muhik, meşru bir dâva hakkında vermiş oldukları takri-ri bu şekilde tefsir etmemelerini hassaten rica ederim. Kalbimizden çı-

kacağınız gün atmakta tereddüt etmeyiz, fakat siz her gün yaşıyacaksınız. Esasen bu hususta isticâl olunmaması lâzımdır. Paşa Hazretleri, arkadaşlarımızın evvelbe evvel fikrini sormadan kendilerini dilhun edecek vaziyette beyanı hal etmelerini bendeniz muvafık bulmadım. Arkadaşlarımızı hususî olarak davet edip fikirlerini sormalıydınız, o zaman zannediyorum ki, benim burada arkadaşlarımla hissiyatına tercüman olan vicdanımın hakikî duygularını siz kendilerinden duyacaktınız.

Ben bir daire-i intihabiyede oturmamış ve o gayede değildim. Buyurdunuz. Siz herhangi noktada çalışırsanız orası sizin hakkı intihabınızı temin etmiştir. Vatandaşlık şu veya bu memlekette oturmak esasî üzerine değildir. Burada, kürsüyü lilette yegâne söz sahibi Türkiye'li ve Türk olacaktır.

Ben riyakâr değilim, samimî söylüyorum. Bu arkadaşlarımdan hassaten rica ediyorum ve kendilerini benim şu taşıdığım histen başka hiç bir his taşımadığını ve taşımak imkânı olmadığını hissediyorsa, Paşa Hazretlerinden istirahat ediyorum, bu suitefihhüme nihayet vererek bu müzakereyi kapatalım, milletin size hürmeti lâyezaldır.

Hüseyin Avni Bey sözlerini bitirdikten sonra Gazi Paşa:

– Hüseyin Avni Bey biraderimizin söylediği sözlere bu madde tercüman olmuyor. Beyfedinin söyledikleri başka bir şeydir.

Demişti. Bilâhara kürsüye teklif sahipleri sıra ile çıkmışlar ve Mustafa Kemal Paşa'nın hatırına gelenlerin hiç birisini kastetmediklerini ve Avni Bey'in hissiyatına ve düşündüklerine tamamen iştirak etmiş olduklarını uzun beyanları ile teyit etmişlerdi. Bundan sonra müzakere sona ermiş ve kanun tasarısı, Kanun-u Esâsî encümenine havale edilmişti.

Adnan Bey'in İstanbul Mümessilliğine tayini

1922 yılı Kasım ayı başlarında daha evvel de yazdığımız gibi İstanbul idaresinde pek mühim tebeddüller olmuştu. Mudanya Konferansından sonra Refet Paşa, Şarkî Trakya'yı teslim almak vazifesi ile İstanbul'a gelmiş ve misli görülmemiş tezahüratla karşılanmış, çilekes halk coşmuş, taşmıştı. Osmanlı saltanatının lâğvı üzerine vatan ve hürriyet aşkının en güzel örneklerinden birini daha göstererek derhal millî idareyi

eline alarak tedvire başlamıştı. Bununla beraber, sulhün akdine kadar ecnebi işgali baki kalacaktı. Fakat İstanbul halkının bizzat yarattığı emrivaki, artık işgal kuvvetleri tarafından da ister istemez kabul edilmişti.

İstiklâl Harbine iştirak etmiş ve yahut edememiş binlerce erkân, ümera ve zabitanın durumlarını tesbit, Harbiye nezaretinin lâğvı münasebetiyle muamelât ve dairelerin tasfiyesi gibi muhtelif hususların tetkik ve icrası için Millî Müdafaa Vekâleti müsteşarı Selâhattin Adil Paşa, Müsteşarlık da uhdesinde kalmak üzere muvakkaten İstanbul kumandanlığına tayin edilmiş, İstanbul'a gelerek vazifesine başlamıştı.

Göğsündeki hastalığın devamlı çalışmayı istilzam eden Büyük Millet Meclisi Reisi Saniliğini ifaya mâni olduğunu ileri süren Doktor Adnan Bey (*Adıvar*), bu vazifeden affını rica etmiş ve bu müracaatı Meclis tarafından kabul edilmişti. Adnan Bey bundan sonra İstanbul mümessilliğine tayin olunmuş, 16 Aralıkta İstanbul'a gelerek eski Nafia Nezareti binasında mümessillik vazifesini Refet Paşa'dan devralmıştı.

Ecnebi generallerle olan teması İstanbul kumandanı Selâhattin Adil Paşa yapıyordu. Refet Paşa'nın İstanbul'da hemen hemen vazifesi kalmamış gibi idi. Başkumandan Gazi Paşa'dan almış olduğu bir emirle Şarkî Trakya'nın idaresini ele almak üzere karargâhı ile beraber Tekirdağ'ına hareket etmişti. Hareketinden evvel Adnan Bey'le beraber saraya giderek kendisini halifeye tanıtmıştı.

Adnan Bey İstanbul mümessilliği vazifesini muvaffakiyetle başarmıştır.

Doktor Adnan Bey'den inhilâl eden Büyük Millet Meclisi Riyaseti Sânililiği için 11 Aralıkta yapılan intihaba 1922 aza iştirak etmişti. Yüz on yedi rey bana verilmiş, altmış dört rey de Kâzım Karabekir Paşa almıştı. Bunun üzerine kürsüye çıkarak, gösterilen teveccühten dolayı mebus arkadaşlara teşekkür etmiş, ancak böyle mühim bir vazifeyi hakkiyle ifa edebilmek için kâfi rey alamadığını söyleyerek affımı istemiştim. Samimi bir silâh arkadaşım olan Kâzım Karabekir Paşa ile aramda hiç bir ihtilâf bulunmadığını, fakat onun altmış dört rey almış olmasından dolayı hariçte ve dahilde bu iki silâh arkadaşı arasında ihtilâf bulunduğu zehabını uyandıracağını sözlerime ilâve ettim. Yazılı olarak istifamı verdim.

Benden sonra Kâzım Karabekir Paşa kürsüye geldi, kendisine riyaseti saniyenin kabulü için bazı arkadaşlarının müracaat ettiklerini fakat sulh olmadan uhdesinde bulunan Şark cephesi kumandanlığını terkedemeyeceğini, sulhten sonra arkadaşlarının arzularıkları her vazifeyi kabule amade olduğunu söyledi.

İntihap tekrar edilecekti.

Meclis ikinci reisliğine seçilmem

13 Aralıkta riyaseti saniye için ikinci defa yapılan seçime 204 aza iştirâk etmiş, 118 reyyle ikinci defa bu makama seçilmişim. Eski Hariçye Vekili Yusuf Kemal Bey 81 rey almıştı. Bu intihabın da aynı suretle neticelenmiş olmasından ikinci grubun bir prensip kararı almış olduğunu anlamıştım. Beni birinci grubun reisi telâkki ederek rey vermişlerdi. Fakat Kâzım Karabekir Paşa ile Yusuf Kemal Bey daima birinci grup taraftarı kalmış olduklarından onlara rey vermekle prensiplerini ihlâl etmişlerdi.

Şunu da itiraf etmeliyim ki, bu seçim müstesna ikinci grubun birçok azası bana olan itimatlarını türlü vesilelerle izhar etmekten çekinmemişlerdir.

Arkadaşlarının ısrarı üzerine mecburî olarak reisi saniliği kabul ettim ve Meclis kürsüsüne çıkarak şu kısa beyanatta bulundum:

– Bugün Meclis-i Âlinin riyaseti saniyesine ikinci defa âcizlerini intihap etmek suretiyle bu mühim vazifede muvaffak olacak kadar itimat ve teveccühünüze mazhar olduğum kanaati bendenizde hâsıl oldu. Teveccüh ve itimatlarınıza tekrar teşekkür ederim. Arkadaşlar! Kendimi bildim bileli namus ve vazifenin kıymetini ve kudsiyeti mübeccelesini hiç bir vakit hatırımdan çıkarmadım. Bundan sonra da bir lâhza unutmuyacağım. Cenab-ı Hak, kanun ve vicdan şahit olsun. Muhterem arkadaşlarım! Siz de şahit olunuz. Son sözümü söylemezden evvel tekrar muavenetlerinizi ve teveccühlerinizi rica ederim.

1922 bütçesi ve malî durum

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmetinin 1922 malî senesine ait bütçe ve malî durumunu kısaca çizecek olursam, millî idarenin

mücadele sıralarında nasıl bir tasarruf zihniyeti ile hareket etmiş olduğu kolayca anlaşılır.

Yalnız İstanbul masrafı hariç olmak üzere bütün Anadolu ve Şarkî Trakya'nın masrafı yekûnu 91.230.082 Türk Lirasına baliğ olmuş ve bunun 51 milyon lirası askerî bütçemizi teşkil etmişti. İstanbul idaresi Ankara'ya iltihak eylediği için masrafı henüz tesbit edilememiş ve yalnız aylık masrafları kasım ayı başından itibaren başka menbalardan temin olunmuştu.

Varidatımız ise 87 ilâ 89 milyon liraya çıkmıştı. Bütçe tasarruflarından geriye kalacak olan cüz'î açık da fevkalâde varidat fazlasıyla kapatılacaktı. Tekâlifî millîye ile mazbata mukabilinde alınan vesaiti nakliye bedeli, sulhü takip eden senenin bütçesine konacak tahsisattan ödeneyeğine göre, 1922 senesi bütçesinin denk olarak kabulü mümkündü. Tekâlifî millîye yekûnu beş milyon lira tutuyordu.

Dört yıl süren Millî Mücadelemiz esnasında borç etmeksizin sulhe kavuşabileceğimiz ispat eder ki, Büyük Millet Meclisi ve hükûmeti gayet isabetli bir malî siyaset ve program takip etmişti. Paramız da kıymetinden hiç bir şey kaybetmemişti. Yakında sulhün imzalanacağı dikkat nazarına alınacak olursa, askerî bütçeden bir hayli tasarruf edilerek sulh zamanına açsız ve normal bir bütçe ile girileceğinden şüphe olunamazdı.

İktisadî durumumuz

Şimdi biraz da kurtuluştan sonraki iktisadî durum ve kalkınmadan söz açmak istiyorum. Yunan işgalinden evvel memleketimizin tabîî serveti, sâay ve istihsâli Türkler tarafından temsil ediliyordu. Umumî servet Türkler elinde idi. Yalnız ecnebilerle gayri müslimler nakdî sermayeyi temsil ediyorlar, Avrupa sermayesine köprü vazifesi görüyorlardı.

İşgal zamanında yine memleketin sabit serveti, tabîî manbaları sâay ve istihsâli Türkler tarafından temsil ediliyordu. Fakat Yunan işgalinin zulüm ve tahakkümü Türk müstahsillerini ve sâay erbabını meflûç bir hale getirmişti.

Türk olan Sâay ve istihsâl erbabı meflûç bir hale getirilince, memlekette iktisadî hareket ve faaliyet durmuştu. İstilâ zamanında yalnız ec-

nebî sermayesi ve onun köprüsü olan gayri müslimler çalışmışlardı. Fakat müstahsil ve sâay erbabı meflûç bulunduğundan bundan lâyıkıyla istifade edememişlerdi.

Kurtuluştan sonra ancak ecnebî sermayesinin köprü vazifesini gören gayri müslimler memleketi terkedip gitmişlerdi. Tanzimattan beri memleketimizde muhtar ve Türke karşı gayri müsavi surette çalışmak isteyen yabancı sermayesi de bu suretle durgun bir vaziyete düşmüştü.

O zamana kadar memleketimizde çalışan yabancı sermayenin bizim için müfid olduğunu kimse iddia edemezdi. Çünkü, Türkiye'yi bir asırdan beri Avrupa'nın bir esirler ülkesi haline getirmek için vazedilmiş bir sermaye idi. Gayri Müslimler esasen onu temsil etmiyorlar, mutavassıtlık vazifesi yapıyorlardı. Kurtuluştan sonra onlar ortadan kalkmışlardı. Avrupa sermayesi, Türk sermayesi ile Türk sâay erbabı ile tabii servete malik Türklerle doğrudan doğruya temasa gelmek mecburiyetinde idi. Diğer mütemeddin milletler hakkında tatbik edilen muameleyi yaptıkça kabul edilebilir ve her türlü teshilâta nail olabilirdi.

Denilebilir ki, tanzimattan o güne kadar Avrupa sermayesine karşı Türk hükümetlerinin vazifesi yalnız jandarmalık yapmaktan ve onun hukukunu muhafaza etmekten ibaret kalmıştı. Memleketin hakikî ve öz evlâtları, onlardan çok geri şartlar dahilinde kendi memleketinde, kendi ana vatanında yaşamıştı. Artık istediğimiz şey, ecnebî sermayesinin Türk sermayesinden fazla bir hukuka nail olmaması idi.

Bizim için iktisadî mesele istihsal (üretim) meselesi idi. Ne yapıp, yapıp istihsalâtımızı çoğaltmak mecburiyetinde idik. Eğer bunu yapamazsak, ithalât ile ihracat arasında bir muvazene imkânı vücade getiremezdik. Bu muvazene hasıl olmadıkça da mütemadiyen Avrupa'dan ithalât yapacak, harice karşı daima borçlu kalacaktık. Hülâsa, iktisadiyatımızın ana dâvâsı istihsal noktasında toplanıyordu. Nakdî sermayeye de ehemmiyet vermeliydik. Bilhassa Ziraat Bankalarının otuz iki seneden beri istatistik ve hesaplarına göre, küçük çiftçilere on milyon lira ikrazatta bulunmuştu. Fakat malûm olan iktisadî ve malî hâdiseler Ziraat Bankalarının devamlı faaliyetene mâni oluyordu. Bankanın hükümetten dokuz seneden beri on milyon liraya yakın alacağı vardı. Bunun bir kısmı evrak-ı nakdiye ve bir kısmı ise altındı. Hiç olmazsa iki milyon liranın derhal bankaya verilmesine zaruret vardı.

Bankanın yardımıyla çiftçilerimiz faaliyete geçebilecek ve memleketimizin muhtaç olduğu nakdî sermayeyi de artıracaktı.

Çiftçilere iki buçuk milyon lira yardım tahsisatı ayırmıştık. Bu paranın tevziatına başlanmış, Kütahya livasında ise kâmilen dağıtılmıştı. Bir taraftan da ziraat alâtı ve edevâtı veriyorduk.

Memleketimiz geniş, fakat nüfusu kâfi değildi. Anadolu Türkü, devamlı savaşlarda kırılmış, son Yunan istilâsında katliâma maruz kalmıştı. Bir kısım evlâtları hâlen silâh altında bulunuyordu. Şu halde nüfuz azlığını makine ile telâfi edebilirdik. Çester mümessili ile temas halinde idik. Bu müessese delâletiyle büyük mikyasta ziraat âleti getirilecekti. Türkiye'de bir takım şubeler açılacak ve bu ziraat âletleri oralarda satılacaktı. Tarifeleri İktisat Vekâleti tarafından yapılacaktı. Kurulacak atölyelerde Türk gençleri makineciliğe ve makine tamir işlerine alıştırlacaktı.

Çester bir Amerikan şirketi idi. Şarktaki madenlerimizi işletecek ve şimendifer yolu yapacaktı. Hükümetle anlaşmış ve kanunu da Meclisten çıkmıştı. Fakat bu şirket rakiplerinin şiddetli hücumları karşısında sermaye toplayamamış ve bu suretle kanun da tatbik olunamamıştı.

Bu Amerikan şirketine karşı yaptığımız kolaylık şunu da göstermekteydi ki, Türkiye her medenî millet ve hükümet gibi her istikamette olduğu gibi iktisadiyatında da istiklâl ve hürriyetini temin etmekten başka bir şey istememektedir. Ecnebî sermayesine karşı Türkiye'nin hiç bir taassubu ve adaveti yoktu. Bu sermayenin Türkiye'ye girmesi ve onunla işbirliği yapılmasına karşı bir set çekilmiş değildi. Halbuki o sıralarda İngiliz matbuatı Türklerin ecnebî sermayesine ve ecnebilere karşı düşmanlık ilân ettiklerini yazıyordu. Umumî bir iktisat kongresi toplanması için faaliyete geçilmiş olması da İngilizleri bu yolda neşriyata sevkemiş bulunuyordu.

Bzim iki projemiz daha vardı. Biri sanayi ve diğeri ticaret olmak üzere iki banka kuracaktık. Köylü bankalarının projesi de Meclise gelmişti.

1922 yılı sonunda Büyük Millet Meclisine bir bakış

Üç yıllık bir mazisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi çok sıkıntılı günler geçirmişti. Fakat en buhranlı anlarda bile mânevîyatını bozma-

muş, hükümet ve orduya kuvvetli bir destek olmuştu. Bununla beraber zamanla tazyik ve tesirler altında kalarak mühim kararlar vermeğe mecbur olması Meclisi biraz da olsa sarsmıştı. Son zamanlarda ve bilhassa Aralık ayı sonlarında Meclis ekseriyetinde şöyle bir fikir hasıl olmağa başlamıştı: Eğer Misak-ı Millîde bazı tavizler yapılmıyacak olursa, sulhün nimetlerine kavuşulamıyacaktı. Bunun sebebi Lozan Konferansı'nda eski düşmanlarımızın zihniyetlerinde esaslı bir tebeddül olmaması idi.

Halbuki, Birinci Büyük Millet Meclisi, istiklâl ve millî dâvamızı kendisine o kadar çok mal etmişti ki bu dâvadan en ehemmiyetsiz bir şey dahi feda edemeyecek kadar hassas olmuştu. Sulhü kurtarabilmek için dâvanın kenarından ve içinden en ehemmiyetsiz bir şey feda edecek bir zihniyeti ve hesabı âdeta ihanet telâkki etmişti. Millî dâva meselelerinde Meclis bu derece hassas ve idealist olmuştu.

Birinci grupta bazı müsamahakâr mebuslara tesadüf edilebilirdi. Fakat ikinci grup son derece muhafazakâr ve sebatkârdı. Hattâ aralarından birisinin müsamahakârlığa temayülünü hissettiği vakit, onu eski durumuna getirmeğe elbirliği ile çalışmışlardı. Zamanla tavizatsız sulh yapılamıyacağı fikri yayılınca Meclis ekseriyeti kendi kendini feshi ve memleket efkâr-ı umumiyesine müracaatı herhangi bir tavize tercih etmişti.

İkinci grubun gayreti

İşte bu ruhî haletin tesiri altında ikinci grup azaları, bir fesih kararından sonra şayet mebus olamazlarsa, hem kendilerinin ve hem de bütün vatandaşların şahsî hürriyetini masun bulundurabilmek için vaktiyle Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey'in bazı devlet memurlarının bir tevkif müzekkeresi çıkmadan maiyetlerine emir vererek bir çok kimseleri tevkif ettirmiş olmalarını esas itihaz ederek ceza kanununun 203 üncü maddesine müzeyyel maddeler teklifini kuvvetle desteklemişti.

Mucip sebepler arasında: «Dahilî emniyeti ihlâl edenler hakkında kanunî hükümler mevcut olduğu halde neden hiyaneti vataniye ve İstiklâl mahkemeleri kanunları çıkarıldı.» diye sorulmakta idi. Abdülkadir Bey tarafından yapılan teklif, şahsî hürriyet her hangi bir surette tecavüze uğrayacak olursa, müddeiumumîlerin kanunî takibata geçebilmesini temin içindi.

Kastamonu Mebusu Abdülkadir Bey'in teklifi encümenlerde bir hayli oyalanmış olmasına rağmen ikinci grubun gayretiyle umumî heyete getirilmiş ve müzakeresi temin olunmuştu. Müzakereler günlerce sürmüş ve birinci grubun itirazına rağmen kanunun heyeti umumiyesi kabul edilerek maddelere geçilmişti. Fakat maddelerin müzakeresine devam edilmemişti.

Abdülkadir Bey'in teklif ettiği kanuna burada bir misal olarak zikredişimin sebebi, sulh konferansının çıkmaza girdiği bir sırada dahilî durumumuzu yeni bir zihniyete intibak ettirebilmek için Mecliste hem birliğin devamına ve hem de istikbali emniyette görmeğe kat'î ihtiyâç bulunduğunu işaret etmektir.

İcra Vekilleri Heyeti

1923 yılı başlarında İcra Vekilleri Heyeti şu zevattan müteşekkil bulunuyordu:

İcra Vekilleri Heyeti Reisi: Hüseyin Rauf Bey.

Şer'îye Vekili: Konya Mebusu Vehbi Efendi.

Müdâfaa-i Millîye Vekili: Balıkesir Mebusu Kâzım Paşa.

Adliye Vekili: Kayseri Mebusu Rifat Bey.

Dahiliye Vekili: İstanbul Mebusu Ali Fethi Bey.

Hariciye Vekili: Edirne Mebusu İsmet Paşa (*Lozan Sulh Konferansında başmurahtas olduğu için yerine Hüseyin Rauf Bey vekâlet ediyordu*).

Maliye Vekili: Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey.

Maarif Vekili: Adana Mebusu İsmail Safa Bey.

Nafta Vekili: İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey.

Sihhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili: Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey (*Lozan Sulh Konferansında murahtas olduğundan Doktor Tefik Rüştü Bey Vekil seçilmişti*).

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili: Müşir Fevzi Paşa (*Garp cephesinde bulunduğundan yerine Müdâfaa-i Millîye Vekili Kâzım Paşa vekâlet ediyordu*).

Lozan Konferansı'nın Kesilmesi

İngiltere siyaseti ve Türkiye

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun enkâzı üzerinde fiilen müstakil ve Türk milleti ve devletinin kurulduğunu hâlâ kabul etmek istemiyordu. Türkiye'de bir ikilik devam ettirmek, harice karşı kazandığımız muzafferiyetin kıymetini dahilî ihtilâflarla hiçe indirmek çarelerini arıyordu. Mudanya Mukavelesi ile kabul etmiş olduğu Anadolu'nun ve Şarkî Trakya'nın İtilâf ve Yunan askerî kuvvetlerinden tahliyesini muzafferiyetimizin en son mükâfatı telâkki ediyordu. Arazi meselesinde silâh kuvvetiyle kazanmış olduklarımızı istemiyerek tanıdıktan sonra Sévres Muahedesinin çerçevesi içinde bir sulh muahedesi imzalatırmağa çalışıyordu.

Fransa ve İtalya, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı takip ettiği bu düşmanca siyaseti tasvip etmiyorlardı. Fakat bu iki devlete yakın şark sulhünde ve haricteki siyasî meselelerde bazı tavizler verildikten sonra İngiltere, onların da kapitülâsyon, malî ve iktisadî meselelerde yardımlarını ve birliğini temin hususunda ısrarlı bir faaliyet göstermişti. Tabiiyle bu yardımlar ve birlik bizim aleyhimize tecelli ediyordu. İngiltere, Amerikalıların sulh oluncaya kadar Yakın Şark işlerinde müşahit sıfatıyla kalmalarını da sağlamıştı.

Lord Curzon'un rolü

İngiltere'nin değişmeyen bu emperyalist ve müstemlekeci siyasetinin tatbikine Lord Curzon memur edilmişti. Curzon, bu meşum politikayı Hindistan'da ve Yakın Şarkta senelerce idare etmekle şöhret kazanmış kurt bir siyaset adamı idi. Lloyd George kabinesi düştüğü halde yeni hükûmette de mevkiini muhafaza eden Curzon'un baş murahhaslığı tayini Türk sulhü için hakikaten bir talihsizlik olmuştu. Diğer

devletler Hariciye Nazırlarının aynı zamanda Başvekil olmaları dolayısıyla konferansa devam edemeyeceklerinin anlaşılması üzerine konferansa onun riyaset etmesi bizim için ikinci bir talihsizlikti.

Fransız Başmurahtası Barrère de, Fransa'nın yeni Türk siyasetine henüz alışmamış eski zihniyette ihtiyar bir diplomattı. Kendisini İtalya'da Ataşemiliter bulunduğum sıralarda yakından tanımıştım. Bu zat İstanbul Fransız sefaretinde de senelerce müteaddit vazifelerde bulunduktan sonra büyükelçiliğe terfi etmişti. Roma'da Doyen oluncaya kadar kalmıştı. Nihayet bu zat da Birinci Cihan Harbinden evvel Fransa'nın emperyalist ve müstemlekeci mektebinden yetişmiş biri olmak itibariyle hem hükûmetinin ve hem de Lord Curzon'un siyasetini telifle çalışacağı şüphesizdi.

Lozan'a gelen murahhas heyetlerinin reisi, aza ve mütehassıslarının ekserisi Yakın Şarkta senelerce tecrübe görmüş, müstemlekeci ve emperyalist ruhunu yaşıtmış şahsiyetlerdi.

Türk murahhas heyeti

Bize gelince, murahhas heyetimizin ne reisi ve ne de azaları hariciyede bulunmuş, Avrupa diplomatlarını tanımış zevat değildi. Malî, iktisadî ve siyasî mütehassıs telâkki ettiğimiz memurlarımızın mühim bir kısmı da Osmanlı hükûmeti ve kapitülâsyonların tesiri altında yetişmiş kimselerdi.

Murahhaslarımız, millî sulh dâvamızı bir an evvel halletmek emeliyle ve o kadar iyi niyetlerle Lozan'a gitmişlerdi ki daha konferans başlamadan karşı taraf diplomatlarıyla temasa gelir gelmez hayal sukutuna uğramışlardı. Temas ve müzakerelerde buldukları Avrupa heyetlerinin, murahhas ve memurlarının şahsiyet ve hüviyetlerine dair pek az malûmatları vardı. Bu yüzden müzakere ve münakaşa sıralarında aynı zihniyet ile görüşmelerine imkân bulamamışlardı.

Esefle kaydetmeliyim ki Osmanlı hariciyesinden Ankara hariciyesine Avrupa diplomat ve Hariciye memurlarının emperyalist ve müstemlekeci zihniyetleri hakkında da hiç bir şey devredilmemiş ve malûmat verilmemişti. Bizimkiler Lozan'da tam mânasıyla kendileri için meçhul olan bir âlem ile karşılaşmışlardı.

Avrupa diplomatlarının, milletlerin hak ve hukukunu ne kadar çok ihmal ettiklerini kuvvetliye zayıfı ezdirmekte ne kadar mahir olduklarını, siyasî müzakerelerde insaf ve insanîyet denilen mefhumları nasıl tanımadıklarını ve hakikî sıfat ve hüviyetlerini gizlemeğe çalıştıklarını çok zaman sonra anılabilmişlerdi. Türk murahhasları, bu kötü ve gayri müsavi şartlar içersinde âdeta bir ikinci Millî Mücadele safhası açarak adım adım sulhü istirdat etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bir metod dahilinde çalışmağa muvaffak olmadığımız için de sulh mücadelesi pek çetin olmuştu.

Konferans neden kesintiye uğradı?

Lozan Sulh Konferansı'nın ilk safhasında inkıtaa uğraması sebeplerini şöyle mütalâa etmiştim: İngiltere ile Fransa ve İtalya arasında cihan siyaseti bakımından Osmanlı İmparatorluğu enkazı üzerinde yeni ve müstakil bir Türk devletinin kurulması hususunda hakikî bir ihtilâf mevcuttu. İngiltere, bir Türk devletinin kurulmasını istemiyordu. Diğer iki devlet ise, Yakın Şark siyasetinin istikrarı bakımından bu kuruluşa taraftar görünüyorlardı. Hattâ Fransa, bu fikri Ankara itilâfnamesi ile teyit etmiş bulunuyordu. Fakat, Türk muzafferiyetinden sonra, siyasî hedefine vasıl olamayacağını anlıyan İngiltere, evvelce de işaret ettiğim gibi hedefe başka yollardan varmak istemişti. Kapitülasyonlar, malî ve iktisadî meseleler içersinde istiklâlimize mâni olacak hükümleri bize türlü desiselerle kabul ettirmek çaresine başvurmuştu.

İngiltere, Yunanistan'ı Türkiye'ye karşı vikaye ve muhafaza ederek kuvvetli bulundurmak için ona Garbî Trakya'yı temin etmişti. Ege Denizinde Yunanlıların zaafını telâfi etmek ve Yakın Şark durumunu karıştırmak maksadıyla da on iki adayı İtalyanlara peşkeş çekmişti. Petrol kaynaklarını elde tutmak, Şark vilâyetlerimizin, İran'ın, İslâm birliğinin ve Şark memleketlerinin askerî ve idarî bakımdan kapısı ve kilit noktası olan Musul'u Türkiye'nin elinden almak için ne mümkünse yapmıştı.

Yakın Şark sulhünde aralarında esaslı ihtilâflar olmasına rağmen İngiltere'nin kapitülasyonların, malî ve iktisadî meselelerin Fransa ve İtalya'ya temin ettiği menfaatler bakımından onlarla beraber Türk sulhünde müşterek bir cephe teşkiline çalışmış ve kısmen de muvaffak ol-

muştu. İngiltere'nin Musul meselesini bir taviz vererek mi? Bütün tavizleri reddederek mi, yoksa sulh muahedesinin haricinde başka bir zamana bırakarak mı hallededeceği o gün için henüz malûm değildi.

Murahhaslarımız ne yapmalıydılar?

Beş yıl süren çetin bir mücadeleden sonra Türk milleti muzaffer olunca, Lord Curzon'un Lozan'da elde etmeğe çalıştığı gayenin, Musul vilâyeti elinden alınmış, Boğazların açılmasına mukabil ne münferiden ve ne de müçtemian teminat alamamış ve Yununlılardan hiç bir tazminat elde edememiş, İngilizlere Avusturya bankasındaki beş milyon altın ile harpten evvel ısmarlamış olduğu harp gemilerinin bedellerini kaptırmış, sair iktisadî ve malî meselelerle zayıf düşmüş bir Türkiye'nin vücutta gelmesinden başka bir şey olamazdı.

Bütün tecrübe ve vasıtalara malik olan Lord Curzon'un karşısında bizim ne tecrübe ve ne de vasıtalarımız kâfi değildi. Şu halde, evvel emirde siyasetin marifetiyle yollarına sapmadan, hususî muhaberele girişmeden, başbaşa gelmeğe iltifat etmeden millî dâvamızın her kısmı üzerinde hazırladığımız prensiplerin müdafaası çerçevesi içinde konferansın umumî toplantılarında yapılan tarizler ve tazyikler ile haksız teklifleri başmuraahhasımız derhal karşılamalı, muhataplarının ve cihan umumî efkârının anlıyacağı bir lisan ile cevap vermeli idiler. Bu suretle kendimiz yılmadan, muhataplarımızı yıldırmağa ve aleyhimize çevirmek istedikleri tarafsızlara onlardan evvel hakikati bildirmeğe ve plânlarını bozmağa çalışmalıydık.

Halbuki murahhaslarımız, millî dâvamızı müdafaat etmek hususunda iktidar ve kabiliyet sahibi olmalarına rağmen beynelmilel konferanslarda ne konuşmağa alışmış ve ne de oralarda konuşulacak lisana hâkim şahsiyetlerdi. Bu evsafa murahhaslar gönderemediğimiz için onlar da ekseriyetle kolaylığı ve taallûku cihetiyle filân baş murahhas ve murahhas ile mülâkatı ve nota teatisini yukarıda izah ettiğimiz metoda tercih etmişlerdi.

Hususî temaslara geçmeden evvel, alenî müdafaalarımız ve sey-yanen hareketlerimizle muhataplarımızı hem bir dereceye kadar yola getirmek ve hem de millî davamızın yılmaz mudafileri olduğumuzu

göstermek lâzımdı. Fakat murahhaslarımız, aksine olarak en mühim tarizler karşısında sığağı sığağına cevap verememiş, ertesi toplantılarda yazılı ve muhtasar cevaplar getirmiş olmakla muhataplarına zaman kazandırmış, onlara aleyhimizde her nevi oyunu oynamak fırsatını vermişti. Bu yüzden Musul vilâyetinin şimalinde ve Suriye hududu üzerinde lehimize bazı arazinin alınması ve hududun lehimize tashihi ve Musul petrolerinden mühim hisseler almak mümkün iken sonradan bu imkânlar kaybolmuştu. İngilizler, gaspettikleri harp gemilerimize mukabil borçları tahakkuk ederse, borçlarına mukabil inşaat levazımatı, demiryolları malzemesi ve lokomotifler gibi vesait verebilecekleri vadinde bulunmuşlar, fakat sonra vaadlerini yerine getirmemişlerdir.

Amerika ve Balkan devletleri

Avrupa işlerine karışmamağa karar vermiş olan Birleşik Amerika, Avrupalıların bizimle anlaşması tahakkuk etmeden ayrı bir dostluk ve ticaret muahedesi yapmağı mümkün görmüyordu. Bu yoldaki gayretlerimizden bir semere alınamamıştı. Hele Musul petrolerinin Amerikalılar tarafından işletilmesini tercih edeceğimiz hakkındaki bazı teşebbüslerimiz, İngilizleri hem fazla teyakkuza çekmiş ve hem de aleyhimizde oynamak istedikleri oyunların meydanını daha çok genişletmişti.

Mağlûp Yunanistan'ın başmurahtası Venizelos ise, beynelmile konferanslarda pişmiş ve lisana hâkim bir zattı. Her fırsattan faydalanmasını ve haksız olan dâvasını yerinde ve zamanında iyi bir avukat gibi müdafaa etmesini bilmişti. Daha ileriye giderek Musul meselesinin tarafımızdan bir askerî müdahale ile halledilmesine çalışmıştı. Bu sayede Boğazlar karşısında bulunan ordularımızın mühim bir kısmını cenuba naklettirerek Şarkî Trakya'yı yeniden kurtaracak bir zemin hazırlamağı da ihmal etmemişti. Garbî Trakya'nın Yunanistan'a ilhakını temin maksadıyla İngiltere, Yugoslavya, Romanya ve hattâ Bulgaristanı ikna ve tatmin ederek Balkanların cenubuna yeni bir devletin girmemesi tezini savunmuştu. Eğer bu devlet Türkiye olursa, kesif Türk ve Müslüman ekalliyetine malik olan Balkan devletlerinin dahilî vaziyetlerinin Şimal komşuları Rusya ve Macaristan'a karşı zayıflıyacağını ileri sürmüştü. Balkanların bu tesanüdü neticesinde ekseriyeti Türk ve

Müslüman olan Garbî Trakya'da maatteessüf bir referandum bile yapılmadan Yunanistan'a ilhak edilmişti.

Lord Curzon'un fena rolü

Lozan Konferansı, ileride de işaret edeceğim gibi Ocak ve Şubat aylarında bir çıkmaza girmişti. Curzon'un konferansın başından itibaren kullandığı yıldırma taktiği bu neticeyi doğurmuştu. Curzon düşünmemişti ki, heyetimiz, bütün Türk milletinin müstakil ve hâkim yaşamak karar ve azmine dayanıyordu. Heyetimizin tecrübe ve vasıtaları az olabiliirdi. Fakat iman ve sebatı bütün murahhaslardan üstündü. İşte Lord Curzon'un yanıldığı nokta burada idi. Karşındakileri daha iyi anlayıp, yıldırma taktiğinden vaz geçerek müsavi şartlar dahilinde ve emperyalist zihniyeti terk suretiyle murahhaslarımızla müzakereler yapmış olsa idi, ilk safhası iki buçuk ay süren Lozan Konferansı neticelenebilirdi. On seneye yakın bir harp devresi geçirmiş olan Yakın Şark sulhe kavuşur, Curzon da siyasî hayatını bu hayırlı sulh ile kapatabilirdi. Fakat ihtirasın pençesi o kadar kuvvetlidir ki, insanı ömrünün sonunda da rahat bırakmaz.

İki buçuk aydan beri devam eden konferansta en mühim meselelerden Boğazlar bir iki küçük nokta müstesna halledilmişti. Ekalliyet meselesi de bir neticeye bağlanmıştı. Fakat kapitülâsyonlar, malî ve iktisadî meseleler olduğu gibi ortada duruyordu. Musul meselesi de halledilmemiş.

Halledilmemiş meselelere yenilerini de ilâve suretiyle bir muahede taslağı hazırlanmış ve bu taslak bize verilmişti. Lord Curzon, kabul veya reddi talebi ile sulhü yeniden bir çıkmaza sokmuştu.

Ermenistan meselesi

Ekalliyet komisyonunun 6 Ocaktaki toplantısında İtalyan delegesi Montagna ve İngiliz delegesi Rumbold, Türkiye dahilinde millî bir Ermenistan devleti kurulması lehinde konuşmuşlardı. Rıza Nur Bey sırası gelmediği halde derhal şu cevabı vermişti:

– Müttefikler bu ekalliyetleri Türkler aleyhinde mütemadiyen kışkırtmışlardır. Şimdi burada da bundan dolayı bu tarzda konuşmak

mecburiyetinde kalıyorlar. Bu insanların vaziyetlerinden Müttefikler mes'uldürler. Türk delegasyonu bu mevzuda daha fazla söz dinlemek niyetinde değildir. Biz, bu toplantıyı terkedebiliriz.

Rıza Nur Bey'in bu müdahalesi çok yerinde olmuştu. Bu sıralarda Türk murahhas heyetine dahil olan Hasan Bey de Meclisin ve hükûmetin malûm talimatını hâmilan Lozan'a dönmüştü. Bu talimat, murahhaslarımıza iyi bir rehber olacaktı.

22 Ocakta, İngiliz siyasetini destekleyen Fransız Başmurahtası ihtiyar diplomat Camille Barrère geriye çağrılmış ve yerine Luis Maurice Bompard tayin edilmişti. Bompard'dan sonra, Fransa heyeti, her meselede ve bilhassa kapitülasyonlar meselesinde İngiliz nokta-i nazarını tutmağa başlamıştı. Bu, lehimize kaydedilecek bir değişiklikti. İtalyan murahtası Montagne, hâdiseyi, Fransızların Türklere ayrı bir muahede yapacağı şeklinde tefsir ediyordu.

Curzon, Lozan'ı terkedecekleri zaman, konferansı da dağıtacağını ve kendisinin yokluğunda geri kalan müttefiklerin muahedeyi berbat etmelerine fırsat vermek istemediğini, kendisi ayrıldığı zaman imza salâhiyetine sahip murahtasların Lozan'da kalmamasını temin edeceğini işae eylemişti.

Durum karanlık görükmekle beraber, her iki tarafın sulh istediğine dair alâmetler yok değildi.

Rauf Bey: Türkiye istiklâlini fiilen alacaktır...

İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Hariciye Vekâleti Vekili Hüseyin Rauf Bey, Büyük Millet Meclisininin 31 Ocak tarihli toplantısında aşağıdaki beyanatı yaparak Meclisi tenvir etmişti:

– Konferansın son devresi, murahhaslarımızın şimdiye kadar ce-reyan eden müzakerelerden mülhem olarak kendi nokta-i nazarlarını tesbit edip bir muahede şeklinde murahhas heyetimize tevdi eyleyecekleri şekilde idi. Dün bu merasimin yapılmış olması ihtimali galiptir.

Murahhaslarımızın, sizlerin ve sizin vasıtanızla milletin bihakkın talep ettiği asgarî hukukumuzu müdafaada şimdiye kadar gösterdikleri kudret ve bundan sonra en kat'î ve âcîl mukarrerat ittihazı zamanında da

yine sizlerin hissiyatına tercüman olarak bu vatana lâyük, milletimizin istiklâline lâyük surette kararlar ittihaz edeceklerinden emin olabilirsiniz.

Dâvamızın ne derece haklı olduğunu, taleplerimizin milletimizin müstakil olarak, vatanımızın da emin olarak yaşayabilmesi için ne derece asgarî bulunduğunu dört senelik mücadelemizde her vesile ile ilân ve ifham ettiğimizi sanıyorduk. Muhasımlarımız, beşeriyeti büyük tehlikelere, eîm ıstırablara sevkedebilecek bir vaziyet arz ediyorlar ve intizar etmekle kazanacaklarını sanıyorlar. Bu son bir iki gün zarfında onların tâvik siyasetinden sarfınazar ederek bizim arzu ettiğimiz, fakat ancak murahhaslarımızın ihlâl edebilecekleri sulhün tesisine müzaheret ve muvafakat edeceklerini ümit ediyordum. Ben bu hak ve hakikatin ve bizim muhik olan nokta-i nazarımızın son dakikada bile anlaşmak imkânı olduğunu söylersem siz de iştirak buyurursunuz. Bu hakikat ki milletimizin ve memleketimin müstakil ve emin olarak yaşayabilmesi için elzendir. Bundan aşağısını içimizde hiç kimsenin kabul etmeğe hakkı yoktur. Muhasımlarımız, bunu kabul etmezlerse, sulhü telhikeye düşürmüş olacaktır. Sulhün tehlikeye düşmesinin âlemşümül tesirâtı olabilir. Bundan benim ve arkadaşlarımla ve Meclis-i Âli'nin müsterihülvicdan olarak telâkki ve kabul edeceği bir vaziyet olmadığında tereddüt etmem. Tekrar ediyorum, biz sulh arzu ediyoruz. Talep ettikleri mahalle koşa koşa gittik. Günlerce intizar ettirdiler, hüsnü telâkki ettik. İstedikleri gibi müzakerelerin ruznamesini tertip ettirdiler, kabul ettik. En hâr (hararetili) ve samimî sulh aşkı ile müzakerelere giriştik ve son günlere kadar aynı samimiyetle devam ettik ve ediyoruz.

Eğer, bütün bunları bir zaaf alâmeti telâkki ettilerse, hata etmiş oluyorlar. Bu öyle bir hata olur ki bu hatayı yapanların mes'uliyeti beşeriyet nezdinde çok ağır olur. Hakkımızdan, hakkımızı takviye edecek kuvvetimizden şimdiye kadar olduğu gibi muaveneti rabbaniyesini esirgemiyen Allahımızdan ümitvar olarak neticeye emniyetle intizar edebiliriz.

Hüseyin Rauf Bey bundan sonra, Türk Başmurahtası İsmet Paşa'dan aldığı bir telgrafa göre, bugün sivil heyetlerin iadesi ve askerî esirlerin mübadelesi için tanzim edilmiş olan itilâfname ile ahali mübadelesine müteallik mukavelenamenin Türkiye ve Yunan murahhasları tarafından imzalandığını haber vermiş, itilâfnamenin tarafeynce tasdi-

kine hacet kalmadan bugünden itibaren meriyete gireceğini söylemiştir. Rehine diye götürdükleri esirlerin de derhal mübadelesine başlanacağını sözlerine ilâve etmiştir.

Haseyin Rauf Bey, sulhün imzasından sonra yapılacak mecburî mübadeleye dair izahat verdikten sonra sözlerini şöyle bitirmiştir:

– Afyon’da taarruzumuza karar verirken ve kuvvetimize çok emin olduktan sonra her halde yüksek bir hissi insanî, yüksek bir fikrî sulhperverane ile Garp devletlerine, muhasımlarımıza sulhu, silâha müracaat etmeden tesis çaresini bulmak üzere kıymettar arkadaşlar gönderdik. Müracaatlar ettik, tenvire çalıştık, çabaladık. Bunların hepsini zaaf olarak telâkki ettiler. Zaman gelip milletimizin Avrupalıların silâhsız sulh talebimizi hüsnü telâkki etmediklerine sureti katiyede ve sükûnetle muhakeme neticesinde mutlak surette kani olduktan sonra kahraman ordularımızın o hakkımızı nasıl istihsal ettiklerini bütün cihan görmüş ve anlamıştır. Sulhperver olan milletimiz sulhu sulh masasında almak istiyor. Onu vermek istemezlerse, günah bu millette değildir. Fakat hak bu millettir. Bazı insanlar, milletimizin hakikî mümes-silî olan Meclisimizin en yüksek serbestii kelâm ve vicdan ile selâmeti umur namına beyan ettiği mütalâatı hariçte zaaf alâmeti olarak ilân etmekte zevk duyuyorlar. Bilsinler ki, bu sakim hareket, Türk milletinden başkalarını izrar edecektir. Şunu da bilsinler ki, bu millet, bu Meclis-i Âli şimdiye kadar olduğu gibi mukadderatına fiilen hâkimdir. İstiklâlini fiilen istihsal edecektir.

Lord Curzon’un anlaşma projesi...

Müttefiklerin hazırladıkları muahede projesi 29 Ocak Pazartesi günü hususî olarak Türk heyetine tevdi edilmiş, Çarşamba günü de bunun sadece merasimi yapılmıştı. Şato Otelinin büyük salonunda yapılan toplantıda, riyaset mevkiinde bulunan Lord Curzon:

– On haftadan fazla bir zamandan beri devam eden çalışmalarımızın sonuna artık vardık. Konferans âzaları üç günden beri şimdi verdiğimiz sulh muahedesi metnini ellerinde bulunduruyorlar. Burada hazır bulunan devletlerin hepsini muahedeyi imzalamağa davet ediyoruz.

Sözleri ile celseyi açmış, kendi nokta-i nazarına göre, muahedeyi izah etmiş, bunu âlicenaplık ve uzlaşma yolunda büyük bir gayret gibi göstermiş ve ezcumle şöyle demiştir:

– İsmet Paşa’nın bu hususta ileri süreceği mütalâayı şimdiden tahmin edemem. Muahedeyi doğrudan doğruya kabul edeceğini, bu suretle hem çalışmamıza, hem de Türkiye ile Türkiye’nin dostu olanlar arasında devam eden fiilî düşmanlığa çabuk bir son vereceğini ümit etmek isterim. İsmet Paşa bu salonda ve sair yerlerde bana samimî surette sulhu arzu ettiğini çok söyledi. Sözlerine inandım ve inanmakta devam ediyorum. Zannederim ki, kendileri de bana ve bu salondaki arkadaşlara karşı aynı kanaati beslemektedirler. Kurtulmuş, tekrar kurulmuş, masun ve emin bir Türkiye’nin, hükümetimden ve memleketimden dostluk ve yardım göreceğini kendilerine söyledim. Bu iyilikler ve menfaatler kolay kolay bir tarafa atılamaz. Başka bir şey daha var ki, İsmet Paşa’nın tercih etmeyeceğini zannederim. Bu muahedeyi paşa reddetmeyecektir. Çünkü bu hareket, yalnız şimdiye kadar ileri sürdüğü teminat ile telif edilemez olmakla kalmıyacak, haklarını müdafaa hususunda da o kadar müthiş bir mücahidi olduğu vatanın menfaatine de uygun düşmeyecektir. Diğer taraftan kat’î cevabını vermeden evvel tekliflerimizi umumî heyeti ile aza bir müddet daha düşünmek arzusunu izhar ederse, bu talebi ben de reddedemeyeceğim. Fakat ümit ederim ki, bu takdirde İsmet Paşa, bütün müzakerelere tekrar başlamak arzusunda olduğumuza kapılmıyacak, daha çok müzakere ve münakaşa ile geçen üç ayın çalışmalarını neticesiz bırakabileceğine, ya burada veya başka bir tarafta yeni bir konferansa başlanabileceğine ihtimal vermeyecektir. Her halde öyle bir konferansa ben iştirak edemem. Biz burada ömrümüzün sonuna kadar pazarlık etmek için bulunmuyoruz. Bir şeye karar verip bitirmek için bulunuyoruz. Bir Şark çarşısında halı alıp satmıyoruz, milletin mukadderatı, insanların hayatı ile meşgul oluyoruz. Eğer İsmet Paşa düşünceleri tamam olduğu zaman tekrar buraya gelmek ve bu muahedeyi imza etmek isterse, arzusunu memmuniyetle kabul edeceğim, Arkadaşlarımızın da ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar, geleceklerine eminim. «Akıllı bir adamın hiçbir zaman iyi bir teklifi reddetmemiş adam» diye târif edildiğini vaktiyle duymuştum. Bu güzel sözü Türk başmurahtasına tavsiye ile mütalâalarım son veriyorum.

Lord Curzon'un yukarıdaki sözlerinde bazı açık kapılar olmakla beraber, bize muahedeyi mutlaka imza ettirmek isteyen ifadelerle doluydu. Nezaket kaideleri içinde bazı tehditler de yok değildi. Fakat bu tehditler, bizi azim ve kararımızdan döndüremeyecekti.

Lord Curzon'dan sonra Riyaset makamına ikinci komisyon reisi ve İtalyan Başmurahtası Marquis Garroni geçmiş, onu Fransız delegesi Bompard takip etmişti. Bompard da bir nutuk söylemiş ve İsmet Paşa'ya hitap ederken sözlerini şöyle bitirmişti:

– Vatan topraklarını bilgi ve cesaretle müdafaa etmiş olduğunuzu herkes biliyor, fakat artık harp etmek değil, on senedir devam eden savaşların bitmiş ve harap olmuş memleketleri imar etmek zamanıdır. Sulhsüz imar olur mu? Hiç şüphesiz hayır. Mustafa Kemal Paşa dahi 22 Ocakta Bursa'da söylediği nutukta sulhün lüzumundan bahsediyordu. Sulhü yapmak sizin uhdenize düşüyor. İsmet Paşa, elinizde bu sulhü tesis edecek bir muahede var. Türkiye'nin mukadderatı sizin elleriniz arasına emanet edilmiş bulunuyor.

İsmet Paşa mühlet istiyor

Birleşik Amerika, Japonya ve diğer memleketlerin delegeleri de konuştuktan sonra söz sırası İsmet Paşa'ya gelmişti. Paşa, aşağıdaki beyanatta bulunmuştu:

– Türk murahhaslar heyetinin ancak okumağa fırsat bulabildiği projelerde evvelâ bir takım meseleler var ki, bu hususta uzlaşmıştır. Sonra bir takım meseleler var ki bu hususta henüz itilâf edilmemiştir. Nihayet bir çok ve pek mühim meseleler var ki büsbütün yeni ve bugüne kadar hiç bir müzakereye mevzu teşkil etmemiştir. Türk murahhaslar heyeti, uzun münakaşalardan geçmiş olan bir çok meselelerin toplu bir hale konmasını iyi bir usul addeder. Bu suretle üzerinde anlaşılma-mış olan meselelerin tebellür etmiş bir şekil vücade gelir. Türk murahhaslar heyeti, komisyonlar reislerinden, bir hafta sonra yapılacak bir toplantıda, kendisine tevdi edilmiş olan meselelerin umumî heyeti hakkında mufassal mülâhazalarını bildirmek fırsatını vermelerini rica eder.

Konferans bir saat kadar sonra tekrar toplandı. Lord Curzon aşağıdaki konuşmayı yaptı:

– İsmet Paşa sulh projesine cevap vermedi. Evvelâ sekiz gün mühlet istedi. Çok arzu ediyor ki bu müddet zarfından düşünülün, Türk murahhaslar heyetinin evvelâ bunu istemesini gayet makul buldum. Hattâ bir defa Ankara'ya dönmelerini bile düşündüm. Fakat umumiyetle öğrendik ki, buna lüzum yoktur. İsmet Paşa, kendiliğinden karar verebilecek mevkidedir. Şimdi şahsımdan bahsediyorum. Londra'ya gitmekliğim oradaki işlerimin tesviyesi içindir. İsmet Paşa sekiz gün müsaade istedi. Sulh projesi kendisine Pazartesi günü verilmişti. İki gündür tetkik ediyorlar. En nihayet anlaşılıyor ki, bizimle hususî surette görüşmek istiyorlar. Bunu ben de, arkadaşlarım da arzu ediyoruz. Cumartesiye, hattâ Pazara kadar burada kalırım. Böylece görüşmeğe imkân buluruz. Ben çok çalışkan bir adamım, İsmet Paşa da benim gibi sabahlara kadar çalışıyor. Bu suretle görüşmeğe yeter vakit bulunur.

Burada İsmet Paşa:

– Reis cenapları bu meselelere derhal, acele ile cevap verilmesini ümit ederim ki, muvafık görmezler. Kendilerinden lâzım gelen vakiti bırakmalarını rica ederiz.

Demiş, Lord Curzon şu cevabı vermişti:

– Ben elimden gelen her şeyi yapacağımı söyledim. Paşanın iyi hislerinden dolayı müteşekkir olarak, isterse mufassal olarak nokta-i nazarlarını izah ederler. Meselâ pazar günü kendisinin elini sıkırmak şerefine nail olurum ve müşterek muzafferiyetle Paşa'nın getirdikleri hisden dolayı müteşekkir olurum.

Pazar günü, 4 Şubat 1922 tarihine tesadüf ediyordu. Lord Curzon bu sözleriyle ancak pazara kadar bekliyebilirim diyor ve sekiz günlük mühleti çok görüyordu.

Bugün konferansa çok mühim bir haber gelmişti. O da Fransız Başvekilinin İngiltere Büyükelçisine gönderdiği bir telgraftı. Poincaré, eğer müttefikler toplu bir anlaşma imzasına muvaffak olamazlarsa, Fransa'nın Türkiye ile yalnız başına görüşmelerine devam edip bir muahede imzalamak haklarını muhafaza etmekte olduğunu bildiriyordu. İtalya Başvekili Mussolini'nin de Lozan'daki İtalyan murahhas heyetine göndermiş olduğu bir talimatta her ne bahasına olursa, olsun muahedeyi imzalamaları salâhiyeti verildiği şayiası çıkmıştı.

Fransa ile İtalya'nın bu yeni kararları, Lord Curzon'u, Türklere karşı bazı tavizler yapmağa mecbur etmişti. Bununla beraber muahedenin sor. aldığı şekil tarafımızdan asla kabul edilemeyecek kadar millî menfaatlerimize aykırı idi.

Ankara'dan gönderilen talimat

İsmet Paşa, kabulü mümkün olmayan muahede projesi hakkında Ankara'dan yeniden talimat istemişti. Hükûmet, İcra Vekileri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'in imzasıyla 3 Şubatta aşağıdaki talimatı göndermişti.

«İş'arati âlilerine göre, Müttefikler tarafından teklif olunacak proje bızce gayri kabili kabul esasları ihtiva etmektedir. Konferansın sulh ile neticelenmiyerek dağılması üzerine aleyhimizde olan vaziyeti hazıraya ve İstanbul'da ecnebî işgaline gayri muayyen bir müddetle tahammül edemeyeceğimizi Düvel-i Müttefikaya bildirmek mecburiyetindeyiz. Ancak müzakerelerin ne gibi esbaptan nâşi bir neticeye müncecer olmadığımızı ve sulh âleminin ne gibi sevaikle teessüs edemediğini Avrupa ve Amerika efkârı umumiyesine bir beyanname ile bildirmeği faydalı görmekteyiz. Filvaki matmai nazarları Musul petrolüne matuf olan İngiliz sermayedarlarının tatmini ihtirasatı için bütün İngiliz milletinin yeni fedakârlıklara sevkolunduğunu herkesin bilmesi ve Fransız milletinin dahi İstanbul'da Türk kanun ve nizamlarına tebaiyyet etmek üzere teşekkül eden birtakım şirketlerin Lozan'da Fransız diplomasisini vasıta ittihaz ederek taahhütleri hilâfında bir takım metalibat serdettikleri ve Türk milletini soymaya matuf olan bu metalibat yüzünden sulhün akamete sevkine kadar cesaret gösterdiklerini anlaması iktiza eder. Tazminatı şahsiye bahsinde dahi Yunan ordusunun hiç bir sebebi askeriye müstenit olmaksızın yaptığı bunca tahribat ve mezalimin tazmini için devletler Yunanistan'a hiç bir tazyik yapmadıkları halde kendi tebaları için Türkiye'den tazminat talebine kalkışmaları vicdanî beşeriyetin asla tasvip edemeyeceğini ileri sürmek ve fakat Yunan ordusunun ahalimize iras eylediği bilcümle zararların tazmin olunacağı Düvel-i Müttefikaca kabul ve taahhüt olduğu takdirde Düvel-i müttefika tebaasının zararlarını tediyyeye imkân bulacağımızı zikretmek ve Anadolu Şimendiferleri meselesinde imtiyazname şeriatine tamamen

sadık olduğumuzu ilân etmekten başka hiç bir şey yapamayacağımızı bildirmek münasip olur. Velhasıl verdikleri projede mukabil tarafımızdan derhal bir proje tevdi olunmasını ve ancak projemiz dahilinde sulh yapacağımız ilân olunmalıdır. Düvel-i Müttefikanın karşısımızda müttehit bir cephe halinde abluka ve sair tazyikat yapmalarına mâni olmak için aralarındaki vahdeti ve selâbeti kırmak üzere ezcümle Musul meselesinin hallini her türlü cebir ve tazyikten azade bir halde bulunduracak olan ahalinin azayı umumiyesine terkettiğimizi ve petroleri işletmek hususunda dahi müzakerelere âmâde olduğumuzu ilân etmek ve Amerika ile ayrıca muahede akdine tevessül etmek muvafık olur.

Berveçhi bâlâ esaslar dairesinde müzakeratın devamına imkân görülmediği ve vereceğimiz proje aslâ şuyu kabul görmediği halde vazifenizin hitam bulduğunu kaydederek Ankara'ya hareketiniz münasip olur efendim.»

İsmet Paşa'nın karşı projesi...

Şubatta muahedeyi imzaya davet olunan İsmet Paşa, Müttefiklere mukabil bir proje tevdi etmişti. Bunda sadece o güne kadar komisyonlarda her iki tarafın müştereken anlaşış kabul ettikleri maddeler mevcuttu. Diğer maddeler tamamiyle dışarıda bırakılmıştı. Projeye bir nota ile İsmet Paşa, o güne kadar tarafların kabul etmiş olduğu bu maddelerin bir sulh anlaşması için kâfi bir temel teşkil eylemeyeceğini ve üzerinde müşterek bir anlaşmaya varılamamış olan öbür maddelerin bilâhare hallolunabileceğini bildirmekte idi.

Eğer karşı tarafın hakikî sulh arzusu ve millî dâvaların hallinde biraz iyi niyetleri olsa idi; projemizde bazı tadilat yapmak suretiyle her iki tarafın kabul edebileceği yeni bir şekil vücuda getirebilirdi. Fakat üzerlerinde mutabakat hasıl olmamış maddelerden başka hiç görüşülmemiş ve tahakküm zihniyeti ile hazırlanmış, diğer maddelerin ilâvesinden husule gelen bir muahede üzerinde elbette iki buçuk aylık bir zamanda elde edilememiş bir mutabakatın bir kaç saat içersinde temin olunamayacağı pek tabii idi.

Millet dâvalarının garbın bir çok hud'a ve desiseleriyle bir kaç murahhas üzerine ezici ve yıldırıcı bir tesir yapmak suretiyle halledile-

miyeceğini hâlâ anlayamamış olan Lord Curzon, son saatlerde de bu itiyadından vazgeçememişti. Eğer Lord Curzon, 4 Şubatın evvel Ankara'dan İsmet Paşa'ya gelmiş olan talimatın biraz ruhunu sezebilmiş ve yahut eski tahakküm ve yıldırıcı metodundan biraz fedakârlık etmiş olsaydı, Lozan Konferansı'nın ikinci devresinde varılan neticeye belki de daha birinci devrede ulaşmak mümkün olabilecekti.

Lord Curzon Lozan'ı terk ediyor

Şubatın dördüncü Pazar günü öğleden sonra Lord Curzon'un odasında taraflar karşı karşıya geldikleri zaman, sulhün nihayet kurtarılabilirliğini sananlar aldanmışlardı. Curzon, arkadaşları Bompard ve Marquis Garroni ile birlikte İsmet Paşa'ya, saatlerce tazyik yaparak evvelce tarafımızdan kabul edilmediği halde projeye konulan kapitülasyon, malî ve iktisadî meselelerine ait maddeleri kabul ettirmeğe çalışmıştı. İsmet Paşa da çok haklı olarak hâkimiyeti milliye ve istiklâlimizi ihlâl eden bu maddeleri kabul etmemekte ısrar eylemişti.

Hürriyet ve hakikî demokrasi memleketi olan İngiltere'nin Hariciye Nâzırı Lord Curzon bu münakaşada o kadar ileri gitmişti ki, İsmet Paşa'nın Hâkimiyet-i Milliye ve İstiklâl ölçülerini âdetâ bayağı ve bayat bulmuştu. Bittabi İsmet Paşa'nın milletlerin hukukuna riayet hususunda gösterilmesi elzem addettiği titiz zihniyeti ile Lord Curzon'un milletlerin hukukunu bayağı gören zihniyetinin anlaşılması ve bir neticeye varması mümkün olamazdı.

Sulh uğrunda saatlerce süren müzakere ve münakaşalar da bu sebepten dolayı beyhude olmuştu. Murahhaslar, muvaffakiyetsizlikle sona eren bir toplantıdan sonra Lord Curzon'un odasından çıkmıştı. Evvelâ Fransız murahhası Bompard ile İtalya murahhası Montagna'nın ve bilâhare Amerika mümessillerinin İsmet Paşa'nın yanına giderek ara bulmak hususundaki gayretleri de bir semere vermemişti.

Adlî kapitülasyonlara dair Amerika mümessilleri, İsmet Paşa'dan elde ettikleri, bazı tavizatla sulhü tekrar kurabilecekleri ümidine düşerek Lord Curzon'a mülâki olabilmek için acelece tren istasyonuna kadar gitmişlerse de onun bir daha Lozan sulh konferansına dönmek üzere beş on dakika evvel hareket ettiğini haber almışlardı.

Evet, İngiltere Hariciye Nâzırı, Lord Curzon Lozan'dan ayrılmış ve bu suretle konferans neticesiz olarak dağılmıştı.

Konferans niçin dağıldı?...

Lozan Konferansı'nın birinci devresinin muvaffak olmaması hakkında bir çok tenkidli yazılar çıkmıştır. Bu yazılarda şu nokta-i nazarlara tesadüf edilmektedir: «Türklerin ihtiras haline gelmiş olan millî isteklerini ve özleyişlerini Lord Curzon anlamaz gibi göründü. Konferans masasında sanki kendisinin Hindistan'daki tebealarından biri imiş gibi Türk başmurahtasına daima yukarıdan bakmakla mütteliklerin dâvasına hiç hayrı dokunmadı.» «Fransızların muzıkcılığı mütteliklerin sımsıkı cephesinde delik açtı. Bu suretle Türklere yeni bir cesaret ve kuvvet verildi. Onlar da muvaffakiyetli bir neticeye kavuşma şanslarını yıktılar.»

Daha bu mevzuda bir hayli mütalâalar yürütülmüştür. Ben hepsine hürmet ederim. Fakat zannımca, İngilizlerin bizimle bir sulh mücadelesi yapmadan, bir sulh yapmak istemedikleri tamamiyle anlaşılıştı. Çünkü bu çetin müzakereler olmadan bizden Musul vilâyetini alamazlardı. Ekseriyeti azimesi Türk ve Müslüman olan Garbî Trakya'yı Yunanistan'a ilhak edemezlerdi. Yunanistan'ı herhangi bir tazminattan kurtaramazlardı. Ecnebilere yeni Türkiye'de adlî, malî ve iktisadî bazı imtiyazlar alamazlardı. Bu ve buna mümasil menfaatler elde edebilmek için konferansın ilk devresinde ne yapıp yapıp bizi yıldırmağa ve yıpratmağa çalışacaklardı. Bu hareketleri ile üzerinde inat ettiğimiz millî dâvalarımızdan sulh namına neler feda edebileceğimizi anlamak istiyecilerdi. Ondan sonra da konferansa verecekleri bir fasıla ile İstanbul'un ve Boğazların ecnebî askerî işgali altında bulundurulması ile bizi daha çok yıldırma ve usandırmak suretiyle elde edebilecekleri menfaatlere göre konferansın ikinci devresinde bir sulha varmağa karar verecekleri sezilmişti.

Konferansın birinci devresini tarif ettiğimiz yukarıdaki nokta-i nazara göre en iyi idare edebilecek reisi aradılar ve buldular. O da Lord Curzon'dan başkası olamazdı. Konferansın ikinci devresinde tayin edilen başmurahtas ve murahhasların ikinci derecedeki şahsiyetler arasından seçilişi de mütalâmamızı teyit edecek mahiyettedir.

Bu bahse nihayet vermeden evvel şunu da itiraf etmeliyim ki, bu çetin sulh mücadelesinde hiç bir murahhas heyetimiz ve hükümetimiz, arkasında Türkiye Birinci Büyük Millet Meclisi ve onun kudretli reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa bulunmamış olsaydı, muvaffak olamazdı.

Yalnız başına geceli gündüzlü gizli celselerine bizzat riyaset ettiğim haftalarca süren Birinci Büyük Millet Meclisinin sulh müzakere ve münakaşalarından edindiğim kanaatten bu neticeyi çıkarmış bulunuyorum.

Lozan Konferansı ve Meclis Müzakereleri

İsmet Paşa Lozan'ı anlatıyor...

Lozan Sulh Konferansı'nın ilk devresi 4 Şubatta sona ermiş, murahhas heyetimiz, hükümetten almış olduğu talimat mucibince başta İsmet Paşa olduğu halde 7 Şubatta Lozan'dan Köstence yoluyla ve trenle İstanbul'a hareket etmişti. Müttefikler, Konferansı tamamen dağıtmış olarak kabul etmiyorlar, tehir olunmuş nazariyle bakıyorlardı. Buna rağmen millî hükümet, 8 Şubat tarihli karariyle İzmit ve İzmir Limanlarını ecnebî harp gemilerine karşı kapamış bulunuyordu. Hazine-i Hümayunun mühim bir kısmı Konya'ya nakledilmişti.

İsmet Paşa ve arkadaşları, Gülcemal vapuriyle 16 Şubatta İstanbul'a gelmişler ve Ankara'ya hareket etmişlerdi. İsmet Paşa bir taraftan hükümet ile müzakerelerine devam etmekle beraber, diğer taraftan da Büyük Millet Meclisine malûmat vermek arzusunu izhar etmişti.

21 Şubat Çarşamba günü, Türkiye Büyük Millet Meclisinin riyasetim altında aktettiği celsede İsmet Paşa, Lozan Sulh Konferansı hakkında çok geniş ve etraflı malûmat vermişti. Konferansta sulh meselelerimizin başlıca üç grup halinde bahis mevzuu olduğunu işaret eden İsmet Paşa, ezcümle şöyle demişti:

– Bu üç grubun mesaisi esnasında bir çok meselelerde müttefiklerle ihtilâf halinde bulunduk. Meselâ arazi meselelerinde biz Garbî Trakya'da reyiâm tatbik olunmasını istedik. 1913 hududunu ve hududun Meriç'in Garbı olmasını izah ve müdafaa ettik. Kabul etmediler. Çünkü Yunanlılar, Meric'in garbını ve elyevm işgal ve idareleri altında bulunan yerleri istiyorlardı. Reyiâm teklifimizi ahalinin doğrudan doğ-

ruya bizi tercih ederek bize iltihakı ilân etmesi gibi telâkî ettikleri Garbî Trakya'da istiklâl talebinde bulunmak ise, burasını Yunanlılardan almak demektir. İngilizler Yunanlılara tekrar fedakârlık yaptırmak istemiyorlardı. Yugoslavlar, Türk ordusu sahile inerken ve buralarda ve İstanbul'da yerleşirken tâ Bosna-Herseğe kadar bütün anasır yerinden oynamıştı, demişlerdi. Hırvat, Slovenler ve Müslümanlar, gerek istiklâli idare ve gerekse hemcinsleri bulunan Türk hükûmetine iltihak etmek için ateş üstünde duruyorlar. Ne istiklâli idare ve ne de istiklâl için ümit verenler şiddetle muhalif, dediler. Yugoslavların Şimal hududu Ruslarla ve Garp hududu Macarlarla meskûn olduğu için cennuptan herhangi bir suretle endişeye düşmeği istememişlerdi. İngilizler ve Yunanlılar ve küçük Antant devletleri Garbî Trakya'ya yeni bir unsurun girmemesi meselesinde doğrudan doğruya alâkadar olmuşlardı. Fransızlarla İtalyanlar da müttefiklerine iltihak etmek zarureti ileri sürerek müttehit bir cephe teşkil etmişlerdi. Bizi talebimizden vazgeçirmek için ısrar etmişlerdi. Biz nokta-i nazarımızı muhafaza ettik.

Elyevm bilvasıta ve bilâvasıta İngiliz işgali altında bulunan Musul vilâyetinin bize iadesi bahis mevzuu oldu. Bunu bidayette alenî celsede mevzuu bahis etmek vardı. Hususî mülâkatında bizi Musul meselesinde ric'ata icbar ettiler, mukavemet ettik. O gün hakikaten inkıta varken diğer bir mesele varmış gibi talikolundu.

Gelibolu Yarımadası'nda bir büyük kuvvetimiz bulunsun istiyorduk. Cevaben dediler ki: Yarımada o kadar dardır ki üzerine konulacak uzun menzilli bir topla hemen boğazı kapamak mümkün olur. Tahkimat yapmak gayri kabildir. Bizim de kuvvetli delilimiz Gelibolu Yarımadası'nda kuvvet bırakmamız, Boğazları kapamak için değil! umumî harpte olduğu gibi hariçten gelecek debarkmanlara karşı müdafaa etmek idi. Mücadelemiz yarımadayı işgal etmek mi istiyoruz, yoksa Boğazların işgalinden mi bahsediyorsunuz, tarzında devam etti. Müttehit olarak nokta-i nazarlarını muhafaza ettiler.

Garbî Trakya, Garbî Trakya'nın hududu, Musul vilâyeti ve Gelibolu Yarımadası meseleleri doğrudan doğruya Yunanlılarla İngilizleri alâkadar ediyordu. Yunanlılar, mağlûbiyetlerini müteakip kuvvetlerini Garbî Trakya'da yeniden ve süratle tahşit edebilmişlerdi. Bu tahşidat sulhu tazyik ve tehdit eden saiklerden biri olmuştu.

Musul meselesini aramızda bir hal suretine vardırarak için çalışalım diyen İngiliz mümessili işi uzatarak muhtıralar teatisine başladı. Matbuata düşürülerek efkârı umumiye bu mesele üzerinde tahrik olundu. Muhtıralarında istinat etmek istedikleri delâile karşı ırkî, coğrafi, iktisadî ve siyasî bir takım delillere istinat ederek cevaplarımızı verdik ve haklarımızı iddia ettik ve dünyaya bildirdik. Sonra mesele tekrar komisyona getirildi. Biz Musul üzerinde kendileriyle anlaşmış, bir sureti hal bulalım dedik. Musul vilâyetini derhal işgal edelim, fakat onların iktisadî inkişafı ve Petrollardan istifade etmek gibi menfaatleri varsa ve yahut bir takım unsurları kendi aleyhlerine tahkik edeceğimizden endişeleri varsa onu tatmin edelim, bir sureti hal bulalım dedik. Onlar da bir sureti hal aramışlardı. Diyorlardı ki, Musul şehrini muhafaza edelim. Eğer biz menafii iktisadiyesinden ve petrolünden dolayı Musul'u vermiyorsak, herkese verdikleri gibi onlar da bize bir hisse ayıracaklardı. Umumî celsede mesele bu safhaya girmişti. En sonunda müttefikler müttehit bir cephe alarak inkıta tehdidi ile bizi tehdit ettiler.

– Musul ile Gelibolu'da bir garnizon bulundurulması meselesi doğrudan doğruya İngilizleri alâkadar etmişti. Sulh müzakerelerinin leh ve aleyhinde icrayı tesir edecek olan İngiliz donanma ve kudretine istinat ediyordu. İtalyan işgali altında bulunan Oniki ada meselesi konferansta bahis mevzuu olmadı. Çünkü böyle düşünülmüştü.

Müttefikler arazi meselesinde, Trakya, Adalar, Suriye hududu ve Musul'u yekpare bir mesele olarak bize tasdik ettirmek istemişlerdi. Fakat biz diğer meselelere temas etmeksizin yalnız Musul üzerinde müzakerelerimizi teksif etmiştik. Bu suretle onların müttehit cephesini ayırmak istemiştik. Hakikatte arazi meselesinde Musul, halledemediğimiz ve ihtilâf halinde büyük bir mesele olarak kalmıştı.

Malî ve iktisadî meselelerin esaslarından da bidayetten beri ihtilâf halinde kalmıştık. Meselâ borçlarımız, Berlin Muahedesinde beri ayrılan memlekete taksim olunacakmış. Fakat bunlar taksim olunamamıştı. Bunun taksiminden emin olalım dedik. Senevî verilecek faizlerin taksimiyle iktifa ederiz dediler. Harb-i Umumî esnasında yaptığımız borçlarımızın Suriye'ye ve Irak'a taksimini kabul etmediler. Gösterdikleri sebep malî olmayıp siyasî idi. Umumî harpten mağlûp çıktık-

nız, halbuki borçlarınızı bize yüklemek istiyorsunuz. Bu nasıl şeydir, diyorlardı. Biz de cevaben demiştik ki: Harb-i Umumîyi yapmış olan Osmanlı İmparatorluğuna Suriye ve Irak da dahildi. Bu İmparatorluk şimdi inkisama uğramıştır. O halde herkes borç hissesini kabul etmelidir. Mesuliyet meselesini Osmanlı İmparatorluğu ile görüşünüz. Bu mesele de böylece ihtilâfta kaldı. Suriye ve Irak'ta devlete ait olmayan emlâki hususiye ve hazine-i hassa emlâkini tanımak istemediler. Sonra mütareke esnasında İstanbul hükûmetinin yaptığı mukavelelerin tarafımızdan tasdikini istemişler, ihtilâf halinde kaldı.

Tamirat bahis mevzuu oldu. Yunanlılardan istediğimiz tamiratı asla nazarı itibare almak istemediler. Muttasıl harpte iki taraf tebaasının zararlarından bahsettiler. Müttefikler tebealarının zararlarını telâfi için on milyon liraya indiler. Senevî doksan bin lira olmak üzere bu parayı otuz yedi sene zarfında ödeyecektik. Yunan işgalinin sebep olduğu tamirat parasını dört milyon altın olarak istemiştik. Yunanlılar da tehcir edilmiş olan Hıristiyanların emlâkve arazi bedeli olmak üzere ve hâlen tediyeye edildikleri mesarif namı altında bir çok para istemişlerdi. Müttefiklerin istedikleri normlarla Yunanlıların tamirat parasını yekdiğerine bağışlamak şeklinde halletmek istediklerini ifade ettiler. Bunda da nihayetine kadar ihtilâf hallindeyiz.

Eski Osmanlı kanunlarına göre teşekkül etmiş ecnebî şirketleri meselesini beynelmilel bir ahidnamenin müzakeresine ithal etmek istediler. Kabul etmedik.

Kapitülasyonlarda adlî sistem üzerinde buhranlar vücutte gelmişti. Biz, bidayetden itibaren herhangi iki devlet yekdiğerinin tebeası için mütakabiliyet esasına müsteniden mukaveleler akte diyorsa, sizinle onu akteriz, demiştik. En serbest hükümleri de kabul ederiz, bundan başka bir şey kabul edemeyiz.

Onlar, kapitülasyonlar usulünde haksızlık olduğunu esas itibariyle kabul ediyorlar, ancak muvakkat bir intikal devresi lâzımdır, diyorlar. Onun içindir ki sizin hükûmetinizde bir çok sermayeler yerleşmiştir. Bu sermaye, bu şirketler gelirken mevcut olan kapitülasyonlar esasına istinat etmişlerdi. Bu usul üzerine sermaye getiriniz, dediniz ve biz de sermaye getirdik. Şimdi bu usulü kâmilten kaldırılırsanız ne yapacağız?

Onun için dört beş senelik bir müddet kabul ediniz. Bu dört beş sene zarfında bu kalan ecnebî şirketler, ya sizin sisteminizi kabul ederler ya yahut etmezler, çekilip giderler, demişlerdi. Bu şekilde kapitülasyonları tadil ederek idame etmek istemişlerdi. Vekâlet beş senelik bir müddet olsun, adlî sistemde bidayetden beri bir fark yaptılar. Konsolosların mahkemesinden vazgeçtiler. Bunun yerine muayyen yerlerde ecnebî hâkim usulünü teklif ettiler. Nihayetine kadar ihtilâf halinde kaldık. Onlar, evvelâ hâkim dediler, sonra hâkim vazifelerini ifa edecek müşavir dediler, Müşavir namı veriyorlar, fakat hâkim vezaifi gördürüyorlar.

Malî kapitülasyonlardan vazgeçtikleri kabul edilebilir. Tarife esaslı üzerine diğer bir ticaret mukavelesi esasları müzakere edilmiş ve bir çok maddeler üzerinde mutabakatı efkâr hâsıl olmuştu. Fakat kat'î karara iktiran etmemişti.

İsmet Paşa'ya göre inkıta sebepleri

Beyanatına devam eden İsmet Paşa, müttefiklerin birdenbire taktiklerini değiştirdiklerini, meselenin heyet-i mecmuasını bir proje haline koyduklarını işaret ederek demişti ki:

– Bundan maksatları, hiç bir devlet kendi meselesi ve yahut ihtilâf halinde bulunduğu mesele kabul edilmeyip konferansı inkıtaa götürececek olursa, kendi mes'ul görünmeyecekti. Bütün devletlerin konferansla ayrı ayrı meseleleri olmayıp Türkiye devleti hariç diğerlerinin Türkiye ile insaniyet namına kül olarak dâvaları vardır. Eğer hakikatte bir devletin ihtilâfi yüzünden konferans inkıtaa uğramış ise, o devletin adı görünmeyecek, ihtilâf umuma ait olacak ve bu yüzden bir harp çıkacak olursa, devletler umumî menfaatleri namına harp etmiş olacaklardı ve mes'ul de Türkiye olacaktır.

Muahede projesini tetkik ettiğim zaman, baktım ki o zamana kadar konuşup da halledilmemiş olan bazı meseleler tadil edilmişti. İhtilâf halinde kaldığımız bazı meseleler müttefiklerin nokta-i nazarına göre projeye ithal edilmişti. Hiç konuşulmayan meseleler de açıktan ithal edilmişti. Açıktan konulan meseleler için de öyle maddeler vardı ki bu yüzden muhakkak bir inkıta tahmin etmiş oldukları ve bir çok milleti aleyhimize tahrik edecekleri anlaşılıyordu.

Bu projede kapitülasyon işlerinde ve diğer meselelerde bir çok devletleri tatmin edebilecek tadilât yapmışlardı. İnkıta olacak olursa, bir çok milletlerin ve tarafsızların hukukunu temin için hasbetenillâh silâha sarılmışlar gibi propagandaya başlamışlardı.

Şimdi muahede projesini bu tarzda hülâsa ettikten sonra bu muahedenin son şekli budur diye Ankara'ya götürmek muhakkak bir inkıta ve belki de harptir dedi. Ne için dediler? Çünkü çok ağırdır. Bilirsiniz ki bunun bir çok maddesi üzerinde konuşulabilir dediler. Projeyi bu haliyle Ankara'ya götürdüğümüz takdirde ve hattâ üzerinde konuşabileceğimizi söylediğimiz halde bize kimse inanmıyacaktı. Ve neticesi inkıta ve harp olacaktır, dedik. Bunun üzerine telâş ettiler ve dediler ki; verdiğimiz proje bir ulti-matom değildir, üzerinde konuşabiliriz. Müttefikler, daima hangi mesele bizim için diğerlerinden daha mühimdir, bunu anlamağa çok ehemmiyet veriyorlardı. Halbuki her mesele kendi sahasında hayatî bir değeri olduğu ve hiç bir fark göstermediğimiz için umumiyetle zannediyorlardı ki memleketin dahiline taallûk eden malî ve iktisadî meseleler nihayet bizim için haizi ehemmiyet olabilir. Bunları kabul ettirebilirler, zannediyorlardı. Herkes kendi fikri üzerine mütalâa dermeyer ediyordu. Fakat hiç bir devlet, bilhassa İngiltere inkıta ve harp olacak olursa, kendine taallûk eden bir ihtilâftan dolayı değil, bilâkis ummun menfaatini korumak maksadıyla olmuştur, demesini istemişti.

İngiliz murahhası ile bu projesi üzerinde konuştum ve dedim ki; Muahede projesi muhakkak bir inkıta tevliit edebilir. Bazı meseleler üzerinde anlaşmanın kabil olacağını ihsas ettirdi. Ne ise o şekli görelim, dedim. Bundan maksadım projenin heyet-i umumiyesinde kabili istihsal olan azamî şekil belli olduktan sonra yapacakları feragatleri yaptırılmı, muahedeyi alıp getirelim. Bunu hissettiler, dediler ki: Yağma yok. Sarahaten bunu söylediler. Muahedeyi Ankara'ya götüreceksiniz, bunun üzerinde bir takım tadilât yaptıktan sonra imza edilmezse, hepsini yırtarız dediler.

Bundan sonra proje üzerinde tadilât olacak mı, olmayacak mı konuşalım denildi. Bu esas olduğu zaman muahede resmen bize verildi. Müttefiklerin her biri ayrı ayrı söz aldı. Resmen ve alenen bir çok ağır beyanatta bulundular. Kabul etmek, alenen ilân etmek lâzımdır, dediler.

Sulhu âlem için bunu kabul etmek elzemdir, dediler. İki gün sonra da İngiliz heyeti hareket edecekti.

Muahede projesini aldıktan sonra biz, Türkiye haricinde kalacak memleketler hakkında nokta-i nazarımızı bir daha ifade ettik. Onu söyleyeceğim. Dedim. Mısır, Suriye, Irak ve saire bu memleketin ahalişi kendi mukadderatına hâkim olmak için diledikleri idareyi kabul edebilir. Bu memleketlerin istiklâl uğrunda fedakârlık etmiş olanlar için aff-ı umumî yapılabilir.

Bu muahedeyi şimdiye kadar konuşulmuş olan muhtelif meselelerin hülâsası ve lâyhıyası olmak üzere alıyoruz, bunu mütalâa için en aşağı bir hafta zaman lâzımdır. Bir hafta sonra mütalâmamızı arzederiz dedik. Hususî bir celse yaptılar, mazeret serdederek bu müddetin azaltılmasını istedim. Mâmafî üç, dört güne kadar olunca süratle cevabımızı vermeğe gayret ederiz dedim. Ertesi içtimalarda şunları söyledim. Esasta ihtilâfımız vardır, nasıl anlaşabiliriz, dedim. Arazi meselesini açtılar. Ben de bu mesele üzerinde ısrar ettim. Çünkü o arazi meselesi İngilizlere aitti. Bilâhara adlî, malî ve iktisadî meselelere taallûk eden bir takım mütalâalardan sonra tarafımızdan bir hal tarzı gösterilirse, diğer muhtelif meseleler üzerinde çalışacaklarını ve müttefikler tekrar vaz edecekleri bir takım maddeleri söyleyecekler. Ben de pekâlâ dedim. Cumartesi yine çağrdılar. Yapacakları son şeyleri söylediler. On beş milyon altın lira istemişlerdi, bunu on ikiye indirmişler, borcumuzun sermaye üzerinde taksim edilmesinden vaz geçmişlerdi, esas üzerine taksimini kabul ediyorlar.

– Trakya'da tahaddüs eden askerî meseleler vardı ki, ondan vazgeçmiş olduklarını bildirdiler. Bundan başka bir şey yok mudur, dedik, cevaben yoktur, dediler. Yaptığım tetkikat neticesinde bir iki noktayı tadil ettikleri anlaşıldı. Bizden tamirat parası istiyorlar. Arazi meselesini olduğu gibi muhafaza ediyorlar, fakat Yunanlılara vermiyorlar. İktisadî meseleler olduğu gibi muhafaza ediliyordu. Bu vaziyete göre, inkıta olursa ve bundan harp çıkarsa bütün cihan efkâr-ı umumiyesine karşı Türkler hiç bir şeyde uyuşmak fikrinde değildirler. Bidayette ne söylemişlerse, nihayetine kadar ısrarla kalmışlar ve bir eseri hal göstermemişlerdir. Bunlar sulh yapmak için gelmemişler, kendi şartlarını bize dinletmek için gelmişler tarzında aleyhimize bir hava yaratmak çok mühimdi.

Şu veya bu şekilde bir takım usullerle meseleyi halletmek imkânı var mıdır? Bunu da iyice aramak lâzımdır. Cihanı alâkadar eden Boğazlar, ekalliyetler ve tâbiiyetler meseleleri vardır ki bunları esas itibarıyla halletmişizdir, milletlerin münasebatı ticariyeye girmeleri esaslı bir surette hal edilememiştir. Bir takım arazi meselelerinden Musul meselesi vardır ki inkıtai bu mesele üzerinde hasretmemek için bunu muahedenin imzasından bir sene sonra İngilizlerle aramızda halletmeğe ve Trakya'da Yunanlıların silâh ile halledecekleri tarzında yapılacak bir propandaya mâni olmak için 1913 hududunu kabul ederiz, dedik. Malî meselelerde ve tamirat meselelerinde bir takım meseleler kabul ederiz. Fakat mesaili iktisadiyeyi de kâmilen ihraç etmek şartıyla müzakeresine devam ederiz, dedik. Muvafakati efkâr hasıl olan meseleleri bir araya topladıktan sonra onu bir tarafa bırakarak muvafakati efkâr olmaları üzerinde müzakere devam olunur. Ya halledilir veya edilemezdi. Bu tarzda muahedenin heyet-i umumiyesi üzerinde konuşulurken kendimizi inkıtai bağlamıyacak bir yol üzerinde kalmamız lâzımdı. Zira bir kısmını kabul etmedikleri takdirde hiç bir kayıt altında değiliz, demek hakkını muhafaza edebilmeliydik. Bunu da kendilerine söylemiştik.

İnkıtadan sonra yapılan teşebbüsler

İsmet Paşa, bundan sonra, Lord Curzon ve arkadaşlarının Lozan'ı terketmesini müteakip hasıl olan durumu izah etmekte ve yapılan son tavassut ve teşebbüslerini anlatmaktadır. İsmet Paşa diyor ki:

– İtalyanlar ve ondan sonra Amerikalılar murahhas heyetimizin bulunduğu daireye gelmişlerdi. Amerikalılar bir tavassut yapabilmek için bir formül bulmuş ve mutabık kalmıştık. Vaktin dar olması ve İngiliz heyetinin Lozan'dan hareket etmesi Amerikan müşahitlerinin teşebbüslerine mâni olmuştu.

O gün düşündüler ve dediler ki kapitülasyonlardan Lozan Konferansı inkıtai etmiştir. Ecnebilerin Türkiye'de oturması ve yaşamaları için Türklerden teminat istedik, vermediler, inkıtai hasıl oldu. Güya bu suretle dünyadaki bütün ecnebler Türkler aleyhine dönmüş olacaktı. Onlar böyle düşünmüşlerdi.

Biz dedik ki: Türkiye'yi baştan aşağıya tecrit ettikten sonra baki kalanı soymak istediklerinden inkıtai olmuştur. Bankerler harp etmek istiyorlar.

İngiliz heyeti ayrıldıktan sonra Fransız murahhası ile temas ettim. Hareket edeceğimi, vaziyetin tenvirini müttefiklerden beklediğimi söyledim. Çünkü dedim, hususî bir vaziyet vardır. Aramızda aktedilmiş olan Mudanya Mukavelesi mucibince sulh konferansının halline kadar mütareke halinde bulunacaktık. Şimdi eğer konferans inkıtai etmiş ise Mudanya mukavelesi kalmıştır ve her iki taraf hareket serbestisini iktisap etmiştir. Böyle midir, dedim. Hayır değil, dediler.

Fransa murahhas heyeti de hareket etmişti. Çarşamba günü ben de hareket edeceğim, dedim. İki esaslı nokta tezahür etti: Biri konferans inkıtai etmemiş, talik olunmuştur. Diğeri; son celselerde ben şundan vazgeçeceğim, sen şundan vazgeçeceksin diye bir takım sözler söylendi. Türkler, talep ettikleri şeyleri kabul ederiz, veya etmeyiz, taleplerini kağıt üzerinde tekrar etsin denildi. Amerikalılar, siz bunu kabul ederseniz, biz konferansı toplarız, dediler. Biz, nokta-i nazarımızı yazdık dedik. O nokta-i nazarımda sebat ediyorsanız bunu da yazınız ve imza ediniz dediler. Anladık ki, bizden bir taahhüt alarak vaziyeti tesbit etmek istiyorlar. İmtina ettim. İtalya heyeti de hareket etmişti. Dediler ki: Biz yalnız murahhaslar gideceğiz, heyetleri burada bırakacağız. Siz de kalınız. Hem murahhaslar hem de heyetler gitmiştir, biz ne için burada kalalım, biz de gideceğiz, dedik.

Vaziyet, olabildiği kadar halledilmiştir. Ortada bir muahede vardır. Bu muahede üzerinde ne tadilat yapılmıştır ve ne de tadilat yapılması memuldür. Biz hiç bir taahhüde girmemiştir. Şimdi artık onların taahhüt tekliflerini kabulden imtina ediyor, memlekete dönmeğe çalışıyorduk. Müttefikler ise, vaziyet inkişaf ettikten sonra artık bunu imzalı bir senede varduralım ve Türkleri bir kayıt altında bulduralım zihniyetinde göründüler.

Lozan'dan ayrıldıktan sonra

İsmet Paşa, sözlerine nihayet vermeden evvel Lozan'dan ayrıldıktan sonra yapılan teşebbüs ve temaslardan da şöylece bahsetmiştir:

– İtalyan ve Amerikan heyetleri de gittikten sonra ben de Çarşamba günü sabahleyin hareket etmişim. Biz de onlar gibi bir iki kâtip bırakmıştık. Milâno'da İtalya heyeti müşavirlerinden birisi iktisadî ve malî meselelere bir hal süreti bulalım dedi. Kabul etmedim. Köstence yolundan gelmişim. Romanya hükûmeti mütelaşi görünüyordu. Tavasut etmek istediler, kabul etmedim. Çünkü hükûmetim ile temas kalmamıştı. İstanbul'a geldiğim zaman üç devletin komiserleri ayrı ayrı ziyaretime gelmişlerdi. Muahede üzerine bir çok teklifler yapmışlardı. Ankara ile temasa gelmeden evvel bir cevap veremezdim.

Lord Curzon namına muahedenin imza edilmesi hakkında tebliğat yaptılar. Bunların hepsinde sarıh bir vaziyet almaktan içtinap ettim. Şimdi son vaziyet şudur ki: Muahede elde mevcut olan şekli ile herkesin bütün talepleri içine yazılmış bir hülâsa mealindedir. Bunun üzerine şifahî müzakere açılmış ve müzakere edilmişti. Hiç bir taahhüdümüz olmuyarak bir mevcut muahede üzerinde ne tadilât yapılmış ve ne de tadilât yapılması ümit edilmiştir. Böyle bir vaziyetin içindeyiz. Vekillere de bu tarzda vaziyeti teşhir ettim. Şimdi biz, bir defa muahedeyi hükûmette mütalâa ederek heyet-i umumiyesinden bir fikir hasıl ettik. Vaziyeti mütalâa ederken muvafık bir karara varmak ihtiyacındayız. Ondan sonra Meclis-i Âliye bu şekilde arz olunacaktır. Eski muahede sureti tercüme ve tabolunmuştur. Demek ki azayı kiram da bir iki gün zarfında bunu mütalâa edeceklerdir. Takip olunması lâzım gelen hattı hareket hakkında Meclis-i Âliye teklif yapacağız. Meclisin vereceği karar hattı hareketimiz olacaktır.

İsmet Paşa'ya sorulan sualler

Bu beyanatı müteakip mebus arkadaşlar tarafından İsmet Paşa'ya müteaddit sualler sorulmuştu. Bu arada Lozan'da Rus murahhas heyeti ile Türk murahhas heyeti arasındaki münasebata dair olan suali de şu cümlelerle cevaplandırmıştı:

– Rus heyeti ile bizim heyetimiz, konferansın başından sonuna kadar daima dostane bir temas ve münasebet halinde bulunmuştu. Cereyanı ahvalden yekdiğerimizi haberdar ederdik. Dostane ayrıldık. Biz, Boğazlar meselesinde, Boğazların tahkim edilmesini ve harp sefinelerinin

serbest olarak geçmesini kabul ettik. Halbuki Rus heyetinin nokta-i nazarı esas itibarıyla Boğazların tahkim edilmesi ve kapalı kalması zemininde idi. Onun için Boğazlar meselesinde aramızda ihtilâf vardı. Diğer siyasî meselelerde ve umumî münasebatta anlaşmıştık. Boğazlar hakkında kabul ettiğimiz şeklin muhadenet ahidnamesinde kabul ettiğimiz şekil ile taarruz teşkil edip etmediği sualine de Paşa şu cevabı vermiştir:

– Biz muhadenet ahitnamesinde Ruslarla beraber Boğazlar meselesinin İtilâf devletlerinin ve alâkadar milletlerin dahil olacağı bir konferansta tetkik ve hallini kabul ettik. Taahhüdümüz beraber konferansa iştirak edip Boğazlar meselesini halletmekten ibarettir. Yoksa Boğazlar meselesinin şu veya bu şekilde halli hususunda ahitleşmemiştik. Bilâkis biz Misak-ı Millîde İstanbul'un, Marmara'nın âtisini ihlâl etmeksizin Boğazların ticarete ve beynelmilel açık bulunmasını kabul etmişizdir. Ve muhadenet ahitnamesinde de kabul olunmuştur.

Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey tarafından sorulan:

– Müttetiklerin projesine mukabil teklif ettiğimiz muahede projesi kabul ve tatbik edilmiş olsaydı Trakya ve İstanbul derhal tahliye edilecek miydi, yoksa Musul meselesinin halline kadar işgal altında mı kalacaktı?

Sualin cevabı da şu olmuştu:

– Lozan Konferansı'nın müzakeresine başlandığı vakit, Müttetikler demişlerdi ki: Evvelâ mukaddematı sulhiye yapalım, sonra mütebakisine devam edelim ve yahut hepsini bitirelim. Yani tam bir sulh yapalım. Bunun üzerine şu cevabı vermişim: Her ikisini düşünebiliriz. Şu şartla ki her neyi imza edersek sulh tamam olmalı, İstanbul, Gelibolu ve Boğazlar tahliye edilmeli. Biz daima bu noktayı müdafaa ettik. Onun için teklifatımız da, mütalâatımız da sulh olur olmaz hiç bir şeye hacet kalmaksızın tahliye tamam olsun.

Lozan Konferansı inkıtaa uğradıktan ve başmurahtığımız İsmet Paşa Ankara'ya döndükten sonra başlayan ve günlerce devam eden Meclis müzakereleri benim riyasetim altında cereyan etti. Gizli ve açık olarak yapılan bu oturumlarda çok heyecanlı, zaman zaman şiddetli müzakere ve münakaşalar oldu.

Meclis müzakereleri başlıyor

Müttefiklerin Lozan'da murahhas heyetimize tevdi ettikleri kabulü imkânsız olan sulh muahedesi projesine karşı mukabil bir proje hazırlanması düşünülmüş, hükûmet ile murahhas heyeti beraberce bir proje meydana getirmişlerdi. Bu projenin ana hatları Büyük Millet Meclisine getirilmişti. 27 Şubatta Türkiye Büyük Millet Meclisi benim riyasetim altında toplanmıştı. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey kürsüye gelerek müzakereleri şu sözlerle açmıştı:

– Müttefikler namına bize tevdi edilen muahede metni üzerinde heyet-i vekile arz ve amik tetkikatta bulundu. Bu tetkikata esas teşkil etmek üzere askerî vaziyetimiz, iktisadî ve malî vaziyetimiz, dahilî ve haricî ahvalimiz tetkik edildi. Bunun neticesinde mukabil bir proje hazırlandı. Bu projenin esas hatlarını heyet-i âlinize Hariciye Vekili İsmet Paşa arzedecektir.

Hüseyin Rauf Bey'den sonra kürsüye İsmet Paşa gelmiş, Müttefiklerin projesini kısaca izah etmişti: Hudutlar, Batıda Meriç Doğuda Musul vilâyetine taallük eden hudut, Cenupta Suriye olacaktı. Malî meseleler: Başlıca Duyun-u Umumiye, Duyun-u Umumiyenin taksimi, tamirat ve müteferrik maddeler. Dahilî idaremize ve istiklâlimize taallük eden meselelere umumiyetle kapitülâsyon adı verilmekte idi. Boğazlar, Gümrük ve Ticaret mukaveleleri vardı. Muahedenin esasını arazi, malî ve iktisadî meseleler teşkil ediyordu. Muahede heyet-i umumiyesi itibariyle reddolunmalıydı. İsmet Paşa, bu izahattan sonra ezcümle şöyle demişti:

– Heyet-i Vekile bizi asla tatmin etmeyen bu muahedenin reddolunması ile konferansın inkıta edeceğini görmüştür. Bu inkıta, sulh imkânını bertaraf ve harp ilâmı ikame edebilir, bunun yerine sulh imkânı aramak için itihaz olunacak bir hareket hattı ve bir çare var mıdır? Bunu tetkik ettik. Böyle bir çare aramak için büyük meselelerden meselâ arazi, malî, iktisadî ve idarî meselelerin hangilerinden itilâf devletlerine müsait bir hattı hareket takip edebiliriz. Gerçi bunların hepsi bizim için mühimdir. Bunun içindir ki, bütün cihana karşı mücadele ederek ısrar etmişizdir. Konferans taraftarların mutabakatı ile husule gelecek bir muahedeyi ve bir senedi münhasıran bizim taleplerimizi son harfîne kadar tahsil etmek azmiyle yaptığımız bir mücadele şeklinde bir manzara gös-

termişti. Bunun üzerine yeni bir safha hasıl oldu. Malî, iktisadî ve idarî meselelerde ya müttefikleri tatmine müsait görünelim ve yahut onlar üzerinde olduğu gibi ısrar edelim, dedik. Sonradan düşündük ki, temin edeceğimiz hududu daha büyük ve daha geniş herhangi bir vatanı hayatımız müemmen bir hale konamıyacaksa, esaslı bir Türk vatani neresi olacaksa onun dahilinde hür ve müstakil bir millet gibi yaşamağı tercih etmeliyiz. İşte bu esas üzerine yürüyerek şu neticeye vardık: Arazi meselesinde Misak-ı Millî ile kabili telif bir hal şekli bularak müttefikleri tatmin edelim. Arazi meselesinde itilâfkâr olan bu hareket hattımıza mukabil, malî, iktisadî ve idarî meselelerde yeniden teşebbüse geçerek menfaatlerimizi azamî derecede temine çalışalım.

Mukabil projenin ana hatları

İsmet Paşa, İcra Vekilleri Heyetinin isabetli gördüğü hattı hareketi de şu sözlerle izah etmiştir:

– Arazi meselesinde Misak-ı Millî ile menfaatlerimizi âzamî surette telif edecek bir hal sureti bulmak, bununla müttefiklerin teklifine yaklaşmak, diğer meselelerde hayatî menfaatlerimizi temin edecek tadilâtla yeniden teşebbüse geçmek. Heyet-i Vekile ile vermiş olduğumuz kararın esası budur. Arazi meselesinde düşündüğümüz de şunlardır:

Garp hudutlarımızın tayininde öteden beri ısrar ettiğimiz 1913 hudududur. Yaptığımız tekliflerde Meriç'in garbındaki araziye istemekle başladık. Nihayet 1913 hududuna geldik. Yalnız Karaağaç ile dahi iktifa ettik. Mümkün olmadı. Bu arazinin ve Karaağaç istasyonunun kıymet ve ehemmiyeti bizim için çoktur. Bununla beraber bu talebimiz misak-ı millînin sarîh hükümlerinden değildir. Doğuda Musul vilâyetinin hallini tâlik ediyoruz ve bir sene zarfında İngiltere ile halledilmesini kabul ediyoruz. Mutabakat hasıl olamazsa, Milletler Cemiyetine müracaat etmek suretiyle müttefiklerin nokta-i nazarına yaklaşmak istiyoruz. Şimdi Heyet-i Celile arazi meselesinde tekliflerimizi kabul ederek diğer meseleleri de tasvip ederse, sulh teşebbüslerimize devam edeceğiz. Mesele bundan ibarettir.

Arazi meselesinde bilfiil işgal etmediğimiz bir yeri işgal etmek yüzde doksan dokuz silâhla oraya girmeğe mütevakkıftır. Yalnız boğazlara kadar müsellâh olarak dayandığımız vakit, Edirne'ye kadar

olan araziyi mukavele ile tahliye etmişlerdir. Harben girmedüğümüz halde tahliye ettirdiğimiz yalnız bu mesele vardır. Arada yine müttetiklerin müdafaa vasıtaları ve askerî kuvvetleri mevcuttur.

İnkıta-ı harp halini davet etmezden evvel dahili ve harice karşı sulh imkânını yeniden temin etmek için düşündüğümüz hareket hattı şudur: Arazi meselesinde müzakereye girerek diğerlerine yeniden başlamaktır. Olabilir ki malî, iktisadî ve idarî meselelerden dolayı hayafî menaatlerimiz temin olunamaz. Bizim teşebbüsümüz akamete uğrar. Fakat o zaman biz kendi vicdanımıza, kendi memleketimize ve bütün dünyaya karşı yapılacak olan fedakârlığımızı yapmışızdır. Fakat bu adamların maksadı tavazzuh etmiştir. Mesele şu ve bu değildir. Vaktiyle düşündükleri gibi bize hayat temin etmek istemiyorlar, deriz. Bu meydana çıktıktan sonra gerek milletimize ve gerekse diğer milletlere karşı herhangi bir kararımızda bittabi daha çok selâbet olur.

İsmet Paşa sözlerini şöyle bitirmişti:

– Şimdi heyet-i celilenize karar vermesini teklif ettiğimiz mesele şudur: Mesaili araziye, iktisadiye ve idariye bakımından bizi hiçbir noktadan tatmin etmiyorlar. Kâmilan red ederiz, bu elinizdedir. Bir de yeniden sulh imkânını aramak lâzımdır. Sulh imkânını aramak için şunda fedakârlık edebilir, şunda edemeyiz diye bir karar vermek lâzımdır. Heyet-i Vekile nokta-i nazarını söylemiştir.

Mebuslardan birinin:

– Hükümetin mukabil projesi ve kararı müttetikani mı kabul edildi, yoksa arada ihtilâf var mıdır?

Sualine de Hariciye Vekili İsmet Paşa müttetikani kabul edildiği cevabını vermiştir.

Mecliste ortaya çıkan hava

İsmet Paşa, hükümet namına yaptığı yukarıdaki muhtasar beyanattan sonra, hükümetin nasıl bir hareket hattı takip edeceği hakkındaki teklifi üzerine Meclisin nokta-i nazarını anlayacağı bir sırada, Meclis ekseriyetini tam mânâsıyla mebhut ve meçhuliyet içinde bulmuştu. İzmit Mebusu Sırrı Bey'in:

– Misak-ı Millîden fedakârlık yapan bir hükümet ve murahhas heyeti ile herhangi bir mevzu üzerinde müzakere yapılmadan evvel Meclisten itimat rey-i istemesi lâzım gelir.

Hitabı da hükümeti ve başmurahtası kabahatli bir mevkie düşürmüştü. Filvâki Meclisin, sulh konferansı ve konferansın imkâtı hakkındaki malûmatı Lozan'dan dönen mebus, mütehasıs ve müşavirlerin getirmiş olduğu bir takım noksan havadislerle büsbütün karışmıştı. Bilhassa murahhas heyetinin son dakikada proje, salâhiyetlerini çok aşmış olduğu suretinde telâkki edilmişti. O tarihe kadar misak-ı millîden hiçbir şey feda edilemez kararı bir iman derecesine yükseldiği halde nasıl olur da bir murahhas heyeti bundan dilediği fedakârlığı yapar? Sözlerinin dolaşması, başmurahtas aleyhinde Mecliste fena bir hava yaratmıştı. Bazı İstanbul gazetelerinin yekdiğerini nakzeden mübalâğalı havadisleri de Meclisin havasının karışmasında rolü olmuştu.

Şunu da itiraf etmek lâzımdı, ki Meclis hakikaten tenvir edilmişti. Müttetiklerin yanlış tercüme ve tabedilmiş projesinden başka elde yazılı bir şey yoktu. İsmet Paşa'nın hükümet adına yaptığı beyanat da kısa ve her mebusun durumu ihata edebilmesine yarayacak detaylardan mahrumdu. Bundan başka alâkalı Vekillerin de o sırada bulunmuş olması bu mühim ve tarihî müzakerelere lâkayt kalındığı zehabını uyandırmıştı.

Hüseyin Avni Bey'in konuşması

İsmet Paşa'dan sonra kürsüye Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey geldi. Meclis Reisi Vekillerinden ve ikinci grup liderlerinden olan Avni Bey, İsmet Paşa'nın muhtasar beyanatından bahsettikten sonra, Vekiller Heyetinin, Meclise karşı istihfakâr bir tavır takındığını ileri sürdü. Riyaset makamından kendisine ve heyeti umumiyeye, İcra Vekillerinin böyle bir harekette bulunamayacağını hatırlattım. Avni Bey sık sık alkışlanan ve tasvip edilen konuşmasına şöyle devam etti:

– Vekiller heyeti kendi efkârını bize gösterecekti. Şöyle olsun diyecekti. Konuşulan yalnız haricî meseleler değildir. Buraya bütün Vekiller gelecektirdi. Murahhas heyeti avdetten sonra artık sıfatını kaybetmiştir. Maliye işlerinde Maliye Vekilini gönderdiği murahhası ile

müşaviriyle memleketin iktisadiyatı hakkında elde ettiği fikir nedir? Buraya gelecek, onu tesbit edecek, son sözü söyleyecek ve bizden geç-he olacaktı. Paşayı ben dinledim, siz de dinlediniz. Şimdi sizden soruyorum, ne dinlediniz, efendiler? Maliye hakkında Avrupalılar ne düşünüyormuş, sonu ne olacaktı? Bu müzakereler böyle devam etmez. Proje bir kere okunur, Vekiller sıra ile deruhte etmiş oldukları hususatta yalnız bugün için değil, elli sene için ne gibi fikir aldıklarını, tehlikeleri gösterir, biz de onu anlıyarak ona göre bir karar veririz.

Arkadaşlar bir teklifim var. Gerek Vekiller Heyeti ve gerekse Büyük Millet Meclisi, Misak-ı Millîden zerre kadar feda ederse, icabı namus ve millî için çekilip gitmelidir. Bugün Trakya'nın mânâsı kalmamıştır. Musul'u veremeyiz. Biz harbe atıldığımız zaman daha zayıftık. Bugün elimizde ordumuz bulunduktan sonra öyle içfalkâr vaziyete düşmek istemeyiz. İsmet Paşa'dan ricam şudur: Memleketin askerî fikirlerini hürmetle kendilerinden dinlerim. Fakat iktisadî müdafaalarını dinliyorum. Malî fikirlerini ise katıyen dinlemem. Adlî meselelerde Adliye Vekili karşımıza çıkmalı, malî meselelerde Maliye Vekili çıkmalı, hem müşavirleriyle bizi ikna edecek ve bir karar alabilecek şekilde çıkmalıdır. Bugün bu kadar kâfi, gidip hazırlansınlar ve öyle gelsinler. Eğer bundan fazla hazırlanamıyorlarsa, mevkiilerini hazırlanacak adamlara terketsinler.

Meclisin genel havası

Mersin Mebusu Selâhiddin Bey de kürsüye gelerek, kâfi derecede tenvir edilmediğinden şikâyet etmiş ve şöyle demişti:

– Elimize verilen bu kağıt parçasıyla ben, ne ecnebilerin hakikî teklifini ve ne de arkadaşlarımızın kabul ettiği şeyi göremiyorum. Bununla beraber bugün teklif edildiği gibi meselelerin bir kısmını tay edelim, bir kısmı üzerinde el kaldıralım, bendenizce bu doğru bir şey değildir. Yetmiş gün müzakereden sonra konferansın neden birdenbire durduğunun ve kapandığının izahını rica ederim. Ancak ondan sonra münakaşaya geçebiliriz.

Henüz esas meselenin müzakere ve münakaşasına geçilmemişti. Mebuslar, mütemadiyen usul hakkında söz alarak kürsüye çıkıyorlar,

müttefiklerin bize vermiş oldukları sulh projesi, murahhas heyetimizin onlara verdiği mukabil proje ve haftalarca süren konferans hakkında kâfi derecede tenevvür edemediklerini ileri sürüyorlar, hükümeti ihmalkârlıkla itham ediyorlardı. Gerek hükümeti ve gerekse başmuraşhas İsmet Paşa'yı mes'ul tutmak yoluna gidiyorlardı. Konuşmaların hemen hemen hepsi şiddetli ve sınırlı idi. O zamana kadar kürsüye pek nadir çıkmış olanlar bile söz almışlardı. Oturdıkları yerden lâf atanlar ve müdahale edenler de vardır. Mebusların, Misak-ı Millîden bazı fedakârlıktan yapılmak suretiyle hazırlanan mukabil projenin müttefiklerce kabulü halinde Meclisin, millet muvacehesinde düşeceği durumdan son derecede telâşlandıkları belli oluyordu.

Dört yıldan beri bir harfinden bile vazgeçilmemesine azmetmiş olan bir Meclisten, sulh teşebbüsünde bulunabilmek için hükümet ile murahhas heyetinin anlaşarak Misak-ı Millîden fedakârlıklar istemesinden şüphe ve tereddüte düşülmüştü. Hattâ bir emrivaki karşısında kalınabileceği endişesiyle hükümete ve murahhas heyetine zaman zaman itimatsızlık gösterilmişti. Hatiplerin birbirinden heyecanlı ve sınırlı konuşmaları Meclisin havasını büsbütün karıştırmıştı. Evvelâ Hüseyin Rauf Bey ve bilâhara Mustafa Kemal Paşa'nın mufassal izah ve beyanatları Meclis ekseriyetini kısmen de olsa sükûnete getirmiş ve esas mesele üzerinde o zaman konuşmak fırsatı bulunmuştu.

Rauf Bey'in beyanâtı

Hüseyin Rauf Bey, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey'in sözlerine cevap vererek beyanatına başlamıştı:

– Hüseyin Avni Bey arkadaşımız Hariciye Vekili ve murahhas Heyeti Reisinin buradaki beyanatını derhal misak-ı millîyi muhil, şurayı burayı terketmek şeklinde telâkki buyurdular. Böyle bir şey yoktur. İsmet Paşa'nın sarahaten arzettiği nokta, projeler tetkik edildikten sonra heyet-i umumiyesi itibariyle şayanı kabul değildir dediler. Böyle dedikten sonra şu fedakârlık vardır demek zannederim, insafla telifi kabil değildir. Proje tetkik edildikten ve heyet-i umumiyesi şayanı kabul olmadıktan sonra diğer bir tedbir vardı. Karar verip harbe başlamak. Arkadaşlar, bu ikisi arasındaki fark o kadar mühim, o kadar hayatî ve azim bir saha-

dır ki, ondan ona intikal etmeden evvel çok düşünmek, çok tetkik etmek ve mümkün olan her şeyi, gerek kendi vicdanlarımızı ve gerek hariç ve dahilin nokta-i nazarına tatminen karar vermek lâzımdır. Projeleri takdim ederiz, hiç şüphe yok bizim için zahmet, müşkül veya sizden saklanması gibi bir ciheti yoktur. Projeyi almak için onbeş gün beklemeniz lâzımdır. Tehirine karar verirsiniz on beş gün daha intizar edersiniz.

Rauf Bey, zaman zaman gürlütüler, müdahaleler ve bazen de tasvip sesleri arasında konuşmasına ezcümle şöyle devam etmişti:

– Meseleyi heyeti vekileniz, alâkadar vekillerinizin nokta-i nazarları vaziyeti umumiyeye nazaran tesbit edilmek şartıyla tetkik etti. Bu tetkikata esas teşkil eden cihete gelince, murahas heyetimiz yetmiş küsur gün konferansta en kat'î teşebbüslerinin neticesinde istihşal ettiği bir fikir vardır. O fikir üzerinde bir kere konuşulduktan sonra mukabil proje esası düşünöldü ve o nakta-i nazardan tesbit edildi.

Mebusların:

– Biz o fikri bilmiyoruz.

Sesleri üzerine Hüseyin Rauf Bey aşağıdaki izahatı verdi:

– Esas fikir şudur; murahas heyetimiz diyor ki: «Her türlü mesaimize rağmen hasıl ettiğimiz malûmata, teknil acimizle beraber kendimizdeki iktidara istinat ederek en yüksek mesaimizi sarfettik. Neticede bize iktisadî istiklâl vermeyeceklerini anladık. Sonuna kadar dayandık.» Arkadaşlar, bu kadar dayandıktan sonra Meclisin tasvibine iktiran eden hükümetin bir kararı vardı. O karar da elde olduğu halde murahas heyetimiz bizim nokta-i nazarımızdan sulh yapmak imkânı olmadığını gördüğü ve bildiği halde ve son bir teşebbüs ve keşif olmak üzere ve hiç bir taahhüdü mutazammın olmamak şartıyla filân şeyleri kabul edebiliriz, fakat siz de kalan şeyleri tadil ediniz. Dediler. Reddolundu. Murahas heyetimiz müttetiklerin kanaatlerini bu suretle anladıktan sonra yurda döndüler. Murahaslarımızın bize verdiği fikir şudur: Mesele arazi üzerinde katiyet kesbetmiştir. Bunu tariz etmek lâzım gelirse, Cenupta Musul ve Şimalde Karaağaç istasyonu diye ifade edebiliriz.

Rauf Bey'in bundan sonraki beyanatı âdeta bir sual cevap şeklinde olmuştur. Yirmiden fazla mebus, ayrı ayrı ve oturdukları yerlerden kâh sual sorarak, kâh itham ederek ve kâh müdahalede bulunarak söze

karışmışlardı. Hüseyin Rauf Bey hepsine birer birer cevap vermiş, gerek hükümeti ve gerekse İsmet Paşa heyetini savunmuştu. Zaman zaman gürlütüler olmuştu. Rauf Bey yılmamış:

– Arkadaşlarımdan rica ediyorum, yalnız Vekil olarak değil, mebus olarak bu müzakere esnasında mevkiimde bulunmak vazifemdir. Terkedecek değilim. Endişe buyurmayın kırk sekiz gün beni isticvap edebilirsiniz.

Demişti. Mebuslar bilhassa Musul meselesi üzerinde duruyorlar, İngilizlerle bir anlaşmaya varılmadığı takdirde ne yapılacağını soruyorlar, Cemiyet-i Akvama gidilmesinden bir netice çıkmıyacağını ileri sürüyorlardı. Sulhün olmayacağını söyleyenler de vardı. Meselâ Karahisar Mebusu Hulûsi Bey:

– Zaten sulh olmayacak!

Diye bir söz zarfetmişti. Bunun üzerine Rauf Bey:

– Biz harbi sulh için yapıyoruz, sulhü harp için yapmıyoruz. Behemehal sulhe muvaffakiyetle vasıl olacağız.

Demişti. Mebuslar; Misak-ı Millîden fedakârlık etmek suretiyle sulhe varılmasını alsa kabul edemeyeceklerini söylüyorlardı. Bu takdirde yeniden harbe mi başlayacaktık?

Evet sulh yapılmadığına göre harbe mi başlayacaktık? Rauf Bey, bu mukadder suali de ezcümle şu sözlerle cevaplandırmıştı:

– Askerî vaziyetimizi mütalâa ettik. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisinin izahatı ordumuzun kuvvetli ve emrinize âmade bir halde olduğunu ve emirlerinizi ifaya muktedir bulunduğu kanaatini verdi. Maliye Vekilimiz de şimdiye kadar olduğu gibi milletin ve memurların her türlü fedakârlığı iktihâm edeceğini, millî nokta-i nazardan da Meclisin emirlerini fedakârane ifaya hazır olduğunu ifade etti. Bizim için de lâzım olan bu iki esastır. Ancak harbi ifade ederken düşünülecek bir nokta vardır, harp edersek, kâr mı, zarar mı ederiz? Harp ne kadar sürer? Neticesi ne olabilir?

Mebusların:

– Allah bilir.

Sözle-i üzerine Rauf Bey beyanatına şöyle devam etmişti.

– Şüphesiz Allah bilir. Sizin kadar Cenab-ı Hakkın lûtufta ve inayetine mutakit bir arkadaşınızım. Fakat Allah da insanlara bir fikir vermiştir. Onlar da düşünsün diye bir akıl vermiştir. Biz de onları düşünerek bu muhakemat neticesinde mukabil projemizde malî ve adlî istiklâlimizi ve milletimizi temin etmek şartıyla iktisadî meseleleri âriz ve amik müzakereye ihtiyaç görülmüştür. Onu tâlik ve Karaağaç'tan sarfı nazar etmek şartıyla Musul talik ve icap ederse harp etmek imkânını elde tutarak sulh için bir teşebbüste bulunmak müşterek kanaatimizdir, zannediyorum. Bu teşebbüsümüz de akim kalacaktır, kalabilir. Sulh çıkmayabilir. Kuvvetle bu kararları verirken bunu teemmül ederek, bunu bilerek yapıyoruz. Fakat vereceğimiz karar öyle hayatî bir karardır ki ondan evvel herkesin kalbinde kalan şüphe ve tereddütleri, bizim kadar vaziyeti göremeyecek olan bizim kadar tahmin ve tetkik edemeyecek olan memleketin bütün kadın ve erkeklerinin nasıl düşünebileceğini de tetkik ederek, onları da nasıl tatmin edebileceğimizi, onları da her türlü fedakârlığın yapıldığına ikna eyilerek tekrar harbe girmek ve Allah'ın inayeti ile neticeyi harpten istihsale teşebbüs etmektir. İşte esas hatırlarını izah edebildiğimi sandığım heyet-i vekilenin düşüncesinin esası budur. Yoksa biz size Karaağacı verdik, Musul'u bıraktık, bilmem kapitülasyonların şu kısmını kabul ettik, demedik. Umumî mütalâalar olarak verdik. Arzu buyursanız gelen bu projeyi derhal tashih ederiz, ötekini tabettiririz, Meclis-i Âlinize getiririz. Encümenlere havale buyurursunuz, konuşursunuz. Netice yine konuşacağımız esaslar bunlar olacaktır. Şimdi yalnız bir noktayı hatırlatmak isterim. Her mütehasıs encümen çalışmalıdır, tetkik etmelidir, tahlil etmelidir. Kabul etmeli veya reddetmelidir. Fakat muahede projesini tasvip ettiğiniz takdirde, tasdik etmiş olduğunuz muahede projesi üzerinde ne hakkınız kalacaktır. Bilâkis tasdik etmeyiniz ki, imzaların red veya kabul hakkını muhafaza edebilirsiniz.

Rauf Bey sözlerine devam ediyordu:

– Şimdi yapılacak üç hal vardır. Hangisini yapalım diyoruz. Birincisi Müttefiklerin verdiği kabulü imkânsız olan muahede metnidir. Atalım. İkinci, diyoruz ki: Böyle bir proje yaptık. Bu projeyi teklif ile harbe girmezden evvel bir daha cihan huzurunda dahil ve haricin vicdanını tatmin etmektir. Bu da kabul edilmezse, üçüncüsü harp olacaktır. Fakat muharebeden evvel hazırladığımız projenin Müttefiklere ve-

rilmesi teşebbüsünün lüzumuna heyet-i vekilece kaniiz. Bunu tensip ediyor musunuz? Etmiyor musunuz? Şekil budur. Yani verilen projeyi atıyoruz ve harp ediyoruz. Biz bu fikirde değiliz. Daha heyeti celileniz de bu fikir ve mütalâatta değildir.

Mukabil projemiz, teşebbüsümüz şeklini ifade ediyor. Musul'u talik, Karaağacı terk, iktisadî meseleleri terketmek diğer hususta misak-ı millimize muvafık şartları şimdiden istihsal etmek ve diğerlerinin müzakeresine girişmek.

Musul meselesi

Tekrar sual yağmuru başlamıştı. Rauf Bey kürsüden inmiyor, bütün soruları birer birer cevaplandırıyor.

Hüseyin Rauf Bey, kürsüde iken Siirt Mebusu Necmettin Bey kendisinden şöyle bir sual sordu:

– Rauf Beyefendi, geçen celsede Musul hakkındaki beyanatınızda Musul'un fevkalâde ehemmiyetli olduğunu ve burasının terki vilâyat-ı şarkiyenin hepsini terketmek kanaatinde olduğunuzu ifade ettiniz. Kanaatinizi değiştirdiniz mi? Yoksa tebdil-i kanaat için bir mecburiyet mi gördünüz?

Rauf Bey cevap verdi:

– Hayır, kanaatimi tebdil etmedim. Aynı kanaattemim. Musul meselesi Vilâyat-ı Şarkiyeye meselesidir. Vilâyat-ı Şarkiyeye meselesi Türkiye meselesidir. Vilâyat-ı Şarkiyeye tehlikeye düşerse, Türkiye tehlikeye düşer.

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey de Musul'un Misak-ı Millî dahiinde olup olmadığını sordu. Rauf Bey dahildir dedi.

Çorum Mebusu Dursun Bey şu sualleri tevcih etti:

– Lozandan ayrılmadan evvel murahhas heyetimiz, mukabil bir proje verdiler. O projenin münderecatı nedir? O projeyi hükûmetin direktifi ile mi vermişlerdir, yoksa kendilerinden mi vermişlerdir? Bu Misak-ı Millî ile tearuz teşkil ediyor mu, etmiyor mu? Bu salâhiyetleri dahilinde midir, değil midir?

Rauf Bey şu cevabı verdi:

– Murahhas heyetimiz, tasvibinize iktiran eden Heyet-i Vekile kararını telâkkiden sonra böyle teşebbüsâtı neticesinde inkıtai muhakkak olarak anlamış, fakat bu inkıtai yaparken bizi daha sulhperver ve daha itilâfçı göstermek ve cihan efkârı umumiyesine tesir yapabilmek için hiç bir kaydı siyasiyi tazammun etmemek ve milletimizi hiç bir kayıt altına almamak şartıyla söylemiştir ve söylemesine rağmen inkıtai olmuştur.

Mebuslar, Rauf Bey henüz sözlerini bitirmeden:

– Ya kabul etselerdi?

Diye sormuşlardı. Bunların başında Karahisar Mebusu Mehmet Şükrü Bey'le Antalya Mebusu Rasih Hoca geliyordu. Rauf Bey:

– Bu sözlerin artık mahiyeti siyasiyesi kalmamıştır, dedi. Çünkü nihayetine bir fıkra ile bu kabul edilmediği takdirde şimdiye kadar cereyan eden müzakerelerin tevlit edebileceği her türlü kayıttan azade kaldık, denilmiştir. Onun için endişe yoktur.

Biz iskandil etmeye gelmedik...

Rauf Bey beyanatını bitirmek üzere iken Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey ile aralarında bir münakaşa oldu. Avni Bey:

– Efendim, aflarına mağruren buraya iş görmek için değil, iskandil için gelmişler. Eğer iskandil için gelmişlerse, dönsünler, gitsinler. Hakikî olarak ise, bunlar burada bahis mevzuu olacak meseleler değil, burada vatanî meseleleri mevzuubahis etsinler.

Dedi. Rauf Bey kendisine şu cevabı verdi:

– Hüseyin Avni Bey'in vatan hususundaki hassasiyetlerini bilmekle beraber karşısındaki arkadaşlarının da aynı hassasiyette bulduklarına hiç şüphe etmiyorum. Kendisi kadar vatanperver ruhlu olduğumun aksini isbat edecek bir arkadaş yoktur. Biz buraya iskandil etmeğe değil, demir atmağa geldik. Bu limanda bizim hissemiz vardır. Hariciye Vekili de heyeti murahhasa reisi sıfatıyla izahatta bulundu. Ona da itiraz ettiler. Yalnız mesaili hariciye ve askeriyeden bahsetsinler, onu dinleriz dediler. Ötekilerini Vekiller bahsetsin, dediler. Heyet-i Vekile Reisini zannederim, kendileri rekzettiler. Kendilerinin de reyleri vardır. Heyet-i Vekilenin müşterek vazifelerinden mes'uldür, dediler.

Yüz defa bağırдыңız, bu Heyet-i Vekile Reisi buraya iskandil etmeğe mi geldi? Gitsin tekrar gelsin, diyorlar beyefendi! Biz vazife ve vatan hizmetiyle iftihar ederiz, fakat bizimle eğlenilmeğe tahammül edemeyiz.

Avni Bey'in:

– Hayır, siz bizimle eğleniyorsunuz.

Demesi üzerine Rauf Bey sözlerine şunları da ilâve etti:

– Rica ederim. Gayet ciddî meseleler üzerinde konuşuyoruz. Bugün değil, istikbali temin veya sarsacak kararlar almak zaruretindeyiz. Benim bir kanaatim vardır. Altı yüz senelik bir maziye tasfiye ediyorum. Lâtifeye sığmayacağını Hüseyin Avni Bey kadar ben de bilirim. Onun için sözlerimi samimî ve hepimizi aynı şeyden geçmiş ve aynı vatanperver olmak üzere kabul ediniz. Hiç birimizin diğerine tefevvuk eden ne vatanperverliği ve ne de başka türlü bir şeyi vardır.

Mustafa Kemal Paşa konuşuyor

Hüseyin Rauf Bey'den sonra Mustafa Kemal Paşa usul hakkında söz istedi.

– Zaten müzakere açılmadı. Hepsine usul hakkında söz verdim, buyurunuz, diyerek kendisini kürsüye davet ettim. Gazi, meselenin cidden çok mühim ve nazik olduğunu, serin kanlı müzakere ve münakaşa edilmesini söyleyerek mebusları sükûnete davet etmiş, millî maksatları istihsal etmek için birçok vasıtlara müracaat edildiğini, bunlar muvafak olamayınca, kat'î bir muzafferiyete ihtiyaç hasıl olduğunu, zafer kazanıldıktan sonra, davet üzerine Türk murahhas heyetinin Lozan'a gittiğini, konferansın haftalarca sürdüğünü, neticede bazıları üzerinde görülüşmüş ve bazıları üzerinde görüşülmemiş bir sulh projesi verdiklerini hatırlatmış ve şöyle demişti:

– Bu proje muhteviyatı itibariyle murahhas heyetimiz ve hiç birimiz tarafından kabule şayan olmayacak mahiyette idi. Bununla beraber içinde şayanı kabul görülebilecek noktalar da mevcuttu. Murahhas heyetimizin vukubulan tekliften istifade ederek Hükümet merkezine gelmiş ve vaziyeti Heyet-i Vekileye anlatarak yeniden bir talimat talep eylemiştir. Yoksa Heyet-i murahhasımız, kendisinin kabul ettiği bir

projeyi aslen veya tadilen heyet-i celilenize kabul ettirmek üzere huzurunuza çıkmış bir vaziyette bulunmuyor, zannederim. Binaenaleyh murahhas heyeti yeni talimat almak üzere Heyet-i Vekileye bir çok izahat verdikten sonra heyet bir karar vermek mecburiyetinde kaldı. Bu karar, ya sulh müzakerelerini katetmek, harekâtı askeriyeye başlamak ve yahut bu kararı tehir ederek her hangi bir zeminde tekrar sulh talebine imkân bulmaktır. Heyet-i Vekile, murahhas heyeti ile bu nokta üzerinde imali fikir ettikten sonra en nihayet vasil oldukları karar, benim bildiğime göre, mutavassıt bir zemin üzerinde İtilâf devletlerinden tekrar sulh talep etmektir. Ancak bu mutavassıt zemin bazı mühim noktaları ihtiva ediyor. Heyet-i Vekile sizleri haberdar etmeden doğrudan doğruya mukabil bir proje ile murahhas heyeti göndermeğe cesaret edememiştir. Binaenaleyh burada yapacağımız şey bu projenin teferruatını müzakere etmek değildir. Esaslı bir iki noktaya karar vermektir. O iki esaslı noktaya karar verdikten sonra onun teferruatı üzerine heyet-i celilenizin şimdiden işgaline lüzum yoktur. Onu heyet-i vekile, murahhas heyeti ve yahut her hangi bir heyet yapabilir. Fakat onların yapamıyacağı bir şey vardır ki, o da hudut meselesidir. Şimdi murahhas heyeti Vekiller Heyeti ile müttefikane kararını vermiş bulunuyor. O kararda arazî meselesinde bazı muaddel şekiller kabul ederek ve bunun muhteviyatından bazılarını tamamen ihraç ederek üst tarafını imza etmek suretiyle sulha vasil olmak.

Gazi Paşa, iki mühim meseleden birinin Karaağacı terketmek, diğerinin ise Musul vilâyeti meselesinin hallini bir sene sonraya bırakmak olduğunu söylemiş, bunları kabul ettiğimiz takdirde kâr mı, yoksa zarar mı edeceğimizin bir tahlilini yapmış ve demiştir ki:

– Bugün suhuletle hepimiz anlıyabiliriz ki, Musul’u vermemekte ısrar edersek muharebeye dahil oluruz. Binaenaleyh Musul meselesini bir seneye kadar halletmek üzere tâlik edip sulhe geçmek ve muharebeyi kabul etmemek mümkün müdür? Kabil midir? Ve faydalı mıdır? Bu muhakemeyi suhuletle yapabiliriz. Lüzum görürseniz bugünden Musul meselesini müsbet veya menfi bir surette hallederiz. Menfaatımız ve âtimiz bunu iktiza ediyor diye bir karar verirseniz, o zaman bugün vaziyet taayyün eder. O zaman bunu alır, bütün teferruatı ile tetkik edersiniz, her şeyi yaparsınız ve kararınızı verirsiniz.

Gazi Paşa, mebusların, Heyet-i Vekilenin ve murahhas heyetinin Misak-ı Millîden fedakârlık yaptığına dair olan tenkidlerini de cevaplandırdıktan sonra, tekrar Musul meselesine avdet etmiş ve sözlerini ezcümle şöyle tamamlamıştır:

– Musul meselesinin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya talik etmek demek ondan sarf-ı nazar etmek değildir. Belki bunun istihsalı için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zamana intizardır. Bu gün sulh yaparız, bir ay sonra, iki ay sonra Musul meselesini halletmeğe kıyam ederiz. Fakat bugün Musul meselesini halletmek istediğimiz vakit, bu meselede karşınızda yalnız İngiliz değil, Fransız, İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır. Yalnız karşı karşıya kaldığımız zaman, İngilizlerle karşılaşacağız. Bunda menfaat var mıdır? Yok mudur? Bunu meydana çıkarmak gayet kolaydır. Mesele bu değildir. Murahhas heyeti sulh müzakerelerinde mutavassıt teklifinden can alacak noktaya karar vermektir. Musul meselesini bugün hallededeceğimiz ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek bu mümkündür. Musulu gayet kolaylıkla alırız. Fakat Musul’u aldığımızı müteakip muharebenin hemen hitam bulacağına kani olamayız. Şüphesiz orada ayrıca bir harp cephesi açmış olacağız. Sözümün sonu şudur: Heyet-i Vekileyi kendi mes’uliyeti dahilinde murahhas heyetine yeniden talimat verip vazifesine devam ettirmek talep edilebilir ve yahut menedip harbe başlamak olabilir.

Gazi Paşa tekrar kürsüde

27 Şubat içtimainın ikinci celsesi yine benim riyasetimde öğleden sonra saat dörtte açılmıştı. İlk sözü Cebelibereket Mebusu İhsan Bey alarak ezcümle şöyle demişti:

– Gerek hükümet ve gerekse murahhas heyeti silâha pek yanaşmak istemiyor. İnkıtai andırır bu vaziyet karşısında hükümet, Misak-ı Millîye nazaran bazı fedakârlık yapmağa mütemayildir. Hükümet Karaağaç’tan vazgeçeceğiz ve Musul’u bir sene sonraya bırakacağız, yani bizim Meclis değil, bizden sonra gelecek Meclis bu işi halletsin diyor. Bazı arkadaşlar da, hükümetin bu temayülüne karşı Musul bizde kalmak şartıyla bir sulh yapmasını istiyorlar. Cevaben hükümet diyor ki, biz bu meseleyi sulh ile yapamayız. Arkadaşlar, bu halde soruyo-

rum: Musul bizde kalmak şartıyla malî, adlî, siyasî ve idarî istiklâlimizi haleldar etmemek şartıyla bu dâvayı halletmeği taahhüt eden kim varsa çıksınlar, iş başına gelsinler.

– Ya yoksa!

Sesleri üzerine İhsan Bey sözlerine şöyle devam etmişti:

Yoksa ne olacak, Musul'u isteriz, ne ile? Harp ile mi? Pekâlâ, Erkân-ı Harbiye reisini çağırırız, sorarız, muvaffakiyet ümidi var mıdır? Cevap müsbet olursa, harp var demektir. Menfi ise harp edemeyiz arkadaşlar. Peki ne olacak? Harp edemeyiz. Sulhen halledemeyiz, fakat sulhü de istiyoruz, Musul'u da istiyoruz. Bu mânasıdır.

İhsan Bey'den sonra Gazi Paşa söz almış, Cebelibereket mebusunun sözleri münasebetiyle bir şey arzedeceğini söyliyerek demiştir ki:

– Eğer bahis mevzuu ettiği noktalar yâni ordumuzun kuvveti, hangi kuvvetlerle karşılanacaktır? Harp olursa safhaları neler olur? Çok rica ederim, arkadaşlar, bunları burada bahis mevzuu ettirmeyiniz. Biz bunları açıklarsak ve düşmanlar bunlardan haberdar olursa, belki sulh yapmak isterken aksi bir netice ile karşılaşabiliriz. Bence mesele gayet basittir. Orta yerde bir sene için mukadderatının taliki icap eden Musul meselesi vardır. Tâlik mi edelim, yoksa harp mi edelim? Bu suale verilecek cevabı kendi akıl ve vicdanımıza karşı verecek olursak yapılacak muamele Vekiller heyetini kendi mes'uliyeti dahilinde serbest bırakmak ve başlamış olduğu şeyden devam ettirmek. Kat'î netice ile karşımıza geldiği vakit, birer birer tetkik ederiz. Muvafık değil ise reddederiz. Bunun bugünden münakaşasını yapmak mevsimsizdir. Ortada yapılmış bir şey yoktur.

Bayezit Mebusu Atıf Bey, Gazi Paşa'nın Vekiller Heyetine bu salâhiyeti verdikten sonra Meclisin muvafakat edip etmediğinin Avrupaca anlaşılıp anlaşılacağına sormuş, Mustafa Kemal Paşa, anlaşılmasının şayan-ı arzu olduğu cevabını vermiş ve sözlerine devam etmiştir.

– Meclis son ve kat'î nokta-i nazarını izhar etmemelidir. Heyet-i Vekilenin mes'uliyeti üzerinde kalmalıdır. Çünkü Meclis son ve kat'î fikirlerini beyan ederse daha kuvvetli olmayız. Vaziyeti anladınız. Musul meselesinin bir sene için hallini talik etmeği hayatî bir mesele görüyorsanız o zaman derhal müdafaaya geçer, meseleyi esasından halledersiniz.

Bayezit Mebusu Atıf Bey'in «O halde Meclise gelmemiş gibi telâkki.» sözüne:

– Gelmemiş gibi telâkki ediniz.

Cevabını vermiş ve Mersin Mebusu Selâhaddin Bey'in de «Oradan gelmemeli idi.» demesi üzerine Gazi Paşa beyanatına devam etmiştir:

– Vekiller heyeti nazik telâkki ettiği bu meselede az ve çok Meclisin veçhesini almadan yeni talimat veremezdi. Şimdi size arz ediyor ve diyor ki: Yeni talimat vereceğim. Vereceğim talimat şöyle bir takım noktaları ihtiva ediyor. Bu noktaların en ağırını Musul meselesi gibi görünüyor. Fakat tahlil etmiş olursanız Musul'dan sarfınazar etmiş oluyoruz. Millî hudutlarımız dahilinden bir şey bırakmış olmuyorsunuz ve belki daha kuvvetli bir mevkie geçiyorsunuz. Yâni bir sene harp ile geçeceğine sulh ile geçecektir. O hedefe daha iyi hazırlanıyoruz, arzettiğim budur. Bir sene sonra aleyhimize hallolacağını da kabul ediniz ve ondan sonra ona göre mukayese ediniz. Son kararınızı veriniz.

Bitmeyen tartışmalar ve kifayet-i müzakere...

Gazi Paşa'dan sonra Lazistan Mebusu Abidin Bey söz almış, nokta-i nazarını söylemişti. Onu müteakip ikinci grup âzasından Mersin Mebusu Selâhattin Bey kürsüye gelmiş, şimdiye kadar tebarüz eden fikirlerin kısa bir hülâsasını yapmış, kâfi miktarda tenevvür edilmediğini ileri sürmüş, hükümet ile kendi fikirleri arasındaki ihtilâfa geçerek şöyle demişti:

– Hükümet, burada beyhude tetkikat yapılmasın, diyor. Biz de diyoruz ki; beyhude değil, asıldır. Biz vaziyeti iyice anlayalım. Ondan sonra nokta-i nazarımızı bir karar halinde değil de bir fikir halinde ifade edelim. Zabıtlar buraya gelmeliydi. Binaenaleyh izharî bir müzakere açmak lâzımdır. Bu izharî müzakere vaziyet belli olmalıdır. Maksadım tenkid değildir. Ne Vekiller Heyetini, ne şunu ve ne de bunu. Mesele bir vatan ve istikbal meselesidir. Murahhas arkadaşlarımız gelsinler, bizi esaslar üzerinde aydınlatsınlar ve müzakerelerimiz bunun üzerine cereyan etsin.

Selâhattin Bey'den sonra Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey söz almış, İsmet Paşa ile münakaşa etmiş ve bilâhare oturduğu yerden Hasan

Bey'in sözlerine müdahalede bulunmuştu. Kendisine söz almadan söylememesini rica ettim. Ali Şükrü Bey:

– Öyle ise müzakereyi kapatalım.

Dedi. Müzakereler hâlâ usul üzerinde devam ediyor, fakat bir netice alınamıyordu. Bu şekilde günlerce devam edebilirdi. Bunu bir neticeye bağlamak ve esasa geçmek zarureti aşikârdı. Dedim ki:

– Müzakere etmiyelim demiyoruz. Böyle bir şey hatıra getirmeyiz. Ancak usulü müzakerenin kifayeti hakkında takrirler vardır. Müsaade ederseniz, okuyalım. Esas hakkında otuz altı arkadaşımız söz almıştır.

Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey usul hakkındaki müzakerenin reye konamayacağını ileri sürmüş, sözlerimi yanlış anlayan Çorum Mebusu Haşim Bey de:

– Reis Paşa Hazretleri arkadaşlarımızı takdir ediyorsunuz, takdir ve tevbih ile iş olmaz.

Demişti. Kendisine, riyaset makamının bütün arkadaşlara daima nezaketle muamele ettiğini hatırlattım. Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Efendi de, yerinden müdahalelerde bulunuyor, Hakkı Hami Bey gibi o da henüz esas hakkında söz söylenmediği için reye konulmasını ileri sürüyordu. Bu sırada görüldüleri oluyordu.

– Efendiler, çok rica ederim, riyaset bu vaziyette hiç bir şey yapamıyacaktır. Vazifemi teshil ediniz ve bana yardımcı olunuz.

Diyerek usule ait takrirleri okuttuktan sonra bunların bir hulâsasını yaparak umumî heyete şöylece arzettim:

– Usule ait takrirler okunmuştur. Okunulmayan takrirler ise esasa aittir. Usule ait takrirler iki fikir etrafında toplanmıştır. Birinci fikir, Vekiller Heyeti ve murahhasa âzaları kendilerine ait olan hususattan dolayı bizi daha çok tenvir etsinler. Ancak ondan sonradır ki, doğru ve memleketin âli menfaatlerine uygun bir neticeye varabiliriz. İkinci fikir ise, Heyet-i Vekile ve murahhasa ile bu işle alâkadar olan arkadaşlarımız bir komisyon halinde toplanarak vaziyeti yeniden tetkik ve tesbit etsinler, bundan başka umumî heyete göndersinler, Müzakere ve münakaşa yapalım. Şimdi müsaade ederseniz bu iki fikre göre ve sıra ile takrirleri bir daha okutayım.

Saruhan Mebusu Reşat Bey ve dokuz arkadaşının takririni reye koydum. Azîm bir ekseriyetle kabul edildi. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey bunun üzerine:

– Doğru şeyde ittifak ederiz, paşam.

Demişti. Saruhan Mebusu Reşat Bey ve arkadaşlarının kabul edilen takriri şuydu:

«Meselenin ehemmiyeti gayri kabili inkârdır. Heyet-i Vekilenin teklifi hakkında Meclis-i Âli'den sağlam bir nokta-i nazar izhar edebilmek için Heyet-i Vekilenin ve her meseleyi alâkadar eden mesailde mütehasıs mebus ve müşavirlerin ayrı ayrı ve behemehal izahat vermeleri ve Meclisçe verilecek vechenin bunun üzerine ittihazını teklif ederiz.»

Martın birinci günü

Her sene Mart ayının birinci günü Türkiye Büyük Millet Meclisinin yeni yıl açılış merasimi yapılır ve bu münasebetle Meclis Reisi mühim bir nutuk irad ederek yapılan işleri, yapılacakları anlatır, umumî siyaseti icmâl ederdi. 1923 Martının birinci günü de aynı merasim icra edilmiş ve Gazi Paşa bir nutuk söylemişti. Mustafa Kemal Paşa, birçok meselelere ve bu arada dış münasebetlere de temas etmiş ve şöyle demişti:

– Takip ettiğimiz siyaset, sulh siyasetidir. Memleketimizi hiçbir hak ve adalâte istinat etmeden çiğnemek ve çiğnetmek teşebbüsü muzaffer ordumuzun fedakârâne ve cansiperâne gayretiyle lâıyk olduğu akamete uğratılmış ve milletimiz, tarihin nadir kaydettiği bir muzafferiyet iktisap ederek sevgili yurdumuzu kurtarmıştır. Sulh âlemi tesis için her fırsattan istifade arayan hükümetimiz, büyük muzafferiyetten sonra da harekâtı tevfiik ederek mütarekeyi temin etmiş ve uzun teahurlar ve müşkülâtle ancak Teşrinisaninin yirmisinde açılan Lozan Konferansına hakikî bir arzuyu iştiyakla iştirâk eylemiştir.

Heyet-i murahhasamız bütün konferans esnasında Türkiye'nin her medenî ve kabiliyetli millet gibi yaşamaktan başka bir emeli olmadığını sabır ve sebat ile izah ediyordu. Konferanstan bir netice hasıl olmadı.

Türk milletinin idarî, malî ve iktisadî bütün hukuku istiklâl ve hayatına malik olması, hiçbir milleti izrar etmeyen ebedî bir hakkı mük-

teseptir. Bu kadar tabîî bir hakikati kabul etmek, sulh âlemini tesis etmek için kâfidir. Fakat senelerden beri olduğu gibi Türk milletinin hukuku hayatîyesini herhangi bir şekil içine kapayarak ruhan, fiilen ve hakikati ahvalde onu kabul etmemek ısrarı ne netice verirse versin, Türk milleti o neticeyi huzuru kalb ve istirahatı vicdan ile kabul etmektedir ve kabul edecektir. Ancak tâlik devrinin sür'atle hitam bularak vaziyetin inkişaf etmesi zaruridir.

Gazi Paşa, bundan sonra diğer milletlere olan münasebetlerimizden de kısaca bahsetmiştir.

1 Martta yapılan mutad seçimlerde ikinci reisliğe ikinci defa intihap edildim. Birinci reis vekilliğine Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, ikinci reis vekilliğine de Konya Mebusu Musa Kâzım Efendi yine intihap suretiyle getirildiler.

Rıza Nur'un açıklaması

Büyük Millet Meclisinin 1 Martta yapılması mutad olan sene başı açılış merasimi sebebiyle sulh müzakerelerine bir günlük ara verdikten sonra 2 martta tekrar başlanmıştı. Söz, konferansta ikinci murahhas bulunan Rıza Nur Bey'e verildi.

Rıza Nur Bey, tâbiyet, ekalliyetler, rehinelere, memleketimizin her tarafından Yunanlıların sivillerden toplayıp götürdüğü âkıbeti bizce meçhul olan kimseler ve Yunan elinde bulunan harp esirleri, adli kapitülasyonlar ve umumî af meselelerinin müzakereleriyle Lozan'da bizzat meşgul olduğunu hatırlatarak, bunlardan bahsedeceğini söylemiş ve konferansta karşılaştıkları müşkülâtı şöyle izah etmişti:

– İngilizler kendi menfaatlerini ve harp zamanında kendileriyle beraber hareket edenleri, Amerika ve Japonya gibi uzak olanları, daha sonra Avrupa'da bitaraf olarak kalanları ve Yunanlılardan sonra Ermeniler, Keldâni ve Asûriler ve bir takım devletleri olmayan cemaat teşkil eden insanları getirmişler ve hepsini önümüze sürmüşlerdi. Bunların başlarında Lord Curzon bulunmuştu. Bunlar hep birden üzerimize hücum etmişlerdi. Biz her hücumlarında, her meselede mukavemetin azamî imkânı ne ise onu göstermişizdir. Evvelâ karşımıza Sévres Muahdesiyle çıkmışlardı. Hattâ yalnız Sévres muahdesiyle değil, aleyhimi-

ze daha yeni maddeler de ilâve edilmişti. Bunların hepsine göğüs germiş ve bu devreyi atlatmıştık. Baktılar ki, bu suretle olmadı, bir inkıta devresi olsun, başka türlü olamaz, birden bire tam bir serbest hale geçilemez demişlerdi. Biz de geçilir dedik. İş mücadeleye binmiş ve dayanmış kalmıştı. Bundan ileriye gidememiştir. Nihayet bize bir muahede projesi vermişlerdi ki, onun içinde üç kısım mevad vardır. Bir kısmı iki tarafça halle iktiran eden, bir kısmı da her iki tarafça münakaşada, muallâkta kalandır. Ve diğer bir kısmı da hiç bilmediğimiz, ifa edeceksiniz diye elimize verilen mevaddır.

Rıza Nur Bey bu mukaddemeden sonra kendisinin bizzat münakaşa ve müzakeresini yaptığı her mesele üzerinde durarak üç saat kadar konuşmuştu. Bu beyanatı birçok meb'uslar tarafından itirazlara maruz kalmıştı.

Yine usul müzakeresi

Kabul edilmiş olan takrire ve verilmiş olan karara rağmen hâlâ müzakerenin usulü hakkında bir mutabakat hasıl olmamıştı. 3 Mart Cumartesi günü celse açılır açılmaz Malatya Mebusu Sıtkı Bey usulü müzakere hakkında bir takrir vermişti. Diyordu ki: «Murahas heyetimiz fasıl fasıl izahatta bulunsun, oradan sonra hatiplerimiz kürsüye çıkarak mütalâasını beyan etsin ve bu suretle fasıldan fasıla geçmek suretiyle bir usul takip edelim.» Bu teklif evvelce Meclis tarafından esasen kabul edilmiş olan Reşat Bey ve arkadaşlarının takririnin teferruatından başka bir şey değildi. Buna rağmen esas hakkında murahhas Hasan Bey'i dinlemek lâzım gelirken yeniden usul hakkında bir çok mebuslar söz almış ve usulü müzakere perdesi altında esas mesele üzerinde saatlerce müzakere ve münakaşalar açılmıştı. Nihayet Reşat Bey'in takririne ileride görüleceği gibi tarafımdan bazı ilâvelerle müzakere salim mecrasına sokulabilmiş ve murahhas Hasan Bey söz alarak kendi salâhiyeti dahilinde olan meseleleri anlatmağa başlamıştı.

Bazan hükûmete itimsizlik gösterilmek ve murahhas heyetine liyakatsizlik atfedilmekle kalınmamış, murahhas heyetinin malûmatı haricinde müzakereler yapıldığı da ileri sürülmüştü. Bu iddialara Hüseyin Rauf Bey aynen şu cevabı vermişti:

– Dört günden beri anlatmağa çalışıyoruz ve cevap veriyoruz. Meclisin bilmediği ne bir müzakere ve ne de gizli bir muahede vardır. Bütün bu şüpheler ve tereddütler, murahhas heyetinin konferansın tali ki sırasında kendiliğinden iki tarafça kabul edilen maddeleri bir araya toplayarak Musulu muahede harici bırakarak müttefiklere vermiş olduğu mukabil projenin Ankara muhitinde tevliid ettiği emri vakiden başka bir şey değildi. Maamafih Hüseyin Rauf Bey bu hususu Meclise şu yolda izah etmişti.

– Murahhas heyetimizin müttefiklere vermiş olduğu mukabil projeyi bugün siz de biliyorsunuz, biz de biliyoruz. Gizli hiç bir şey yoktur.

Meclisteki çıkmazın gerçek sebebi

Sulh meselesi gibi mühim bir dâvanın Mecliste salim bir usul ile müzakere ve münakaşa edilmemesinin en mühim sebebi Büyük Millet Meclisinin salâhiyet ve mes'uliyeti idi. Meclisin hem teşriî ve hem de icraî salâhiyeti vardı. Dört yüze yakın azayı içerisinde toplayan fevkalâde bir Meclisin mühim bir meselede icra heyetine ve murahhaslara tam bir itimadı olamazdı. Bütün icraî salâhiyetleri bir heyete tam mânasiyle terkedip onların getirebileceği bir muahedeyi soğukkanlılıkla bekleyemezdi.

İkinci grubu teşkil eden azanın ve bunların liderlerinin ve bilhassa Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, Trabzon Mebusu Ali Şükrü ve Mersin Mebusu Selâhattin Beylerin mütemadiyen usul müzakere hakkındaki itirazları ve nihayet murahhas heyetine itimatsızlık göstermiş olmaları hep yukarıda arzettiğim ruhî haletin tesiri altında olmuştu. Yâni İcra Vekilleri Heyetine ve birinci grubun bazı azalarına muhalif bulunan ikinci grup azanın icraî salâhiyeti ve mesuliyetinden vazgeçmemiş olmaları idi. O zamanki Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun hükümleri dairesinde bu mesele halline çalışılmış olsaydı, asırlardan beri bizi, bizden daha iyi tanıyan ve bir çok kabiliyetleri ile millî menfaatlerimize uygun olmıyarak bize kabul ettirdikleri muahedeleri esasından tebdile muvaffak olacak bir hükümet ve murahhas heyetinin bulunması imkânı olmayacaktı. Çünkü bir murahhas heyetinin dört yüz kişilik fevkalâde bir meclisle her zaman temasa gelip onunla her meseleyi harice duyurmadan müzakere edip rey ve kararını alması hayalî bir düşünceden ileri gidemezdi.

İşte, bu hakikatleri iyice idrak etmiş olan Meclisin bir kısım âzaları ve ikinci grup ileri gelenlerinin murahhas heyetine itimatsızlıktan bahsetmesi hep bu zihniyetin tesiri altında kalmış olmalarındandı. Meclisin esasen sınırlı olan havasını çoğaltan diğer bazı sebepler de vardı. Meselâ çoktanberi Mecliste beyanatta bulunmamış olan Başmurahhas paşanın müzakerelerinin başında söz alıp konferansın birinci safhası hakkında yaptığı kısa hülâsa, Meclisin o günlerdeki havasına pek uygun düşmemişti. Bundan sonra bir çok gayretler göstermiş olan İcra Vekilleri Heyeti Reisi de Meclis havasını anlayışlı bir mecrağa getirememişti. Nihayet Gazi Paşa'nın sakinane müdahalesi, Reşat Bey'in usulü müzakere hakkındaki takririnin kabulüne saik olmuş ve Meclis esas mesele hakkındaki takririnin kabulüne saik olmuş ve Meclis esas mesele hakkında murahhasları dinlemeğe ve bunlarla münakaşaya başlamıştı.

Hükümet, haklı olarak hazırlamış olduğu mukabil projeyi aynen Meclise getirerek bunun üzerinde münakaşayı kabul edemezdi. Münderecatının hem ifşa edileceğinden ve hem de karşı taraf murahhasları karşısında bizim murahhas heyetinin kımıldanamıyacak bir duruma düşmesi ihtimalinden çekinebilirdi. Bunu ikinci grup azaları kendilerinden bir şeyler gizliyorlarmış gibi telâkki etmişti.

Hükümet sulh müzakerelerine nasıl başlayacağı hakkında Meclisin nokta-i nazarını âcilen öğrenmek istemişti. Bu hareketinde elbette ki haklı idi. Çünkü hükümet sulh müzakerelerine başlama hususunda ne kadar geç kalacak olursa, bilhassa Garbî Trakya'da, İstanbul'da ve Boğaz civarında her an çıkacak bir hâdise üzerine harp halinin avdet etmesi mümkündü. Anadolu'da mağlûp edilip bakiyesi Anadolu haricine atılmış olan Yunan silâhlı kuvvetleri, kendisine çeki düzen verecek kadar vakit bulmuş, Garbî Trakya'yı işgal edecek kadar cüretli bir hale gelmişti. Yediği dayaktan ders almayan maceraperest Yunanlıların bu cüretli tasavvurlarına ötedenberi yalnız Fransızlar mukabele etmişti. İngilizler ise, âdeta onu gizli ve açık desketliyordu. Maceraperest Yunan Ordusunun İstanbul'a karşı bir hareketi beklenebilirdi.

Malî ve İktisadî meselelerden dolayı aramız açılmış bulunan ve İngilizlerle diğer Avrupa meselelerinde birlikte hareket etmek zaruretinde kalan Fransa'nın, Yunanlıların bu teşebbüslerine ne dereceye ka-

dar mâni olabilecekleri katiyetle kestirilemezdi. Bu durumda Boğazların şarkında kalmağa mecbur tutulmuş olan muzaffer ordularımızın Yunanlıların ileri hareketine mâni olmak için en güç şartlarla karşılaşacağı meselesi de vardı.

İşte bütün bu hususları ve uzak ve yakın ihtimalleri gözden kaçırmamış olan hükûmet, istiyordu ki: Bir an evvel Meclisle müzakerelerini bitirerek müttefiklerle sulh müzakerelerine başlamak imkânını bulabilin. Halbuki Büyük Millet Meclisi, bu sıralarda yalnız kendi mes'uliyetini düşünüyor ve sulh dâvamız uğrunda Misak-ı Millîden hiç bir şey feda etmek şöyle dursun fazlasını da koparmak istiyordu. Belki de istediğine nail olamayacağını anladığı takdirde kendi kendini feshetmeği de düşünmemiş değildi. Bundan dolayı da hükûmetin fikrine muhalif olarak müzakerelerin uzamasını istemişti.

Yukarıdanberi izahına çalıştığım vaziyet içersinde Meclisin ruhî haletini itidal ve sükûnete getirerek, Meclisin kâfi derecede tenevvür ettiğine kanaat gelir gelmez hükûmet ve murahhas heyetine Meclis tarafından sulh müzakerelerine devam edebilmek için münasip bir veçhe verilinceye kadar bütün müzakerelere bizzat riyaset etmeğe ve riyaset makamından bir an bile ayrılmamağa karar verdim. Teşriî hayatta bulunmuş olanlar, bunun mânasını ve müşkülât ve fedakârlığını takdir ederler.

Yeni bir müzakere formülü

Cumartesi sabahı celse açıldığı zaman daha evvel de işaret ettiğim gibi üçüncü defa müzakere usulünün değiştirilmesi hakkında Malatya Mebusu Sıtkı Bey tarafından verilen taktirle karşılaştım. Sabotaj mahiyetinde olan bu teklifler ve bunlar üzerinde yapılacak olan müzakere ve münakaşalar, hiç şüphesiz Meclis müzakerelerini salim mecrasından çıkartarak konuşmaları uzatacak ve belki de bir obsructiona götürecekti.

Müzakerelerin bir daha tabî mecrasından ayrılmamasını temin için verilen taktir üzerine uzun süren usul müzakereleri esnasında bütün dikkatimi, arkadaşları hangi usul formülü etrafında toplayabileceğim meselesi üzerinde temerküz ettirmiştim.

Birkaç saat süren konuşmalardan sonra bir çok taktirler daha verilmişti. Bunlar arasında Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey'in hükû-

mete ve murahhas heyetine itimat ve adem-i itimat teklifini ihtiva eden taktir de vardı. Bu taktirleri ayrı ayrı reye koyarsam, fikirler yine dağılacak ve bir netice çıkmayacaktı. Halbuki Meclis ekseriyetinin nokta-i nazarına daha çok uygun bir fikirle taktirlerin hülâsası diye bir formülü bulup heyet-i umumiyeye arzedecek olursam, daha çok isabet edeceğimi anlamıştım. Hülûsa ettiğim formül aynen şu idi: «Buraya murahhas heyeti namına izahat vermeğe gelen murahhaslar, müşavirler ve mütehassıslar izahatlarına başlamadan evvel bize tevdi ettikleri müttefiklerin sulh projesinden kendilerine ait maddelerin tercüme hatalarını düzelttirdikten sonra, onlara vereceğimiz mukabil projede bu maddelere ait nokta-i nazarımızın neden ibaret olduğunu bildireceklerdir. Ondan sonra kendi branşları hakkında izahat vereceklerdir. Her fasla ait izahat bittikçe bu fasıl üzerinde müzakere açılacaktır. Bundan sonra müzakerelerimizin bu yolda cereyanının kabulüne heyet-i umumiye mütemayil ise, reyinize arzedeceğim.»

Bir taraftan pekâlâ, hay hay sesleri yükselmesi üzerine bu formülü reye koydum. İtirazsız kabul edildi. Bu suretle usulü müzakere hakkında saatlerce beyhude yere kaybedilen zamana son verilmiş oldu.

Meclisteki sual yağmuru

Meclise arzettiğim formül itirazsız kabul edildikten sonra ilk sözü murahhas heyeti azasından Hasan Bey'e verdim. Kürsüye gelen Hasan Bey, iktisadî ve malî meseleler üzerinde geniş izahlarda bulundu ve saatlerce sürdü. 3 Martta öğleden sonra yapılan üçüncü celsenin mühim bir kısmı mebusların Hasan Bey'e sormuş oldukları suallerle geçmiş ve Başmurahhas İsmet Paşa'nın Boğazlar vesaire hakkındaki beyanatiyle nihayet bulmuştu.

Mebuslar, bizden istenilmiş olan tamirat, İngiltere'ye sipariş edilen harp gemilerinin bedelleri, Yunanlıların vermesi lâzım gelen tamirat ve Hicaz şimendiferlerinin devri hakkında Hasan Bey'i sual yağmuru tutmuşlardı. Aldıkları cevaplar, kendilerini kâfi derecede tatmin etmediğinden çok hareketli münakaşalar olmuştu. Başlıca münakaşa mevzuu şunlardı: Çıkarılan evrakı nakdiye mukabili beş milyon altın ile harp gemilerinin beş ilâ altı milyon İngiliz altını salâhiyet alınma-

dan müttefiklerin bizden istediği tamirat parası ile neden takas yapılmıştı? Vaktiyle İngiltere'ye ısmarlanmış harp gemilerinin bedeli olan altınlar, Donanma Cemiyeti tarafından halktan toplanmıştı. Yâni şahıslara aitti. Müttefiklerin yardımıyla Yunanlılardan bir tamirat parası temin edilmeden, nasıl müttefiklerin tamiratu ile altınlarımızın takasına razı olunabilirdi? Tamirat meselesi hangi nisbetler dahilinde bizim ile bizden ayrılan memleketler arasında taksim edilmişti? Hicaz demiryolu bir İslâm hattı ve İslâmların parasıyla yapılmıştı. Hal böyle iken nasıl bizden alabilirlerdi? Murahhas heyeti neden bu mevzuda teşebbüse geçmek lüzumunu duymamıştı?

İzmit Mebusu Sırrı Bey de Doktor Rıza Nur ve Hasan Beyler'den şöyle bir sual sormuştu:

– Konferansın inkıtaı esnasında başmuraahas tarafından hükümetin haberi olmaksızın verilen mukabil sulh projesine fikriniz lâhuk olmuş mudur? Bu projedeki malî ve iktisadî meseleler sizin tetkik ve ihtisasınızın dahilinden geçmiş midir?

Rıza Nur ve Hasan Beyler umumiyetle heyet-i muraahasanın her kararına iştirak ettiklerini bildirmişlerdi.

Hasan Bey'in cevabı

Suallerin sonu alındıktan sonra Hasan Bey mebuslara cevap vermişti. Evrak-ı nakdiye mukabili olan beş milyon altın Avusturya ve Macaristan bankasına mevdu olduğundan galip devletler altınları buradan almışlardı. Bu altınlarla çıkarılan evrakı nakdiye bir müddet sonra satın alınacaktı. Bu şartla mezkûr Bankaya Almanlar tarafından konulmuştu. Eğer evrakı nakdiyemizin mukabili olarak bankaya konsaydı, bu altınlardan istifade etmek mümkün olabilirdi. Harp gemilerimiz için toplanan altınlar, hükümet eliyle ve hükümet tarafından ısmarlanan harp gemilerinin bedeli olarak verilmişti. Binaenaleyh hususî şahıslara aidiyeti bahis mevzuu olamazdı. Esasen bu iki cins altın mevduatı bizim değil, onların elinde idi. Zorla alınamazdı. Hiç bir mağlûp devlete yapılmadığı halde Osmanlı İmparatorluğundan istenilen tamirat parası Balkan Harbinde bizden ayrılan Balkan memleketlerine yüzde 19.4 ve Umumî Harpte ayrılan memleketlere de yüzde 22,5 nispetinde bir mü-

kellefiyet yükletilmişti. Mütebaki yüzde 58 nisbetini de biz ödeyecektik. Bunun tutarı 159 milyon altındı. Uzun ve şiddetli müzakere ve münakaşalardan sonra müttefiklerin istemiş oldukları 159 milyon altını elimizde olmıyan ve bize ödemek istemedikleri muhakkak olan on bir milyon altın ile takas yapmıştık.

Hasan Bey Yunanlılar'dan istenilen tamirat parası hakkında şu cevap ve izahatı vermişti:

– Yunanlılardan dört milyon altın tamirat parası istemiştik. Onlar da Yunan tebeasını memleketten sürüp çıkarttınız, bunlara Yunan hükümeti şu kadar masraf yapmıştır, dediler. Daima karşımıza çıkartıkları şey müteakabilen iki tarafın yekdiğerinden bir şey aramasıdır. Biz taleplerimizden sarfınazar etmedik. Bizim Yunanlılardan istediğimiz tamirat meselesinde aramızda anlaşacağız. Çünkü öyle diyorlar. Anlaşamazsak hakeme müracaat edeceğiz. Bunun teyit kuvveti Yunan tebeasına ait emval ve emlâktir. Teminat almak, teminata muvafakatle olur. Teminat verilmeyince ne suretle teminat alabiliriz? Bugün Yunanlıları harp vasıtasıyla yola getirmekten başka çare kalmamıştır.

Hasan Bey Hicaz hattı meselesi hakkında izahat vermişti.

İzmit Mebusu Sırrı, Mersin Mebusu Salâhattin, Isparta Mebusu Hafız İbrahim, Lâzistan Mebusu Osman, Trabzon Mebusu Recai, Trabzon Mebusu Hasan Hüsnü, Amasya Mebusu Ragıp, Karesi Mebusu Basri, İçel Mebusu Sami ve Adana Mebusu Zamir Beyler ve diğer bazı mebuslarla Hasan Bey arasında çok çetin ve şiddetli münakaşalar olmuştu. Yunanlılardan tamirat parası diye bir şey alınamamış olmasından dolayı Meclis ekseriyeti muraahas heyetini şiddetle muaheze etmişti. Hattâ müzakerelelere devam edilmemesi için ısrar etmişlerse de, beyanata başlamış olan İsmet Paşa'yı dinlerken biraz sükûnete gelmişlerdi.

İsmet Paşa'nın beyanatı

Hasan Bey sorulan sualleri cevaplandırdıktan sonra sözü Başmuraahas İsmet Paşa'ya vermiştim. Harp esirleri, mezarlıklar ve af meselelerinde muvafakati efkâr hasıl olduğunu söyleyen İsmet Paşa, Boğazlar meselesine geçmiş, nokta-i nazarları hulâsa etmişti. Boğazların harp gemilerine açılması veya kapatılması mevzuunda bir çok devletler alâ-

kadardı. Fakat nokta-i nazarlar arasında itilâf yoktu. Ruslar, Boğazların kapalı olması sistemini müdafaa etmişlerdi. Ruslar, Boğazların tahkim edilmesini ve Türklerin elinde kalmasını, tahkimat olmasa bile muhakkak ahden kapalı kalması ve Karadeniz'e büyük donanmaların geçmesini istiyorlardı. Diğer taraftan müttefik devletler İngilizler ve Fransızlar, Boğazların harp sefinelerine açık kalmasını talep ediyorlardı. Bizim nokta-i nazarımız ise, esasen Misak-ı Millîde malûmdur. Ticaret gemilerine karşı Boğazların açık olmasını kabul etmiştik. Bir de Misak-ı Millîde beynelmilel münakalâta açık olması vardır. Beynelmilel münakalât namı altında kendi durumumuza ve kendi arzumuza göre, şu cins gemilere veya bu cins gemilere tahsis etmeğe imkân vardır. Fakat bizim Karadeniz devletleri ile bahri devletler arasındaki politikaya müdahale etmek ve müessir olmaktan ziyade kendi menfaatimizi Misak-ı Millînin dediği gibi İstanbul ve Marmara'yı tahtı emniyette tutacak bir açıklıkla iktifa etmeği muvafık bulmuştuk.

İsmet Paşa bundan sonra Boğazlar mukavelesinde temin ettiğimiz malûm maddelerden, Boğazlardaki gayri askerî mıntakalardan bahsetmiş, Boğazlar komisyonunun vazifeleri hakkında izahat vermişti. Ondan sonra Trakya hududundaki gayri askerî mıntakaya geçmiş, Trakya hududunun iki tarafında otuz kilometrelik araziye gayri askerî bir hale getirmekle müttefiklerin, Edirne kalesinin maddî olarak istimal olunmaması gayesini güttüklerini söylemişti. Suriye'deki hududa da temas eden İsmet Paşa şöyle demişti:

– 2 Teşrinievvel 1921 tarihinde aktolunan Türkiye-Fransa arasındaki ihtilâfnamenin sekizinci maddesinde musarrah olan hudut hattı bizim teklif ettiğimiz huduttur. Müttefikler Suriye hududunu bahis mevzuu ederken ihtilâfnamenin yalnız hududa ait kısmını almışlardır. Halbuki Ankara ihtilâfnamesinde hudut yalnız değildir. İskenderun ve Antakya ve Türk ekseriyeti ile meskûn yerlerin tarzı muamelesine dair bir takım haklar vardır. Biz bu haklarımızı muhafaza edeceğiz. Irak hududu hakkındaki teklifimiz, Türkiye ile Irak arasındaki hudut işbu muahedenin tasdikinden bir sene sonra Türkiye ile İngiltere arasında dostane bir surette halledilecektir. İtilâf olmadığı takdirde Cemiyet-i Akvama müracaat edilecektir.

Meclis azalarının fazlaca yorgunluk alâmetleri göstermelerine rağmen İsmet Paşa, muahede projesine ait her maddeyi ikmal edebilmek maksadiyle sözlerine devam etmiş ve Osmanlı İmparatorluğunun parçalarından olup feragat edilmesi lâzım gelen memleketler ve adalardan nasıl feragat edilebileceğini anlatmış bazı maddeleri izah ettikten sonra sözlerine şöyle son vermişti:

– Heyet-i celileye arzuları dahilinde proje ve konferansın müzakereleri hakkında tamamen malûmat ita etmiş bir vaziyette bulunuyoruz.

Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in:

– Şimdi sizin vermiş olduğunuz projeyi söyleyiniz!

Demesi üzerine «Yarına, yarına» sesleri yükselmişti. Bu münasebetle İcra Vekilleri Heyeti Re'i Hüseyin Rauf Bey de şunları söylemişti:

– İzhar buyurduğunuz arzu ve ittihaz ettiğiniz karar mucibince murahaslarımız kendilerinin meşgul oldukları muahede hakkındaki fasılları izah ettiler. Murahaslarımızın izahatı tamam olduğuna nazaran yarın heyet-i vekileniz benim ağızımdan nokta-i nazarı bir kere daha arzedecektir. Onun üzerine Meclis-i âliniz her türlü tenkidatı yapacak ve suallerini soracak ve her şekli tatbik etmek suretiyle bize müzakereye devam veya adem-i devam hakkındaki nokta-i nazarını ihsas edecektir. Yarın bu suretle müzakereyi devam ettirebilirsek eminim ki, milletin hakikî mümessilleri olan sizler, milletin hakikî arzusuna göre bir karar ittihaz etmiş olursunuz.

Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey:

– Rauf Beyefendi yalnız bir şeyi anlıyalım, madem ki mütalâa beyan edeceğiz, on iki maddeli bir nota vardır, onu anlıyalım.

Demişti. Mebus arkadaşlardan bir kısmı salonu terk ediyordu. Yarın fevkalâde olarak saat birde içtima edilmek üzere celseyi tatil ettim.

İsmet Paşa'nın suallere cevapları

4 Mart Pazar günü öğleden sonra saat bir buçuğa doğru celse açılmıştı. Bütün bu celse İsmet Paşa'ya sorulan sualler ve Paşa'nın verdiği cevaplarla geçmişti. İzmit mebusu Sırrı Bey'le olan münakaşalar bilhassa şayan-ı dikkattir. Bu celsedeki müzakere ve münakaşaların hülasası şudur:

Sırrı Bey (İzmit) – Bütün siyasî münakaşalar esnasında eğer Trakya ve İstanbul'da millî hükümet teessüs etmemiş olsaydı, daha cesur davranacağımızı ümit eder miydiniz?

İsmet Paşa – Bilâkis, eğer İstanbul'da ve Trakya'da mevcudiyetimiz olmasaydı, bugünkü vaziyetimizden daha zayıf olurduk. Çünkü bugün millet ve cihan karşısında Yunanlıların İstanbul'da ve Şarkî Trakya'da kalmış oldukları anlaşılırdı. Mudanya mukavelesi ile Şarkî Trakya'nın tasarrufunu bir emri vâki olarak istirdat etmiş olduğumuzdan konferansta Şarkî Trakya'dan hiç bahsedilmemiştir. Aksi vâki olmuş olsaydı, müzakerelerimiz İstanbul kapılarında başlayacaktı. Sonunda diyebilirlerdi ki, Şarkî Trakya'yı ve İstanbul'u alır mısınız? Yoksa bütün sulh şartlarını tasdik eder misiniz? Tasavvur buyurunuz, Meclisimizi ve hükümetimizi bütün millet karşısında daha ziyade tazyik altında bulunduracaklardı. Sulh şartlarını tasdik ettiğimiz zaman diyeceklerdi ki, İstanbul ve Trakya'yı almıyorlar, veriyorlar. Fakat bütün konferans esnasında siyaseten İstanbul'un tasarrufuna ve Trakya'nın tasarrufuna ait tek harf geçmemiştir.

İzmit Mebusu Sırrı Bey – Son dakikada taraf-ı âlinizden Müttefiklere verilen notada bazı maddeleri kabul ve bazılarını reddetmek suretiyle bir teklifte bulundunuz. Bu teklifi dermeyan ederken Heyet-i Vekileden salâhiyet aldınız mı?

İsmet Paşa – Ben başmurahtım. Elimde talimat vardı, imza eder, gelirdim, değil teklif dermeyan etmek. Bu gördüğünüz maddelerin on beş misli aramızda teati edilmiştir. Günlerce müzakere edilerek karar verdiğiniz maddelerin on beş mislini biz yirmi dört saat içinde almış vermişizdir. Tamamen salâhiyetim dahilinde idi. Yalnız bir şey vardı. Bana verilen salâhiyeti tatbik hususunda ittihaz ettiğim hattı hareket, hükümetimin ve Büyük Millet Meclisinin mukarreratına muvafık mıydı, değil miydi? Bu bizim dirayetimiz meselesi idi ve dirayetimize muhavvel bir şeydi. Bunu da heyet-i celilenin takdirine vazederiz. Tetkik buyurursunuz, eğer verdiğiniz salâhiyetleri, verdiğiniz fikirleri anlıyarak tatbik etmiş isek, tasvip edeceksiniz, onu anlıyacağım.

İzmit Mebusu Sırrı Bey – Bu maddeleri tesbit ederken müşavirlerinizin de fikirlerini aldınız mı?

İsmet Paşa – Gerek murahasalarımla ve gerek müşavirlerimle görüşmüşümdür. Her meselede müşavirlerin fikirlerini almağa ehemmiyet verdim. Ben demiştim ki, eğer herhangi bir müşavir kendi mütaleasının dinlenilmediği kanaatinde bulunuyorsa, mütaleasını yazar ve bana verir ve der ki; yaptığınız hattı hareket bizim telâkkilerimize, ihtisasımıza ve görüşümüze mugayirdir. Böyle bir lâyiha verselerdi, imza eder, kendilerine iade ederdim. Şükran ile söyleyebilirim ki, hiç bir müşavirimiz kendi mütalâasının dinlenmediğini ifade edecek böyle bir vesikaya malik değildir. Hepsini dinledim. Onların kanaatleri haricinde hiç bir şey yapmadım.

İzmit Mebusu Sırrı Bey – Bendeniz anlıyorum ki, zatı devletiniz projeyi vermezden evvel kendilerini haberdar ettiniz ve haberdar ettiğiniz için kabul ettikleri hakkında bir imza verdiler mi?

İsmet Paşa – Her müşavirler içtimainin, Meclis içtimai gibi zaptını tutmuş değiliz. 4 Şubat sabahı tarihli bir teklif yapmıştım. 3/4 Şubat gecesi müşavirlerle beraber sabaha kadar çalıştık.

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey – Şark hudutlarımızda alâkadarlarla yaptığımız muahedelerin bahis mevzuu edilerek alelûsul İtilâf devletlerine tasdik ve tekit ettirilmesi lâzımeden iken mevzuu bahis edilmemesi ve tasdik edilmesine tevessül olunmaması esbabı nedir? Cenup hudutlarımızın gayri tabiî vaziyeti şayan-ı nazardır. Bu cihet konferansa gidilirken mevzuu bahis edilmemesi, tashihine tevessül olunmaması esbab ve hikmeti neden ibarettir?

İsmet Paşa – Birinci suali izah edelim. Bizim elimizde bulunan muahede projesinde İtilâf devletlerinin diğer devletlerle yaptığı muahedeleri tasdik etmeği bize teklif ediyorlardı. Almanlarla, Avusturyalılarla ve Bulgarlarla, buna mukabil bizim de Şarktaki hükümetlerle yaptığımız muahedeleri tasdik ettirmek varidi hatır olmuştur. Bunu ben bahis mevzuu etmedim. Sebebi şudur: Ruslarla İtilâf devletleri arasındaki münasebetler henüz tanzim olunmamıştır. Cenup hudutlarımızda gayri tabiî duruma gelince «Bahsolunmuş mudur?» deniyor. Konferansın ilk gününde hissettiğimiz şekil şu idi: İngilizler, müzakereye başlamazdan evvel cephe vahdetini temin etmek istediler. Diğer devletlerle konuşular. Tahmin olunduğuna göre, aralarında bir taksimin esas hat-

larını tayin etmeğe çalıştılar. İtalya'nın işgalinde bulunan adalar, Ankara itilâfnamesi ile Suriye hududu ve Musul meselesi olarak üç devlet aralarında tevhit ettiler. İstediler ki her üç meseleyi birden mevzuu bahs edelim. Evet veya hayır cevabıyla konferansı kat etsinler. Bu manzara altında hallolunacak yalnız Musul meselesi vardır. Bütün kuvvetimizi baştan nihayete kadar Musul üzerine tevcih ettim. Bu mücadeleler gayet ciddî ve çetin olmuştur. Bu mücadeleler üzerine İngilizler iltizam ettiler ki, diğer hudutları da bahis mevzuu edelim. Mevzuu bahis eder etmez kendi menfaatleri ile yakından alâkadar olduğu için hep beraber meseleyi reddetmek tedbirini ittihaz ettiler. Böyle bir siyasete ve gayri müsait vaziyete girmekten ihtiraz ettik. Neticede tuttuğumuz hattı hareketin selâmet ve isabeti teyyüt etmişti.

Biga Mebusu Mehmet Bey yazılı olarak şu sualleri sormuştu:

«1 – Limni, Midilli, Sakız ve Sisam gibi doğrudan doğruya Türkiye asayişini ihlâl eder bir vaziyette bulunan adaların Yunanlılara terkine Lozan'da rıza göstermişler midir?

2 – Boğazlar methalinde Bozcaada ve İmroz Adalarında emniyetimiz için asker ve jandarma bulundurabilecek miyiz? Aksi takdirde vatanın selâmeti için ne gibi tedbirler ittihazı mutasavverdir.»

İsmet Paşa'nın cevabı şu olmuştu:

– Limni, Sakız, Midilli ve Sisam gibi adaların Yunan tasarrufundan hariç olarak gayri askerî ve muhtar olmalarını iddia ettik. Fakat nihayet bunların gayri askerî olmaları ile iktifa eyledik. Bozcaada ve İmroz Adalarını aldık. Bu iki adayı tahkim edemeyeceğiz. Çünkü bu takdirde Boğazlar kapanmış demektir. Buralarda istediğimiz kadar jandarma bulunduracağız.

Mersinli Cemal Paşa, Cenup hudutlarımızın durumu ve İzmir Mebusu Tahsin Bey de İstanbul ve Boğazların tahliyesi hakkında sualler sormuşlar İsmet Paşa bir evvelki celsedeki cevaplarını tekrarlamıştı.

Konya Mebusu Refik Bey (*Koraltan*) yazılı olarak şunları sormuştu:

«1 – Karaağacın terki, Gelibolu'da mezarlıkların tanınması, Musul'un ve iktisadî meselelerin bilâhara muayyen bir müddet zarfında halledilmek üzere muahededen ihracı üzerine evvelki teklif tekrar edil-

se, başkaca bir teklif karşısında bırakılmayarak muhasımlarımız sulhü kabul edecekler mi?

2 – Lozan'dan ayrılırken yapılan teklif bilâhara anlaşıldığı veçhile muhasımlarımızca kabul edilmemiş iken yine tarafımızdan aynı nokta-i nazardan sebat edilmesine hakiki sebep nedir?»

İsmet Paşa şu cevabı vermişti:

– İnkıta olduğu zamandanberi bir takım esaslar üzerinde teklifler verdik. Bu teklifler intaç edilmeden ayrıldık. Şimdi nevama aynı teklifleri yapacağız. Esas hatları üzerinde burada çok şeyler görüşülmüştü. Hükûmette ve Mecliste tezahür eden fikirlere göre bizim düşündüklerimizden daha vâsi bir surette tadilât yaptık. Bu tadilâtı yazılı olarak bildireceğiz. Şimdi anlayacaklar, muahedenin başından nihayetine kadar ne düşünüyoruz. Bunun üzerine eskisi gibi reddedecek olurlarsa, reddetmiş vaziyette onlar kalacaklardır. Yeni vaziyet olarak onu ayrıca müzakere edeceğiz. Bizim projeyi vereceğiz. Kabul edip etmeyecekleri malûm değildir. Fakat ayrıldıktan sonra bütün matbuat ve efkâr-ı umumiye anlayacaktır ki sulh teşebbüsleri hakiki midir değil midir? Hakikat ise teşebbüsümüze devam edeceğiz. Değil ise vaziyet anlaşılacaktır.

Şimdi Hariciye Vekili olarak makul bir sulh için son vesaite teşebbüs etmişizdir. Şu veya bu kadar ordu var yok demek, yahut sulh şu tarzda vardır yoktur demekten ziyade teşebbüs etmek lâzımdır, kendi kanaatim, kendi görüşlerim yeniden bir teşebbüsle bu vaziyeti yeniden meydana çıkarmak lâzımdır.

Bundan sonra sorulan suallerin ekserisinin cevapları verilmiş olduğundan tekrarından sarfınazar ediyorum. Suallerin adedi çoğaldıkça Meclisin sükûneti de biraz kaybolmağa başlamıştı.

Hüseyin Rauf Bey'in beyanâtı

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, müşavirlerden evvel ve Hariciye Vekilinden sonra hükûmetin nokta-i nazarını izah etmek istiyordu. Bazı mebuslar ise, Vekiller Heyeti herkesi dinledikten sonra son beyanâtı ve kararını bildirecek olursa, umumî heyetin daha kolaylıkla kararını verebileceğine kanidi. Rauf Bey bilâkis hemen be-

yanatta bulunmağı tercih etmişti. Evvelce usul hakkında kabul edilen bir takrirle müşavirleri dinledikten sonra hükümet beyanatını yapacaktı. Rauf Bey ve İsmet Paşa ile müşavirler arasında bir ihtilâf mevcut olduğu takdirde müşavirleri dinlemekte bir fayda vardı. Aksi takdirde beyhude yere zaman sarfedilmiş olacaktı. Bu fikir de ileri sürülmüştü. Suallerin ve cevapların bir buçuk saat kadar bir zaman tuttuğu heyet-i umumiyeye dikkat nazarına alınmış ve suallere son verilmişti. Hüseyin Rauf Bey'in de müşavirlerden evvel dinlenilmesi kararlaştırılmıştı.

Kürsüye gelen Hüseyin Rauf Bey, Lozan Konferansı'na tekaddüm eden hâdiselerin ve konferans mesaisinin yeni bir hülâsasını yapmış, İsmet Paşa, Hasan Bey ve Doktor Rıza Nur Bey'in konuşmalarındaki esas noktaları bir kere daha tebartiz ettirmiş, ikna sebeplerini sıralamış ve:

– Arkadaşlar demişti. Murahhaslarımız çalışmışlardır. Fakat bir noktaya gelmiş ve dayanmışlardır. Oradan ilerisi Misak-i Millînin aslî hatlarını temin etmek imkânına mazhar olamamışlardır. Bu vaziyet hasıl olunca ve behemehal müzakerelerin tatil edileceğini kanaat getirince bize sormuşlardır. Derhatır buyurunuz. İnkıta muhakkak görünüyor, bu hususta nokta-i nazarınız nedir? Diye bize sormuşlardır. Ben de telgrafları aynen heyet-i âlilerine arz etmek suretiyle ve heyet-i vekilenin nokta-i nazarını da okuyarak heyet-i âlinizin müttefikan kararına iktiran eden bir talimatı onlara göndermiştim. Bu talimattan sonra murahhas heyetimiz aynı esaslar üzerinde devam etmiş ve muhakkak inkıta olduğunu gördükten sonra hiç bir siyasî kaydı tazammun ve taahhüt etmemek şartıyla hariç ve dahil efkâr-ı umumiyeye sulhperverliğimizi bir daha söylemiş olmak üzere beyanatta bulunmuştur. Bu kendi tabii salâhiyetleri dahilinde bir şeydir.

Rauf Bey, bundan sonra murahhas heyetini müdafaa etmiş, Müttetiklerin mukabil projesi üzerinde durmuş, meseleleri birer birer ele alarak hepsi hakkında ayrı ayrı izahat vermişti. Musul meselesi hakkında da şunları söylemişti.

– Musul'un elimizden çıkması vatanımız için en büyük tehlikedir. Bu mıntaka mutlaka hudutlarımıza dahil olmalıdır. Bugün murahhas heyetimizin bir kanaati vardır ki, Musul üzerinde mutlak ve behemehal onu alacağız fikrinde ısrar edersek, ancak ordu ile onu almak im-

kânı vardır. Çünkü bunun siyaseten alınmasına imkân olmadığına murahhaslarımız kani olmuşlardır. Bize izah ettikleri zaman biz de kani olmuşuzdur. Eğer bir sene tehir edersek ve bu bir sene zarfında kuvvetle çalışırsak, vaziyeti idare edebileceğiz ve Musul'u siyaseten bizim tarafa geçirmek imkânı mevcut olacaktır. Bugün harekâtı askeriye yapmadan Musul'u almağa imkân yoktur.

Rauf Bey, Karaağacı terk, Musul meselesini talik ve Adlî umurda Adlî istiklâlimize muzır bir şekli olmamak şartıyla müttetiklerin istedikleri bazı kayıtları kabul ederek yeni bir sulh müzakeresi açtığımız takdirde yüzde altmış nisbetinde harpsiz sulh yapmanın mümkün olduğunu işaret etmiş, Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in:

– Bekleyelim, ayağımıza onlar gelsin.

Demesi üzerine Heyet-i Vekilenin bu şekle taraftar olmadığını söylemiş ve bunun sebeplerini izah etmiş ve demiştir ki:

– Mudanya Mukavelesi Lozan Konferansı'nın neticesine kadardır. Bu neticeyi kabul etmemek için murahhas heyetimizin buraya avdet ve heyet-i âliyenizle ariz ve amik tetkik ve tahlil ederek bir karar verebilmek imkânını araştırmak için inkıta ifade edilmemiştir. Eğer inkıta ifade edilmiş olsaydı, bugün harp halinde idik. Buna meydan vermemek için murahhas heyetimiz diğerlerine tekaddüm ederek inkıta ifade etmemiştir. Bu vaziyette gûya Lozan Konferansı hali içtimada ve fakat müzakerede değildir. Hukukî vaziyeti budur. Şimdi bu hali temdit edersek ve gerek İstanbul'un içinde ve civarında vücutlarını Mudanya Mukavelesini ile kabul ettiğimiz ecnebî kuvvetlerinin devamı ikametini ve bu müddetin daha ziyade uzamasını bendeniz hakikî menfaatlerimizle kabili telif göremiyorum. Bunların cebirle ve ahden çıkmaları memleketimiz için birinci derecede ehemmiyeti olan bir meseledir. Bunları bir kere hudutlarımız haricine çıkarırsak bugünden daha kuvvetli olacağız ve bir sulh akdiyle Yunan ordusunu terhis ettirebilirsek çok daha iyi olacaktı. Şu halde yalnız Musul kalacaktır. Musul için vaziyetimizi daha sükûnet ve kudretle tetkik ve tahlil edebileceğiz.

Rauf Bey sözlerini şöyle tamamlamıştır:

– İstanbul'da ve hudutlarda her an bir hâdiseye zuhur edebilir ve bunu gayri mes'ul bir kuvvet yaptı diyebilirler. İşte o zaman irademiz ne

kadar kat'î olursa olsun askerî icaplar, memleket ve millet selâmeti bizi harp açmak için cebreder. Bunu sarîh olarak söylüyorum. Çünkü vatana ve size karşı her türlü mes'uliyeti bütün şümülü ile gözümün önünde görüyorum. Böyle bir tehlikenin tamiri kabil değildir. Bu itibarla sulh müzakerelerinin uzamasına taraftar değiliz. Bugün bu muahedeyi atın ve harp edin dersenez, ona da taraftar değiliz. Yegâne hal sureti muaddel ve tashihli olarak hazırladığımız mukabil projeyi ve müzakerenin başlamasını teklif etmek ve onda muvaffak olmağa çalışmaktır. Muvaffak olmazsak, artık harben nihayet vermek için heyet-i âlinize gelip arzihal emektir. Yâni bu nokta-i nazarımızın heyet-i celilenizce makbul olup olmadığını şimdi cereyan edecek münakaşanız neticesinde izhar buyuracağımız kırmızı ve beyaz kağıtlarla görmekle iktifa edeceğim.

Müşavirlerin izahatı

4 Mart Pazar günü içtimanın ikinci celsesi öğleden sonra saat dört buçukta yine benim riyasetim altında açılmıştı. İcra Vekilleri Heyet-i Reisinin beyanatı sona erdiği için söz sırası müşavirlere gelmişti. Müşavirlerden Adana Mebusu Zekâî ve Diyarıbekir mebusu Zülfi Beyler Mecliste mevcuttu. Üçüncü müşavir Burdur Mebusu Veli Bey İzmir'de hastalanmış ve orada kalmıştı. Umumî heyet, Müşavirlerden, murahhasların vermiş oldukları izahattan fazla bir malûmat alacağını sanmıyordu. Ancak bazı şayialardan anlaşılıyordu ki, Murahhas heyetin Musul meselesini bir sene sonraya talik etmesinden müşavirler memnun kalmamışlar ve istifa etmişlerdi. İkinci gruba mensup mebuslar, murahhas heyeti arasındaki bu gibi ihtilâflara fazlaca ehemmiyet veriyorlar ve bunun sebeplerini de anlamak istiyorlardı. Zülfi Bey, Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in:

– İstifa ettiniz mi?

Sualine şu cevabı vermişti:

– Ben Allah'tan başka kimseden korkmam. Yapamayacağım vaziyeti katiyen ifa etmem. Musul meselesinden zaten çekilmiştim. Hatâ o zaman hasta idim. Gelmeği münasip görmedim. Zaten gelseydim, İzmir ve Adapazarı'nda oturacaktım. Ben buraya gelirim, sulh te bozulursa üzerime mes'uliyet alamazdım. Ben yine diyorum ki, Musul

meselesi malî istiklâl ve iktisadî istiklâl gibi Şarkî Anadolu için hayatî bir meseledir.

Zülfi Bey, Trazon Mebusu Ali Şükrü Bey'in:

– Musul için siz taraftar değilsiniz, değil mi?

Sualini de şu suretle cevaplandırmıştı:

– Evet ben taraftar değilim. İsmet Paşa Hazretlerinin vicdanlarına havale ediyorum, öyle değil mi Paşa Hazretleri?

Bu izahattan sonra aynı merakın tesiri altında her iki gruptan karışık olarak sekiz mebusun vermiş olduğu bir takirde, istihzaratı sulhiye komisyonunda bulunanların malî ve adlî meseleler hakkında izahat vermeleri teklif edilmişti. Rauf Bey derhal kürsüye gelmiş, umumî heyete yeniden mukni izahat vermiş.

– Arkadaşlar gün geçtikçe düşmanlarımızın cephesi kuvvetleniyor.

Demişti. Bunun üzerine takrir umumî heyet tarafından reddolunmuştu. Bundan sonra elliden fazla mebusa sıra ile söz verilmişti. Söz alan mebuslar arasında Adliye Vekili Rıfat Bey'le heyeti murahhasada Müşavir olan Zülfi Bey'in tekrar söz almaları dikkat nazarı çekmişti.

Hüseyin Avni Bey'in konuşması

Meclis-i âlide milletin aleyhine harbin bir gün devamını arzu eden bir tek kimsenin bulunmadığını söyleyerek sözlerine başlayan Reis Vekillerinden ve ikinci grup liderlerinden Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey:

– Hepimiz sulhe teşneyiz. Fakat sulh deyince Sévres Muahedesi de bir sülhü. Bunu da istemeyiz.

Demiş ve Millî Mücadele günlerini, o günlerde yapılan fedakârlıkları çok heyecanlı bir ifade ile hatırlatmış, Düşmanın Sakarya'ya kadar geldiği halde nasıl mukavemet gösterildiğini zikretmiş ve:

– Arkadaşlar, demişti. O gün mukavemet gösterirken ve beş senelik bir harpten çıkmış olan millet, yavrusuyla evlâdıyla yanıyorken üç dört yüz bin kişilik bir ordu ihzar ederek gayenin istihsaline sevkeden bu millet, bu Meclis ne oldu ki arkadaşlar memleketlerini istirdat,

arazisine bir misli zam, evlâdını bir misli tezyid ettiği halde bugün yanlış bir harekete devam ediyor.

Hüseyin Avni Bey, karşımızdaki yegâne düşmanın İngilizler bulunduğunu, Musul meselesinin gideceği Cemiyet-i Akvamin İngilizlerin bir oyuncağı olduğunu, İngilizlerin Musul'u vermeyeceğini, bu meseleyi bir sene sonraya bırakmanın milleti izlâl edeceğini söylemiş, murahhas heyetinin yanlış bir diplomasi yolu tuttuğunu ileri sürmüş ve demiştir ki:

– İngilizler Musul meselesi için bizimle harp etmeyeceklerdir. Bizim için umumî harp kopmaz. Yunanlıları eğer Trakya'ya sevkederse, İngilizlerin karşısına dikilmekte haklıyız. Çünkü onun sevkettiğine imanımız vardır. İngilizler bu ufak muhakemeyi yapar ve cihan harbine de meydan vermez. Çünkü talep ettiği şey gayet basittir.

Erzurum Mebusu Avni Bey, İstanbul'un emniyeti ve Boğazlar meselesinde de hükûmeti ve murahhas heyetini şiddetle tenkid etmiş, sulh meselesinde isticale lüzum olmadığını söyleyerek şöyle demişti:

– İstanbul'a taarruz Yunanlıların haddi değildir. İngilizleri hiç bir zaman göremiyorum. Çünkü zinde ve kudretli bir ordu başlarında bekliyor.

Hüseyin Avni Bey, sık sık alkışlanan heyecanlı tenkidlerine Mustafa Kemal Paşa'ya yaptığı şu hitapla devam etmişti:

– Başkumandan Paşa'ya söylüyorum; Paşa, ordunun başında dur. Başka işin yoktur. Mukaddes tanıdığın işi ben de tanıyorum. Ben de seninle beraber çömez olarak çalışayım. Fakat Başkumandanlık vazifeni ifa et. Hudutlara bayrağını rekzet. An'aneden gelmiş bizi fenalığa götüren çok şeyler var. Ben de senin taraftarınım. Fakat o gün bugün isticale ediyorsun. Noksan sulh ile yanlış zihniyetle yapılacak harekât husranla neticelenir.

Avni Bey, İsmet Paşa'ya da şu hitapta bulunmuştu:

– İsmet Paşa'dan son ricam. Avrupa'ya İnönü sayesinde, Sakarya sayesinde gittiğini unutma. Onunla iftihar et. Yine o büyüklüklerin ifasına çalış. Aksi takdirde Avrupa bize karşı başka suretle tesir gösterebilir.

Hafız Mehmet Bey'in tenkidleri

Hüseyin Avni Bey uzun süren beyanatını tamamladıktan sonra Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey söz alarak tenkidlerde bulunmuş ve:

– Herkes hata yapabilir, arkadaşlar demişti. Biz de yapabiliriz. Belki de böyle Meclislerde mantıktan ziyade hissiyat hâkim olur. Bir heyecanlı söz Meclisi galeyana getirebilir. Bütün devletlerde olduğu gibi hükûmetler mesuliyeti üzerlerine alırlar. Millet hakkında nâfi gördüğü bir şekilde sulh muahedesi yapar. Meclisler bu muahedeyi ya kabul veya reddeder. Halbuki hükûmetimiz üzerine hiç bir mes'uliyeti kondurmak istemiyor. O halde orada senin ne işin var? Heyet-i vekilemiz hiç bir mesele üzerine hiç bir mes'uliyet almayacak ise, Meclisin emrini aynen yapacak ise bir Heyet-i Vekileye ne lüzum var. Bunlara itimadımız yoksa iskat edelim. Yerine emniyeti kâmileyi haiz bir heyet-i vekile getirelim. Yoksa bu üç yüz elli kişi ile bu sulh müzakeresini hüsnü neticeye iktiran ettiremeyiz.

Mehmet Bey, Musul Meselesinin tehirinin bir İngiliz fırıldağı olduğunda ısrar etmiş, İngilizlerin İstanbul'dan çıkmamak için böyle bir dolap çevirdiklerini ileri sürmüştü.

Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey'den sonra Edirne Mebusu Şeref Bey kürsüye gelerek sözlerine şöyle başlamıştı:

– Murahhas heyetimizin Lozan'a muvasalatları ile metin adımlar attığı ve son günlerde nasıl tezelzül ettiği esbabını izah etmek istiyorum. Türkiye muzaffer orduları düşmanı Akdeniz'e attıktan sonra ileri doğru giderken ilk hata Mudanya Mukavelesi ile başlamıştır. Mudanya mukavelesi Meclisin muazzam mesaisi ortasında tamamiyle o mesaiyi kırmış, berbat etmiş, ayırmış, çukur açmıştır. O zaman tahattur buyurursunuz ki, Mudanya Mukavelesi için burada cereyan eden müzakerelerde hükûmet asıl noktaları tamamen izah etmemiştir. Arkadaşlar tarafından sıkıştırıldığı vakit demiştir ki: Bu siyasî mahiyeti haiz değildir. Bu ordu işidir. Bunu kumandanlar görüşüyor. Yalnız size arzı malûmat ediyoruz. Bundan sonra davetler vâki oldu. Murahhas heyeti Meclis-i âliden verilmiş olan talimat dahilinde oraya gidince ben düşündüm, ilk kabul tarzını, muzaffer ve yüksek bir kumandan arkasında milyonlarca süngüye dayanmış ve bir çok direnotlarla gitmiş gibi gittiler. Orada İsmet Paşa'nın

huzurunda bütün Garp hürmetle eğildiler. Bu devam etti. Zavallı Türkün işte tarihi baştan aşağı hepsi. Aziz Mehmetçiğin süngüsüyle muzaffer olmuş, fakat Türk masa başında vermiş, vermiş, vermiştir.

Şeref Bey'in bu sözleri alkışlar ve bravo sesleri ile karşılanmıştı. Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey yerinden fırlayarak:

– Ağlanacak yerde neden alkışlıyorsunuz?

Diye bağırmişti. Mebuslardan bir kısmı kendisine:

– Sözü isabetini alkışlıyoruz.

Cevabını vermişlerdi. Şeref Bey bundan sonra tenkidlerine geçmiş, Garp hududu meselesinde daha evvel Yugoslavlarla anlaşılma-ş ve bir Balkan siyaseti hazırlanmamış olduğunu söylemiş, Garbî Trakya'nın plebisit yapılmadan terkine razı olunmanın aleyhinde bulunmuş, Garbî Trakya Türklerinin mücadele sırasındaki fedakârlıklarını övmüş, ondan sonra yeni Türkiye'nin bütünlüğü üzerinde durmuş ve:

– Eğer şimdi Vekiller Heyeti ve murahhas heyeti Musul'u vermekle veya tâlik etmekle malî ve iktisadî meselelerde bizim hür ve müstakil olacağımıza kanaatleri varsa, versin. Bendeniz Hüseyin Rauf Bey'in ellerini öperim. İmza etsinler. Eğer zavallı Mehmetçiğin yurdunda hür ve müstakil bir Türkiye yaratacaklarsa Musul'u veriniz. Demişti.

Sırrı Bey'in acı sözleri

5 Mart Pazartesi günkü içtimanın birinci celsesi öğleden evvel saat on birde yine benim riyasetim altında açılmıştı. İlk olarak kürsüye İzmit Mebusu Sırrı Bey gelmişti. Lozan Konferansı'nın son dakikalarında İsmet Paşa'nın müttefiklere vermiş olduğu notanın hülâsasını bildiren telgrafı ele alan Sırrı Bey ezcümle şöyle demişti:

– Bu telgrafın Misak-ı Millî hükümlerini iptal ettiğini bildirdiğim zaman heyet-i celilelerinde büyük bir feveran olmuştu. Heyet-i Vekile Reisi bu esnada biz böyle talimat vermedik, demişti. Dün ve evvelki günkü beyanatından anladık ki, bu nota yazılırken telgrafın bir başında kendileri, diğer başından İsmet Paşa bulunuyordu. Hükûmet ve Başmurahtasın tekrar müzakerelere başlayabilmeleri için bizden istemiş oldukları veçhenin metni de bu notadan başka bir şey değildir. Biz bura-

da sulh müzakerelerimize devam ederken haber alıyoruz ki, İstanbul'da İtilâf devletleri mümessilleri ile bizim mümessillerimiz Doktor Adnan Bey temas halindedir. Son teklif üzerinde tetkikler yapmaktadırlar.

Sırrı Bey bundan sonra murahhasların Millî Misakı yanlış telâk-ki ettikleri hakkında misaller getirmiş ve bu arada Garbî Trakya'nın en zengin ve mahsuldar kısmının mübadeleye tâbi tutulduğunu söylemiş:

– Murahhas heyetinin Misak-ı Millîye muhalif hareketleri bu kadar değildir. Eğer biz sükût edersek millete karşı biz mes'ul olacağız, Millî menfaatler onu icap ettirirdi ki, murahhas heyeti karşımıza gelip itilâf devletlerinin sundukları notayı okur okumaz derhal kendilerine adem-i itimat göstererek onları sıfat ve selâhiyetlerinden tecrit etmek ve sonra murahhas heyetinin bu notasına iştirak eden heyet-i vekileyi tebdil etmek. O zaman biz bu hareketimizle ilân etmiş olacaktık ki, Misak-ı Millînin mefadından katiyen zerre kadar fedakârlıkta bulunamayız.

Murahhas heyetinin son günlerindeki mesaisini çok şiddetli bir lisanla tenkid eden Sırrı Bey proje maddelerine geçerek, Karaağaç'tan ve dolayısıyla Garbî Trakya'dan feragat edilmesini, Suriye ve Irak hudutlarının çiziliş tarzını ve Musul'un bir sene sonraya taliki meselesini doğru bulmamış ve bunların Misak-ı Millîye aykırı olduğunu söylemişti.

Ergani Mebusu Emin Bey'in yerinden bağırarak:

– Musul'u satıyorlar!

Diye bağırması, Meclis Umumî Heyetinin birden bire itidal ve sükûnunu bozmuştu. Bunun üzerine Meclisi on dakika tatil ettim. İkinci celse açıldığı zaman Sırrı Bey tekrar kürsüye gelmiş ve tenkidlerine devam etmişti. Sırrı Bey'e göre, İngilizler Musul kıtasını yalnız varidat için değil, İslâm memleketleri ortasında ikinci bir itilâf menbaı olarak istiyorlardı. Ege adalarının ve on iki adanın Yunan ve İtalyanlara bırakılmasını tenkid eden İzmit mebusu:

– Adaları İtalyanlara ve Yunanlılara vermek suretiyle Anadolu'nun istikbali sarıh bir surette tehlikeye vazolunmuştur. İstikbalde katlanılacak bu tehlike acaba halde ne istifade temin ediyor ki buna tahammül edelim.

Demişti. Kıbrıs adası hakkında Sırrı Bey şu nokta-i nazarı ileri sürmüştü: Bu adanın üçüncü bir devlete hibe, iare veya hiç bir suretle

verilmeyeceği hakkında bir kayıt konulmalı idi. Her maddeyi ayrı ayrı tenkid eden Sırrı Bey, netice olarak Birinci Büyük Millet Meclisinin Misak-ı Millî üzerinde yemin ettiğini söylemiş ve buna mugayir olan muahedeyi kabul etmemesini, milletin reyine başvurarak bu işin gelecek ikinci Meclise bırakılmasını istemişti. Bu sırada alkışlar ve «Yeni intihap» sesleri yükselmişti.

Rauf Bey'in cevapları

İcra Vekilleri Reisi Hüseyin Rauf Bey, İkinci Grup liderlerinden Hüseyin Avni Bey'le Hafız Mehmet, Edirne Mebusu Şeref ve İzmit Mebusu Sırrı Beylerin suallerine cevap vermek üzere kürsüye gelmiş, mukni ve yerinde cevaplar vermişti. Vatandaş Rauf olarak düşmanlardan hakkımızı kötekle almak arzusunda olduğunu, fakat mebus ve hükümet Reisi sıfatıyla böyle düşünemeyeceğini, sulhü, harp yapmadan kazanmanın çarelerini aramak mecburiyetinde bulunduğunu söylemiş, Boğazlar ve İstanbul'un emniyeti meselesini bir kere daha izah etmiş:

– Hüseyin Avni Bey Musul'u vermiyelim buyurdular. Arkadaşlarımız arasında bir kişi verelim demiyoruz. Mutlaka alalım diyoruz. Ben şekillerini saydım. Bunun gayrisi şimdiden heyet-i âliyenizce kat'î bir karar ittihazı lâzımdır, demek olur.

Demişti. Hafız Mehmet Bey'e de cevap veren Rauf Bey, konuşulan mevzuun Teşkilât-ı Esasiye Kanunu değil, sulh müzakereleri olduğunu hatırlatmış, sonra Edirne Mebusu Şeref Bey'in tenkidlerine geçmişti. Rauf Bey'e göre, hükümet Yugoslavlarla daha evvel temasa gelmiş ve fakat bir netice alamamıştı.

– Şeref Bey buyurdu ki, arazi meselesi değildir. Mesele hür, müstakil, her milletle müsavi yaşamak meselesidir. Bunu hükümet temin ediyor mu? Benden hükümete kucak kucak itimat olsun. Demek ki Şeref Bey vaziyeti amelî görüyor. Fakat Şeref Bey'e bu noktada biz iştirak etmiyoruz. Biz Musul meselesini işte o hür, müstakil ve herkes kadar müsavi yaşamak hakkı olan milletimizin hayat noktasında beraber olmasında görüyoruz.

Rauf Bey, bundan sonra İzmit Mebusu Sırrı Bey'in tenkidlerine geçmişti. Heyet-i Vekilenin fikir değiştirmesi ve son günlerde murah-

has heyetinin fikrine katılması diye bir şey yoktu. En enseb tarik, hangi fikir memleketin ve vatanın yüksek menfaatlerine muvafık ise onu tahlil etmek lâzımdır. Aylardan beri en kısa müzakereleri yapan murahhasların malûmatları ile hükümetin fikirleri mezcedilerek bu kanaate varılmıştı. Sırrı Bey tenkid etmiş, fakat doğru yol hangisidir göstermemiştir. Rauf Bey, Sırrı Bey'in milletin reyine başvurulması hakkındaki nokta-i nazarına da şöyle cevap vermişti:

– Biz bu işi yapmağa karar vermeğe muktedir değiliz. Siz karar verin, siz de benim kadar bu memleket ile alâkadersiniz. Siz de benim kadar bu memleket işlerinden mesulsünüz. Bugün arayı umumiyeye müracaat etmek orduyu inhilâl ettirmek için bir kuvvettir. Benim kanaatim budur. Hâdiseler durmuyor, seri bir cereyan takip ediyor. Onun için Meclis-i âlinin harp veya sulh kararı alması lâzımdır. Bu dar zamanda rey-iâm tatbik edeceğiz diye millet mukadderatının bugüne kadar mes'uliyetini üzerine aldığımızı iddia ettiğimiz halde onu bir rey-iâm devresinde olsa bile muallâkta bırakmak hiç kimsenin salâhiyeti dahilinde değildir. Onun için hükümet Meclis-i âlinizin harp veya sulh kararını almakla mükellef olduğunu zannediyor. Mecliste buna kani olmıyan kabul etmez. Kani olan kabul eder. Hakikî mes'uliyet bu demektir.

Doktor Adnan Bey'in İstanbul'da Hariciye Vekâletinin mümessili bulunduğunu ve vazifesinin de itilâf mümessilleri ile temas olduğunu hatırlatmış, Garbî Trakya meselesinden hükümet ve murahhas heyetinin hiç bir şey kabul etmediğine göre Misak-ı Millî haricine çıkıldığı iddia edilemeyeceğini söylemiş ve:

– Ben esarete bulunduğum sırada Sırrı Bey heyet-i murahhasa arasında Londra'ya gitmişlerdi. Derhatur buyururlar. Londra Konferansı'nda Garbî ve Şarkî Trakya'da plebisit teklif etmişlerdi. Şimdi ise Misak-ı Millî, Misak-ı Millî diye bağırıyorlar.

Demişti. Kıbrıs meselesine de temas eden Hüseyin Rauf Bey ez-cümle şu mütalâada bulunmuştu:

– Sırrı Bey'in Kıbrıs adasının bize ilhak edilmediğinden bizi tenkid edeceğini bekliyordum. Halbuki mesele öyle olmadı. Sırrı Bey İngilizlere bıraktığımızı ve sonra Yunanlılara gideceğini söyledi. İngilizler'de kalmasını istiyor. Böyle şey yok arkadaşlar. Bu Ada'da İngilizleri de muhafaza etmeğe hiç bir niyet ve arzumuz yoktur.

Rauf Bey, daha bir çok sualleri cevaplandırmış ve kürsüden inmişti.

Tenkıtlerin ardı arkası kesılmiyor...

Hüseyin Rauf Bey'den sonra kürsüye Doktor Tevfik Rüştü Bey gelmişti. Sıhhiye Vekâleti vekili olarak hükûmette bulunmuş olan Tevfik Rüştü Bey bu vazifeden ayrıldığı güne kadar Vekiller Heyeti tarafından itihaz edilen kararlara bütün ruh ve vicdanı ile iştirak ettiğini hatırlatarak söze başlamıştı. Ona göre sulha mâni olan şey Musul meselesi değil, eski zihniyetinde devam eden İngiliz hükûmeti idi. Hâlâ Türkiye'ye bir müstemleke sulhü imza ettirmeğe çalışıyordu. Türkiye bunu kabul edemezdi. Bununla beraber pek mühim bir rolü olduğu inkâr edilemiyen efkâr-ı umumiye muvacehesinde sulhe doğru bir hareket yapmak mecburiyetinde idi.

Tevfik Rüştü Bey demişti ki:

– Sulhe doğru hareket yapmak ve sulh olmayınca o sulhü harben almağa çalışmak fikrinde olduğumuz kanaatindeyim, yapılacak şey şudur. Birincisi vuzuhsuz vaziyetten çıkmak, sarahate doğru bir hareket yapmak. İkincisi, kaybolan teşebbüsü elimize almak, üçüncüsü müzakere kabiliyeti olan bir teklif ile ortaya çıkmak.

Pek uzun olmıyan Tevfik Rüştü Bey'in beyanatı ile 5 Mart içtimainın dördüncü celsesi kapanmıştı.

Bir kumandan ve bir askerî mütehassıs olan İsmet Paşa'nın Boğazlar ve askerî tahdidat meselesini hallettiğini, fakat bir diplomat olmadığı için diğer meselelerde muvaffak olamadığını ileri süren Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, Mehmetçiğin süngüsü ile kazanılan muazam zaferin Lozan'da heba edildiğini söylemiş, Lord Curzon'un oyunlarına ve desiselerine kurban gittiğimizi iddia etmiş ve:

– Bu murahhas heyetinin sulh meseleleri üzerinde sözleri olamaz efendiler. Artık bunların vazifeleri bitmiştir.

Demiştir. Ali Şükrü Bey, Lozan'a gidecek yeni bir heyetin neler yapması lâzım geldiğine dair kendi şahsî mütalealarını uzun uzun anlatmıştır. Sonra on iki ada, Yunanistan'ın elinde bulunan adalar ve Musul meselesi üzerinde durmuştur.

6 Mart içtimainın Birinci celsesi öğleden evvel saat on buçukta yine benim riyasetim altında açılmıştı. İlk olarak kürsüye gelen Erzurum Mebusu Durak Bey, Millî Mücadelenin başından büyük zafere kadar olan hâdiselerin bir hülâsasını yapmış, müttefiklerin verdikleri mukabil proje ile bu hâdiseler ve zaferimizi mukayese etmiş, teklifin esnasından reddini ileri sürmüştü. Malî ve iktisadî tekliflerin esasen harap olan memleketimizi büsbütün mahv ve perişan edeceğini söyleyen Durak Bey, Boğazların teminatsız açık bırakılmasının tehlikelerini saymış, Irak hududundan bahsederken:

– Musul, Şark hudutlarımızın muhafazası bakımından Çanakka-
le, Erzurum ve Kars kadar mühimdir.

Demişti. Bütün milletlerin seyyanen temsil edilmediği Cemiyet-i Akvama gidilmesinin mânasızlığı üzerinde durmuş, İsmet Paşa'nın verdiği mukabil projeden uzun uzun şikâyet etmişti. Durak Bey konuşmasına, öğleden sonra toplanan ikinci celsede de devam eylemişti. Sözlerini şu cümlelerle tamamlamıştı:

– İsmet Paşa, ordunun başına geçmelidir. Ondandır mühim vazifeler bekliyoruz. Eğer İsmet Paşa eski vazifesini derhal kabul edecek olursa, bu hareketin Avrupa'da siyaseten büyük bir tesir yapacağına kanaatim vardır. Sulh müzakeresine kapı açılmak lâzım geliyorsa, ne murahhas heyetinin mukabil projesiyle ve ne de Vekiller Heyetinin hazırladığı teklifle bu kapının açılmasına asla teşebbüs etmemelidir. Çünkü çok zararlar ve fedakârlıklar yapacağımız muhakkaktır. Bunları bir tarafa bırakıp hükûmet, sulh arzusundayız fakat evimizde müstakil, serbest ve rahat bırakılmak, millî misakımız kabul edilmek şartıyla sulhe talibiz demelidir. Meclis-i Âli, Heyet-i Vekile ile murahhas heyetini yenden tayin etmelidir. Eğer İtilâf devletleri yeni teklif ettiğimiz zemin üzerinde konferans açarlarsa ne alâ, açmazlarsa, boğuşuruz.

Yusuf Ziya Bey'in tenkıtleri

Üç seneden beri devam eden kanlı cidalin, verilen kurbanların ve dökülen kanların semeresini rüyet eden bir muhasebe masası başında bulunduğunu, düşmanlarımızdan beşeriyete şefkat, rahmet ve sulh yerine daima aldanmakve menfaat temininden başka bir şey beklemediğini söy-

liyerek sözlere başlayan Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey hayatımızın, becamızın ve istilâlimizin bir sembolü olan Misak-ı Millîden fedakârlık yapamayacağımızı hatırlatarak tenkidlerine geçmiş, Vekiller Heyeti ile murahhas heyetinin siyaset işlerindeki acemilikleri yüzünden bütün kazandığımız muvaffakiyetlerin heba olup gittiğini ileri sürmüştür.

Musul meselesinde bir mütehasıs sıfatıyla konuşacağını söyleyen Yusuf Ziya Bey, bu mevzuda geniş izahat vermiş, Musul'un muhakkak hudutlarımız dahilinde kalmasını istemiştir. Yusuf Ziya Bey, Patrikhanenin İstanbul'da bırakılmasını ve İstanbul Rumlarının mübadeleye tâbi tutulmamasını şiddetle tenkid etmiş, son söz olarak:

– Murahhas heyeti partiyi kaybetmiştir. Yâni Avrupa'daki mevcudiyet ve mevkiini kaybetmiştir. Tekrar Avrupa'ya gidemez ve bir sulh mahfeline giremez.

Demiştir.

Mustafa Kemal Paşa konuşuyor

Yusuf Ziya Bey sözlerini bitirdiği zaman salon bir hayli tenhalaşmıştı. Mebusların kulis faaliyetinde buldukları anlaşılıyordu. Karahisar Mebusu Mehmet Şükrü Bey:

– Dışarıda pazarlık var! Diye oturduğu yerden bağırması üzerine Hüseyin Avni Bey:

– Arkadaşlarımız dinlemekten müstağni midir?

diye sormuştu. Mebuslardan biri de alenî celse teklifinde bulunmuştu. Dışarıdaki arkadaşları salona davet ettim. Gaziantep mebusu Ali Cenani Bey'e söz verdim. Cenani Bey, iktisadî ve malî meseleler üzerinde tenkidlerde bulundu.

Pek heyecanlı safhalar arzeden 6 Mart Salı günü içtimain celsesinde kürsiye Mustafa Kemal Paşa gelmişti. Gazi Paşa, bir haftadır devam eden müzakereler sonunda lüzumu kadar tenkidlerin yapılmış olduğu kanaatini izhar etmiş, artık devamından fazla bir fayda melhuz olmadığını söylemiş, burada samimî olarak söylenen şu veya bu tarzda sözlerin harice ve bilhassa düşmanlarımıza başka türlü aksedebileceği ihtimali üzerinde durmuş, İtilâf Devletleri mümessillerinin vermiş olduğu sulh projesine temasla demiştir ki:

– Bu sulh projesini kabul etmeğe imkân yoktur. Çünkü doğrudan doğruya istiklâlimizi muhil şartları ihtiva ediyor. Eğer İtilâf Devletleri bize bu projeyi kabul ettirmekte ısrar ederlerse, o halde memleketimiz için, hükûmet ve meclisimiz için harp şekli zarureti tecelli etmiş olur. Fakat bu son noktaya varmadan evvel mevcut ise diğer tedbirlere tevessül ederek mümkün olduğu kadar harpten uzak kalmak ve esasatı hayatiyemizi muhafız bulundurabilecek şartlar tahtında sulh yolunda çalışmayı tercih etmeyen hiçbir arkadaşımız yoktur.

Gazi Paşa bundan sonra İsmet Paşa tarafından verilen projeyi de şu yolda izah etmiştir:

– Müttefik devletlerin malûm projesine mukabil murahhas heyeti bir mektup göndermiştir ki, ağızlarda dolaşan mukabil proje bu olsa gerektir. Bu mektubun muhteviyatı doğrudan doğruya İtilâf devletleri projesini tenkid etmekten ibarettir. Bu mektup usulü, diplomatik usulü. her vakit yapılabilir ve yapılması muvafık olan bir tarzdır. Mektubun muhteviyatı «neticede esasen ittifak ettiğimiz noktaları ilga ederek ikinci ve üçüncü derecede olan meseleleri başkaca mütalâa ederek buna nihayet verelim» den ibarettir. Bundan başka ayrıca bir ilâve daha yapılmıştır ki, o da eğer itilâf devletleri bu tekliflerimizi kabul etmezse tamamen hükümsüzdür. İşte bu mektubu müteakip Lozan Konferansı müzakereleri inkıta şeklinde olmaksızın tatil şeklinde olarak her devletin murahhas heyeti memleketine gittiği gibi bizim heyetimiz de buraya geldi. Murahhas heyeti Vekiller Heyetine karşı mesuldür. Heyet-i murahhasanın ef'al ve harekâtından ve ona talimat vermiş olmaktan bittabi huzur-u âlinizde mes'ul olan da Heyet-i Vekiledir. Heyet-i Vekile, murahhas heyetini iyice dinledikten sonra yeni talimat vermek hususunda tereddüdü mucip bir takım noktaların mevcudiyeti dolayısıyla heyet-i celilenize geldi. Binaenaleyh sizden yeni bir veçhe talep ediyor.

Gazi Paşa, verilecek veçhe hakkındaki düşündüklerini de şu cümlelerle ifade etmiştir:

– Bendenizce meselenin her noktası anlaşıldıktan sonra yeni bir veçhe vermek lâzımdır. Verilecek veçhede bizim için çok mühim ve hayati olan Musul meselesinin muvakkaten tâlikini bahismevzuu etmek ve fakat idarî, siyasî, malî ve iktisadî vesair meseleler de millet ve

memleketin hukukunu ve istiklâlini tamam ve emin olarak istihsal etmek ve memleketimizin sureti katiyede tahliyesini esas şart telâkki eylemek üzere Heyet-i Vekileye bir veçhe vermek muvafık olur. Heyet-i Vekile bu veçhe dairesinde murahhas heyetine talimatı mahsus verek sulh teşebbüslerinde biraz daha devam edebilir.

Mustafa Kemal Paşa, murahhas heyetini müdafaa ederek demiştir ki:

– Arkadaşlar ben şahsen vicdanıma, kanaatı fikriyeme ve bütün tefekkürat ve tahkikatıma istinaden heyet-i âliyenize derim ki, murahhas heyeti kendisine tevdi edilen vazifeyi tamamen ve pek mükemmel bir surette ifa etmiştir. Milletimizin ve Meclisimizin şerefini ilâ edecek bir tarzda dünyaya tanıtmıştır ve muvaffak da olmuştur. Binaenaleyh eğer meseleyi hüsnü suretle intaç etmek istiyorsak, murahhas heyetine heyet-i celileniz tarafından dahi manen kuvvet verilerek mesaisine devam ettirilmek lâzımdır. Bu tarzda yapılacak hareketlerle henüz ümitvar olabiliriz, ki bir sulh safhasına dahil olmak mümkündür. Yalnız hükümetten katiyen talep etmek lâzımdır, ki bu iş bir an evvel meydana çıkmalıdır. Yani sulh yapılacaksa aldanmıyalım, askerî tedbirlerimizden geri kalmıyalım.

Gazi Paşa, bazı mebus arkadaşların kifayeti müzakere hakkında bir takrir imzaladıklarını gördüğünü söylemiş ve bu takririn heyet-i celilede kabul edilmesini rica etmiş ve sözlerine nihayet vermişti.

Asabi sualler ve öfkeli cevaplar...

Gazi Paşa, konuşmasını bitirmiş, fakat kürsüden inmemişti. Sualleri bizzat cevaplandırmak ve müzakereleri bir neticeye bağlamak istediği anlaşılıyordu. Bu sırada Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey, İsmet Paşa'ya hitap ederek, murahhas heyetinin Lozan'dan ayrılırken verdiği teklife müttetiklerin red veya kabul cevabı verip vermediklerini sormuştu: İsmet Paşa:

– Bu tekliften sonra herkes ayrılmış gitmiştir ve kabul edilmemiştir.

Cevabını vermişti. Bunun üzerine Hakkı Hami Bey:

– Bu teklifin Lord Curzon'un hareketinden sonra yapılması itibarıyla tabii bunun kabul veya adem-i kabulüne dair cevap verilmedikçe

henüz teklif nihayete ermiş değildir. Bendeniz tekrar hükümetten soruyorum. Bu teklif üzerine kabul ettik veya etmedik diye bir teklifte bulunmuşlar mıdır? Eğer bulunmamışlarsa, bizim teklifi kabul ettikleri takdirde hukuken ricat etmek imkânı yoktur. Bu itibarla meseleyi bendeniz sordum. Paşa Hazretlerinin mütalâaları beni tatmin etmedi.

Hakkı Hami Bey'in bu mütalâasına, Gazi Paşa cevap vermiş, hukuk noktası kalmadığını ve bunun müttetikler için şayanı istinat bir nokta teşkil edemeyeceğini izah etmişti. Cebelibereket Mebusu İhsan Bey'in, Anadolu dâvasıyla alâkadar olmıyan şuradan buradan gelen müşavirlerin bundan sonra murahhas heyetine iltihak etmemesini istemiş, Gazi Paşa da aynı mütalâaya iştirak etmişti.

Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, İsmet Paşa'nın mukabil teklifinin Lord Curzon ayrılmadan evvel değil, ayrıldıktan sonra verildiğini hâdisenin ne Hakkı Hami Bey'in ve ne de Gazi Paşa'nın dediği gibi olmadığını, üzerinde anlaşma olmıyan meselelerin ise, kapitülasyonlar ve malî meseleler bulunduğunu, Musul ve Karaağaç'a ait tekliflerimizin İngilizler tarafından memnuniyetle kabul edildiğini söylemiş ve demişti ki:

– Paşa Hazretleri inkıta yoktur diyor. Vardır. Bugün müzakereyi fiilen açabilmek için evveleminde Musul'u muvakkaten talik, Karaağacı terketmek lâzımdır. Aksi takdirde müzakereyi açmağa imkân yoktur. Ortada bir proje ve bir hakikat vardır ki, murahhas heyeti veçhesini Melisten alan hükümetin talimatından hariç bir vazifede bulunmuştur. Çünkü Heyet-i Vekile Reisi son almış olduğu telgraf münasebetiyle, bir beyanname ile inkıta kelimesi telâffuz etmeden avdet etmeleri emrini verdiğini burada söyledi. Müzakerenin tarzı cereyanı itibarıyla ve Hakkı Hami Bey'in buyurduğu ve Gazi Paşa Hazretlerinin o tarz ifadeye göre vermiş oldukları cevap şeklinde değildir.

Gazi Paşa, Ali Şükrü Bey'e şu cevabı vermişti:

– Siz bir meseleyi kendi hayallerinize göre düşünüyor, vücut ve hüküm veriyorsunuz ve öyledir diyorsunuz. Öyle değildir. Beyefendi, bakınız bir defa İngilizler murahhas heyetinin teklifi veçhile Musul meselesini kabul etmiş degillerdir. Musul meselesi doğrudan doğruya onların tekliflerinin metninde bir satırla ifade olunmuştur. İngilizler diyorlar ki, bu metin halinde kalsın, bunu Lord Curzon söylüyor, bir de-

fa o heyetin kararı değildir, burada olduğu gibi kalacaktır. Fakat ben Cemiyet-i Akvama bir mektup yazarım, belki biraz tehir ederler. Binaenaleyh bu kabul etmek değildir. Çünkü murahhas heyetimizin teklifi bu değildir. İkincisi Beyefendi diyor ki murahhas heyeti İcra Vekilleri Heyetinin vermiş olduğu talimatın hilâfında hareket etti. Bunu söyleyecek biz değil, Heyet-i Vekiledir.

Karahisar Mebusu Hulûsi Bey:

– Bütün Meclistir, Paşam zabıtlara geçmiştir.

Demesi üzerine Gazi Paşa sözlerine şöyle devam etmişti:

– Ben burada değilim. Bildiğime göre, Heyet-i Vekile Reisi o tarihte gelmiş, vaziyeti heyet-i âlinize izah etmiştir. Şöyledir, böyledir, buna göre siz ne yaparsınız? Efendiler, siz de pek makul olarak düşünmüşsünüzdür ki, yapılacak iş bir beyanname neşriyle dönmektedir. Evet böyle olunca yapılacak iş, döner gelir. Fakat harp hali de avdet eder. Ancak sizin bu şartlarınızın irsaline kadar geçen günler içinde de vaziyet ve şerait değişmiştir. Bu yeni şartlara göre Murahhas Heyeti Reisi Heyet-i Vekileden yeni talimat istemiştir. Fakat o talebin vürudu ve yeni talimatın irsali için zaman kalmamıştır ve konferansta bildiğimiz vaziyet hasıl olmuştur. Eğer sizin dediğiniz gibi olsaydı, o zaman murahhas heyetini tecziye etmek lâzım gelirdi. Bilâ sebep harbe götürsün bunu mu istiyorsunuz? Makul, akıl ve feraset dahilinde hareket ettiğinden dolayı, müzakeratı katetmediğinden dolayı ve memleketi harbe sürüklediğinden dolayı murahhas heyetini tenkid edeceğiz. Böyle mi memleketi idare edeceğiz, Şükrü Bey?

Tehdit ve ithamlar arasında...

Gazi Paşa konuşurken Meclise sınırlı bir hava hâkimdi. Mustafa Kemal Paşa kürsüyü terketmiyor, sualleri cevaplandırıyor. Mebuslardan bir kısmı buldukları yerlerden ayağa kalkıyor ve konuşuyorlardı. Bir kısmı da kürsünün etrafına gelmişler, Gaziye cevap yetiştiriyorlar, sualler soruyorlar, tenkidler yapıyorlardı. Bunların arasında Ali Şükrü Bey de vardı. Paşa, sözlerini tamamladıktan sonra Ali Şükrü Bey'in:

– Ben de söyleyeceğim.

Demesi üzerine Gazi Paşa, hiddetli bir tavırla:

– Bir haftadır söylüyorsunuz, memleketi zarardide ediyorsunuz. Demiş ve elleri cebinde olduğu halde asabî bir halde kürsüden inmiş ve:

– Memleketi zarardide ediyorsunuz, maksadınız nedir?

Diye bağırarak Ali Şükrü Bey'in üzerine yürümüştü. Bu sırada birinci ve ikinci grup âzalarından bazıları Meclis salonunun ortasında birbirlerine bağırarak olan mebusların etrafını almışlardı. Gürültüler, şiddetli ve asabî hareketler oluyordu. Ali Şükrü Bey:

– Kimseyi ithama hakkınız yoktur.

Diye bağırıyor, Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey:

– Mecliste emniyet yok mudur?

Feryadını basıyordu.

– Meclis her vakit emniyetini muhafaza eder. Şimdi de vardır. Susunuz, herkes yerine otursun.

İhtariyle müdahalede bulundum. Ali Şükrü Bey'in sesi yükseliyordu:

– Emniyeti şahsiye mefkut mudur?

Emniyeti şahsiye mefkut olmadığını, herkesin sükûnetle yerine oturmasını, aksi takdirde başka türlü hareket etmek mecburiyetinde kalacağımı hatırlattım. Lâzistan Mebusu Ziya Hurşit Bey mütemadiyen usul hakkında söz istiyordu. Sıra onun değildi. Esasen esas hakkında konuşuluyordu. Bir ara kürsüyü boş bulan Ziya Hurşit Bey oraya fırlamış.

– Reis Paşa Hazretleri herkes söylediği sözün vatana hizmet olup olmadığını kendisi bilir. Hiç kimseden ders almağa ihtiyacı yoktur.

Diye söze başlamıştı. Kestim ve dedim ki:

– Hem emniyet yok diyorsunuz. Hem de kürsüye izinsiz çıkıyor, gürültüyü de devam ettiriyorsunuz. Efendiler, yerlerinize oturunuz. Beni başka türlü tedbirler almağa mecbur bırakmayınız demiştim.

Müzakereler çok ehemmiyetli ve ciddî bir şekil almıştı. Müdahalelerim artık tesirini göstermiyordu, gürültülerin çoğalmasından bir şey anlaşılabilir olmuştu. herkes ayakta idi. Riyaset kürsüsünün önünde birinci ve ikinci grup azalarından çok sinirlenmiş olanlar karşı karşıya

gelmiş ve adeta iki muhasım cephe teşkil etmişlerdi, birbirlerinin tehdit ve itham ediyorlardı. Bu halin bir az daha devamı, müessif hadiselerle sebep olacaktı. Hattâ, bir biri aleyhine tabanca ve saire istimaline kadar vardırılabilirdi, intizamı îade maksadıyla meclis emniyet memurlarını çağıramazdım, çünkü; müzakereler gizli idi.

Kürsüden inmiş olan Gazi de onlara katılmıştı, muhakkak bu vaziyeti süratle önlemek icap ediyordu, ne yapabiliirdim?

Derhal, hatırıma riyasetin tarihî çanını iki tarafın ortasına atıp husule gelecek gürültü ve şaşkınlıktan istifade etmek gelmişti. Hemen tasavvurumu tatbik ettim. Herkes çanın atıldığı yerden uzaklaşmıştı, umumî bir sükûnet ve hareketsizlik hasıl oldu, ben de bu sâyede müzakereleri bir ân için tâtile muvaffak oldum.

Müzakereleri tekrar açtığım zaman hava bir az sükûnet bulmuştu. Sözü sırası gelmiş olan Van Mebusu Haydar Bey'e verdim. Kürsüye gelen Haydar Bey Musul hakkında izahat verir ve temennilerde bulunurken sükûnet avdet etmiş, mebuslar hatibi dinlemeğe başlamışlardı.

Kıfayeti müzakere için

Başlarında Gazi Paşa olduğu halde hükümet erkânı, Birinci Grup azaları ve bazı tarafsız mebuslar, artık müzakereleri uzatmakta lüzum ve fayda olmadığına kanaat getirmişlerdi. Yüz yetmiş kişiye yakın bir mebus kütleli Saruhan Mebusu Reşat Bey'in takriri etrafında işbirliği yapmıştı. İkinci grup müzakereyi hiç olmazsa murahhas heyetinin değiştirilmesine çalışmak için istemişlerdi. İkinci grup İsmet Paşa riyasetindeki heyetin çok zayıf düştüğü ve Lozan müzakerelerini devam ettiremeyeceği kanaatini muhafaza Misak-ı Millîden fedakârlık yapılacağından endişe ediyordu. Diğer taraftan her iki gruba mensup bir kısım mebuslar da sırf konuşmak ve kendilerine reklâm yapmak için müzakerelerin devamını istiyorlardı.

Van Mebusu Haydar Bey'in kürsüden inmesini müteakip gördüğüm büyük ekseriyetin tezahürü karşısında müzakerelerin kıfayeti hakkında verilen takrirleri reye koymak mecburiyetinde kaldım. Ekseriyetle kıfayeti müzakere kabul edildi. Sırrı Bey:

– Mevzuun ciddiyeti karşısında kıfayeti müzakere takrirlerini ele alamıyacağınızı söylemişsiniz. Şimdi nasıl oluyor da reye koyuyorsunuz?

Diye itiraz etmişti. Kendisine:

– Meclis-i Âli ruznamesine hâkimdir. Ben ancak onun temayülünün vasıtasıyım. Bugün ekseriyeti azime ile müzakerenin kıfayetini kabul ettiniz. Bendeniz de neticesini heyet-i âliyenize arzettim.

Cevabını verdim. Vaki ısrarlar üzerine tekrar reye koydum. Bu sefer de azîm ekseriyetle kabul edeldi.

Reşat Bey'in bir takriri

Kıfayeti müzakerenin kabulünden sonra takrirleri okuttum. Bunların başında Saruhan Mebusu Reşat Bey ve yüz yetmiş iki arkadaşının imzaladığı aşağıdaki takrir vardı:

«1 – İtilâf devletlerinin Lozan Konferansı neticesi olarak Heyet-i murahhasamıza tevdi ettikleri muahede projesi istiklâlimizi muhil şeraiti ihtiva ettiğinden şayanı kabul değildir. İtilâf devletleri bu projenin kabulünde ısrar ettikleri halde tekliflerini katiyen reddederiz. Bu takdirde harp milletimiz için zarurî olur.

2 – Pek mühim ve hayatî olan Musul meselesinin hallini muvakkaten talik ve Avrupa hudutlarımızı tesbit etmek için heyeti murahhasamızın ve heyet-i vekilemizin verdikleri izahata muttali olduk. Malî, iktisadî ve idarî mesailde memleket ve milletimizin hukuku hayat ve istiklâliyesini tam ve emin olarak istihsal eylemek esası dahilinde sulh teşebbüsâtına devam olunması ve Heyet-i Vekilenin Heyet-i murahhasaya mezkûr esasa göre vazife ve talimat vermesini teklif ediyoruz. Bilcümle memalikimizin sür'ati tahliyesi şartı kat'idir. Ancak neticenin her ne olacak ise bir an evvel olmasına intizar ederiz.»

Bu takrir, bütün birinci grup azasını etrafında toplamakla kalmamış, bazı müteredditlerle zaman zaman bir taraftan öbür tarafa geçmek isteyenlerden bir kısmını da içersine almıştı.

Kara Vasıf'tan bir takrir daha...

Sivas Mebusu Kara Vasıf Bey ve altmış arkadaşının verdiği takrir de şu idi:

«Anadolu harekâtı milliyesi, hayat ve istiklâli millîmize karşı ter-tip edilen suikast muvacehesinde vücut bulmuş ve bütün amal ve kuvayı milleti hayat ve istiklâl temin etmek noktası etrafında cemetmiştir. Gerek Misak-ı Millî'nin gerek bilcümle mücahedatın temerküz ettiği esas, hakkı hayat ve istiklâlden ibarettir.

Tetkik olunan projenin şu veya bu noktası için sebat ve müsaadat göstermek yolundaki fikirler ve münakaşalarla matlûp neticeye vasil olunamaz. Çünkü maksadı esasiyi temin etmekte veya etmemekte bulunması cihetinden proje bir kül teşkil etmektedir. Müzakeratın cereyan tarzı ve projenin ihtiva eylediği ahkâmın mahiyeti şeraiti ânife dairesinde tayin edilebileceğinden mevadî âtiyenin nazar-ı dikkate alınmasını teklif ederiz:

1 – İstanbul'un ve Trakya'nın vaziyeti maksuresi Türkiye'nin Avrupa kıtasından ufulünü ve beynelmilel bir himayeye ve usule tabi olarak tayin edilen esaslar dairesinde birer müstakil heyeti içtimaiye haline inkılâp eden ekalliyetlerle ikamet şeraiti dahilinde tayyün edecek ecanibin vaziyetleri devletimizin vahdetini ve harsımızın hayatını ihlâl, memleketin kolonize edilmesinin teminini mesaili maliye ve iktisadiye-i devleti kat'î bir iflâsa ve inkişaftan ebedî mahrumiyete doğru sürüklemeyi istihdaf ve temin ediyor.

2 – Heyet-i murahasamız tarafından hakkı hayat ve istiklâlimizin umdelerine ait Lozan'da serdedilen müdafaatı medide ve tam prensip halinde tebellür etmiş iken hükümetin Meclis-i âlinin tasvibine iktiran eden talimat hilâfında olarak birden bire artık cihan nazarında taayyün etmiş olan bütün o prensiplerden sarfınazar etmiş görünmesi dolayısıyla bu heyetin murahasası sıfatıyla resmî bir mevkiî kalmamıştır.

3 – Müttefikler tebaasının zararlarına ait tazminat ve tamirat tamamen ve nakden kabul ve ifa edildiği halde Yunanlıların vatanımızın en mamur kısımlarını bir harabezara çevirdikleri ve yüzbinlerce mil-yarları geçtiği resmen tahakkuk ettiği halde pek haklı ve meşru olan tamirat talebimizin bir esası temin ve emine raptedilmiyerek havada bı-

rakılmış olması ve bütün cihan-ı medeniyetce kabul edilmiş olan tamirat hakkı meşruundan mahrum bırakılmamız, hem inkişafatı atıye-i iktisadiye ve maliyemizi ve hem de kemal-i istikametle ödemeğe azimli bulunduğumuz ağır düyunumuzun tesviye imkânını tehlikeye ilka ve binnetice esareti mutlaka-i maliye ve iktisadiyemizi bâdi olacağından şayan-ı kabul olmayıp bu hakkımızın beynelmilel bir teminatı maddiyeye raptedilmesi talebinde haklıyız. Aynı zamanda borçlarımızın vaziyeti umumiyemizle kabili tahmil ve telif mutedil bir şekilde bir tesviye usulüne ve mümkün mertebe tecili cihetine ehemmiyeti mahsusa ile-sarfı mesai olunmasını pek şayânı temenni buluruz.

4 – Sulhün haiz olduğu ehemmiyet ve faidelerini gayri münkir ve buna bir an evvel vusul cümlece matlup ve mültezem olduğundan hükümetin hakkı hayat ve istiklâlimizi temin esası ve gayesiyle ciddî mesai sarfı hususunda Meclis-i âlinin müzaheretine istinat edebileceği şüpheden azadedir. Fakat hakkı hayat ve istiklâlimizi kâfil esasat temin edilmeden fedakârlıklardan bahsetmek doğru olmayacağı gibi esaslara ait herhangi bir meselenin de muallâkta bırakılması asla mucibi faide değildir.»

Saruhan Mebusu Reşat Bey ve arkadaşlarının takririnden sonra okunan bu takrir, ikinci grubun en sadık arkadaşlarını toplayabilmiş ve bunun haricinde kimseyi içine almamıştı.

Diğer takrirler

Saruhan Mebusu Reşat Bey ve arkadaşlarının ve ikinci grubun vermiş olduğu takrirlerden başka tek ve müteaddit imzalı daha bir çok takrirler vardı. Canik Mebusu Ahmet Nafiz Bey ve onsekiz arkadaşları hükümetten bir çok sualler sorduktan sonra:

«Muallâk meselelerin kâffesi kat'î surette halledilmeden akte-dilecek herhagi bir sulh milleti, âkıbeti meçhul bir istikamete sevketmeden başka bir mânâyı tazammun etmemesi hasebiyle gayri kabili kabuldür. Bu itibarla mesaili milliyeden hiç birisinin talik veya tehir gibi milletin mazarratını dai bir kaydı mutazammın olmaksızın şeref ve istiklâli millî ile mütenasip kat'î ve nihaî sulhü kâmil aktedilmek şartıyla sulh müzakerelerine devam edilmek üzere keyfiyetin hükümete tedviini teklif ederiz.» diyorlardı.

Muş Mebusu Ahmet Hamdi Bey, Musul için mahallî muvakkat bir idare kurulması ve bir sene sonra plebisit yapılması teklifinde bulunuyordu. Mardin Mebusu İbrahim Bey, Suriye hududunun tashihi istiyor, bazı tavsiyelerde bulunuyordu. Lâzistan Mebusu Mehmet Necati Bey, hiç bir fedakârlık yapılmamasını istiyordu. Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey, hükümetin kendi mes'uliyeti altında sulh müzakerelerine dair mesailerine devam etmeğe mezun kılınmalarını teklif ediyordu. İzmit Mebusu Sırrı Bey de Misak-ı Millî haricinde müzakereye Meclisin salâhiyeti olmadığından bahisle milletin reyine müracaat teklifinde bulunuyordu.

Daha bir hayli taktırir vardı. Bunların hepsini sıra ile ve birer birer okuttum.

Rauf Bey'in izahatı

Takrirler okunduktan sonra İcra Vekilleri Reisi Hüseyin Rauf Bey kürsüye gelerek kısa bir beyanatta bulundu. Lozan'da cereyan etmiş olan müzakerelerin yeni bir hülâsasını yaptı ve ezcümle dedi ki:

– Heyet-i murahhasamızın Ankara'ya avdeti üzerine Heyet-i Vekileniz vaziyeti arz ve amik müzakere etti ve tetkikat neticesinde müştereken ve hiç bir noktasında aralarında ihtilâf olmamak şartıyla bir esasta müttehit ve müttefik kaldı. Bu esas şudur: Bize teklif edilen muahede projesi katiyen şayanı kabul değildir. Bunu kabul etmekten ise harp etmek daha evlâdır. Ancak müştereken hasıl ettiğimiz bir kanaat vardır. Harp etmeden evvel müzakere ile vaziyeti istihsal etmek imkânını da gördük. Bu imkân takriben yüzde altmış ben nisbetindedir. Bilirsiniz ki, bu takdirin isabet derecesi zaman ve ahval ile tebeddül edebilir. Bu takdir mevcut iken hemen bunu şimdi reddederek Mudanya Konferansı ile tesbit edilen mukavele nihayet bulmuştur, demeyi hükümetiniz katiyen muvafık bulmamıştır. Bunun için evveleminde bir kere daha sulh aramak ve bunu mümkün olduğu kadar çabuk aramak şikkini ihtiyar etti. Tetkik ve tahlil neticesinde bu sulhu aramak için harpten evvel müzakereye girmek imkânını ancak şu şerait altında görebildi. Maalesef Karaağacı terketmek, Musul'u bir seneye talik ile İngilizlerle nokta-i nazarımıza muvafık bir surette halline çalışmak, olmazsa İngiltere'nin evvelce tevdi ettikleri Cemiyet-i Akvamda halline

teşebbüs etmek. Bundan sonra Adlî Kapitülâsyonların mülga olduğuna kaniiz ve Adlî istiklâlimizin bu güne kadar istihsal edilen netayicile temin edildiğine kaniiz.

Mersin Mebusu Selâhaddin, Karahisar Mebusu Sahip, Mehmet Şükrü ve Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Beyler, Rauf Bey konuşurken bazı müdahalelerde bulunuyorlar ve lâf atıyorlardı. Rauf Bey sözlerine şöyle nihayet verdi:

– Mesaili iktisadiye umumiyet itibariyle hükümetimizle bir takım şirketler arasında halli icap eden mesaildir. Ekseriyeti bu yola getirmek ve halletmek için hükümetiniz teşebbüse geçti. Fakat bu şirketlerin mümessilleri başka yerlerde ümit beslediler ve oraya gittiler. Bu yüzden sulhü tavike çalıştılar. Fakat mesele elimizdedir ve ancak milletimizin kabulü ile onlar emellerine muvaffak olabileceklerdir. Bunu bilmeleri lâzımdır. Ancak âmali milliyemiz dairesinde ve muvafık bir surette halletmeğe hazırız. Fakat esas sulha mâni olmasın diye muahede haricinde ve aynen müzakeresini kabul ettik. Malî meseleyi muahedeye koymuşuzdur. İstiklâli tam ile muahede yapmağa çalışacağız ve istiklâlimize tamamen emin olduktan sonra sulh aktedeceğiz. Bu esaslar dairesinde tekrar müzakere ve usul aramağa hükümetiniz müttefik karar vermiştir. Bazı diğer mütalâat varit olabilir, fakat arz ve amik müzakere neticesinde hükümetiniz sulhün ancak böyle yapılabileceğine kani olmuştur. Meselenin kâfi derecede tenevvür ederek müzakerenin kifayetine karar vermesiyle artık meselenin intacına muvaffakiyet hasıl olduğunu sanıyorum. Bendeniz evvelâ Saruhan Mebusu Reşat Bey ve arkadaşlarının verdiği takririn esami tayini suretiyle reye konulmasını teklif ediyorum. Bu suretle hükümetin nokta-i nazarının ve çalışma imkânının mevcut olup olmadığını anlıyacağız.

Meclis müzakereleri sona eriyor...

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'in beyanatından sonra Saruhan Mebusu Reşat Bey ve arkadaşlarının takririni reye koyacağımı söylediğim zaman, İkinci Gruba mensup mebuslar arasında gü-rültüler olmağa ve itirazlar yükselmeğe başladı. Çünkü onlar kendi takrirleri hakkında izahat vermek bahanesiyle yeni bir münakaşa kapısı açmak istiyorlardı. Mersin Mebusu Selâhattin Bey:

– Elli altmış arkadaşımız vermiş olduğu bir takririn ve kendi fikirlerinin ne olduğunun izah edilmesi arzusundalar. Buna hakları vardır, diyordu. Ayrıca oturduğu yerden İsmet Paşa, Yunus Nadi Beyle de münakaşa ediyordu. Gazi Paşa da:

– Birinci takriri reye koyunuz.

Diyordu. Bu arada Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey de şu mütalâada bulundu:

– Bir takrir okunur, reye konur. O takrir reddolunursa, ondan sonra diğer takrirler sıra ile reye konur. Takrir sahibi takririni izah edebilir. Fakat birinci takrir sahibi söz istememiştir. Binaenaleyh birinci takrir okunur, reye konduktan sonra kabul edilirse, diğer takrirler hakkında bir şey söylenemez ve takrir sahipleri de izahat vereceğiz diye söz söylemek mevzuu kalmaz. Dahilî nizamname böyledir.

İkinci Grup ısrarda devam ediyor, Selâhattin Bey:

– Vicdan mı boğulacak, ses mi boğulacak?

Diye bağırıyordu. Hüseyin Rauf Bey bu sırada itimat ve adem-i itimat meselesini de ortaya attı ve ezcümle dedi ki:

– Mesele itimat ve adem-i itimat meselesidir. Onun için diyoruz ki, biz ancak şu şekilde çalışabiliriz ve ancak bu fikirle çalışabiliriz. Başka türlü bunu yapamayız diyoruz. İşte o itibarla yapamayacağımıza kani olanlar yâni bu şekilde yapılmasını istemiyenler bize adem-i itimat verir. Bu şekilde yapılmasını isteyenler itimat verir. Kaybedersek yerimize başka zevat gelir. Onlar o vazifeyi istedikleri gibi halledebilirler. Bizden kendilerine azamî muavenet.

Saruhan Mebusu Reşat Bey ve arkadaşlarının takririni tayini esamî ile reye koydum. İtirazlar tekrar yükseldi. Trabzon Mebusu Ali Şükürü, Karahisar Mebusu Sahip Hulûsi, Çankırı Mebusu Neşet, Karahisar Mebusu Mehmet Şükürü, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, Sinop Mebusu Hakkı Hami Beyler, yüksek sesle rey vermekten içtinap ettiklerini söylüyorlardı. Kendilerine içtinap etmenin bir nevi kararsızlık olduğunu, ya kabul veya reddedebileceklerini hatırlattım. Yine itiraz ediyorlar, usule muvafık olmadığını ileri sürüyorlardı.

– Usule tamamen riayet edilmiştir. Maksadınız nisabı kaybettir-mektir. Rica ederim, Meclisin yüksek menfaatlerini korumakla hepimiz mükellefiz.

Dedim. İzmit Mebusu Sırrı Bey Riyaset makamını protesto için rey vermeyeceğini ve bunun zapta geçirilmesini istedi. İhtarda bulundum.

– Makam-ı Riyaseti protesto edemezsiniz. Size ihtar ediyorum. Kullandığınız vasıtalar nisabı kaybettirmek için ise, Meclis ekseriyeti-nin sizi protesto etmeğe hakkı vardır.

Reyler atıldı, tasnif bitti. Neticeyi bildirmeden evvel takririn kabulü halinde hükümetin bunu itimat telâkki edeceğini bir kere daha hatırlattım. Reye yüzdoksan kişi iştirak etmişti. Nisap vardı ve muamele tamamı. Saruhan Mebusu Reşat Bey'in takriri yüz yetmiş reyle kabul edilmişti. Yirmi kişi adem-i itimat reyi vermişti. Diğer bir kısım mebuslar ise reylerini kullanmak istememişlerdi. Neticeyi bildirdim. Hüseyin Rauf Bey alkışlar ve muvaffakiyet temennileri arasında kürsüye gelerek gösterilen itimattan dolayı heyet-i umumiyyeye teşekkür etti.

Rauf Bey'in sözleri bittikten sonra celseyi kapattım. Bu surette günlerce süren sulh müzakereleri nihayet bulmuştu.

Reylerin tasnifinden sonra İkinci Gruba mensup altmış azanın reye katılmadıkları anlaşılmıştı. İştirak edenlerin hepsi birinci grup azaları idi. Bunlardan yüz yetmiş takriri kabul etmiş, on dördü reddetmiş, altısı da müstenkif kalmıştı. İkinci Grup da pekâlâ reye iştirak edebilir, eğer takrir içtihatlarına uygun değilse, birinci gruba mensup on dört aza gibi reddedebilirdi. Sulh meselesi gibi Birinci Büyük Millet Meclisi'nin en mühim bir dâvası karşısında leh ve aleyhte reyini izhar etmemesini ikinci grup azasının hamiyet ve vatanperverliklerinden beklemezdim.

Bu bahisten sonra başka mevzulara geçeceğim.

İlk Meclisin Son Günleri

Ali Şükrü Bey'in şehadeti

İkinci Grup liderlerinden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey 27 Mart Salı gecesinden beri ortalarda yoktu. Ne olduğu, nereye gittiği en yakın arkadaşları tarafından dahi bilinmiyordu. Bir cinayete kurban gitmesi ihtimalinden bahsediliyordu. İlk defa Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey 29 Martta Meclis kürsüsünden umumî heyete arz etmişti. Hüseyin Avni Bey sözlerine:

– Bu şerefli kürsü, bugün elîm bir vaziyete sahne oluyor, bu şerefli milletin mebusları bugün kan ağlamış bir zavallı, bir biçare gibi birbirlerine bakıyorlar. Ey Kâbe-i millet, sana da mı taarruz?

Diye başlamıştı. Çok heyecanlı bir hitabede bulunmuş, Meclisi de heyecana garketmişti.

– Ali Şükrü'ye tecavüz eden, milletin namusuna tecavüz etmiştir. Böyle namussuzlar yaşamamalı.

Derken mebuslar:

– Kahrolsunlar. Millet böylelerini yaşatmaz.

Diye bağırışlardı. Hüseyin Avni Bey, sözlerine hülâsaten şöyle devam etmişti:

– Bir mebusun 56 saatten beri kaybolması ve akıbetinin ne olduğunun bir türlü anlaşılramaması hükûmet ve zabıta için bir acizdir. Eğer bir cürüm varsa, ya siyasî veya âdidir. Ben âdi olmasını temennî ederim. Siyasî olursa, milletin istiklâlîne ve millî hâkimiyetine vurulmuş bir darbe gibi telâkki ederim. Biz üç seneden beri bu maksatla burada toplanmıştık. Her nevi tehlikeye göğüs germiştik. Nihayet milletimizin azim ve kararıyla muvaffak olduk ve millî hâkimiyetimize sahip olduk. Eğer

bu cürüm siyasî olup da müsebbipleri her kim olursa olsun yakalanıp cezalarını görmezlerse hâkimiyeti milliye teessüs edememiş olacaktır.

Mecliste hava çok heyecanlı idi. Bu sırada hükûmet Reisi Hüseyin Rauf Bey de Meclise gelmiş bulunuyordu. İzahat verecekti. Rauf Bey'i kürsüye davet ettim:

– Efendiler, filvaki Ali Şükrü Bey arkadaşımızın iki günden berinere de olduğuna dair hiç bir malûmatımız yoktur. Bu münasebetle Hüseyin Avni Bey biraderimiz meseleyi izah ettiler. Şimdi Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey söz aldılar. Lûtfen kendilerini dinleyiniz. Çok rica ederim, hislerinize hâkim olunuz. Söz Rauf Bey'indir.

Davetim üzerine kürsüye gelen Hüseyin Rauf Bey, hükûmetin hâdiseyi bir gün evvel haber almış olduğunu ve her taraftan harekete geçtiğini, fakat henüz bir netice elde edilemediği için yapılan takibat hakkında geniş tafsilât veremeyeceğini söylemiş:

– Meclis emin olmalıdır. Hükûmetiniz bu takibin içyüzünü behemehal meydana çıkaracak ve müsebbipleri her kim olursa olsun, lâıyk olduğu cezayı görecektir. Eğer bu işin hakikatini üç dört gün içinde meydana çıkaramazsak, hükûmeti mes'ul edersiniz. Tam bir istiklâl ve vukuf ile hareket eden Adliyemiz bu meseleyi ehemmiyetle takip etmektedir. Müsterih olunuz, demişti.

Hüseyin Rauf Bey'den sonra ikinci gruptan Sinop Mebusu Hakki Hami ve Lâzistan Mebusu Ziya Hurşit Beyler söz alarak hükûmetin bu işi tam mânasıyla meydana çıkarabileceğinden endişe ettiklerini muhtelif tarzlarda beyan etmişlerdi. Yahya Galip Bey de hükûmeti tenkid etmiş, Hüseyin Rauf Bey'e cevap vererek ezcümle şöyle demişti:

– Çalışacağız, bulacağız, ne demek arkadaşlar. Ne için buluyorlar? Ne bekliyorlar? Bu kadar polis, jandarma, memur ne güne duruyor. Ne yapıyor, ne bekliyor? Milletten boynuna atılmış bir kemend var, bu bir namus ve haysiyet meselesidir. Bu millet buna lâıyk değildir. Bunu asla hazmetmez. Hükûmetin de bunu bilerek, derhal bulması vazifesidir.

Hüseyin Rauf Bey'in verdiği izahat o gün için kâfi görülmüş, fakat hâdisenin derhal meydana çıkarılması için ısrar olunmuştu.

Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in gayubeti neticesinde Büyük Millet Meclisinde hasıl olan telâş ve heyecan, süratle şehre de yayılmıştı. Türlü tefsirler yapılıyor, bir çok ihtimaller üzerinde duruluyordu. Acaba Ali Şükrü Bey ne olmuştu? Bir kazaya mı uğramış, yoksa bir cinayete mi kurban gitmişti? Bir cinayete kurban gitmiş ise, sebebi ne olabilirdi? Hâdiseyi matbuat ele almış, geniş ve heyecanlı neşriyata başlamıştı. Hükümet gece gündüz çalışarak hâdiseyi bir an evvel aydınlatmağa çalışıyordu.

2 Nisan Pazartesi günü, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey hâdisesi hakkında Mecliste beyanatta bulunmuş ve hâdiseyi şöylece izah etmişti:

– Muhterem Ali Şükrü Bey arkadaşımızın feci âkıbeti dün öğleden sonra geç vakit hükümetimizce taayyün etti. Cenazesi bulunduğu mahalden kaldırılarak bugün Gureba hastanesinde tahtı muhafazada bulunuyor. Allah kendisi yattıkça ailesine sabırlar, ecirler ihsan etsin. Adliyemizin, polisimizin, jandarmamız da dahil olduğu halde muhafaza ve zabıta kuvvetlerimizin vazife ifasında gösterdikleri gayret ve dikkat, âcizlerince mucib-i şükrandır. Bu elim âkıbeti izhar etmiş olmakla ve eldeki delillere istinaden maznun Giresun Alayı Kumandanı Osman Ağa'dır. Adliyemizin kanunî takibat icra ettiğini hissetmesi neticesi olacak, ki Osman Ağa birkaç günden beri gayubet etmişti. Hükümetçe kemal-i ciddiyet ve ehemmiyetle icra edilen takibat ve diğer maznunların vâki olan ciddî ve dakik taharriata rağmen bulunamaması binnetice gece gündüz vâki takibatın bu sabah takriben altıda bir neticeye iktiran etmesini mucip olmuştur. Dün geç vakit kendisinin saklandığı mahaller hakkında hükümetimizce istihsal edilen malûmat üzerine, kendisini bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti adliyesinin hakkında isdar ettiği tevkif müzekkeresini tebliğ ve bâb-ı adâlete celp ve hakkında en hür ve âdil tetkikat ve tahkikat neticesinde karar itihazı için ihbarnamesi isâl maksadıyla taharrî takımları hareket ettirilmişti. Muhtelif istikametlerde ve ümit edilen muhtelif mevkilerde taharriyata memur olan bu takip müfrezeleri Ayrancı bağlarında Papazın Bağı namıyla maruf bir bina dahilinde kendilerinin olduğunu anladıktan sonra adliyeye tevdiî nefis etmelerini iblâğ eden müfrezelere karşı pervasızca silâh istimaline başlamış olduklarından giden müfrezeler bizzarur mukabeleye mecbur ol-

muşlar ve şiddetle devam eden müsademe neticesinde Giresunlu Osman Ağa kendisi ağır yaralı ve birkaç refiki ölü olarak ele geçirilmiştir. Pek az sonra Osman Ağa da ölmüştür. Bundan sonra takip müfrezeleri vazifelerini ikmal ile adliye ve kavanini mevzua dairesinde tetkikatını ikmal edecek ve tabiatıyla ait olduğu dairesi icabı veçhile muamele edecektir.

Hüseyin Rauf Bey'den sonra ikinci gruptan Hüseyin Avni, Van Mebusu Hakkı Hami ve Necati Beyler Ali Şükrü Bey'in hürriyet, memleket ve vatan hakkındaki fedakârlık ve hizmetlerini anlatmışlardı ve bazı tenkidlerde bulunmuşlardı. Müzakerenin sonunda Meclis, ayakta birkaç dakika sükût etmiş ve ruhuna fatihalar ithaf edilmişti. Şehadetinden dolayı ailesine ve intihap dairesi halkına Meclis-i Âli namına taziyet telgrafı çekilmesi kabul edilmişti. Cenazesi Trabzon Mebusu Hamdi ve Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Beyler refakatinde Trabzon'a gönderilmişti.

Giresun Alayı Kumandanı Osman Ağa'nın alayından birkaç bölük, Başkumandan Gazi Paşa'nın ikamet ettiği köşke müstemilâtını muhafazaya memur edilmişti. Bu münasebetle Osman Ağa'nın hem Ankara'nın içinde Samanpazarı'nda bir evi vardı, hem de Çankaya yakınında Ayrancı bağlarında Papazın Bağı namıyla maruf bir bağ ve bina kendisine verilmişti.

Osman Ağa'nın, husumet beslediği Ali Şükrü Bey'i 27 Mart akşamı saat dörtten sonra adamlarından Mustafa Kaptan delâletiyle Ankara'daki evine davet ederek, orada Mustafa Kaptana katılan diğer adamlarıyla ansızın boğdurtmuş olduğu tahakkuk etmişti. Karanlık bastıktan sonra nâşi bir sandık içerisinde civardaki Mühye Köyü'ne naklettirerek gömdürmüştü. Yaptırdığı bir cinayet üzerine Papazın Bağı'na çekilerek neticeyi orada beklemeğe başlamıştı.

Osman Ağa ve maiyetinin katil oldukları tahakkuk edilince, bunların yakalanmaları oldukça nazik ve mühim bir mesele halini almıştı. Çünkü alayına mensup bölükler Gazi Paşa'nın muhafızlarıydı. Osman Ağa'nın yakalanmasından bir gün evvel Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruyla yapılan bir Heyet-i Vekile içtimaında Ağanın muhafız bölükleri Meclis muhafız taburu tarafından tebdil edildikten sonra, Ağanın bu tabur tarafından yakalanarak adliyeye teslim edilmesine karar verilmişti. Bu harekete nezaret etmek üzere Millî Müdafaa Vekili memur edil-

mişti. Muhafızların değiştirilmesinden evvel Gazi ile refikası Lâtife Hanımefendi'nin istasyondaki binaya inmeleri takarrür etmişti.

Gazi, refikasıyla birlikte akşam yemeğini Çankaya Köşkünde yedikten sonra gizlice ve kimsenin dikkat nazarını çekmeden istasyona inmişti. Ondan sonra muhafızların tebdili ve Osman Ağa ile maiyetinin tenkili başlamıştı.

Meclisin seçim kararı alması

1923 yılı Mart ayı Ankara'da türlü hâdiselerle dolu olarak geçmişti. Şubatın son günleri ile Martın altıncı günü akşamına kadar sulh veya harpten hangisine karar verileceği hakkında Büyük Millet Meclisinin gizli celselerinde cereyan eden müzakere ve münakaşalar umumî efkârı tereddüde ve hattâ inkısara düşürmüştü. Bunların hariçteki akisleri tabiatıyla aleyhimizde olmuştu. Sulh müzakerelerine başlamak yolu bir türlü bulunamıyordu. Her ne kadar Meclis ekseriyeti hükûmete ve murahhas heyetine itimat beyan etmiş ise de, itimat reyî veren yüz yetmiş mebusun arasında bile bilhassa arazî meselesinde fedakârlık yapılmasına razı olmıyanlar çoktu. Bunlar memnuniyetsizliklerini her vesile ile izhar etmekten geri durmuyorlardı. Geriye kalan yüz otuz mebus tan sekseni hükûmete ve murahhas heyetine itimat etmediklerini fiilen göstermişlerdi. Yapılması istenilen sulhün bazı kısımları da Misak-ı Millîye mugayir olmasından dolayı bunu Meclisin salâhiyeti ve mes'uliyeti haricinde görenler bunların ekseriyetini teşkil ediyorlardı. Mütebaki elli kişi de müstenkif kalmıştı. Bundan başka hükûmete itimat beyan eden yüz yetmiş mebusun kabul etmiş olduğu takrirden hükûmetin sulh müzakerelerine başlayabilmesi için yapacağı fedakârlıklar sarahaten ifade edilmiş değildi.

Sulh dâvasında Meclis ile hükûmet arasında sarîh bir ayrılık mevcuttu. Türk'ün harp meydanında kazanmış olduğu muzafferiyetin yeşil masa etrafında kaybettiği sözleri dillere destan olmuştu. Meclis mehafilî bir emrivâki karşısında kalmamak telâş ve heyecanı içinde yaşıyordu. Bu ruhî haletin akisleri memleket dahilinde çok fena izler bırakıyordu. İtilâf devletleri istedikleri bir sulhü bize kabul ettirmek için bu durumdan istifade etmeği ihmal etmiyorlardı. Bir buçuk aya yakın

bir zamandan beri inkıtâa uğradığı halde konferansın henüz başlayacağına dair sarîh emareler görünmüyordu.

Bütün bu can sıkıcı hâdiselerin yaptığı tazyik kâfi değilmiş gibi Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in şehadeti olayının da bunu takip etmesi ruhları da çok tazyik etmekle kalmamış, yeni Millî idare aleyhinde bir çok dedikodulara sebep olmuştu.

İşte çok karışık olan bu durumu gözden geçirmek maksadıyla Mart ayının sonlarında bir gece Ankara'daki istasyon binasında fevkalâde bir Heyet-i Vekile içtimaı yapılmıştı. Bu içtimaa Mustafa Kemal Paşa ile ben de davet olunmuşum. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'le Vekiller kendi zaviyelerinden vaziyetin müşkülâtını ve tehlikêsini olduğu gibi tahlil etmişler, haricen sulh yapmak için çıkan müşkülleri sıralamışlar, dahilen vahdet ve azmin gevşemiş olduğu üzerinde durmuşlardı. Bu müşkülleri yenebilmek için eski salâbet ve vahdetini kaybetmiş olan Birinci Büyük Millet Meclisine artık eskisi kadar güvenilemeyeceğini ileri sürmüşlerdi. Meclisin yenilenmesi hususunda hepsinin müttefik olduğu anlaşıldı.

Gazi Paşa ile Hüseyin Rauf Bey ve Vekiller benim de düşüncelerimi öğrenmek istediler. Kendilerine şu cevabı verdim:

– Meclisin mânevi vaziyetinde hiç bir fark göremiyorum. Ancak emrivâki şeklinde gelen dahilî inkılâplar, İstanbul'da Adnan Bey'le, Refet Paşa'nın Meclise sorulmadan kendi kendilerine bir çok mühim işler yaptıklarının matbuata aksetmesi, muzafferiyetten sonra bazı Vekillerin Meclis ile irtibatlarında eskisi kadar samimî olmamaları ve birçok şeyleri Meclisin malûmatı haricinde yapmaları, Başkumandanlığın vaziyetinde bir askerî idarenin her tarafa hâkim olduğu zannı ve nihayet muzafferiyet ile mütenasip bir sulhün yapılamıyacağı bedbinliği ve Ali Şükrü Bey hâdisesi ikinci grubu olduğu kadar birinci grubu da sarsmıştır. Mecliste mebusların ekseriyeti arasında vatanî vazifelerinin hitam bulmuş olduğu hakkında umumî bir kanaat hasıl olmuş gibidir. Diyorlar ki: Dört senedir, biz başladık, biz vuruştuk ve muzaffer olduk. Yeni idareyi teşkil etmek ve buna göre bir sulh yapmak vazifesi İkinci Büyük Millet Meclisine ait olmalıdır. Zaten sulh meselesinin müzakere ve münakaşaları esnasında ârâyı umumiyyeye müracaat fikri Meclis ekseriyetine mülâyim gelmişti.

Sözlerimi şöyle bitirmiştım:

– Birinci Büyük Millet Meclisinin tarihî vazifesini mükemmelen başarmış olduğuna dair kanaat umumidir. Göreceksiniz Meclis, tecdidî intihabı müttetikân kabul edecektir.

Fevkalâde bir surette toplanmış olan İcra Vekilleri Heyeti'nin bu içtimâî sabaha karşı intihabın yenilenmesi kararıyla sona ermişti.

Büyük Millet Meclisi'nin 1 Nisan 1923 tarihli Pazar günkü fevkalâde içtimânda Aydın Mebusu Esat Bey'le yüz yirmi arkadaşının intihabın yenilenmesi hakkındaki kanun teklifinin müstaceliyetle intacı istenmişti. Bu teklifi yalnız Birinci Grup azası ile Ankara'da bulunan Vekiller imzalamışlardı. Teklifte Birinci Büyük Millet Meclisinin yaptığı hizmetler takdirle yadediliyor, bununla beraber memleketin «Sulh meselesi ve terakkiyatı iktisadiye gibi her biri en nazik ve menafii âliyyeyi ihtiva eden iki mühim ve mukaddes gayeyi istihdaf ettiği ve bu hususta ârâyı umumiyeye müracaat lüzumunun kat'î olduğu» tebarüz ettiriliyordu.

20 Kanunusani 1337 tarihli Esas Teşkilât Kanununun münferit maddesi ilga edilerek iki ay zarfında yeni bir intihaba gidilmesi teklif olunuyordu.

İlk sözü Hariciye Vekili İsmet Paşa almıştı. İsmet Paşa, Müttetik devletlere 8 Martta bir nota tevdi edildiğini, bu notada müttetiklerin verdiği muahede projesinde kendi esaslarımıza göre tadilini zarurî gördüğümüz noktaların mukabil teklifler halinde serdedildiğini, Müttetiklerin de buna dün cevap verdiklerini söylemiş ve şöyle demişti:

– Bu cevapta bazı ihtirazi kayıtlar dahilinde serdettiğimiz mukabil tekliflerin derakap münakaşasına başlanacağını ifade ediyorlar. Serdettikleri ihtirazi kayıtlar araziye mütedair bazı noktalarda mevadî iktisadiye ve Adlî müsaadat gibi üç noktaya müteveccihdir. Araziye dair tadilât da Lozan'da kabul edilmiş olan esasattır. Esaslı bir tebeddülü müzakereye mütemayil olmadıklarını ifade ediyorlar. Biz, gerek Lozan'da ve gerek heyet-i celilenizin verdiği müsaade dahilinde burada yaptığımız mukabil teklifatta araziye dair öteden beri takip ettiğimiz esasatı ifade etmiştik. Mevad-ı iktisadiyenin mukabil teklifimizde muahedenin ihracını ve ayrıca müzakeresini iltizam ediyorduk. Gelen cevapta mevadî iktisadiye hakkında şimdiden müzakereye devam teklifi vardır.

Adlî beyannameye gelince, bizim mukabil teklifimizde ısrar ettiğimiz Adlî beyanname, müttetikler namına bizimle en son görüşmüş olan ecnebî murahhaslarıyla tevafuku efkâr dahilinde tanzim olunmuştu. Notanın heyet-i umumiyesi umumî bir takım esasat üzerine yazılmış ve teferruata girilmekten ihtiraz edilmiştir. Nitekim, notaya başlarken mevadî müteferria üzerinde ayrı ayrı münakaşaya girmek niyetinde değiliz, diye ifade ediyorlar. Umumî esaslar dahilinde olduğu için girişilecek müzakerenin verdiği netice şimdiden tayin olunamaz. Evvel ve ahır bizim arzumuz: Hukuk-u hayatiye ve istiklâliyemizi temin edecek esasat dahilinde kendi memleketimize ve bütün cihan sulhüne hizmet edecek bir hissi itilâfcuyane ile hareket etmektir.

İsmet Paşa sözlerini şöyle tamamlamıştır:

– Sulh teşebbüslerine devam edeceğiz. Etmek için sizden aldığımız esasat ve mezuniyet üzerinde yürüyeceğiz. Husule gelecek netice bizim hayatımızı temin eden bir sulh projesi ve yahut menafii hayatiyemizle gayri kabili telif bir tertiptir. Her ikisi Büyük Millet Meclisine arz olunacaktır. Müsbet veya menfi bir netice üzerinde Büyük Millet Meclisinin vereceği karar, milletin en son muhassılai efkârı addolunabilecek ve millet, Büyük Millet Meclisimiz vasıtasıyla ifade ettiği en son muhassıla-i efkârını söyleyeceği veçhile o kararı sulh kararı veya harp kararı olarak tatbik edecek bir vaziyet temin etmek lâzımdır. Onun için bir taraftan sizden aldığımız mezuniyet ve esasat üzerinde sulh için devam ve husule gelecek netice üzerinde Büyük Millet Meclisinin verdiği kararı milletin en son muhassıla-i efkârı olduğunu dahili ve harice izhar etmek için ve Büyük Millet Meclisinin verdiği karar üzerinde memleketin bütün sanayi ve vesaiti ile yürütmek için tecdidî intihap suretiyle milletin ârây-ı umumiyesini yeniden tecelli ettirmeği teklif ediyorum.

Lâzistan Mebusu Ziya Hurşit ve İzmit Mebusu Sırrı Beyler de söz olarak bu teklifi daha evvelce yaptıkları halde İsmet Paşa'nın neden o zaman tekliflerini kabul etmediklerini sormuşlardı. Tecdidî intihap hakkında bir çok hatiplerin yapmış oldukları beyanattan iki nokta tebarüz etmişti. Biri, intihabın doğrudan doğruya tecdidine karar verilmesi, diğeri Esat Bey ve arkadaşlarının verdiği takdirdeki 337 tarihli kanunun münferit maddesinin ilgası şeklinde idi. İntihabın yenilenmesi hakkında bütün Meclis müttetikti. Yalnız şekil üzerinde müzakere cereyan etmişti.

Başta Hüseyin Avni Bey olmak üzere İkinci Grup azaları şu mü-lâhazada bulunmuşlardı:

«Münferit madde Esas Teşkilât Kanunu'nun bir cüz'üdür. Bu Kanun diğer maddeleri ile münasebeti olduğu kadar Meclisin şekline taallük eden kısım da vardır. Maksat, Teşkilât-ı Esasiyeyi tadil etmeyip Meclisin tecdididir. O halde Meclis doğrudan doğruya intihabın tecdidine karar vermek suretiyle meseleyi halletmelidir. Bu suretle Teşkilât-ı Esasiye Kanununa da el sürülmemiş olur.»

Nihayet Meclis, teklif olunan kanun yerine «İntihabın icrasına karar vermiştir» şeklinde intihabın yenilenmesine ittifakla karar vermişti. Tarihî ve vatanî vazifesini fedakârlık ve feragatle ifaya muvaffak olan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin namı Türk tarihine da-ima tebcil edilecektir.

Mecliste bir gensoru hâdisesi

1 Nisan 1923'de intihabın yenilenmesi kararını vermiş olan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi 15 Nisana kadar toplanmış ve son içtimaî da o gün yapmıştı. Bir daha toplanmak için de münasip fırsat zuhur etmemişti. Birinci Büyük Millet Meclisi hatıralarına son vermeden evvel, Mecliste türlü münakaşalara sebep olan bir istizah takririnden ve bunun neticelerinden bahsetmek istiyorum. Basit gibi görülen bu meselenin parlamento tarihimizde bir yeri vardır.

14 Nisanda, yâni İsmet Paşa riyasetindeki murahhas heyetinin Lozan'a hareketinin mukarrer bulunduğu bir sırada Isparta Mebusu Hüseyin Hüsnü Efendi altmış bir arkadaşıyla birlikte İcra Vekilleri Heyeti Reisine ve gurup liderlerine haber vermeden bir takrir hazırlamışlardı. Şer'iye Vekili Vehbi Efendi'nin müstahikkini ilmiye tahsisatını usul ve kanunlar haricinde kendi intihap dairesindeki ülemaya tercihan ita ve sair mahallerdeki müstahakları mağdur ve kayın biraderini evvelâ tetkikat ve telifata, sonra da Şûra-yı Evkafa tayin ile müktesep hakkı ve mevzuatı nazarı itibare almadan kanunları ihlâl gibi bir çok hareketlerinden dolayı müstacelen istizah edilmesini istemişlerdi.

Takrire imza koyanların hemen hepsi Birinci Gruba mensuptu. Bu arkadaşların sulh konferansının ikinci defa toplanması gibi gayet nazik

bir zamanda hükûmeti takviye etmeleri icap ederken, bunun aksine, grup içtimasında bahis mevzuu edip karar almadan ve İcra Vekilleri Heyeti Reisini de haberdar etmeden istizah takririnin doğrudan doğruya Meclis riyasetine verilmesi ve bu takririn Meclis ekseriyeti tarafından kabul edilmesi hem hükûmetin ve hem de Meclis mehafilinin dikkatini çekmekten hâli kalmamıştı. O zamanlar ekseriyet, bu teşebbüsün bizzat Meclis Reisi tarafından gelmiş olması ihtimalinden şüphelenmişlerdi.

Meclisin 14 Nisan tarihli celsesinde Şer'iye Vekili Vehbi Efendi'nin istizahı yapılmıştı. Bazı müteassıp mebus hoca efendiler:

– Bir şer'iye vekili nasıl olur da İslâm Meclislerinde istizah edilebilir.

Gibi bazı acaip suallar sormuşlardı. Takrire imza eden hocaları da âdeta takbih etmişlerdi. Vehbi Efendi'yi Vekâletten iskat edecek kadar ortada mühim bir sebep olmadığı halde Şer'iye Vekilleri istizah edilemez gibi bunlara bir imtiyaz bahşetmek isteyen mutaassıp ve muhafazakâr hocaların yaratmış olduğu irticaî hava karşısında Meclis ekseriyeti hem bu irticaa karşı birleşmiş ve hem de bu hale sebep olduğu zannedilen Vehbi Efendi'ye itimatsızlık beyan etmeğe karar vermişti. Halbuki Vehbi Efendi, böyle irticaî bir harekete karşı tıynetle bir zat değildi.

Bu istizaha muvazi olarak Millî Müdafaa Vekili Kâzım Paşa'nın Millî Müdafaaaya ait iki Avans Kanunu'nun müzakeresi sırasında İcra Vekilleri Heyeti Reisinin ve Maliye Vekili'nin haberi olmadan avans kanunlarına kendiliğinden üç buçuk milyon zam ettirmeğe teşebbüsü, Meclis Umumî Heyetinde Maliye Vekili ile aralarında ihtilâfı mucip olmuştu.

Rauf Bey'in gensoru konuşması

Rauf Bey her iki hâdisе üzerinde beyanatta bulunmak lüzumunu duymuş, kürsüye gelerek, memleket mukadderatının çok nazik bir safhaya girdiği bir zamanda hükûmette ve Mecliste ve memlekette her defasından daha çok tesanüt ve birliğin mevcut olması üzerinde ıssarla durmuş ve ezcümle şöyle demişti:

– İcra Vekilleri Riyaseti makamı ihdas edildiği vakit bendeniz Meclis tarafından reisliğe intihap edilmiştim. O zaman encümenlerce

müzakeresi hitam bulmuş Vekillere ait bir vazife ve mesuliyet kanunu vardı. Bu kanunun daha o zamanlar intacı lâzım gelmişti. Her nasılsa fikirler bu kanun etrafında infisaha uğramıştı. Henüz muzafferiyet istihsal edilememiş ve mukadderatımız hallolunamamıştı. Böyle bir zamanda fikirlerin teşettüte uğramasını kabul etmiyenler arasında bir de bendeniz vardım. Mezkûr kanun en çok İcra Vekilleri Reisi ile heyetinin işlerini ve mes'uliyetini tanzim edecekti. Buna rağmen mahza fikirlerde birlik ve tesanüdü muhafaza edebilmek için sizin itimat ve kararınıza güvenerek mes'uliyeti üzerime almış ve bugüne kadar yine sizin yardım ve itimadınızla vazifemi sizi memnun edecek surette ifa ettiğimi ve edeceğimi sanmışım. Bu son bir iki günlük hâdiseler karşısında hiç bir kimseyi kanaatinde ve harekâtında tenkid etmek hatırımdan geçmiyerek arz ediyorum. Acaba bendeniz aynı metanetle, aynı kanaatle vazife salâhiyeti muayyen olmayan bu mes'uliyeti başarabilir miyim, başaramaz mıyım gibi bir endişe içindeyim. İşte bu nokta-i nazardan heyetinize müracaat zaruretinde kaldım.

– İcra Vekilleri Riyasetiyle mübahi olduğum günden bugüne kadar burada nasıl hareket ettiğimi söylemek isterim. Evvelce İcra Vekilleri Reisi, heyet arasından intihap edilir ve müzakereyi idare ederlerdi. Fakat İcra Vekilleri Reisi meclisi âlinizden intihap edildiği zamanda cereyan eden müzakereler neticesinde anlaşılmıştı ki, İcra Vekilleri Reisi'nin meclis-i âlinize karşı Heyet-i Vekile kararlarından mes'uldür. Bu şartlar altında bendenizi intihap etmişiniz. Kanunda bu husus sarih olmakla beraber tarafların telâkkisi bu tarzda olmuştu. Böyle olunca ben İcra Vekilleri Reisi olarak her Vekil arkadaşımın vazife ve selâhiyetinden mes'ul olarak kararların altına imza koymakla mükelleftim ve daima bu kararlara seve seve imza vazettim ve kanaatim hilâfına da hareket etmedim.

Rauf Bey bundan sonra millî müdafaa avans meselesi üzerinde durarak şunları söylemişti:

– Dün Mecliste müzakere edilen millî müdafaa avans kanunları münasebetiyle bazı şekiller tebellür etmiştir ki, bu ifade edilmiş ve zapta geçmiştir. Bu böyle kaldıkça vekiller arasındaki hürmeti mütekebile mütezelzil olabilir, tenakus edebilir ve bilhassa İcra Vekilleri Reisi sıfatıyla benim nefsimde olan itimadım azalır ve halledilmezse kalmaz. Me-

sele şudur: Heyet-i Vekileniz Müdafaa-i Milliye Vekilinin lüzum gösterdiği bir parayı avans olarak görüşerek Maliye Vekilinin fikri de lâhik olarak meclis-i âlinize diğer kanunlarla sevk etmişti. Dün bu ve diğerlerinin müzakeresine başlanmıştı. Bunların bir kısmından İcra Vekilleri Heyeti reisinin haberi yoktu. Meclis kürsüsünden Maliye Vekili ile Millî Müdafaa Vekili arasında münakaşalar olmuş, muhalefet şekilleri görülmüş ve bir mebus arkadaşımız da kemal-i teessürle arz ve izahını rica ediyorum: «Baklayı ağzımdan çıkarmayın» demişti. Kabul etmediğim ve imzamı koymadığım herhangi bir şey, benim mes'uliyetimde görünerek mevkii fiile konursa, mevkiiim, vaziyetim çok garip olur, hariç ve dahil ne der? Buna karşı ben herhangi bir şekilde olursa olsun tahammül edemeyecek bir arkadaşınızm. Bu hâdise olmuştur. Bu gibi hallerin esbabı bulunmalı ve noksanı ise ikmal edilmelidir. Aksi takdirde mes'ul heyet arasında mütekebil itimat kalmaz, kararlar sakat olur.

Hüseyin Rauf Bey Şer'îye Vekili hakkında verilen istizah takririnden de şöyle bahsetmişti:

– İkinci bir hâdise, ki Şer'îye Vekilinden vukubulan istizahtır. Fikirlerinize müessir olmayayım diye istizahtan evvel ve akabinde mütalâa beyanından nefsimi menettim. Fakat şimdi serbest olarak kanaatimi söylemek mecburiyetindeyim. Çünkü mesuliyette müşterekim. İcra Vekilleri Reisi olarak arkadaşımın ne kadar ufak olursa olsun bana karşı da vazifeleri vardır. Altmış arkadaşımın bir araya toplanıp da istizahu mucip mühim bir hâdise olduğu zaman benim de müşterek bir heyet arkadaşı olduğum düşünülerek hâdiseyi bana izah etmeli idiler. Bunu bertaraf edip edemeyeceğimi benden sorabilirlerdi. Bu fırsatı bana bahsetmeden ve neticeyi benden anlamadan istizah edilmiş ve bu suretle İcra Vekilleri Reisinin vaziyeti müşkül olmuştur. Şer'îye Vekilinin istizahının neticesi şu veya bu olduğuna göre meclis-i âlinizin kararı tatbik olunacak, fakat heyet arkadaşları bizimle müşterek mesaide mes'ul olmak itibariyle Vekiller Heyetinde bir vazife suiistimali ortaya çıkmış oluyor. Bütçenin sarfında lâübalilik derecesinde olan bu meseleyi bana bildirmekten hazer eden arkadaşlar huzurunda benim mevkiiim ne olacaktır? Yani itimat derecem azalmıyacak mı?

Rauf Bey bundan sonra, Lozan'a gidecek murahhas heyeti için istenilen tahsisatın muvazene-i maliye encümenine gönderildiğini, fa-

kat hâlâ çıkmadığını söyleyerek acı acı şikâyet etmiş ve sözlerini aşağıdaki cümlelerle tamamlamıştı:

– Bir insana bir vazife, bir mes’uliyet verilir, itimat olunur ve onun nokta-i nazarı terviç kılınır ve bu suretle hareket edeceği hakkında kendisine fırsat ve serbesti verilir, fakat bu münakaşa olacak, şu münakaşa olunacak diye bir şekil ve lâyhayı sevk etmek de denilebilir ki, müvazene encümeninin salâhiyetidir. Maliye Vekili Bey de muvafakat edebilir, fakat benim de haberim olmalıdır ve ben de ona göre hareket etmeliyim. Bundan haberim olmamıştır. Burada münakaşa başladıktan sonra haberim olmuştur. Böyle memlekete ait mühim kararların alınacağı zaman ben vazifemi terketmeği, aynı düşman karşısında mevzii terketmeği bir hiyaneti vataniye telâkki edecek kadar bir askerim ve Meclisin memuruyum. Vazifemi terketmek için kararınız lâzımdır. Kararınız mutâ ve şereftir. Beni affediniz. Fakat bu tarzda kararınızı vermeyecek iseniz, bu işler tashih ve tanzim edilir. Mes’uliyetli ve şerefli olan vaziyete gelirim. İcra Vekilleri Reisi sıfatıyla kararınızın neticesini beklemek ve görmek mecburiyetindeyim.

Şer’iye Vekiline güvensizlik beyanı

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey’in gayet sarih ve haklı olan beyanatı üzerine Maliye Vekili durumu ıslaha çalıştıktan sonra Saruhan Mebusu Reşat Bey’in aşağıdaki tavrı kabul edilmişti.

«Müzakere kâfidir.»

İcra Vekillerinin vazife ve mes’uliyeti hakkındaki kanun lâyhası henüz Meclis-i âlice kesbi katiyet etmemiş olmakla beraber İcra Vekilleri Reisinin vezaifi müşterekeden dolayı İcra Vekilleri Heyeti ile Büyük Millet Meclisi arasında vasıta olduğu ve Vekillerin mercii istişarisi bulunduğu şimdiye kadar geçen uzun müddet zarfında fiilen takip olunmuş usul ve teamül haline geçmiştir. Bundan başka bu hususla münasebette olarak Meclis-i âlide cereyan etmiş müteaddit müzakerelerde dermeyeran edilmiş olan mütalâa dahi tarzı mezkûru tasvipkâr mahiyette olarak heyet-i umumiyenin reddine maruz kalmıştır. Heyet-i Vekile Reisi umum İcra Vekilleri ile beraber müşterek vezaifden mes’ul olduğu Meclisçe tebellür ve teyyüt etmiş bir keyfiyettir. Bazı muamelâtın dolayı heyet-i

vekile reisi ile bazı vekiller arasında tahaddüs ettiği anlaşıl原因 suitefeh-hümü bertaraf etmek ve fimabât bu gibi suitefeh-hümâta meydan bırakılmamak üzere balâdaki iki noktanın Heyet-i Vekile Reisinin İcra Vekilleri Heyeti ile Büyük Millet Meclisi arasında vasıta ve vekillerin mercii istişarisi olduğu ve vezaifi müşterekeden Reisin Vekillerle beraber mes’ul bulunduğu noktalarını İcra Vekillerinin nazar-ı dikkatine vaz ederek ruzname-i müzakerata geçmeği teklif ederim.»

Bu teklif kabul edildikten sonra kürsüye gelen Rauf Bey:

– Mütereddit noktaları arz etmiştim. Onların bir mesele-i esasiye olarak kabul edilmesi kanunun müzakeresinde olacaktır. Emniyetiniz oldukça vazifede devam edeceğim.

Demişti. Rauf Bey’in bu sözlerini Meclis teşekkürlerle karşılamıştı. Vekillerin, Meclis Reisinin tesiri altında kalarak, Heyet-i Vekile Reisini tam bir istişarî merci kabul etmediklerinden bu nevi ihtilâfların zuhur etmiş olduğu Meclis mehafilinde kuvvetle şayi olmuştu.

Şer’iye Vekili Konya Mebusu Vehbi Efendi’nin istizahı neticesinde yüz doksan altı aza reye iştirak etmişti. Bunlardan 128 aza adem-i itimat reyı vermişlerdi. İtimat etmeyenler birinci grupla ona taraftar olanlardı.

Netice anlaşıldıktan sonra kürsüye gelen Vehbi Efendi aynen şunları söylemişti:

– Vaktiyle beni Şer’iye Vekâletine intihap ve hakkımda beyan-ı itimat ettiğinizde bu lûtuftan dolayı bu kürsüye gelip teşekkür etmiştim. Hepiniz bilirsiniz. Şimdi adem-i itimatınız benim için bir lûtuf olduğundan dolayı cümlenize teşekkür ederim. Çünkü benim kaldırmıyacağım bu yükü benim üzerimden almak kadar benim için bir iyilik olamaz, teşekkür ederim. Efendiler, ben kula kul olmam Allah’a kulluğum kâfidir.

Vehbi Efendi bu beyanatıyla Meclis ekseriyetinin zimnen Meclis Reisinin tesiri altında hareket etmekte olduğu kanaatini izhar etmek istemişti.

Şer’iye Vekili Vehbi Efendi, muhafazakâr ve sert bir zattı, fakat mutaassıp değildi. Zaten yukarıdaki beyanatı da bu karakterde olduğunu teyit etmektedir. İstanbul’un işgal edildiği gün saraya giden Meclis-i

Mebusan heyeti arasında bu zat da vardı. O zaman Anadolu'nun kararını Sultan Vahidettin'e pervasızca söyleyenlerden biri olmuştu. Vehbi Efendi'nin Şer'îye Vekâletinden çekilmesini isteyenler, bu zatın o vekâleti iyi idare edemediğinden şikâyet ettiklerinden değil, Meclis murakabesini her şeyin üstünde görmelerindendi. Mutaassıp Hocaların:

– Bir Şer'îye Vekili İslâm Meclislerinde nasıl istizah edilebilir?

Diye ortaya atılmaları da bu adem-i itimatta başlıca âmil olmuştu. Şer'îye Vekâletine Konya Mebusu Musa Kâzım Efendi intihap olunmuştu.

İlk Meclisin son toplantısı

Birinci Büyük Millet Meclisi son içtimainı 15 Nisan 1923'de yapmıştı. Birinci grup ve taraftarları, 1920 tarihli Hıyanat-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesini, 1922 senesine kadartekâmül etmiş olan yeni devlet şekline her ne suretle olursa olsun karşı gelenlerin vatan haini adedilmeleri şeklinde tadilini kararlaştırmışlardı. Bu yeni tadili Meclisin kapanmasından evvel alelacele Meclise kabul ettirmek istemişlerdi.

Bu tadil teklifi iyi tatbik edilmek şartıyla yerinde bir hareketti. Çünkü Edirne şehrine kadar olan geniş bir işgal muntakası anavatana ilhak edilmişti. Bu muntakaların sakinleri, henüz yeni millî devletin mahiyetini bilmiyorlardı. Bir çok vatandaşın işgalin menfi tesirleri altında kalmış oldukları da bir hakikatti. Son günlerde malûm olan hâdiseler dolayısıyla Meclis o kadar hassastı ki, acele bir şey getirildi mi, mebuslar irkiliyor, acaba yine fevkalâde bir şey mi var, diye endişeleniyor ve mukavemete kalkışıyordu. İşte Hıyanat-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinin tadil teklifi bilhassa çok sinirlenmiş olan ikinci grubun obstürksiyonuna uğramıştı. Nihayet bir hayli uzayan ve çeşitli münakaşalara vesile olan bu tadil ancak 15 Nisanda geç vakitlerde son şeklini alabilmiş ve Meclisten de çıkmıştı.

Birinci maddenin tadil şekli şu idi; «Saltanatın ilgasına ve huku hâkimiyet ve hükümrâninin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesinde mündemiç bulunduğu dair 1 Teşrinisani 338 tarihli karar hilâfında veya Türkiye Büyük Millet Mec-

lisinin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen ve tahriren veya fiilen ankasdın muhalefet veya ifsadat ve neşriyatta bulunan kesân haini vatan addolunur.»

Birinci Büyük Millet Meclisinin son günü müzakere edilen kanunlardan biri de Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in zevcesine def'aten üç bin lira verilmesi ve üç çocuğuna da sinni rüşte vusullerinde kendilerine bankaya beheri için beşer bin liradan on beş bin liranın tevdiı teklifi idi. Teklif kabul edilmiş ise de nisab olmadığından ve ikinci defa da reye konulmadığından kanun halini almamıştı.

Birinci Büyük Millet Meclisi altmış altı intihap dairesinden gelmiş olan 337 mebusan kurulmuştu. Ayrıca 23 mebus da Meclise gelmeden istifa etmişlerdi. İstifa eden bu mebuslar arasında hatırımda kaldığına göre, Adana'dan Tevfik ve İbrahim Beyler, Çorum'dan Doktor Atıf Bey, Ergani'den Ali Şefik Bey, Hakkâri'den İbrahim Bey, Seyit Talha ve Ömer Efendiler de vardı. İstanbul Meclisinden Büyük Millet Meclisine iltihak edenlerin sayısı 92 idi. 13 mebus da İstanbul'un işgali sırasında İngilizler tarafından tevkif edilerek Malatya'ya sürülmüş ve Büyük Millet Meclisi hükümetinin teşebbüsü ile serbest bırakılarak bilâhara Ankara'ya gelmişler ve Meclise katılmışlardı.

Malta'dan gelen mebus arkadaşlar şunlardır: Feyzi Bey, Zülfü Bey, Faik Bey, Mehmet Şeref Bey, Ali Cenani Bey, Celâl Nuri Bey, Cemal Paşa, Numan Usta, Tahsin Bey, Ali Bey, Hacı İlyas Sami Efendi, Kara Vasıf Bey ve Hüseyin Rauf Bey.

Yunanlılar tarafından Trakya'da esir edilen Cafer Tayyar Paşa da Edirne mebusu olarak zaferden sonra Meclise katılabilmıştı.

23 Nisan 1920'den 15 Nisan 1923 tarihine kadar süren Birinci Büyük Millet Meclisinin faaliyeti devresinde 71 mebus istifa etmiş veya müstafi sayılmış, 3 mebus iskat edilmiş, bir zatın mebusluğu red ve bir tanesinin de tasdik edilmemiştir. İstifa edenlerin yerlerine yenileri seçilmişti. Yine bu devre zarfında 24 mebus Hakkın rahmetine kavuşmuştu. Bunların arasında Rahmetli babacığım İsmail Fazıl Paşa da vardı.

Tarihî vazifesini her takdirin üstünde bir fedakârlık ve feragatle yapan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, yeni Türk devletinin müessesisi ve İstiklâl Savaşı'nın başarıcısıdır.

Halk Fırkası'nın kurulması

1922 yılı Aralık ayının altıncı günü, Ankara'da bulunan matbuat mümessilleri ile bir konuşma yapan Gazi Paşa istikbal hakkındaki tasavvurlarından bahsederken, sulh yapıldıktan sonra, hürriyet ve istiklâl için yapılan büyük savaşı tamamlamak ve milletin istidat ve kabiliyetlerini azamî surette geliştirmek, memleketin bütün servet kaynaklarından faydalanmak yolunda hiç bir fırsat ve hareketi öldürmüyerek çalışmaya mecbur olduğumuzu hatırlatmak, fakat bunun bir programa bağlanması icap ettiğini, memlekette yapılması lüzumlu ıslahatı planlayacak bir programın muvaffakiyetli ve devamlı olmasının şart olduğunu söyleyerek şöyle demişti:

– Bu millî maksat ve mülâhazaları nazar-ı dikkatte bulundurarak milletimin, her sınıf halkında ve hattâ âlem-i İslâmın en uzak köylerinde beni ebediyen müftehir bırakacak surette gördüğüm teveccüh ve itimada kesbi liyakat etmek için en mütevazî bir ferdi millet sıfatıyla hayatımı, sonuna kadar vatanın hayrına vakfeylemek emeliyle sulhün istikrarını müteakip halkçılık esasî üzerine müstenit ve Halk Fırkası namıyla siyasî bir fırka teşkil etmek niyetindeyim.

O zamanlar, ben ve millî harekâtın ilk safhasında mühim vazife ve mes'uliyetler üzerine almış olan diğer arkadaşlarımız, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasî bir fırka teşkil etmesine taraftar olmamıştık. Bilâkis Gazi'nin memleketin kurtuluşundan ve iç inkılâplardan sonra teşekkül edecek siyasî fırkaların üstünde tarafsız kalmasını, sulh devresinde memleketin birliğini ve siyasî fırkaların inkılâp hareketlerinde birleşmesini temin gibi mühim ve vatanî vazifelerini üzerine almasını istemiştik. Siyasî fırkaların sert münakaşa ve kavgalarına karışmamasını daha uygun mütalâa etmiştik.

Gazi Paşa, bu beyanatının gazetelerde intişarından bir hafta kadar sonra yurt içinde bir tetkik seyahatine çıkmış, Eskişehir, İzmit, Bursa, Balıkesir, İzmir ve Adana gibi şehirlerde halkla temas etmiş ve bu arada kuracağı siyasî fırka hakkında geniş izahat vermişti. Halkı bu yeni fırka etrafında toplanmaya davet etmişti.

İzmit'te 16 Ocakta İstanbul gazetelerinin mümessillerini kabul eden Gazi Paşa:

– Ben Halk Fırkası namı altında bir fırka teşkil edeceğim dediğim zaman zonnolunmasın ki, milletin muhtelif sınıflarında bir veya iki sınıfın menfaatini ve yahut refahını temine matuf bir gaye takip edeceğim... Fırkanın programı bütün milletin refah ve saadetini temine matuf olacaktır. Ortaya koyacağımız şey müsbet millet programı olmalıdır, demişti.

Mustafa Kemal Paşa, seyahatini İzmir'e kadar uzatmıştı. Çünkü valdesi Zübeyde Hanım, Ocak ayı ortalarında tedavi ve istirahatte bulunduğu İzmir'de vefat etmişti. Memlekete Mustafa Kemal gibi hayırlı bir evlât yetiştiren bu bahtiyar anayı ben çok eskiden tanırdım. Sınıf arkadaşım olan Gazi ile Selânik'te bazı geceler evlerine giderdim, rahmetli Zübeyde hanım bizi izaz etmek için çırpınır dururdu. Hattâ bir gece Mustafa Kemal Paşa, ben ve o zaman binbaşı olan rahmetli Fethi Okyar, sabaha karşı evin kapısını çalmıştık. Zübeyde Hanım,

– Anlaşıldı, size sıcak bir çorba lâzım.

Diyerek bizi içeriye almış ve kendisi de mutafağa girerek çorba pişirmeğe koyulmuştu.

Gazi Paşa İzmir'de de gazete mümessillerini toplamış, yine Halk Fırkası hakkında konuşmuş, seyahat ettiği bütün şehir ve kasabalarda kuracağı partiye çok yakın bir alâka ve sempati müşahade ettiği ve bundan fevkalâde mütehassis olduğunu söylemiş, fırkanın programı hakkında da malûmat vermişti. Ertesi günü, yâni 31 Ocakta İzmir'de eski gümrük binasında aynı mevzu üzerinde halka bir hitabede bulunmuştu.

Gazi İzmir'den sonra Ankara'ya dönmüş, fırkanın kuruluş hazırlıklarına ve birinci grup azaları ile temasa hız vermişti.

Halk Fırkası'nın 9 umdesi

1 Nisanda Türkiye Büyük Millet Meclisi tecdidi intihaba karar vermişti. 8 Nisanda Müdafaa-i Hukukun birinci grubu heyeti umumiye halinde Ankara Muallim Mektebinin konferans salonunda toplanmıştı. (Bu mektep binası sonraları tevsi olunarak Maarif Vekâletine tahsis olunmuş, yakın zamanlara kadar burada kalmıştır. Yedi sekiz sene evvel bir gece yanarak tamamen harap olmuştur. Şimdi aynı arazi üzerin-

de büyük bir iş hanı yapılmaktadır) Bu mühim içtimada Gazi Paşa da bulunmuş ve evvelce hazırlanmış olan Millî Umdeler Beynamesi üzerinde müzakereler yapılmıştı. Neticede bu beyanname heyeti umumiyece kabul ve tasdik edilmişti. Bundan başka grup umumî heyeti yeni intihapla meşgul olmak üzere Gazi tarafından teklif edilen bir heyetin intihabını karar altına almıştı. Seçilen heyet aynı zamanda grubun mebus namzetlerini de tesbit edecekti.

Heyet ilk defa 10 Nisanda Mustafa Kemal Paşa'nın riyaseti altında Ankara İstasyonundaki İcra Vekilleri Reisinin ikâmetgâhında içtima etmiş ve intihabın sonuna kadar mesaisine burada devam eylemiştir.

8 Nisan içtimasında kabul edilen seçim beyannamesi aynen şöyle başlıyordu:

«Memleketi ve milleti izmihlâl felâketinden kurtarmak için milletten aldığı salâhiyeti mutlaka ile içtima eden Türkiye Büyük Millet Meclisi Hâkimiyeti Milliye esasatına müsteniden bir halk devleti ve hükûmeti teşkil etti. Deruhte ettiği vezaifi milliyenin kısmı mühimmini üç senelik mütemadi mesaisiyle ifa eylemiş olan Meclis, 1 Nisan 1339 tarihinde tecdidî intihaba müttefikân karar verdi.

Önümüzdeki devre inşallah takriri müsâlemet müyesser olacağından iktisadî tekamülâtını temin, her nevi teşkilâtımızı ikmal ve bu suretle mülk ve milleti refaha nail etmek gaye olacaktır.

Yeni devre-i mesaide Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve memleketi Hâkimiyeti Milliye dairesinde siyasî teşkilâta mazhar etmek için bir Halk Fırkası teşekkül edecektir. Mecliste eylevm müteşekkil (*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu*) Halk Fırkasına intikal edecektir. Mezkûr fırkanın, halk hâkimiyeti, teceddüt ve inkişafatı maddiye ve mâneviye esasatına müstenit mufassal ve muntazam bir programı bilcümle azasının nazarı münakaşa ve tasvibine arz edilecektir.

Buna intizaren grubumuz aşağıdaki umdelerle intihabata iştirake karar vermiştir. Bu umdeler, memleketin en müstacel ihtiyacatı ve bir çok erbab-ı ihtisâsın mütalâatı ve bilhassa İzmir'de bütün memleket mümessillerinden müteşekkil olarak in'ikat eden İktisat Kongresi mesaisi dahi nazar-ı dikkate alınarak tesbit edilmiştir.»

Bundan sonra, dokuz umde sıralanmıştır ki, hülâsası şudur:

1 – Hâkimiyet kayıtsız ve şartsız milletindir.

2 – Teşrinisanî 338 tarihli Büyük Millet Meclisi kararı değişmez düsturumuzdur. (*1 Teşrinisanî kararı; saltanatın ilgasına ve hukuku hâkimiyet ve hükûmraninin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere, Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti mâneviyesinde mündemiçtir.*)

3 – Memlekette emniyet ve asayişin muhafazası en mühim vazife-dir.

4 – Mahkemelerimizin serian tevzii adaletleri temin edilecektir.

5 – İktisadî selâhımız temin edilecektir.

6 – Halkın askerlik müddeti azaltılacaktır.

7 – İhtiyat zabitlerinin istikbali temin, askerî malûller, emekliler ve Eramil ikdar edilecektir.

8 – Memurin meselesinin tesbit ve ikmalî, halk umurunun azamî surette intacı temin edilecektir.

9 – Harap yerlerimiz süratle imar edilecektir.»

İleride anlatacağımız gibi Halk Partisi'nin resmen teşekkülü seçimden daha sonradır. 7 Ağustosta Ankara'ya gelmiş olan yüzden fazla mebus Gazi Paşa'nın riyasetinde toplanmış, bu toplantıda Mustafa Kemal Paşa, İstiklâl mücadelesinin başından itibaren Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin ve Halk Partisi'nin kuruluş hazırlıklarının geçirdiği safhalardan bahsederek, Müdafaa-i Hukukun Halk Fırkasına inkılâp edeceğini bildirmişti. İki gün sonra yapılan ikinci toplantıda nizamname projesi incelenmiş ve nihayet 9 Eylülde Parti, Cemiyetler Kanununa göre hükûmetçe resmen tescil olunarak kuruluşunu tamamlamıştır. Gazi Paşa, Halk Partisi'nin umumî reisi olmuştur.

Halk Fırkası ve seçim faaliyetleri

Birinci Büyük Millet Meclisi 15 Nisandan sonra ikincisi gelinceye kadar bir daha toplanmamıştı. Mebuslar, Ankara'yı terkederek intihap bölgelerine gitmişlerdi. 16 Nisanda Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisliğinden mebus namzetliği için yapılan bir tebliğde ilk defa Halk Fırkası adı ortaya çıkarılmış ve «Müdafaa-i Hukuk Grubu ve Halk Fir-

kası namzetliğine talip olacaklar merkeze iş'arı keyfiyet etmekle beraber aynı zamanda arzu ettikleri intihap dairelerinde namzetliklerini koymakta serbesttirler. Ancak cemiyetin ve fırkanın namzetleri merkezce yapılacak tetkikattan ve mahalleri ile yapılacak istişareden sonra tesbit ve zamanında merkezden ilân edilecektir.» denilmekte idi.

Mutasavver Halk Fırkası'nın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile birleştirileceğine dair henüz bir karar alınmamıştı. Birleştirme keyfiyeti sadece grubun intihap heyeti tarafından düşünülmüştü. Birinci Büyük Millet Meclisinde Müdafaa-i Hukuk grubunun ikiye ayrılmış olduğu dikkat nazarına alınırca, bu birleştirmeğe yalnız birinci grubun salâhiyetli olamayacağı aşikârdı. Zamanı geldiği vakit toplanacak olan ikinci Müdafaa-i Hukuk Kongresinde bu hususta bir karar verilebilirdi.

Yeni intihaba Halk Fırkası namıyla girmek de düşünülmüştü. Fakat Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin istiklâl mücadelesi tarihimizde kazanmış olduğu şöhret ve itibar o kadar genişti ki, onun yerine adı henüz memleketin her tarafına yayılmamış ve resmî formalitesi bile tamamlanmamış olan yeni bir fırka namıyla intihaba iştirak, o buhranlı günlerde ve sulhün imzalanmadığı bir sırada memlekete çok şeyler kaybettirebilirdi. Buna mahal vermemek için intihabın devam ettiği müddet içinde yapılan tebliğlerde bazan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve bazan da Halk Fırkası adı kullanılmıştı.

Yeni başhyan siyasî hayatımızda Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası'nın başına geçerek kurulacak diğer siyasî fırkalarla karşı karşıya gelmek gibi bir durum iktisap etmişti. Halbuki fırkaların üstünde tarafsız bir Devlet Reisi makamında kalabilirdi. Fakat öyle olmadı. Gazi Paşa gibi memleketin büyük bir kurtarıcısı hem devlet ve hem de fırka reisi olarak iktidarda kalmış ve Hâkimiyet-i Milliye'nin esasını kuracak olan siyasî fırkalar hayatı memleketimizde serbestçe inkişaf edememişti. Halk Fırkası da tek siyasî parti olarak yıllarca iş başında kalmıştı.

Aziz ve rahmetli arkadaşım Gazi Paşa'nın tarafsız bir devlet Reisi kalarak inkılâp hareketlerini daha iyi idare edeceği kanaatini hâlâ muhafaza etmekteyim. Kim bilir, belki de ben yanılıyorum.

Mustafa Kemal Paşa'nın, intihap heyetinin başında bilfiil intihap işlerine çok yakından müdahale etmesi, Meclis ve hükûmetin tarafsızlığını ister istemez ihlâl ediyordu. Bu suretle Gazi'nin pek kuvvetli şahsi-

yeti karşısında hiç bir kimse ve zümre ne fırka teşkiline ve ne de intihap mücadelesine kalkmamıştı. Bu tabii olmıyan durumu biraz olsun telâfi edebilmek için İcra Vekilleri Heyeti reisi Hüseyin Rauf Bey hükûmetin, ben de Meclisin Reisi olarak işlerimizin başında kalmıştık. İntihap heyetinin icraatına iştirak etmiyerek tarafsızlığımızı muhafazaya çalışmıştık.

Mustafa Kemal Paşa, intihap sırasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Halk Fırkası Reisi olarak seçim işleriyle bizzat meşgul olmuş, aynı zamanda Başkumandanlık sıfatını da muhafaza etmişti.

Birinci Meclisteki İkinci Müdafaa-i Hukuk grubu azası, Gazi'nin istikbalde idare şekli hakkındaki fikirlerini anlıyamadıklarından evvelâ Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmeti şeklini muhafazada ısrar etmişler, bu mümkün olmadığı takdirde Meşrutî idareye dönmeği hatırlarına getirmişlerdi. Hıyanet-i Vataniye Kanununun tadilinden sonra idare şekli hakkında alenî münakaşa yapmak ve fikir dermeyeran etmek imkânı kalmayınca, gizlice ve Gazi Paşa'nın istikbal hakkındaki düşünceleri üzerine menfî propagandalar yapmağa başlamışlardı. Şüphesiz ki bu menfî propagandalar, irtica hareketlerini kuvvetlendirmeye yararıydı.

Faaliyet merkezi İstanbul olan mülga İttihat ve Terakki Fırkası mensupları intihap esnasında siyasî bir rol oynamak istemediklerini ilân etmişlerdi. Herhangi bir grup namı altında da seçime iştiraki tertiv etmediklerinden fert itibariyle reylerini Gazi'ye vereceklerini söylemişlerdi. Maksatları mevcut bir eseri zayıflatmak niyetinde olmadıklarını anlatmaktı.

Mülga İttihat ve Terakki Fırkası'nın ileri gelenlerinden eski İaşe Nazırı Kara Kemal Bey gerek kendisinin ve gerekse arkadaşlarının Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini müşkülâta uğratacak hiç bir hareket ve faaliyette bulunmayacağını ayrıca ilân lüzumunu duymuştu.

İkinci Grup tasfiye olurken...

İntihap işleri memleket dahilinde ehemmiyetle devam ediyor ve dikkatle takip olunuyordu. Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki mebuslar, altmış altı intihap dairesi üzerinden seçilmişlerdi. İkinci Büyük Millet Meclisi ise yetmiş iki intihap dairesinden seçilecekti. İntihap dairelerinin artmasına yeni kabul edilen kanuna göre yirmi bin erkek nü-

fus için bir mebus seçilmesi sebep olmuştu. Diğer taraftan Çatalca ile Tekirdağ eskiden bir intihap dairesi iken ikiye ayrılmıştı.

Birinci Müdafaa-i Hukuk grubuna karşı daima vaziyet alan ve ikinci grupla işbirliği yapan Trabzon Müdafaa-i Hukuk teşkilâtı Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in şahadetinden sonra merkeze karşı alenen muhalefete geçmişti. İkinci grup âzasından Lâzistan Mebusu Abidin Bey'in Rizede birinci grup aleyhinde nutuk söylemesi bilhassa Trabzon ve mülhâkatı teşkilâtı üzerinde oldukça mühim tesirler yapmış ve bu teşkilâtın merkezin aleyhinde yürütmesine sebep olmuştu. Bununla beraber halkın ekseriyeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin umdelerine ve Gazi Paşa'ya sadakatle bağlı olduklarını mütemadiyen merkeze telgraflarla bildirmişlerdi. Bunun üzerine merkez, Trabzon'a eski Adliye Vekili Refik Şevket (*İnce*) ve Seyhan Mebusu Zamir (*Damar*) Beylerden müteşekkil bir tahkik heyeti göndermişti. Neticede Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk lağvedilmiş ve yeni bir heyet iş başına getirilmişti. Bu suretle gerek Trabzon'da ve daha Şarktaki muhalefet hemen hemen sönmüştü.

Garpta da İkinci Grup azasından Hoca Şükrü Efendi Afyonkarahisar'da birinci grup aleyhine nutuklar söylemişti.

İntihap işleri ekseri normal seyrini takip etmekle beraber bu ve buna benzer hâdiseler de olmuyor, değildi. Meselâ Cenuptaki bazı gazeteler halka, ikinci grup azalarına rey verilmesini telkin ediyorlardı. Bu arada ikinci grup azasından Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey Adana'da bir beyanname neşrederek Gazinin şahsiyetini imâ ile saltanat-ı şahsiyeyi yıkmak için çalıştığını ve Büyük Millet Meclisinde masuniyeti şahsiye kanununu bu maksatla kabul ettirdiğini yazmıştı.

Gazi Paşa da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi sıfatı ile bütün teşkilâta tamimler yaparak, kendisi ve partisi hakkındaki menfi propagandaları cevaplandırıyor, teşkilâtı da ikaz ediyordu.

Seçimler devam ediyor, her tarafta Müdafaa-i Hukuk namzetleri kazanıyordu. İkinci gruba mensup olanlar veya taraftarları rey alamıyorlardı. Bununla beraber Türkiye dahilî politikasının en mühim meselesi olan idare şekli tekrar ortaya atılıyordu.

Hakikati söylemek lâzım gelirse, memleketin ekseriyeti şahsî saltanattan bıktığı kadar, fırka ve şahsî tahakkümlerden de o derece

usanmıştı. Bunların geçmişte çok acı tecrübelerini ve misallerini görmüştü. Sulhün tam bir surette halledilmemiş olduğu bir zamanda idare şekli meselesi, politikacıları iki partiye ayırabilirdi. Fakat sulhün pek büyük müşkülâtla elde edilebileceğini sezmiş olan memleket ekseriyeti, her taraftan bu ikiliğe meydan vermemeğe çalışmış ve birlik göstermekte asla kusur etmemişti.

Aşikâr bir surette anlaşılıyordu ki, herkes istikbalde Gazi Paşa'nın bir fırka başında çalışacağını anladığı halde yine sıklet merkezi olan Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplanmanın ve memleketin mukadderatı ve istikbâlini Türkiye'nin bu en kuvvetli adamına terketmenin en doğru bir hareket olduğuna kanaat getirmişti. Sulh aktedilinceye kadar birlik ve beraberliği ihlâl edebilecek bütün mevzular, âtiye bırakılmıştı.

Memleket dahilinde seçimler mücadeleli veya mücadelesiz devam ederken, Lozan Sulh Konferansında Türkiye'nin mukadderatı bahismevzuu oluyordu. Dünyanın nazarları İsviçre'nin yine bu şirin kasabasına çevrilmiş bulunuyordu. Memleketimizin aydınları da nazarlarını o tarafa çevirmişti. Silâhlı mücadele büyük zaferimizle nihayet bulmuştu. Fakat yeşil masa etrafında bu hakkımız pürüzsüz olarak acaba tanınacak mı idi?

Halk Fırkasının resmen kurulmasına ve İkinci Büyük Millet Meclisinin toplanması mevzuuna tekrar dönmek üzere Lozan Konferansının ikinci devresini ve sulhün imzasını anlatacağım.

Lozan Konferansı'nın İkinci Devresi

Konferanstan önceki vaziyet

Birinci Lozan Konferansı, hangi tarihte toplanacağı malûm olmadan dağılmıştı. İstanbul'daki İngiliz mümessillerinden Sir Nevvil Henderson, daha evvel işaret ettiğimiz gibi Türk tekliflerini hamil olarak İstanbul'dan ayrılmış ve 17 Mart 1923'de Londra'ya muvasalat etmişti. İngiltere hükûmeti, Türk tekliflerini müzakere etmek üzere 19 Martta müttefik murahhaslarını Londra'ya çağırılmıştı. Murahhasların Londra müzakereleri bir hayli uzun sürmüştü. Durum 28 Martta bedbinâne telâkki edilecek bir mahiyet almıştı. Müttefiklerin, bizim askerî şartlarımızı hülâsa eden mukabil tekliflerimizi reddedecekleri anlaşılıyordu. Göz boyamak için, gûya kendi tekliflerinde pek az tadilâta razı olabileceklerini işaret etmişlerdi. Bu takdirde sulhü beklerken harbin başlayacağına hükmedilebilirdi. 29 Martta durum daha gayri müsait bir şekil almıştı.

31 Martta müttefiklerin mukabil tekliflerimize vermiş oldukları cevap sarih ve açık olmamakla beraber, ilk nokta-i nazarlarında sebat eder gibi görünmüşlerdi. Mukabil tekliflerimizi sadece münakaşaya âmade oldukları ve her iki tarafın hüsnü niyetle hareket ve sulhü arzu ettiklerine göre sulh akdinin mümkün bulunduğu kanaatini izhar etmişlerdi.

Müttefik notasına verdiğimiz cevap 8 Nisanda devletlere tebliğ edilmişti. Bunda arazi meselesi meskût geçilmekte ve malî ve iktisadî meseleler hakkında bazı kayıtlar serdolanmakta idi. Murahhas heyetimiz 23 Nisanda Lozan'da bulunacağı bildiriliyordu.

Lord Curzon'un tedavi maksadıyla Fransa'ya gitmesinden Lozan'a gelececeği, yerine başmuraşhas olarak İngiltere'nin İstanbul mümessili Rumbold'un tayin edileceği anlaşılıyordu. Müttefikler, 23 Nisanda Konferansın Lozan'da toplanması hakkında teklifimizi kabul etmişlerdi.

İngiliz Başmuraşhası Rumbold'un 17 Nisanda yapmış olduğu beyanatta İngiltere'nin Lozan'da takip edeceği siyasetin esasları kısmen olsun anlaşılıyordu. Rumbold şöyle diyordu:

– Lozan müzakereleri hayli müşkül ve çetin olacaktır. Filhakika Türkiye ile İngiltere arasındaki meseleler geçen konferansta esas itibarıyla halledilmiştir. Ancak bu itilâf muallâkta olan diğer meselelerle İngiltere'nin alâkadar olmayacağı demek değildir. Malî, iktisadî ve adlî meselelerde de müşkülât mevcuttur. Musul meselesinin tekrar münakaşaya edileceğini ümit etmiyorum. İstanbul'un tahliyesi bahsinde şimdiden kat'î bir şey söylenemez. Madem ki İstanbul'un tahliyesi bir gün vâki olacak bir keyfiyettir. Bunu şimdiden düşünmüyoruz.

Diğer taraftan alınan resmî malûmata nazaran 18 Nisandan itibaren İngilizler, Süleymaniye, Kerkük ve Revandiz'de halk üzerinde taziyek ve tahripkârlığı şiddetlendirmişti.

Türk - Sovyet münasebetleri

Rus Sovyet hükûmeti ile olan münasebetlerimiz Lozan Konferansı'nın birinci ve ikinci devresi arasında şöyle idi. Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in, Moskova Büyükelçimize gönderdiği 5 Nisan 1923 tarihli mektup muhteviyatı çok dostane olmakla beraber Ankara'da Türk-Rus ticaret muahedesini müzakereye memur heyetin 22 Nisan içtimasında Rus murahhası Oronisky, «Eğer Türk hükûmeti Rusya haricî ticaret teşkilâtını resmî olarak tanımayacak olursa, Rusya Lozan'da, Türkiye'ye müzaheret edemeyeceği gibi Garp devletleriyle anlaşmağa çalışacaktır.» demişti.

Ertesi gün Rus sefaretî, Oronisky'nin beyanatının hükûmeti namına olmadığını ve o beyanatın, kendi şahsî fikirleri olduğunu ve bunlara sefaretin iştirâk etmediği bildirilmişti.

Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin, yukarıda bahsettiğimiz 5 Nisan tarihli mektubunda aynen şöyle diyordu:

«Lozan Konferansı pek yakın bir zamanda yeniden içtimaa davet edilmiş olduğundan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın Boğazlar mukavelesinin imza meselesine dair olan fikirlerini müttefiklerin şimdiki kadar

dermeyan etmemiş olduklarını hatırı âlinize getirmek isterim. İtilâf devletleri tarafından teklif edilen mukavele lâyihasının metni hakkında murahhas heyetimiz hemfikir olmadığını Boğazlar Komisyonunun Şubat başlarındaki celsesinde beyan eylemişti. Maamafih Mukavelenamenin imzası meselesi murahhas heyetimize teklif bile edilmemişti. Şu halde Lozan'da işimiz henüz hitam bulmamış ve konferansın yeni içtimaina iştirakimiz lüzumu aşikâr bulunmuştur. Binaenaleyh vaziyetin müktezasından olmak üzere Türkiye hükümetinin bu husustaki teşebbüslerine itminan ile intizar ediyoruz. Bu münasebetle Lozan'da İsmet Paşa ve Rıza Nur Bey'le vâki olan müşareketi mesaimizin hatırasını burada kemal-i memnuniyetle tizkâr ederim, bu müşareketin mes'ut neticelerini bizzat Türk murahhasları bana mükerreren ifade etmişlerdi.»

«Türkiye ile İtilâf devletleri arasında sulhün akdini işkâl için Lozan'da Rusların elden geleni yaptıklarına dair hasımlarımız tarafından ortaya atılan iddiaları burada protestosuz geçmiyeceğim. Mezkûr iddialar tamamen esassızdır. Türkiye'nin ve Şark milletlerinin samimî dostu olduğumuza ve Garptan gelecek tehlikeye bizzat bizim de maruz bulunduğumuza ve Lozan'da muhtırada izah edilen siyasetimizin esaslarına her an istinat ettiğimize binaen diyebiliriz ki, Türkiye ile Garp arasında aktedilecek âdil ve şerefli bir sulhü yâni Türkiye'nin en az tahdidattan âri olarak tamamıyla hâkimiyet ve istiklâlî siyasî ve iktisadisi ve Garp devletleri ile münasebetlerinde müteakabil muameleyi icap eden mutlak müsavâtı ve eski payitahtı ile kara sularının tam ve kâmil masuniyetini ve ahalisinin ve millî mevcudiyetinin ve müsmir kuvvetlerinin her güna manialardan azade olarak inkişafını temin edecek bir musalâhayı ilk evvel alkışlayacak biziz. Bizim emniyet ve ticaretimizi tehlike altında bulunduran Boğazlardan ecnebî harp sefinelerinin müüruru keyfiyeti Türkiye'nin en güzel kıtaları için daha büyük bir tehlikedir. Zaten bu husus hakkındaki nokta-i nazarımız Türkiye murahhas heyetince kâfi derecede malûmdur.»

Çiçerin'in bu mektubuna verilen cevabımızda: «Takarrür ettiği veçhile Boğazlar meselesinde kat'î bir kararın ittihazi ve imzaların tetatısı için Rus murahhas heyetinin dahi Lozan'a davetini bir nota ile münasip vakitte konferanstan talep edeceğiz.» denilmişti. Bundan çok memnun olan Çiçerin: «Aynı cephenin mevcudiyetini cihan nazarında

gösteren bu mes'ut keyfiyetten Vurovsky'yi derhal haberdar ettim. Muameleyh Lozan Konferansı'nda dost Türk murahhas heyeti ile temas ve münasebet tesis edecektir» cevabını vermişti.

O zaman Sovyet ricalinin Türk dostluğuna avdet suretiyle birden bire karar değiştirmesini, Avrupa'nın Rusya'sız yaşayamaması tarzındaki kanaatin zamanla tezelsüle uğramasına atfetmek lâzım gelirdi. Bu zaafın herhangi bir devletler senedine imza koymak suretiyle mehmayimkân izale edebilmesi fikrinin yeni Sovyet kararında müessir âmil olduğuna şüphe edilemezdi.

Amerika'nın durumuna gelince, memleketimizde bulunan resmî ve gayri resmî Amerikalıların bize karşı dostane hareket ettikleri şükranla görülmüştü. İstanbul'daki mümessil Amiral Bristol, bir mümessil olmaktan ziyade memleketimizin hakikî bir dostu gibi hareketini tanzim etmişti. Lozan'daki Amerikan müşahitlerinden ise, esaslı bir yardım görmemiştik. Bilâkis onlarla da ayrı bir muahede akdi teklif edildiği zaman, henüz talimat almadıklarını bildirmişlerdi. Fakat 1878 muahedesi mucibince kapitülasyonlar ahkâmından ve ticarî kapitülasyonlardan faydalanıp faydalanamayacaklarını sormağı ihmal etmemişlerdi. Bununla beraber bu suallerin Ankara'ya intikal ettirilmemesi ricasında bulunmuşlardı. Makabline şamil olan gümrük kanunumuz üzerinde Amerika'da endişe duyulduğunu söylemişlerdi. Hülâsa Avrupalılarla bir neticeye varmadan Amerikalıların bizimle resmî bir muahede yapmaları beklenemezdi.

İsmet Paşa riyasetindeki murahhas heyetimiz Lozan'a muvasalat ettiği zaman Rus ve Amerikalılarla olan münasebetlerimiz bu şekilde idi.

İkinci Lozan Konferansı'nın açılışı

Siyasî durumumuz hakkında haklı ve ahaliyi tenvir etmek için baş murahhas İsmet Paşa, murahhas heyetinden evvel, Ankara'dan ayrılmış, Ankara, İzmir, Bandırma, İzmit yoluyla İstanbul'a gelmiş ve burada kendisine intizar eden heyetin diğer azaları ile birleşerek Lozan'a hareket etmişti.

Türk heyeti, 21 Nisanda Lozan'a muvasalat ettiği zaman Amerikalılar, İtalyanlar ve Japonlar gelmişlerdi. İngiliz Başmurahtası Rum-

bold ile Fransız Başmurahtası General Pellé ertesi akşam geleceklerdi. Konferans umumî kâtibi Massigli:

– Pazartesi günü saat üçte müzakereye başlamamak için sebep yok.

Diyordu. 22 Nisanda General Pellé ile Rumbold'de gelmişlerdi. 23 Nisanda Türk, İtalyan, Fransız ve İngiliz Başmurahtasıları öğleden evvel temasa gelmişler ve konferans hakkında nokta-i nazar teatisinde bulunmuşlardı.

Öğleden sonra saat üçte Uchy Şatosu'nda yarı resmî bir içtima yapılmış, konferans mesaisinde takip olunacak usul ve şekiller hakkında kararlar ittihaz edilmişti. İlk konferansta olduğu gibi üç komisyonun kurulmasına karar verilmişti. Tâli komisyonlar lâğvolumuştu.

Arazi ve siyasî işlerle meşgul olacak birinci komisyona İngiliz Başmurahtası Rumbold malî meselelerle ecnebilerin ikamet usuliyile meşgul olacak ikinci komisyona Fransa Başmurahtası General Pellé, iktisadî meselelerle meşgul olacak üçüncü komisyona İtalyan Başmurahtası Montagna riyaset edeceklerdi.

Lozan Konferansı'nın, inkıttadan sonraki ilk celsesi 1923 yılı Nisan ayının 23 üncü Pazartesi günü öğleden sonra saat beşte resmen yapılmıştı. İlk sözü İngiliz Murahhası Rumbold almış, İsviçre hükümetinin misafirperverliğine teşekkür ettikten sonra:

– Sulhu müzakere ve münakaşa etmek için tâ uzaklardan gelmiş Türk murahhas heyetine teşekkürlerimi arz ederim. İlk konfrans on bir hafta devam etti. Fakat İsviçrelilerin misafir perverliğini artık suiistimal etmiyelim. Hepimiz sulhun sür'atle yapılmasını arzu ediyoruz. İsmet Paşa'nın da bayramdan evvel memleketine dönmek arzusunda olduğunu öğrendim. Bu arzusunun gerçekleşmesini dilerim.

Demişti. General Pellé de, Rumbold'un sulh arzularına samimiyetle iştirak ettiğini söylemiş ve şöyle demişti:

– Vazifemiz sür'atle bir neticeye varmaktır. Ben askerim, konferans hususunda tecrübeli değilim. Bazı defalar aldanırsam, affınızı rica ederim.

İtalyan ve Japon murahhasları da sulh arzularından bahsetmişlerdi. Amerika'nın murahhası Grew, Amerika'nın ne muharip ve ne de âkit olmadığını hatırlatmış ve şöyle demişti:

– Amerika yalnız samimî surette sulh arzu eder. Bu konferansta Amerika namına tam salâhiyeti haiz olarak söz söyleyeceğiz. Biz, Amerika'nın haklı ve millî menfaatlerini korumak arzusundayız. Bunun için Şarkta açık kapı siyaseti güdeceğiz.

İsmet Paşa, söylenen nutuklara şu cevabı vermişti:

– Türkiye konferansın başından beri hakikî sulhperverlik gösterdi. Cihan sulhunu korumak arzumuzu isbat için her fırsattan istifade ettik. Geçen defa samimî süratte çalıştık, bu defa da askıda duran meselelerin yine samimî surette halline çalışacağız.

Konferansın bu birinci günü merasim nutukları ile geçmişti. Ertesi gün komisyonlarda faaliyet ve müzakereler başlamıştı.

Komisyondaki faaliyet ve müzakereler

Türk mukabil teklifinin iktisadî, siyasî ve araziye taallük eden kısımları birinci ve üçüncü komisyonlara havale edilmiş ve müzakeresine başlanmıştı. Üçüncü komisyon, müzakereden evvel muhtelif maddeleri mütehasıslara havale etmişti. Türk şirketlerine taallük eden hükümü, bu şirketlerin menfaatlerini himayeden vazgeçemedikleri kaydı ihtirazî ile projeden çıkarmağa razı olmuşlardı. Birinci komisyonda ise, Meis ve Adakale'nin Türkiye'ye terki hakkındaki talebimiz İtalyanlar, Rumenler ve müttefikler tarafından reddedilmişti.

Türk-Fransız itilâfnamesinin İskenderun sancağı hakkındaki yedinci maddesi mukabil teklifimize konulmuştu. Bu da aynı âkıbete uğramıştı. Yalnız bu müddenin nazır-ı dikkate alınacağına ve bu hususta tatmin olunacağımıza dair Fransız heyeti beyanatta bulunmuştu.

Boğazlar meselesinin herhangi bir suretle müzakeresinde Rusya, Ukrayna ve Gürcistan murahhaslarının hazır bulunması hakkındaki resmî davet talebimize İngiliz murahhasları şu cevabı vermişlerdi:

– Boğazlar meselesinde müzakere edilecek bir şey kalmamıştır. Eğer imza etmek isterlerse, davet olunacakları tabiidir.

Kapitülasyonların lâğvı hakkındaki 26 ncı maddenin müzakeresi pek hararetili münakaşalara mucip olmuştu. Türk murahhasları, kapitülasyonları 1914 senesinden beri lâğvettiğimizi ve bunlar zaten vaktiyle

tarafımızdan verildiğinden lâğv için mukabil tarafın muvafakatine lüzum olmadığını ileri sürmüşlerdi. Müttefikler ise, kapitülasyonları lâğva âmâde iseler de, bunun henüz zamanı gelmediğini iddia etmişlerdi. Amerika, müktesep hakkından vazgeçemeyeceğini, müsait vaktin hulûlünde kapitülasyonları lâğvetmek tasavvurunda olduğunu beyan eylemişti.

Bu suretle kapitülasyonların lağvı meselesi ve Ankara Türk Fransız itilâfnamesinin beynelmilel bir muahedeye ithali müşkül bir mahiyet almak istidadını daha ilk müzakere günlerinde göstermişti.

Boğazların ve İstanbul'un tahliyesi şartlarının muahedenin imzasından evvel takarrür ettirileceği İngiliz murahhası tarafından beyan olunmuştu. Ankara itilâfnamesinin meriyetini yalnız Fransız heyeti kabul etmiş ise de hudut hakkında ileri sürdüğümüz tadilâtı kabule yanaşmamıştı.

Irak hududu hakkında Rumbold, evvelce murahhaslar arasında takarrür ettiği vechile statükonun muhafazası şartıyla teklifimizin şayanı kabul olduğunu ve bu hususta bizimle ayrıca görüşeceğini söylemişti. Müktekep adalarının bize verilmesi hakkındaki teklifimiz, İmroz ve Bocaadaların tâbi olacakları şartlar dahilinde kabul edilmişti.

Ecnebi şirketleri meselesi

İkinci komisyonda malî meselelerin müzakeresinde mukabil teklifimizdeki maddelerin mütehassıslara havale edilmesi ile iktifa olunmuştu. Düyûn-u Umumiyenin tediye olunacak para meselesine henüz temas edilmek istenmediği anlaşılmıştı.

Ankara itilâfnamesinin meriyetini muahede kuvvetiyle teyit ve tevsik etmenin bizce esas mesele olduğu İsmet Paşa tarafından General Pellé'ye bir daha söylenmişti. Pellé bir hal sureti bulmağa çalışacağını bildirmişti.

Müşkülât çıkarılmış olan meselelerden biri de ecnebi şirketleri idi. Daha doğrusu imtiyazlar meselesi idi. Biz, bu meselenin imtiyazı alan şirketlerle Türk hükûmetine taallük ettiğini, bunun konferansla bir alâkası olamayacağını ileri sürmüş, 12 Nisan 1923'de iktisadî meselelerle alâkalı bilûmum şirketlerin Türk hükûmetine müracaatlarını her

vasıta ile neşir ve ilân eylediğimizi, bu beyannameye rağmen 22 Nisan'a kadar bir müracaat vâki olmadığından şikâyet etmiştik.

Hükûmet, ecnebi şirketleri tarafından Ankara'da müzakere müşkilâtı dermeyen edilecek olursa, İstanbul'da müzakereyi temin maksadıyla benim riyasetimde mütehassıs bir Türk heyetinin İstanbul'a gönderilmesini düşünmüştü. Ecnebi şirketlerle olacak müzakereleri Lozan Konferansı'na intikal ettiremeyeceklerini anlıyan müttefikler, bunların Türk hükûmeti ile anlaşmasına muvafakat etmişlerdi. Ankara'ya gelen şirketlerin readaptation müzakerelerinin süratle neticelendiği görülünce, artık İstanbul'a bir Türk heyetinin gönderilmesine lüzum kalmamıştı.

Irak ve Suriye hududu meselesi

Özdemir Bey müfrezesi tarafından iki seneden beri işgal edilmiş olan Revandız, İngilizler tarafından statüko bozularak üstün kuvvetler gönderilmek suretiyle cebren işgal edilmişti. Lozan'daki İngiliz Başmuraahhası, İsmet Paşa'yı ziyaret ederek, Irak ve hududumuza müteallik madde için şu teklifi yapmıştı.

«Türkiye ile Irak arasındaki hudut, muahede-i hazıranın meriyet mevkiine konulmasından itibaren altı ay zarfında Türkiye ve İngiltere tarafından muslihane bir surette hallolunacaktır. Mezkûr müddet zarfında her iki hükûmet uyuşamadığı takdirde ihtilâf Cemiyeti Akvam Meclisine arz olunacaktır. Türk ve İngiliz hükûmetleri hudut hakkında bir karar verilmeye kadar, bu karara tâbi arazinin hali hazırında herhangi bir tebeddül yapabilecek bir hareketi askeriye ve sairede bulunmamağı müteakabilen taahhüt edecekler.»

İngiliz Başmuraahhası, yukarıdaki teklifi yaparken evvelce boş bulup tarafımızdan işgal edilen Revandız gibi bazı mevkiilerin kendi taraflarından işgalinden başka bir şey yapmadıklarını ve Türk arazisine hiç bir suretle tecavüz etmediklerini de bildirmişti. Evvelki tekliflerinde Irak hududunun halli için bir senelik bir vâde kabul etmişlerken, şimdi bu vâdeyi altı aya indirmek istemişlerdi.

Türk hükûmeti, bu hâdiseyi İngilizlerin suiniyeti olarak müşahede etmişti. Lozan'daki Türk murahhas heyetine şu talimatı göndermişti:

«Altı aylık vâde yerine eskisi gibi bir senelik vâdenin ipkası Revandiz'in tahliyesi ile eski durumunun iadesinden sonra statükonun mahfuziyeti. Eğer Türk hükûmetinin bu kararı yerine getirilmediği takdirde müteakbil tedbirlere tevessül olunacaktır. Bunun da beklenilmeyen vukuata sebep ve konferansa tesiri olacaktır.»

Türk murahhas heyeti hükûmetin bu nokta-i nazarını lâıyık veçhile müdafaa edememişti.

Suriye hududuna gönderdiğimiz fırkalar, dördü bulmuştu. Biz bu tahşidatı katıların hazerî garnizonlara döndükleri suretinde tevîl etmiştik. Bu tahşidat, Suriye hududunda Fransızlar üzerinde tesirini göstermişti. Bu hududa ait bütün isteklerimizi yerine getirmişlerdi. Fakat Düyûn-u Umumiye, malî ve iktisadî meselelerde müşkülât çıkarmakta devam etmişlerdi. Rusya'nın Bolşevik olması üzerine burada kaybettikleri milyonlarca frangın acısını sanki bizim gibi fakirlerden çıkarmak istiyorlardı. Düyûn-u Umumiyenin altın olarak tediyesinde, iktisadî ve malî meselelerde muahedeye behemehal müeyyideler koymak suretiyle malî kapitülâsyonların tekrar geriye dönmelerinden son dereceye kadar ısrar etmişlerdi.

Çok uzun süren ve bir kaç defalar konferansın inkıtama sebep olan bu malî meselelere sonunda bir hal sureti bulunarak iki taraf arasında evvelce başlamış olan dostane münasebetler tekrar iade edilebilmişti. Suriye hududunda tahşidatımız devam ederken İngiliz Hariciye Müsteşarı Avam Kamarasında, Fransa'nın müracaatına şu cevabı vermişti:

– Britanya mandası altındaki memleketler tehlikede olmadıkça İngiltere'nin herhangi bir teşebbüse geçmesi lüzumsuzdur.

Mayıs ayında konferans müzakereleri

Kapitülâsyonların ilgası umumiyetle kabul edilmişti. Mukabil projemiz üzerinde müzakereler devam etmiş ve 93 üncü maddeye kadar gelmişti. Bazı tekliflerini kabul zorunda kalmıştık. Bir çok maddelerdeki tekliflerimiz kabul edilmiş ise de, bir kısmında ya ısrar ve yahut yeniden tetkik edilmek üzere komisyona havale edilmişti. Mukabil projemizin bu tarzdaki müzakeresi yâni detaylar üzerinde çalışma metodu hem murahhas ve mütehassıslarımızı son derece yormuş, hem de projemizin müza-

keresi biter bitmez; muallâkta kalmış olan bazı maddeler üzerinde uyuşularak sulha varmanın mümkün olacağı telkin edilmişti.

Bu müzakere tarzı ile müttefikler, kendi menfaatlerine ait ne koparabilmişlerse koparmışlardı. Bize ait hayatî meseleler ise olduğu gibi bırakılmıştı. Bunlar arasında kabul ettiğimiz borçlarımızın altın ve yahut Sterlin yerine Frank olarak tediyesi, İstanbul'un tahliyesi, Irak ve Suriye hudutları meselesi, Yunan tamirâtı, Şarkî Trakya'daki hudut gibi en mühim mevzular da vardı. Paris'te hamillerle temasa gelen Murahhas Hasan Bey de bir netice alamamıştı. Alacakların sulh muahedesi ile halledileceği vaadini alan hamillerin, bu meseleyi doğrudan doğruya murahhasımızla halletmek istemeyecekleri gayet tabii idi.

Murahhas heyetimiz, bize ait olan mühim meselelerde, müttefiklerin müttehit olduğu kanaatini ekseriya muhafaza etmişlerdi ve bu yüzden mukavemetleri azalmıştı. Halbuki Birinci konferans devresinde ittihat çok zayıflamıştı. Ancak müşterek mezularda müttehit görünmeğe çalışıyorlardı.

Karşı tarafın taktiği

Artık konferansta karşı tarafın tatbikini istediği taktiğin içyüzü dışardan da sezilmiştir. Murahhas heyetimizi uzun müzakerelerle mütemadiyen yormak ve bu esnada bize ait bazı mühim meseleler hakkında atiyen tavizat yapacak gibi görünerek bizden lehlerine azamî menfaat temin etmek ve kendi işlerini bu suretle tamamladıktan sonra bizim işlerimizde hiç bir fedakârlık yapmadan sulhün imzası tehhurunu ve mesuliyetini bize yüklemeye çalışmak olduğu anlaşılırdı.

Milliyetperverlikleri ve hüsnüniyetleri son dereceyi bulan, fakat tecrübeleri az olan murahhaslarımız, bu durum karşısında zaman zaman şaşırılmışlar, âdeta yeis ve ümitsizliğe düşmüşlerdi. En fena bir şeyi yaldızlayıp yutturmakta mahir olan Avrupa murahhas ve mütehassısları karşısında bazan menfaatlerimizi temin edemeyecek kadar bunalmışlardı. Eğer evvelâ hükûmetimiz ve sonradan da Gazi Paşa, murahhas heyetini ikaz edememiş olsalardı, malî istikbalimizi müşkül bir duruma sokacak ve iktisadiyatımızı takyid edecek bir vaziyet karşısında kalacaktık.

Hükûmet her şeye tercihan iki mühim meselenin hallini istemiş-ti. Biri borçlarımızı Frank olarak ödemek, diğeri İstanbul ve Boğazları tahliye, Hükûmetimizle murahhas heyetinin takip olunacak metod hakkında tamamiyle anlaşacakları bir sırada çok mahir olan mütteliklerin murahhas ve mütehasısları bin bir mesele icat ile bir taraftan murahhas heyetimizin sabrını tüketerek hükûmetiyle anlaşmasına mâni olma-ğa ve diğeri taraftan sulhün intacı için mühim ihtilâf kalmadığını ileri sürerek bizce kabulü gayri mümkün olan tekliflerini aynen veya tadilen kabul ettirebilmek için iknaa çalışmışlardı. Bu durum Mayıs ayı sonlarında had bir şekil almıştı.

İsmet Paşa, Maharrem Kararnamesi hakkındaki beyannameyi ancak tediye akçesinin cinsi hakkında bir taahhüdü tazammun etmemek kaydı ihtirazisi ile verebileceği ve Düyun-u Umumiye idaresinin mahfuziyeti çok mustar kalındığı vakit kabul edilebileceği hukukçu ve mütehasıs müşavirlerimizin karar ve telkinlerini nazar-ı itibare alarak tediye akçesi hakkında sarih bir kaydı ihtizari ile beyanname vermenin hamillerin hakkını lehimize nakledeceği mânasını ihtiva eyleyeceği cihetle bu şikkın, beyannamenin büsbütün ortadan kaldırılmasından evlâ olacağını hükûmete bildirmişti. Hükûmet ise, Muharrem kararnamesi, tediye akçesinin cinsi hakkında bir taahhüdü tazammun etmemek kaydı ihtirazisiyle tasdik edilecek olursa Muharrem kararnamesinin diğeri hükümleri kabul edileceğine nazaran rüsumu sittenin eskisigibi ecnebi-lere terki icap ettiğini, bununla alacaklılara altın ve altına yakın bir meblâğ tediye edileceğini, hükûmetin ise buna muhalif olduğunu bildirmiş ve murahhas heyetinden faizleri Frank olarak temin edecek herhangi bir hal şeklinin mütteliklere kabul ettirilmesini istemişti. Düyün-u Umumiye Teşkilâtı'nın memleketimizde muhafazası ise Teşkilât-ı Esasiyemize külliyyen muhalif olduğunu hatırlatmıştı.

İsmet Paşa'nın itirazı

İsmet Paşa, hükûmetten talimat alınca, müşkülâtın gayri kabili iktiham bir hale gelmiş olduğunu ve müzakerelerin cereyan tarzının ne suretle değiştirilebileceğini ve dahil olunan yoldan nasıl avdet olunacağını bilmeyenin mümkün olmadığını yazmıştı. İsmet Paşa: «Hükûmetin

bu yeni tebligatından muhatapların ne olacakları malûm ve mücerrep-tir. Hükûmetimizin şimdiye kadar Düyün-u Umumiye İdaresinin kaldırılması gibi bir maksadı olmadığını eski talimatlara göre söylemekte idi. Son talimat mucibince beyanname vermeyeceğiz demek bu idareyi lâğvedeceğiz manasına telâkki edilecektir. Binaenaleyh vaziyetimiz cidden müşkül olmuştur. Kaydı itirazi ile beyanname itası kabul buyurulmuyorsa, yapacak bir çaremiz kalmamıştır.» diyerek birbirini nakzedilen talimatla hareketin imkânsız olduğunu bildirmek suretiyle cevabını tamamlamıştı.

Hükûmet, İsmet Paşa'nın yukarıdaki yazısına verdiği cevapta, talimatnamelerin her zamanki vaziyetlere göre değişmesinin mümkün olduğunu, bilhassa tamirat ve iktisadî hükümlerde fedakârlık yapıldıktan sonra faizlerin frank ile tediyesi temin olunmadıkça devlet Muharrem Kararnamesi beyannamesi ile azim bir hali taahhüt altına sokmaktan içtinap edilmesini ısrarla rica etmiş ve şöyle demişti:

«Düyün-u Umumiye idaresinin muhafaza edilemeyeceği keyfiyetine gelince, Muharrem Kararnamesine göre, sarfiyatın Meclis namına Divan-ı Muhasebatça kontrole tâbi tutulmaması Millî İstiklâl ve Hakimi-yeti Milliye idaresiyle kabili telif görülememiştir. Frangi kabul ettikleri takdirde karşılıklar fazla geleceğinden kararnamede tadilât icrasına her zaman muvafakatlerini istihsal mümkün ve frank kabul edilmez ve sair meseleler de lehlerine halledildikten sonra kambiyo meselesinin taliki şartıyla kararnamenin mer'iyeti tasdiki âtiyen tadil imkânı tamamen selbedecektir. Beyannamenin ikinci derecede kalması hakkında verilen talimat birinci derecede frangın kabul edilmesine vabeste idi. Halbuki frank kabul edilmeyince beyanname kaydı ihtirazi ile verilemezdi.»

Gazi Paşa ile Hüseyin Rauf Bey İsmet Paşa'ya şunları da hatırlatmışlardı: «Düyün-u Umumiye faizlerinin altın olarak tediyesi hususunda imkânsızlık vardır. Mezkûr faizlerin frank olarak tesviyesinin temini ve buna mütteliklerin bir taahhüdü istihsal olunmasına muvaffak olamadığımız takdirde alelîtlak Muharrem Kararnamesinin mer'iyeti ahkâmına taahhüdü mutazammın tarafımızdan beyanname itası katiyen şayan-ı kabul olamaz. Filvaki Muharrem Kararnamesi mucibince ecnebi-bilerin doğrudan doğruya cibayet ve tasarruf eyledikleri rüsumu sitte

varidatı kemafissabık idare olunduğu halde ecnebilerden düyûn-u muvahhade faizleri için altına yakın bir varidat menbaı elde bulundurmuş olacaktırlar. Bu ise malî istikbalimizi ve iktisadî hürriyetimizi takyid edeceğinden katiyen reddolunmaması icap eder. Binaenaleyh faizlerin frank ile tediyesini temin edecek bir hal şekli hususunda sebat ve ısrar buyurmanız lâzımdır.»

Ayrıca Gazi Paşa yalnız olarak İsmet Paşa'ya şunları da hatırlatmıştı:

«Bu mesele mühimdir. Bunda aleyhimize tefsire müsait bir şekilde itilâf, sulhü zahiren temin etse bile hakikatte devletimizin teessüsünü akim kılar. Mütihazsıs rüfekanın da hassas olarak meseleyi mütalâa eylemeleri elzemdir. En mühim ve nazik mesele üzerindesiniz. Bu meseleyi nazariyattan ziyade hakikat ve çok ciddiyetle halletmek mecburiyetindeyiz.»

İsmet Paşa'nın cevabı

İsmet Paşa'nın, Gazi Paşa ile Hüseyin Rauf Bey'e vermiş olduğu kısa cevap şudur:

«Kaydı ihtirazi ile beyanname verebiliriz suretinde ifade ettiğim ihtimal ile altın ve İngiliz lirasını bertaraf etmek mânasını kastettiğimi müttetiklere açıktan açığa söylüyorum. Binaenaleyh biz muahedeyi bitirirken âti için altın ve sterlin tediye etmeyeceğimizi kabul ettirmiş olarak çıksak bizim için tasavvur olunmaz muvaffakiyet olur.

Teklifimiz kabul olunmayarak hükümetlerine meseleyi iblâğ ettiler. Tediye meselesinde bize muvakkaten suhulet göstermek üzere yeni bir teklif yapacaklardır. Düyûn-u Umumiye idaresinin ibkası ve Muharrem Kararnamesinin tediye başka olan ahkâmı gibi yeni ihdas edilen mesaili halen mühim ve zaten hiç bir suretle kabili hal görmüyorum.

Benim bihuzurane takip ettiğim kanaat şudur. Biz borçlarımızı altın olarak vermeyeceğiz. Bu kayıt müebbed mi olabilir, yoksa muvakkat mı olabilir? Peyderpey anlayacağız. Zannediyorum ki aramızda ihtilâfi nazar yoktur.»

İsmet Paşa'nın mütalâa ve kanaatine mukabil, Gazi Paşa ile İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey İsmet Paşa'ya ikinci defa şu hatırlatmayı yapmışlardı:

«Düyûn-u Umumiye idaresinin ve Muharrem Kararnamesinin tediye başka ahkâmının ibkasında mevcut zararları tediye ancak Frank olarak kabul ettirilmesi ile ehven ve kabili tahammül telâkki edebiliriz. Kaydı ihtirazi ile ita olunacak beyannamenin sarîh medlûlü bu olabilir. Frank ile tediye meselesi tesbit olunmadıkça Muharrem Kararnamesi ve ona müzeyyel mukavelât ahkâmını tatbik ettiremeyiz. Tediye meselesinde göstermelerini tahmin buyurduğumuz muvaffakat sulhte Bulgarlara gösterdikleri beş sene gibi kısa bir müddet musamaha olacağına bu da şayan-ı kabul olamaz. Arada itilâfi nazarı biz de görmüyoruz.»

İsmet Paşa fikrinde sebat etmiş ve yukarıdaki nokta-i nazara şu cevabı vermişti: «Kanaat-i âcizanemizce sulha varmak için şeraiti maruza ile iktifa etmek zaruridir. Eğer bu şerait ve en mühim mesele olan kupon işinin üç şıktan (*İsmet Paşa'nın evvelce teklif ettiği şıklardır.*) her hangi biri makbul görünürse, o suretle akdi sulh eylemek hususunun emir ve iş'arını rica ve olmadığı takdirde heyet-i murahhasaca bir çare-i hal görülmediğini ve neticenin inkıtaa müncer olacağı kanaatinin hükümler olduğunu arz ederim. Avakıbı meçhul olan bu inkıtaı kabul edip etmeyeceğinizin ve bu hafta sonunda işleri behemehal halli kat'ie iktiran ettirmek arzusunda olmaları hasebiyle vaktin de dar olmasından keyfiyetin âcilen emir ve inbası.

İsmet Paşa'ya verilen yeni talimat

Mustafa Kemal Paşa ile Hüseyin Rauf Bey'in ve Vekiller Heyetinin haklı olan nokta-i nazarına karşı İsmet Paşa'nın hâlâ ısrar etmesini murahhas heyetinin içinde bulunduğu müşkül ve müz'ic duruma haml etmekten başka bir şeyle izah edemeyeceğim. İsmet Paşa'nın, müttetiklerin işleri hafta sonunda behemehal kat'ie halle iktiran ettirmek arzusunda buldukları hakkındaki teşhislerinde bir yanlışlık olduğu Konferansın daha iki ay kadar devam etmesiyle sabit olmuştur. Mamafih Vekiller Heyeti Gazi Paşa'nın riyaseti altında yapmış olduğu bir toplantıda vaziyeti daha iyi teşhise muvaffak olarak murahhas heyetine yeni bir talimat vermişlerdi.

Yeni talimat şudur:

«Evvence de bildirildiği gibi bizce kabili kabul bir sulh ancak kuponlar ve tahliye meselelerinin nokta-i nazarımıza göre halline mütevakıftır. Kuponlar meselesinde zikrolunan şıklardan birincisi yâni tediye olunacak sikkeyi şimdiden tayin etmek şayanı tercihtir. İkincisi, yâni Muharrem Kararnamesinin teyidinde dair olan bir beyanname için de sterlingden bahis değil frank tediye olunacağını sarahaten zikretmek tadilen şayanı kabuldür. Üçüncüsü, yâni ne Muharrem Kararnamesinden ne istikraz mukavelâtından ve ne de tediye olunacak sikkeden bahsetmemek dahi şayanı kabuldür. Bunun haricinde yhani faiz meselesi takarrür etmeden Muharrem Kararnamesi ve zeyilleri hakkında taahhüdü mutazammın beyanname vermek katiyen şayanı kabul değildir. Bu şeriat altında Düyün-u Umumiye meselesi ve bununla beraber tahliye keyfiyeti hal ve temin olunmadığı halde sulh imkânı olmayacağından şimdiden imtiyazat, ticaret mukavelesi ve sair ihdas edilen mesailde fedakârlık etmek mevzuu bahis olamaz.»

İsmet Paşa'dan şu cevap gelmişti:

«Yarın müttetiklerin resmen verecekleri cevap, Türk hükümetinin doğrudan doğruya hâmillikle kupon meselesini ve eshabı imtiyazla şirketler mesailini halletmesine kadar konferansın taliki mahiyetinde olabilir. Bu ihtimale göre hükümetin nokta-i nazarı ve talimatı ne olacaktır?»

İsmet Paşa'nın yukarıdaki istimzacına karşı Vekiller Heyetinin kat'î kararı şu olmuş ve hemen kendisine tebliğ edilmişti. «Kat'î olarak kararımız şudur: Her şeyden evvel Düyün-u Umumiye ve tahliye meselesi nokta-i nazarımıza göre hallolunmalıdır. Ondan sonra sair meselelerin hangileri üzerinde fedakârlık yapacağımız mevzuubahis olabilir. Mesaili mezkûre üzerinde birer birer fedakârlık ederek Düyün-u Umumiye ve tahliye meselesini muallakta bırakmağa heyet-i vekile sureti kat'iyede muvafakat etmez. Binaenaleyh Heyet-i Vekilenin nokta-i nazarı dairesinde evvelbeevvel Düyün-u Umumiye faizleri ve İstanbul Boğazlarının tahliye meselelerini bahis mevzuu etmenizi ve netice alınmanızı ehemmiyetle rica ederiz. Netice alınmadan ve alınmayacağı tahakkuk ettiği takdirde sulh zaten mümkün olmayacağından neticenin harbe müncer olması tabiidir. Bu şerait dahilinde müzakereyi idâre buyurmaları lüzumuna müttetik karar verilmiştir.»

İsmet Paşa'nın Gazi Paşa'ya müracaatı

Yukarıdaki tafsilâttan anlaşılacağı veçhile İsmet Paşa, kendi nokta-i nazarını hükûmete kabul ettiremeyince Gazi Paşa'ya hususî yoldan müracaat etmişti. Hakem vaziyetine gelmiş olan Meclis Reisi, hükûmetin nokta-i nazarını tasvip etmiş ve Hüseyin Rauf Bey'le birlikte İsmet Paşa'ya hem müşterek ve hem de ayrı olarak tebligatta bulunmuştu. Bu durum karşısında İsmet Paşa kendi nokta-i nazarından vaz geçerek hükûmetin talimatı dairesinde harekete mecbur olmuştu. Neticenin ne kadar hayırlı olduğunu ileride göreceğiz.

Başmuraşhas Paşa'yı kendi talimatı dairesinde kat'î surette harekete mecbur etmek maksadıyla hükûmet kısaca şunu bildirmişti:

«Son nokta-i nazarımız sabit ve kat'îdir. Bundan başka yeni talimat vermeğe lüzum olmadığı kanaatindeyiz. Her halde herhangi sebep ve şekilde konferansın tâliki ile mühim intizarlara muvafakat edilmeyecektir. Kat'î ve nihaî mütalââtın serdiyle vaziyet ahzı lâzımdır.»

Bundan sonra General Pellé'nin kuponlar yüzünden konferansın talikine ve ilânhaye müzakerelerin devam etmesine taraftar olmadığını bildirmesi üzerine İsmet Paşa'da bedbinlik yerine yeni yeni ümitler uyanmıştı.

Yunan tamirâtı ve müttetikler

Çok mühim ve haklı olan dâvâlarımızdan biri de Yunanistan'dan istediğimiz tazminat meselesi idi. Yunanistan dünyanın karışık bir zamanını fırsat bilerek İngiliz emperyalizminin himayesi altında komşusu olan Türk milletini arkadan vurmak suretiyle yaptığı ânî bir taarruz ve tecavüz ile zengin ve mahsuldar olan vilâyetlerimizi üç sene içinde tahrip ve ahalisini vahşiyane bir surette imha etmekten çekinmemişti. Nihayet yaptıklarının cezasını çekmiş, Anadolu'ya çıktığı yerden mağlûp ve perişan denize dökülmüştü. Fakat ne yazık ki, arkada büyük bir vatan parçasını harap bir halde bırakmıştı. Maceraperest siyasetinin cezasından kurtulmak için baş vurmamak bir vasıta kalmamıştı. İtilâf devletlerinin bu mühim mesele üzerindeki durumlarına gelince; en küçük menfaatlerinden vazgeçmeyen bu devletler, bizim gibi fakir düşmüş bir milletten çekinmeden hiç bir alacaklarını bırakmamağa çalışırken Yu-

nanistan'dan istediğimiz tazminat ve tamirâtı bize affettirmek istemeleri kadar insafsız ve gülünç bir hareket tasavvur olunamazdı. Dünyada bu derece adaletsizlik belki hiç görülmemiştir.

Bu mühim meselenin 15 Mayıs 1923'de başlayan müzakereleri Mayısın sonuna kadar muhtelif safhalar geçirmişti. İlk safhası tehdit ile başlamıştı. Yunanlılar, Garbî Trakya'da müşkülâtla toplayabildikleri altı piyade ve bir süvari fırkasından ibaret kuvvetle Şarkî Traya'ya ilerlemek için hazırlıklara başlamış ve hattâ Çatalca müdafaa hattının arkasına çıkarılmak üzere iki fırkayı gemilere bindirmek üzere oldukları haber alınmıştı. Türk hükûmeti, bu tehdit karşısında kayıtsız kalamazdı. Derhal harekete geçmek lüzumunu duymuştu. İsmet Paşa'ya verdiği salâhiyet ve talimat üzerine, İsmet Paşa Şarkî Trakya'nın emniyeti meselesini Fransız Başmurahtası General Pellé ile bahis mevzuu yapmış, müttefiklerin ya bize teminat vermesi ve yahut harekâtımızda serbest bırakılmamız istenmişti. General Pellé, Yunan tecavüzünün muhtemel ve bahis mevzuu olmayacağını söylemekle iktifa etmişti. İngiliz filoso da bir Türk-Yunan ihtilâfına mâni olmak için Çanakkale'de toplanmak emrini almıştı. Yunanlılar, aynı zamanda Garbî Trakya'da Türk evlerine Rum muhacirlerini yerleştirmek ve işlerini ev sahiplerine yaptırmak suretiyle üzerimizde mânevî bir tazyik yapmaktan da çekinmemişlerdi.

İtilâf devletleri muahedenin kendilerine ait olan bütün maddelerini gözden geçirmişler ve yalnız bir kaç esaslı mesele etrafında son münakaşalarını yapmışlardı. Bizim ana dâvalarımızdan ise hiç biri henüz halledilememişti. Yunanlılardan istediğimiz tazminat ve tamirat meselesi de bunlar arasında idi.

Yunanlılarla aramızda 18 Mayıs 1923 tarihine kadar devam eden müzakerelerden bir netice çıkmayınca, Yunan tazminat ve tamirâtı için üç devlet bir şekil aramağa başlamışlardı. Bizi biraz olsun yumuşatabilmek için murahhas Hasan Bey'in Paris'e kadar giderek kupon sahipleri ile temasa gelmesi ve anlaşabilmesi hususunda bize yardım edeceklerini vadetmişlerdi. Bu temaslardan 23 Mayısta bir netice alınamadığı bir sırada ve aynı günde Yunan tamirâtı hakkında cevabımıza intizar ettiklerini bildirmişlerdi.

Yunanlılar borçlu olduklarını itiraf etmişler, fakat ödeyecek paraları olmadığını söylemişlerdi. Yunan malî menbalarının durumunu kas-

ten çok vahim göstermişlerdi. Hattâ konferansın mukadderatı kendi keyiflerine tâbi imiş gibi şayialar çıkartmaktan çekinmemişlerdi. Tazminattan kurtulmak için nümayişler yapmışlar, konferansın uzamasına tahammülleri kalmadığı, askerî harekâta geçecekleri gibi tezahüratta bulunmuşlardı.

Müttefikler, Yunan tamirâtı için üç hal tarzı bulmuşlardı. 1) Yunanistan tarafından Türkiye'ye nakden ve peşinen tediye bulunulması. 2) Yunan ticaret sefinelerinden bir kısmının tamirata mukabil terki. 3) Edirne'nin istasyon mahalli olan Karaağacın Türkiye'ye terki.

Yunan Başmurahtası Venizelos Karaağaç'ın tazminat ve tamirata mukabil Türkiye'ye terkini kabul etmekle iktifa edilebileceğini müttefiklere bildirmişti. İsmet Paşa da memleketin sulhperver hissiyatına yeni bir misal olmak üzere tazminattan feragat ettiğini ve bu suretle yeni bir fedakârlık yaptığını, maamafih malî meselelerin halli esnasında Yunan tazminatından vazgeçilmesi üzerine bir kat daha müşkülleşmiş olan Türkiye malî durumunun müttefiklerce nazar-ı itibara alınmasını temenni ettiğini söylemişti. Devletler, cevaben bu fikri tasdik ve Türk talebini muhik bulduklarını beyan etmişlerdi.

Bu itilâf neticesinde Yunanlılar Karaağaç'la on kilometre uzunluğunda ve üç kilometre genişliğinde arazi terketmişlerdi.

Ne hazin bir manzara

Konferansın birinci devresi başında Trakya hududumuzun Meriç'in Şarkındaki arazi ile tahdit edilip Edirne'nin Meriç garbındaki kısmında kalan Karaağaç Mahallesi Edirne'ye ilhak etmemeleri kadar mânasız bir şey olamazdı. Bidayette bunun bir taktikten ibaret olup bilâhara arada husule gelebilecek en mühim bir ihtilâfa karşı taviz olarak verileceği hatıra gelmemişti.

Akdeniz sahillerinden Ankara'ya kadar olan Garbî Anadolu'nun en zengin ve mahsuldar vilâyetlerinin tarihte emsaline nadir tesadüf edilecek bir surette tahrip ve imha edilmesinin neticesinde yüz milyonlarca lira ile telâfi edilemeyecek olan bir zarar ve ziyana mukabil Edirne'nin bir mahallesi olan Karaağacı taviz almak suretiyle bu mühim dâvamızın bir sonuca bağlanması kadar hazin bir şey olamazdı. Anado-

lu'nun bir parçası olan Sisam ve Midilli Adaları Türkiye'ye terkedilmiş olsaydı, belki o zaman tamirat meselesi âdilâne halledilmiş sayılırdı.

Haziran ayına gelince

Konferans müzakereleri Haziran ayına intikal ettiği zaman, karşı taraf bizi kendilerine ait mühim meselelerle oyalamak ve onları hallettirmek suretiyle hayatî meselelerimizden olan kuponlar, imtiyazlar ve tahliye işlerinin hallini konferansın son safhasına kadar ihmal etmişlerdi.

Karşı taraf, tahliyeyi son dakikaya kadar ellerinde bir koz olarak saklamışlar ve diğer maddeleri kendi arzularına göre bize kabul ettirmeğe çalışmışlardı. Biz ise, bütün fedakârlıklarımızın karşılığı olmak üzere kuponlarla imtiyazlar işinin kendi nokta-i nazarımıza göre hallinde ısrar etmiştik. Avrupa'nın kurnaz ve mahir diplomatları, bir çok talep ve mukavelelerimize rağmen konferansın son safhasını kendi arzularına tevafuk edecek bir şekle sokmuşlardı. Fakat nihayet sarsılmayan mukavemetimiz karşısında ilk defa olarak bizim de tekliflerimizi kabul mecbur olmuşlardı. Bu mücadelenin ilk safhası kısaca şöyledir:

İsmet Paşa'nın, Türkiye için faizlerin İngiliz lirası ile tediyesine imkân olmadığını ancak frankla ödenebileceğini kat'î olarak söylemesi hâmillikle halletmek hakkımız mahfuz kalmak şartıyla Muharrem Kararnamesiyle sair mukavelelerin tarafımızdan tasdikini istemişlerdi. Buna cevaben hamillerle uyuşamadığımız takdirde Muharrem Kararnamesinin tasdikini hükümsüz bırakacak veçhile daha kuvvetli bir kaydı ihtirazi teklifinde bulunmuşuk. İmtiyazlar meselesinin Ankara'da şirketler gibi halledeceğimizi ve bunların konferans harici bırakılmasını ve her şeyden evvel tahliyenin de halli lâzım geldiğini bildirmiştik. Bu kat'î cevabımız karşısından General Pellé ile İngiliz ve İtalyan murahhasları arasında ihtilâf olmuş ve bunun üzerine yalnız İngiliz murahhası bizimle müzakereye devam etmişlerdi.

Haziran sonlarına doğru kuponlar meselesinde Fransızlar, İngilizler ve İtalyanların teklif ettikleri formülü kabulden istinkâf etmişlerdi. Nihayet müttefik devlet murahhasları arasında hasıl olan bu ihtilâfın halli müttefiklerin kabinelerine havale edilmişti. Bu suretle bozulan cephe birliğinin tesisi için mesai sarfetmek mecburiyetinde kalmışlar-

dı. Günler geçtiği halde İtilâf devletleri bize verilecek cevap üzerinde uyuşmamışlardı. Bu durumun bir neticesi olarak müttefikler ne müzakerelerin kesilmesine ve ne de sulhü akde muktedir değildiler. Londra kabinesi, Fransa kadar endişeli görünmemişti. Sonunda bizim nokta-i nazarımızı nasıl kabul edeceklerini sırası geldiği zaman anlatacağım.

Lozan Konferansı ve bir hatıra

Birinci ve İkinci Büyük Millet Meclisleri arasında hasıl olan fasıla esnasında bir taraftan yeni intihap sebebi ile dahilî durumun kesbettiği ehemmiyet ve nezaket ve diğer taraftan Lozan Sulh Konferansının son safhasındaki müşkülât Meclis Reisi ile hükümet erkhanını Ankara'dan ayrılmamağa mecbur etmişti. Gazi Paşa hemen her gün istasyon binasında toplanan seçim heyetinin başında saatlerce meşgul oluyordu. Ben de eski Meclis binasında riyaset işleriyle iştiğal ediyordum. Heyeti Vekile Reisi Hüseyin Rauf Bey, Hariciye Vekâletinde devamlı bir surette murahhas heyeti ile muhabere halindeydi. Vekiller Heyeti haricî ve mühim meseleleri müzakere etmek üzere toplandıkları zaman Gazi Paşa ile beni de davet ederlerdi. Bu resmî meşguliyetimiz haricinde işlerimizi bitirdikten sonra ekseriya rahmetli arkadaşım Gazi Paşa, eski Meclis binasına kadar gelir, beni de arabasına alır, Çankaya'ya götürürdü. Çankaya'da saatlerce konuşurduk. Gazi Paşa, sulhün bir an evvel akdi hususunda olduğu kadar intihabının neticesi üzerinde de çok hassastı.

Lozan'da Temmuz ayının başına kadar devam eden ve bir türlü halledilemiyen buhran, bizleri âdeta endişeye düşürmüştü. Yine o günlerin birindeydi. Gazi Paşa, bir akşam üstü eski Meclis binasına kadar gelerek beni bulmuştu. Bu sırada yanımda Büyük Millet Meclisi Umumi Kâtibi Recep Bey vardı. Recep Bey'le Meclisin muhtelif meseleleri üzerinde konuşuyorduk. Gazi Paşa, odadan içeriye girdiği zaman Recep Bey derhal dosyaları tophıyarak ayağa kalkmış ve bizi selâmlıyarak dışarıya çıkmıştı.. Başka zamanlarda Recep Bey'in odadan ayrılmasına müsaade etmezdi. Gazi'nin bir şey söylememesinden benimle bir şeyler konuşmak istediğini anlamıştım. Nitekim, kısa bir hoşbeşten sonra, söz Lozan Konferansı'na intikal edivermişti. Kaşları çatıktı, sulh akdinin daha ne kadar uzayacağından, müttefiklerin daha bizden neler koparmak istediğinden endişe ile bahsediyordu. Kendisine:

– Merak etme Paşam, sulh pek yakın bir zamanda olacaktır. Hatâ ümit etmediğimiz kadar yakın bir zamanda.

Dediğim zaman hayretini gizleyemedi:

– Amma yaptınız!

Fikir ve mütalâamı söyledim:

– Balkanların ve Avrupa'nın vaziyeti gittikçe karışıyor. Galiple-
rin arasında artık ittifak denilen şeyden eser kalmamıştır. Üç büyük im-
paratorluğu paylaşmak kolay bir iş değildir. İhtiraslar ve emperyalizm
rekabeti onları birbirine tutuşturmuştur. Ne kadar mahir olurlarsa ol-
sunlar, murahasları daha fazla içyüzlerini saklayamayacaklardır. Bi-
zimkiler fazla samimiyet ve doğruluklarından içyüzlerini gizleyemi-
yorlar. Sulha teşne olduğumuzu onlara pek çabuk hissettiriyorlar. On-
lar da giderayak ne koparırsak kârdır diyorlar. Yoksa onlar, bizden da-
ha ziyade sulha teşnidirler.

Gazi Paşa bu mütalâama iştirak etti ve dedi ki:

– İsmet geçen gün müttefiklere bir nota vererek, 26 Mayıs'tan be-
ri her meselede uyuşmağa çalıştık. Buna mukabil siz de bizim kupon-
lar ve tahliye meselelerini halledeceğinizi vadetmişsiniz. Halbuki o gün
bugün hiç bir şey yapmadınız. Sırf kuponlar yüzünden sulhü yapmıya-
cak mısınız? Vaadlerinizi yerine getirmiş olsaydınız, sulhü çoktan im-
za ederdik.. Diyerek mesuliyeti karşı tarafa atmış ve bunu da işaa et-
miş. Bizden artık tâviz beklemeyiniz. Ya nokta-i nazarımızı kabul eder,
sulhü yaparsınız veyahut kuponlar yüzünden sulhü yapmamış olursu-
nuz. İsmetin nihayet bu sert notası üzerine vaziyet düzelmiş ve gûya
sulhün akdi yaklaşmış. Acaba inanalım mı?

– Eğer İsmet Paşa karşı tarafı artık hiçbir maksatla tâviz yapmı-
yacağımıza onları inandırmış ise bence de sulh çok yaklaşmıştır.

Dediğim zaman Gazi Paşa biraz durdu ve geniş bir nefes aldıktan sonra:

– Fuat Paşa dedi, sulhün bin an evvel akdini istiyorum. Dahilde
sulhe bağlı muallâkta kalmış birçok işlerimiz var. Sulh olmayınca bun-
ları halledemeyiz. Uzun zaman da bekleyemeyiz. Çünkü bu işler günün
birinde ihtilât yapabilir.

Gazi Paşa ile bu konuşmamız bir hayli uzun sürmüştü. Sonra es-
ki Meclis binasını terkederek beraberce Çankaya'ya çıkmıştık. Atatürk,
bana bu konuşmalar arasında müstakbel Türk inkılâplarını ve yeni Tür-
kiye'nin idare şekline ait düşüncelerini de anlatmıştı. Yakın tarihimizin
mühim belgelerini teşkil edecek olan bu mütalâalarını, siyasî hatırala-
rımın bundan sonraki ikinci cildinde ve bu mevzu ile alâkâlı fasıl için-
de ayrıca nakledeceğim.